

श्रीगोकुलेन्दुर्जयति ।

नित्यलीलास्थ-गोस्वामिवर्य-

श्री १०८ श्रीदेवकीनन्दनाचार्यचरणानां स्मारिका

ग्रन्थरत्नमाला

तस्याः

प्रथमं ग्रन्थरत्नं

विद्वन्मण्डनम् ।

श्री १०८ श्रीगोस्वामि-श्रीविद्वलेश्वर-प्रभुचरण-प्रणीतम् ।

चतुर्विंशति-समेतम् ।

विवृतयः—

सुवर्णसूत्रम्

हरितोषिणी

गङ्गाधरभट्टी

सिद्धान्तशोभा

निर्मातारः—

श्रीपुरुषोत्तमचरणाः

श्रीगिरिधरचरणाः

भट्ट-गङ्गाधरशास्त्रिणः

केचित्

चतुर्थपञ्चमपीठाधीश्वर-गोस्वामि-श्री १०८ श्रीवल्लभाचार्यचरणानां

विद्याविभागतो 'मोहमयी'स्य 'निर्णयसागर'मुद्रणागारे

मुद्रापयित्वा प्रकाशितम् ।

मूल्यं रूप्यकत्रयम् ।

विद्वन्मण्डनम्—

नित्यलीलास्थपञ्चमपीठाधीश्वरश्रीमद्गोस्वामिश्रीदेवकीनन्दनाचार्यचरणाः ।

श्रीगोकुलेन्दुर्जयति ।

नित्यलीलास्थ-गोस्वामिवर्य-

श्री १०८ श्रीदेवकीनन्दनाचार्यचरणानां स्मारिका

ग्रन्थरत्नमाला

तस्याः

प्रथमं ग्रन्थरत्नं

विद्वन्मण्डनम् ।

श्री १०८ श्रीगोस्वामि-श्रीविद्वलेश्वर-प्रभुचरण-प्रणीतम् ।

चतुर्विंवृति-समेतम् ।

विवृतयः—
सुवर्णसूत्रम्
हरितोषिणी
गङ्गाधरभट्टी
सिद्धान्तशोभा

निर्मातारः—
श्रीपुरुषोत्तमचरणाः
श्रीगिरिधरचरणाः
भट्ट-गङ्गाधरशास्त्रिणः
केचित्

चतुर्थपञ्चमपीठाधीश्वर-गोस्वामि-श्री १०८ श्रीवल्लभाचार्यचरणानां

विद्याविभागतो 'मोहमयी'स्थ 'निर्णयसागर'मुद्रणागारे

मुद्रापयित्वा प्रकाशितम् ।

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya Sagar Press,
26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

Published by Goswami Shri Vallabhacharyaji Mahārāja's Vidyāvibhāga,
Kāman, Bharatpur State.

विद्वन्मण्डनम्—

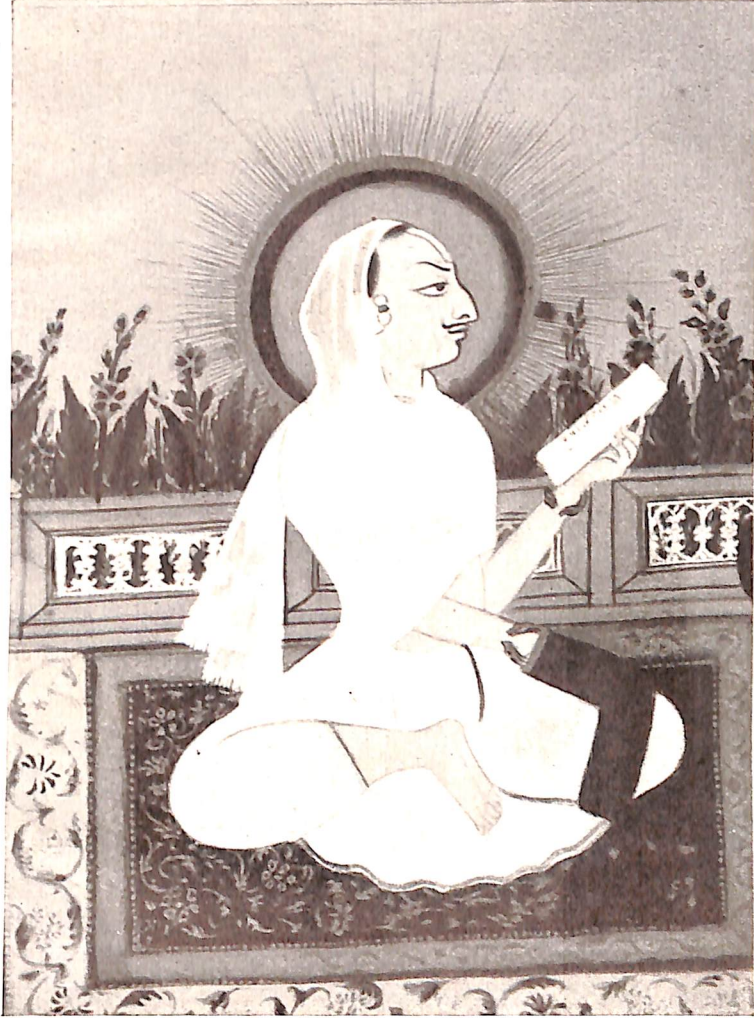
गोखामिश्रीविद्वलनाथप्रभुचरणाः ।

विद्वन्मण्डनम्—

दशदिगन्तविजयि श्रीमद्रोस्वामि श्रीपुरुषोत्तमचरणाः ।

विद्वन्मण्डनम्—

काशीस्थश्रीमद्रोस्वामिश्रीगिरिधरचरणाः ।

विद्वन्मण्डनम्—

विद्वद्वरगङ्गाधरशास्त्रिणः ।

S'ri Vitthales'vara and his Vidvanmandana.

S'ri Vitthales'vara Deekshita, the author of the *Vidvanmandana* was the second son of S'ri Vallabhāchārya. He was born at Charaṇāta near Allahabad on the 9th day of the dark half of Margas'irsha, 1572, Samvat. Vallabhāchārya in his later life adopted Adel as his permanent residence, and therefore Vitthales'vara passed his childhood there. When Vallabhāchārya took up Tridanda-Sannyāsa in 1587, Vitthales'vara was a boy, fifteen years old. His elder brother S'ri Gopīnātha was senior to him by five years. His Upanayana ceremony was performed by Vallabhāchārya, but his early education seems to have been of a desultory character. A Gāthā current in Sampradāya states that Vitthales'vara in his childhood was given to playfulness. He did not seem to realise the heavy responsibility that lay on his shoulders, so Damodaradasa, the chief among Vaishṇavas, is said to have remonstrated with young Vitthales'vara and persuaded him to study, and thus be fit to bear the responsibility as the worthy son of a worthy father. There is no doubt that Damodaradasa had his share in turning Vitthales'vara from worldly playfulness to the meditation of Kṛishṇa-Leelā. Chāchā Hari-vams'aji was another personality who influenced Vitthales'vara in the successful discharge of his duties as Achārya. Chāchā Hari-vams'aji's proselytizing tendencies were great. It was he who generally visited a place in advance and prepared it for the acceptance of Vitthales'vara's teachings. It is not known from whom Vitthales'vara got direct help in the profound learning which is manifest in his works which are available now. A Gāthā says that Vitthales'vara was sent by Vallabhāchārya to Madhava Sarasvati for his studies, but instead of studying anything at his place, he devoted his time to reading S'rimad Bhāgavata. Whatever may be the truth in the above Gāthā, it is an undisputed fact that like his father, Vitthales'vara had a very great hold on and absorbing attachment to S'rimad Bhāgavata. After Vallabhāchārya passed away in 1587, Gopīnātha and Vitthales'vara lived together at Adel. Except perhaps two small works named *Sāadhanadīpaka* and *Sevāpaddhati*, we are not aware of any important work of S'ri Gopīnātha, and so we have not got materials to decide how far Vitthales'vara was indebted to his elder brother S'ri Gopīnātha, for his future literary activities. S'ri Gopīnātha and his son Purushottama seem to have passed away between

1590 and 1600. After this, Vitthales'vara became the recognised representative of his father, and thereafter he seems to have planned various tours, and thought of writing works for the propagation of the Sampradāya.

Unlike S'ankara, Ramanuja, Madhva, Chaitanya, and a host of others, Vallabhāchārya preferred to follow the *Aupanishada* traditions, and like Yājnyavalkya and others, became a Grihastha Ācharya. After him, his elder son too, became a Grihastha Ācharya. S'rī Gopīnātha got Vitthales'vara married to S'rī Rukminī, a daughter of Vis'vanātha Bhatta and Bhawani of his own caste. The relations of the two brothers were of a very cordial nature. A letter* addressed by Vitthales'vara to his elder brother reveals the high regard which he had for him.

When Gopīnātha and his son Purushottama passed away, Vitthales'vara seems to have begun his tours. His first visit was from Adēl to Gujarat in the year 1600, and his second visit to Gujarat was also from Adēl in 1613. In Gujarat his activities were chiefly confined to Ahmedabad, Cambay and Godhra. In Godhra, one Nagaji Bhatta was initiated in the Sampradaya by him. This Nagaji Bhatta was, it is said, a state-officer, and the name Pancha Mahals owes its origin to his activities. He was a Sāthodra Brahmin. Mr. Kes'havalāl Harshadraya Dhruva, the veteran Gujarati scholar, is said to be a descendant of this Nāgaji Bhatta. Whenever Vitthales'vara visited Gujarat, Nāgaji Bhatta always took advantage of his company. A few of the original letters addressed by Vitthales'vara to Nāgaji Bhatta are preserved even to this day at Nāthadwara in Mewar. Nāgaji Bhatta seems to have been a very intelligent follower. Various questions seem to have been put by him to Vitthales'vara. He seems to have been a very active agent in spreading the doctrines of Vallabhāchārya in his country. After having read *Subodhinī*, *Nibandha* etc. he wanted to know as to what was the kernel of

*The letter runs as follows:—

खस्ति श्रीमज्जेष्ठभ्रातृचरणकमलेषु यवीयसो विठ्ठलस्य प्रणामकोटिनिवेदकोयं पत्रदूतः । शमिह,
भगवत्कृपाशसे । अहं भगवदाज्ञया रासोत्सवपर्यन्तं श्रीगोवर्धनधरणचरणारविन्दनिकटे स्थितोऽस्मि ।
हरिद्वारं प्रत्याज्ञा न जातेति न गतम् । अत्र ममास्वास्थ्यं बहु जातमासीत् । उपवासदशकं कृतम् । अधुना
भगवत्कृपया च नैरुज्यं जातमस्ति । कापि चिन्ता न कार्या । अक्का-अम्मा-अत्ताचरणेषु नतयः । अक्का यथा
दुःखं न करोति ममास्वास्थ्यं श्रुत्वा तादृक् कर्तव्यम् । भवतापि कापि चिन्ता न कार्या मम, भगवति सर्वत्र ।
यादवेन्द्रपुरीषु ब्रह्मानन्देषु दीक्षितेषु हरिहरनागनाथचूडादिषु नमस्काराः । विष्णुदासादिष्वाशिषः ।
अत्रत्यवैष्णवानां नतयः ।

Vallabhāchārya's teachings. In answer to this query, Vitthales'vara sent to him a beautiful couplet which summarises the doctrine in the choicest words. It runs as follows:—

श्रीवल्लभाचार्यमते फलं तत्प्राकट्यमत्राव्यभिचारिहेतुः ।

प्रेमेव तस्मिन्नवधोक्तभक्तिस्तत्रोपयोगोऽखिलसाधनानाम् ॥

According to the view of Vallabhāchārya, भगवत्प्राकट्य is the फल, and the unfailing remedy for it is love for him, while all other Sādhanas are useful in generating this love. Nāgaji Bhatta remained in company of Vitthales'vara not only in Gujarat, but he often visited Adel to pay his respects to him. He is said also to have visited the shrine of S'rī Nathaji-Govardhanadhara-at Jatipura on the Govardhana Hill, and stayed there for a couple of months. Thus it would seem that Nāgaji Bhatta was familiar both with the practice and theory of the Sampradāya, and he was instrumental in the rapid spread of the Sampradāya from Samvat 1600 onwards in Gujarat.

Another personality who helped in the spread of Sampradāya was Bhāila Kothari of As'arva near Ahmedabad. When Vitthales'vara visited Dwarka or Gujarat, he used to put up with him for a couple of months. Bhāila's son-in-law Gopaladasa has given the Sampradāya a charming and unique poem in Navākhyana. The Sampradāyika Gāthā relates that this Gopaladasa was Narsinha Mehta in his preceding birth. Whatever that may be, it helps one in furnishing the latest date of Narsinha Mehta. Vitthales'vara's first visit to Gujarat was in 1600 St, and Gopaladasa was then nine years old. The poem of Gopaladasa (Navā Khyāna) has been the most popular and revered among Vaishnavas. Every Vaishnava, male and female, recites it. Commentaries in Sanskrit and Vraja Bhasha are written on it. The commercial people of Gujarat have been fascinated by it. This poem, it seems, has been instrumental in shaping Vaishnava attitude towards the Mahārājas. The intensely tender feelings with which the Mahārājas are looked upon have their genesis in the spread of this lyric. It speaks of Vitthales'vara as Goswāmiji. He assumed the surname of Goswāmi in 1634, after he was granted permission by Emperor Akabar to graze his cattle on all lands including the Royal ones. From this it would seem that this poem of Gopālādāsa could not have been composed before 1634. The Sāmpradāyika Gāthā informs us that the inspiration of this poem came to Gopālādāsa from Vitthales'vara himself. It is said that Gopaladasa who was dumb, miraculously got his powers of speech as a result of the chewing of the betelleaf offered by Vitthales'vara.

When he visited Bhāilā's house, numerous persons came to see him and joined his Sāmpradāya.

In Cambay, Jivā Parekh, a celebrated Bania merchant was instrumental in the early spread of Vaishṇavism. On the whole the spread of Vaishṇavism in Gujarat was not only rapid but complete. Numerous castes and sub-castes wholly embraced the Vaishṇava Cult. This continued in increasing proportions during the times of the succeeding generations of Vitthales'vara.

Vitthales'vara himself visited Gujarat not less than six times. His first visit was in 1600 from Adel. The second one was also from Adel in 1613. The third one was from Gaḍā in 1619. The fourth one was from Mathurā in 1623. The fifth one was in 1631 from Gokula. And his sixth and last visit was also from Gokula in 1638. This would show that for nearly forty years Viithales'vara exercised his influence over Gujarāt and Kathiāwād. The visits to Gujarāt were incidental to his visit to the shrine of Dwārkā-nāthaji at Dwārkā. His desire for and interest in Dwārakā and Gujarāt were created by the early reception of his father and his elder brother S'rī Gopīnātha. Rānā Vyāsa, a learned pupil of Vallabhāchārya, was an active worker at Siddhapura. So also there was one Gopāladāsa of Naroda. Vallabhāchārya himself had visited Dwārakā not less than three times, his last visit being in 1585. He is said to have stayed at Dwārakā for over six months. The Swarūpa of Dwārkānāthaji at Bet-Dwārkā was installed there by Vallabhāchārya.

In the year 1616 Māhā Vad 13th Vitthales'vara visited the shrine of Jagannātha in Puri (Orissa). He was there accompanied by his wife Rukmiṇi, his eldest daughter S'obhājī and his eldest son Giridharaji. He stayed there for nearly six months. After witnessing the Rathotsava at Puri, he seems to have returned to Adel. During his visit to Puri he had taken with him a carpenter by name Rāsā. This was with a view to see the model of the Jagannātha Car. It is said that when Vitthales'vara returned to Adel, he got a car prepared of a similar model, and took his deity round the village of Adel in a procession. During his stay at Gaḍā also he celebrated a Rathotsava similarly. But when he shifted his abode to Mathurā he had to give up the public celebration of Rathotsava on account of the Mahomedan fanaticism. During his stay in Jagannātha, Vitthales'vara came in contact with the immediate followers of Chaitanya, living there. It is possible that the composition of Swaminyashtaka (स्वामिन्यष्टक) Swaminīstotra (स्वामिनीस्तोत्र) and several

other minor stotrās, in which the Eternal consort-Rādhā-of S'ree Krishna is extolled, date from this period; or their composition may be due to the direct or indirect influences of Chaitanya saints. There is no stotra or writing of Vallabhāchārya to our knowledge where Rādhā is extolled in the strain in which Vittales'vara has done. How far and how much of this influence was retained by Vitthales'vara is difficult for us to determine from the materials available, though the conclusion of the Aṇu-Bhāshya where Navanīta-priya (नवनीतप्रिय) and Govardhanadhara (गोवर्धनधर) only are remembered would show that Vitthales'vara in later times had completely freed himself from the Chaitanya influences. His commentary on Krishnapremāmrita (कृष्णप्रेमामृत) and S'ringāra-rasamandana (शृङ्गाररसमण्डन) may be due to Chaitanya mould of thought.

Or that was the time when the wave of Radha-Krishna worship swept over the whole of India and it would be difficult to say exactly how far the influence of Chaitnya thought is there in the above Stotra. The originality of thought and method of expression are Vitthales'vara's own. But we would not be wrong if the composition of the above Stotras was assigned to this period. It is possible that these Stotras are due to Sarasvati Samvāda and nothing else.

After his return in Samvat 1616 Ashadh to the beginning of 1619 Vitthales'vara seems to have resided at Adel. On the analogy of Jagannatha, car-festival was celebrated here. It was during this period, that he composed his Vidvanmaṇḍana. A manuscript dating from वैशाख शु. १२ सं. 1619 leads us to this inference. In any case we cannot assign any later date than this to the composition. In 1619 it appears that Mahomedan invasion made Vitthales'vara give up his abode at Adel for good.

From Adel, after his stay at two or three places, he seems to have moved over to the kingdom of Bandhe Gadhe. Ramachandra, a Waghela Rajput, was the king of the place. He seems to have received Vitthales'vara well, who stayed at this place for a couple of months. The relations of Giridharaji the eldest son of Vitthales'vara were very cordial with this prince. The eldest son of Giridharaji by name Muralidharaji was born here on Vijaya Das'amī day. Tansen the famous minstrel was formerly a musician of king Ramachandra, but he had to hand him over to Emperor Akbar. This Tansen seems to have come into contact with Vitthales'vara here. But Vitthales'vara did not stay here long. In later days when Vitthales'vara adopted Gokula as his permanent residence, this king Ramachandra visited Gokula. He was well received by Vitthales'vara and Giridharaji then.

From Banthegadh, Vitthales'vara seems to have moved over to Gaḍa. It is difficult to say whether the modern Jubbulpore on the banks of the Narbada was Gaḍa of those times. Vitthales'vara's Bethak near Jubbulpore would go to show that Gaḍa was situated somewhere there. The havoc wrought by Akbar's general Asafkhan is so complete that it has become difficult to identify the place. Vitthales'vara's desire to go to Gaḍhā was natural. Gaḍhā was ruled over by queen Durgāvati. She was a princess of great reputation. She was married to Dalpatishāh in a very romantic manner and out of this union a son was born. When he was three years old, Dalpatishāh died. Since then Rani Durgāvati was the *de facto* ruler of Gaḍha acting as Regent for her son Vīra Narayana. Even after he was of age she continued to rule over the kingdom. Fiftytwo Gaḍhas (fortresses) were included in her kingdom. She fought many battles, and on account of her exceptional valour she was called Durgashah. She was very religious and patronised numerous learned Brahmins. Some of the Telagu Brahmin families who were connected with Vitthales'vara's family by marital ties lived there. Besides, next to Vijayanagara, the only independent Hindu kingdom where Vallabhāchārya was recognised as the greatest Achārya by the then ruling king Krishnadeva, this princess Durgāvati was the only independent Hindu princess in whose kingdom Brahmins were encouraged and people were extremely happy. Her government was a faultless one and Akbar's attack on this princess is considered by competent historians to be nothing more than wanton destruction for self-aggrandizement. When Vitthales'vara came to her Capital first of all, he put up on the banks of Jammniya-talao or the Rani-talao. Durgāvati was so much impressed with his saintly character, high learning and sublime devotion to Krishna that she visited his As'rama frequently and requested him to accept Gaḍhā as his permanent residence. Suitable arrangements were made for his stay. During his three years' stay the relations between him and the Queen were very cordial. Vitthales'vara's first wife Rukmini passed away about this time, and he had absolutely no desire to marry again. But under the pressure of Rani Durgavati Vitthales'vara had to marry Padmawati daughter of Krishnaraya Bhatta on Akshaya-Tritiyā day of 1620. On another occasion Durgavati gave a gift of 108 villages to Vitthales'vara which were in their turn gifted away by him to Bhattas, his caste people, who were living there and whose descendants to this day are in the enjoyment of the same. During his stay at Gaḍhā, a Brahmin by name Brahma-

dasa came in his contact. He was blessed by Vitthales'vara by giving him his own waist-coat. From this day the fortunes of this Brahmadaśa began to rise and ultimately he became one of the trusted advisers of Emperor Akbar under the now well-known name of Birbal (बिर्बल). This Birbal's relations with Giridharaji were very intimate, as could be gathered from the letters of Vitthales'vara. He seems to have helped Vitthales'vara a great deal when the possession and control of the shrine of Shree Nāthaji on the Govardhana Hill were taken over by Vitthales'vara some time later from the Bengālee worshippers.

After his stay for about three years, Vitthales'vara perhaps noticed that even this kingdom of Durgavati would ultimately be invaded by Akabar's armies. In samvat 1621 (1564 A. D.) a pretext was found out by Asafkhan by demanding from her, her favourite elephant Gurudār. She naturally refused to comply with the demand. The attack of Asafkhan is the more glaring because Durgavati's prime minister Adhāradasa was deputed by her to the court of Akbar. This seems to have influenced Vitthales'vara in giving up his residence at Gaḍhā. He therefore expressed his desire to Rani Durgavati that he wanted to go and reside on the banks of the Yamuna (Jumna). To meet Vitthales'vara's desire Rani Durgavati caused to be built at Mathura the Seven Houses which became ultimately known as 'Sat-garā'. Vitthales'vara and his seven sons lived at Mathura in this Satgarā. It was in these Satgarās that for about two months or so S'ree Nāthaji was brought on Falgun Krishna 7, 1623 from the Govardhana Hill by Giridharaji when Vitthales'vara was on his visit to Gujarat. These seven houses do not exist now, but the place on which they stood is to this day known as Sat-garā at Mathurā. It is situated behind Chhattā Bazaar on the west, and the pilgrims for Parikrama start from this place. At Gaḍhā, Vitthales'vara had very pleasant times. He celebrated the Rathotsava festival. The car was taken in a big procession round the capital in which Rani Durgavati took part with all the nobles of her court. In fact all the resources of the state were requisitioned for the celebration of the Rathotsava.

When Vitthales'vara left Gaḍhā, Rani Durgavati sent her minister Adhardāsa, to accompany him with a large escort.

After he left Gaḍhā Vitthales'vara does not seem to have been visited by Rani Durgavati. She lost her life while fighting valiantly with Asafkhan, and her son Veeranārāyana also seems to

have met with a similar fate. The rich treasures of the Royal treasury were looted by Asafkhan, and were carried away by him. The ravage done was so complete that no definite marks of this illustrious princess's kingdom could now be traced by historians. The traces of Vitthales'vara's stay in Gadha are fortunately preserved by his Bethak, near Jubbulpore which is said to be the place where his second marriage with Padmāvati was celebrated as mentioned above.

From Gadha,¹ Vitthales'vara seems to have migrated to Prayāga (Allahābād). Here he stayed for some time in great happiness. He engaged himself in the worship of Krishna and the performance of Somayāga.

From Prayāga Vitthales'vara seems to have migrated to Gokula on भाद्रपदकृष्ण 3, 1622. Here he resided in a place where his father and his elder brother used to reside during their visits in Chāturamāsa. Vitthales'vara is said to have stayed in Gokula for about 84 days. Then on कार्तिकशुक्ल 11, 1623 he seems to have removed to Mathurā. He lived in Sat-gara built by Rani Durgavati. From 1623 to 1629 Vitthales'vara passed his time in Mathurā. In 1623 when he visited Gujarat, the image of S'ree Nāthaji was brought by Giridharaji from the Govardhana Hill to his house and was installed in his house in Sat-gara. The image continued to be worshipped for about two months and 21 days in Vitthales'vara's house in Mathura. Vitthales'vara did not approve perhaps of this on account of the irksome preponderance of Mahomedan influence. After his visit to Mathura Vitthales'vara gave up the public celebration of the Rathotsava festival for the same reason. Vitthales'vara seems to have preferred the place of Govardhana Hill selected by his father. And by the time he reached Mathurā, from his visit to Gujarāt in 1623, the image of S'ri Nāthaji was again taken over to Girirāja and again installed therein on the 14th day of the bright half of वैशाख, सं. 1624. Vitthales'vara some-how preferred

1. गढायां पूर्वमवसन् विठ्ठलेश्वरीक्षिताः । तेऽपि प्रयागमाजगमुस्तत्रोपद्रवसंभवे ॥
यमुनातीरमाश्रित्य तत्र वासं प्रचक्रिरे । श्रीकृष्णसेवानिरताः सोमयागविधायिनः ॥
बहून्संवत्सरांस्तत्र न्यवसन्परया मुदा ॥ अथ तेषां व्रजे वासं कर्तुमिच्छाभवत् किल ।
गोवर्धनो गिरियत्र श्रीमद्वन्दावनं तथा । मथुरापि हरियत्र नित्यं संनिहितो विभुः ।
तत आगत्य मथुरां कुटुम्बसहिता इह । कंचित् कालं मुदावात्सुर्यमुनाहरिसेविनः ॥

वंशावली मधुसूदनभट्टकृता. (1717 Samvat)

the quiet place of Gokula to the city life of Mathurā and in the year 1629 Falguna Krishna 7 he adopted Gokula as his permanent residence.

मथुरानगरे विलोक्य वासं यवनादिप्रसरेण भूरिबाधम् ।

अथ विट्ठलदीक्षिता विविक्तं स्थलमात्मस्थितये व्यचारयंस्ते ॥ १ ॥

कदाचिद्भूमहेन्द्रेण परमात्मविनिर्णये । पृष्टास्तदीयसन्देहानपाकुर्वन् सदुक्तिभिः ॥ २ ॥

प्रसन्नेनाथ तेनोक्ताः किमपि प्रार्थयतामिति । तस्याग्रहमथालोक्य हृदि सम्यग्विचार्य च ॥ ३ ॥

आत्मनः सुखवासार्थं महावनसमीपतः । यमुनातीरमाश्रित्य स्थलं रम्यमयाचिषुः ॥ ४ ॥

अथ स्वाधिकृतैर्भूमेः पत्रं संलेख्य भूपतिः । स्वनाममुद्रासहितं दीक्षितेभ्यस्तदार्पयत् ॥ ५ ॥

ततो मौहूर्तिकादिष्टे मुहूर्ते विधिपूर्वकम् । ग्रामं गोकुलनामानं स्थले तत्र न्यवासयन् ॥ ६ ॥

अब्देऽष्टनेत्राङ्गीमहीप्रमाणे (१६२८) तपस्यमासस्य तमिस्रपक्षे ।

दिने ७ दिनेशस्य शुभे मुहूर्ते श्रीगोकुलग्रामनिवास आसीत् ॥ ७ ॥

वृत्तान्तमिममाकर्ण्य सजातीया द्विजोत्तमाः । कुटुम्बसहितास्तत्र वासार्थं समुपागमन् ॥ ८ ॥

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च बहवस्ततः । स्वं स्वं कुटुम्बमादाय निवासोत्काः समाययुः ॥ ९ ॥

समागतेभ्यः सर्वेभ्यः निवासाय यथायथम् । स्थानानि दापयामासुर्विट्ठलेश्वरदीक्षिताः ॥ १० ॥

(वंशावली-मधुसूदनभट्टकृता)

From the the year 1628 upto his passing away in 1642 Vithales'vara resided at Gokula and carried on his literary and other religious activities. Emperor Akbar took delight in discussion of questions relating to the world beyond. He is said to have paid a visit to Goswāmis of Brindāwan by this time. Vitthales'vara Dikshita was invited by Emperor Akbar for the elucidation of the nature of the Supreme Being. Akbar was much pleased with his explanations, and he requested him to ask for a gift. Vitthales'vara asked the Emperor to give him Gokula, which being a quiet place was congenial to his tastes and requirements, being situated on the banks of the river Yamunā near Mahā Vana. Thereupon Emperor Akbar made a grant to him of Gokula under his Royal Seal and handed over the Firman to Vitthales'vara in the year samvat 1634 corresponding with 29th of Jamādi the 2nd, A. H. 985 (1577 A. D.). Vitthal-es'vara was the recipient of three other Firmans granting him the privilege of grazing his cattle on all lands including Khālsā or Jāgir. Another Firmān was granted to him by Hamidah Bānu Begum, mother of Emperor Akbar. He was also the recipient of the grant of the Jatipurā village where the Shrine of Govardhanadhara was situated. During his stay at Gokula he visited Gujarāt twice, once in the year 1631, and then in 1639. It was perhaps during this last visit that Gopaladasa, the author of Navākhyāna, came into his contact and wrote his beautiful poem describing

in the last chapter the whole family of Vitthales'vara. This last chapter mentions seven sons of Vitthales'vara and their wives. It does not mention the names of either of the wives of Vitthales'vara. The inference is that this poem is written after Vitthales'vara's both wives had passed away and his youngest son Ghanas'yāma, if not actually married, was betrothed to Krishnāvati. All his four daughters were married, and the two widowed daughters of his elder brother Gopinātha, Lakshmi and Satyabhāmā, were residing with him, and passed their widowhood in complete happiness in the service of S'ree Navanītapriya.

Thus from the year 1629 to 1642 Vitthales'vara lived at Gokula in complete tranquility. During his stay there, he carried on and perfected the mode of worship (Sevā-Prakāra), both at Govardhan-dhara's temple at Jatipurā and in Navanītapriya's temple at Gokula. Poet Gopāladāsa describes beautifully how Vitthales'vara daily went on horseback from Gokula to Govardhana. 'तुरग चाल्यो वायुवेगे उतावळो, जाणे नौका चाली सिन्धु तरवा.' Vitthales'vara translated his father's teachings into actual practice and turned them into a divine religion. His father mentioned two alternatives in the verse गृहं सर्वात्मना त्याज्यं तच्चेत्यकुं न शक्यते । कृष्णार्थं तद्विनियुज्यत कृष्णोऽनर्थस्य मोचकः ॥ (निबन्ध.). The first alternative of त्याग (complete renunciation) cannot be translated into practice as an inflexible rule, by each and everyone. Hence Vitthales'vara accepted the second alternative of अत्याग by which every thing was to be utilised for Krishna, thereby ultimately the goal enunciated in the first alternative of त्याग was to be gradually reached. With this end in view he promulgated an elaborate mode of rituals for the Sevā-mārga. The Sevā-mārga was based purely on the dictates of the finer sentiments of heart. The result was that the very household of Vitthales'vara became free from the experiences of the miserable surroundings of the worldly life. The mode of worship was carried on in such a way that all the members of his family, young and old, males and females, could take part in the daily worship with such fervour and pleasantness that his house was a sight which gods would envy. The poet Gopāladāsa gives expression to this fact in the following couplets:—

हार कंकण कर्ण भूषण नाद नाना हींदतां । गान गाये स्वर सुहाये श्रीनवनीतप्रियजीने पोढतां ॥
सन्ध्यासमे शृंगार नूतन फूल गुंथे सौ मळी । सदनशोभा निरखतां ते लक्ष्मी मन पाम्यां रळी ॥

Emperor Akbar's two ministers Todarmall and Bīrbal seem to have come into closer contact with him during this time and gave him their help whenever required. The shrine of S'ree

Nāthaji came into existence under circumstances under which the followers of Vallabhāchārya and those of the Gaud school both worshipped it with equal reverence. S'ree Nāthaji or Govardhanadhara was worshipped by the local people as Devadamana (देवदमन). It is alleged that originally this shrine was set up by king Vajra of the Yadava race who was brought to Muttra by Arjuna after the destruction of the Yadava race. The said image which remained under-ground was then discovered. When Vallabhāchārya visited Vraja, he installed this image of Govardhanadhara or S'ree Nāthaji in the year 1576, अक्षयतृतीया. He appointed Mādhavendra-puri a Tailanga Brahmana Sannyāsi of the Mādhva school to carry on worship of Govardhanadhara. This Mādhavendra-puri was a Krishna-worshipper. He was the guru of Ishvarapuri who initiated the Bengal saint Chaitanya into Krishna-worship. Mādhavendra-puri was instrumental in introducing Krishna-worship in Bengal. To carry on the daily worship of S'ree Nāthaji was a task difficult for a single individual. Hence he kept some Bengālī Vaishnavas to help him. Rāmdāsa, another saint, was commissioned by Vallabhāchārya to act as first मुख्यप्रचारक. He was a Chauhana Rajput. Krishnadās was appointed as the Adhikāri. Vallabhāchārya and his son Gopinātha used to visit Vraja during the Chātur-māsya of every year, and during their absence they used to carry on the Sevā themselves. After the passing away of Vallabhāchārya and Gopinātha, some disagreement seems to have arisen between the Bengal Vaishnavas and Vallabha Vaishnavas. So long as Mādhavendra-puri was there, no disagreement seems to have arisen. The image is spoken of as Gopāla and described as such in the works of Chaitanya writers. When Mādhavendra-puri went to the south to bring Malayāgara chandana (sandal-wood) he passed away there at an advanced age of about 130 years and the Bengal Vaishnavas used to carry on the worship of S'ree Nāthaji under the control and supervision of Krishnadāsa Adhikārī. Gopinatha's visit to Gujarat brought him about a lakh of rupees as Sevā. The same was dedicated by him to S'ree Nāthaji. Vitthales'vara's frequent visits to Gujarat attracted its rich people to visit the shrine of S'ree Nāthaji and they made rich presents to the Deity. It seems, Bengal Vaishnavas who used to carry on worship, secretly carried away these presents to their Goswāmis who lived at Brindāvan. This created great dissatisfaction among the Vaishnavas of Gujarat. One Anantadāsa raised an emphatic protest against this misuse of the offerings to the Deity. He persuaded Krishnadāsa Adhikārī to put a

stop to this and drive out the said Bengāli worshippers. Krishnadāsa could not do it unless he had the sanction of Vitthales'vara. For this purpose he was persuaded to approach Vitthales'vara, who at first hesitated, because these Bengalees were appointed by his father. But after some deliberations, Krishnadāsa succeeded in obtaining a letter of recommendation to Rājā Bīrbal to help him in his mission. With this letter Krishnadāsa saw Bīrbal, then collected a number of men with him and set fire to the huts of the Bengalees. The moment the latter came to know of this, they came down from the Govardhana hill where the shrine was situated. At first they offered great resistance to Krishnadāsa, but ultimately yielded, and he got exclusive control and possession of the shrine. Rājā Bīrbal was intimate with Giridharaji, the eldest son of Vitthales'vara. Perhaps to establish his absolute control, Giridharaji brought the shrine of Gopāla-S'ree Nāthaji to his own house in Mathurā in 1623. From this date the mode of worship was greatly elaborated by Vitthales'vara. It became the exclusive resort of Vāllabha Vaishṇavas, and Bengal Vaishṇavas began to forget their early connection with it. The personal relations of Vāllabhāchārya and Chaitanya were very cordial as can be inferred from the above facts regarding the setting up of the shrine of S'ree Nāthaji. The Chaitanya writers, and especially Krishnadāsa, who lived in Bengal and who is the author of Chaitanya-Charitāmrita perhaps felt bitterly this loss of the control of the above shrine. In their zeal to extol Chaitanya they try to belittle the achievements of Vāllabhāchārya. Vāllabhāchārya's records are singularly devoid of any unpleasant reference to Chaitanya, while the statement of Chaitanya writers that Vāllabhāchārya, though praising Chaitanya, slighted his companions, and that he had to take lessons in Bhagavata at Puri from Jagadānanda, pupil of Chaitanya, is merely out of prejudice and historically impossible. There can be no greater nonsense than this. The present Bengal writers like Dr. Sen and others who copy this, seem to be rather uncritical. We believe the above statements are the result of the disappointment felt by Chaitanya Goswāmīs of Brindāvana on account of the loss of S'ree Nāthaji as mentioned above. We are told that in an early work, Brindāvandāsa's Chaitanya Bhāgavata, there is no reference to the incident of Puri. The transference of the control of the shrine to Vitthales'vara had very marked results. Emperor Akbar presented the Jatipura village to Vitthales'vara by a special Firman. The inner worship became con-

finned to the agnates of Vitthales'vara and their wives and daughters only. Among Brāhmaṇas, Geernārās and Sāchorās who early joined the Faith were allowed to take part in the worship. But the mass of Vaishṇavas were henceforth excluded for ever from the touch of the holy shrine, a result which it is doubtful whether Vallabhāchārya or Vitthales'vara could have had in their minds, when Vallabhāchārya installed the shrine and Vitthales'vara got its exclusive control. His immediate object then was to exclude the Bengalees only. Perhaps it would not be out of place to remark that this was the occasion when Vitthales'vara lost all traces of Chaitanya thought which he had gained during his visit to Jagannātha in 1616.

During his stay at Gokula in Samvat 1629, Rājā Todarmal paid a visit to Vitthales'vara. He was ordered by Emperor Akbar to take the command of the Imperial forces in Behar against king Daud. This was an onerous task and before setting out on his expedition, Todarmal came to Vitthales'vara to invoke his blessings. He was given by Vitthales'vara, a 'Pitāmbher' which Todarmal tied over his head, while he started on his expedition. This would show that Todarmal held Vitthales'vara in very high esteem.

Rājā Birbal's connections with Vitthales'vara were equally intimate as stated above. When Vitthales'vara was on his visit to Gujarat, a controversy seems to have arisen as regards the date on which the Janmāshtami fast was to be observed. On his return he came to know about this and composed a work named जन्माष्टमीनिर्णय stating his view about it with reasons. Possibly the रामनवमीनिर्णय was also written by him under similar circumstances. Having quietly settled at Gokula, he gave definiteness to the religious practices initiated by his father.

After Vallabhāchārya, Vitthales'vara's elder brother S'ri Gopīnātha succeeded as Achārya. S'ri Gopīnātha was a great devotee. Vitthales'vara entertained great respect for his brother. We have not got materials enough to learn how S'ri Gopīnātha understood and expounded the tenets promulgated by his father. We know that he used to reside at Adel for the most part of the year and like his father used to visit Vraja during the monsoon. There he used to perform Gopāla-upāsana. There is a work called *Sādhana-Deepaka*, the authorship of which is attributed to him.

From this work we do not learn much. One rule laid down in it is that a widow is to worship Krishna with Bāla-bhāva, while a woman whose husband is living, is to worship Krishna with Bhartri-bhāva. Though we have failed to trace this distinction to any of the writings of Vallabhāchārya which are extant, we feel that there is some ground for the above rule which is based on common sense. Again, this work, though purporting to detail Sādhana as a Bhakta had to follow, it omits any reference to the process of Nivedana which is practised in the Sampradāya even to this day. Beyond this, there is not much in this work elucidating any other point of Vallabhāchārya's philosophy. It seems therefore clear that Vitthales'vara had to depend on his own exertions to understand the works of his father. In this effort an unfortunate incident seems to have damaged the cause of the Sampradāya to a considerable extent, and in spite of Vitthales'vara's attempts, one would feel that the loss to the Sampradāya is irreparable.

It is not certain when S'ri Gopīnātha passed away. It seems after his death some unpleasantness was caused between Vitthales'vara and his sister-in-law, and these feelings of unpleasantness became more embittered on the part of the sister-in-law when her only son S'ri Purushottama also passed away soon after. The result of this was that the original works of Vallabhāchārya which were in possession of S'ri Gopīnātha as the eldest son of Vallabhāchārya were consigned to oblivion by her. The greatness of Vallabhāchārya's personality was so much felt by his devotees during his life-time that none of them seems to have contributed anything to the composition of his works. In the case of S'ankarāchārya and Ramanujāchārya one feels that their respective Bhashyas are written, re-written, revised and recast with the collaboration of their learned pupils. In the case of Vallabhāchārya the distance felt by the devotees was so great that none has upto this day ventured to add or subtract anything from them. This being the position and the devotees being wholly engrossed in Krishna-worship as taught by Vallabhāchārya, they did not try to get the copies of his writings. Another reason for the loss of the original works of Vallabhāchārya seems to be the great fire which destroyed almost the whole village of Adel at the time he took to Sannyāsa. When the helm of the Sampradāya came into the hands of Vitthales'vara it was a problem to him as to how he should get authentic texts of his father's works. On the side of Adel counter influences were working, and it was difficult, if not impossible, to get

all the works. He seems to have secured the original copy of the Brahmasūtra-Bhashya of his father upto 3-2-34. *Nibandha* seems to have been secured by him, and he has attempted to finish *Prakāś'a* on *Nibandha* by writing commentaries on the Fourth skandha, and a portion of the Fifth of the *Bhāgavatārtha-prakāraṇa*. From Gujarat Vaishṇava Rāṇa Vyāsa he secured the *Subodhinī*, a commentary on *S'rimad Bhāgavata* of Vallabhāchārya. We have no materials to learn whether he got Pūrva-mīmāṃsa Bhashya of Vallabhāchārya, though there is plenty of evidence in *Anu-Bhāshya* to show his great hold on the Sūtras of Jaimini, to which he refers as a master. It is possible, as Purushottamji says, that the Pūrva-mīmāṃsa Bhashya became उत्सन्न in his times. We may infer from this that Vitthales'vara might have been in possession of the Purva-mīmāṃsa-Bhashya of S'ri Vallabhāchārya, which became lost to us during the period, so to say, of interregnum, between 1642 and 1724 Samvat. Thus it would seem that Vitthales'vara had before him almost all the works of S'ri Vallabhāchārya which are now available to us. From these materials we shall presently see how he has developed the system promulgated by his father, both on the practical as also the theoretical side.

On the formation of the Sāmpradāyika practices Vitthales'vara's influence seems to be very marked, the nucleus having been supplied by his elder brother Gopinatha in his Sevā-Paddhati. Vallabhāchārya established the shrine of S'ri Nāthaji on the holy mount of Govardhana and initiated a mode of worship which was extremely simple. This shrine was entrusted by him to the devotees who resided there. The initiation of Vaishnavas was a very simple formula, as he puts it somewhere in his *Subodhinī*, viz; *Krishna, I am Thine*. कृष्ण तवासि. This would seem to be the ordinary mode of initiation as communicated to Vallabhāchārya by Lord S'ri Krishna. But for the practical purposes of the Sampradāya, some solemn declaration was a necessity, and hence we feel it is possible that the language used in the explanation incorporated in the *Gāḍya* formula (सहस्रपरिवत्सरमितकालजातकृष्णवियोगजनित-तापक्लेशानन्दतिरोभावोऽहं भगवते कृष्णाय देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणानि तद्धर्माश्च दारागारपुत्राप्तवित्तेहापराण्यात्मना सह समपर्यामि, दासोऽहम्, 'कृष्ण तवासि ।') is the work of S'ri Vitthales'vara. For the Sampradāya which was expanding in all directions, some grave and solemn declaration appeared to Vitthales'vara to be a necessity, and he without adding or subtracting anything to the sense of कृष्ण तवासि added a solemn declaration by which the sense of the Mantra became abundantly clear. The Sāmpradāyikas do understand

that the portion of the *Gadya* preceding कृष्ण तवास्मि is explanatory of the same. This being an explanation coming from Vitthales'vara accounts for the difference in the readings in the formula among his seven sons. This change was most essential as it added to the solemnity of the initiation ceremony. Vitthales'vara's personality was second to none in the Sāmpradāya after S'ri Vallabhāchārya, and one feels admiration for his wisdom when he sees how he has added to the gravity without sacrificing the sense of the original.

We are informed by Goswami S'ri Gokulanathaji Maharaja of Bombay that the whole *Gadya* in the handwriting of S'ri Vallabhāchārya is preserved in the daily worship in the temple of S'ri Damodaraji at Junagadh in Kathiawar. We have not been able to satisfy ourselves as to the authenticity of the same, but if it were so, the above reasoning would be inapplicable.

It is rather difficult now to appreciate how much Vitthales'vara contributed to the development of the aesthetics in the mode of worship, Sevā-Prakāra. All the fine arts were requisitioned in the performance of the daily worship. Vitthales'vara was himself a master musician. He knew both the theory and practice of the Indian Music. Some of the most charming songs which are sung before the deity were composed by him. The song 'मंगलं मंगलं' is daily sung in every Pushtimārgīya temple in the early morning when the (स्वरूप) is made to awake. The famous Prabodha is also daily recited. Another song 'ब्रह्मपर्यंकशयनम्' is always sung in 'Rama-kali' in the morning when the (स्वरूप) is swung in the cradle (Pālnā). During the Vasanta season an Ashtapadi 'ब्रजयुवतिशतसंगे' is daily sung when Vasanta is being played during the Raja Bhoga Dars'ana. This Ashtapadi can best compare with the finest ones of Jayadeva in Gīta-Govinda. Govindaswami, the greatest musician of the times, was appointed by him as the chief kirtana-kāra in the temple of Nathadwara. Nandadasa, Chaturbhujadasa, Chhitiswami and Govindaswami composed some of the finest songs in the local vernacular (Vraja Bhasha) under the direct inspiration of Vitthales'vara. The songs of Vitthales'vara are all in Sanskrita. The Ramanujiya saint Tyagarajaswami composed beautiful songs in Sanskrit. Vitthales'vara's mother-tongue was Telagu, and his activities were confined to Gujarat, Kathiawar, and Rajputana where Telagu was least known. Hence Sanskrit was preferred by him as the medium of communication. Almost all the letters of Vitthales'vara which are now available are in Sanskrit.

Thus after preparing materials for music, he utilised them in the Sevā-Prakāra with consummate skill and erudition. The music to be sung before the deity was in conformity with each season. Music in the morning Sevā was to be sung in Rāgas which are to be sung in the morning. Music in the evening is to be sung in Rāgas which are to be sung in the evening, the rule being relaxed during the big festivals of Janmāsthāmi, Annakuta etc., when any Rāga can be sung. In music, Rāgas change according to season. The finest musical instruments (Tambura, Bin, Mridanga, Sārangi etc.) of the age were made use of in the daily Sevā. This practice is continued to this day in the Sampradāya. Vitthales'vara's son Raghunāthaji was, we believe, literally correct when he speaks about his father as गीतसंगीतसागर.

The daily worship changed according to seasons. Everything was so arranged that if one entered a Pushtimārgīya temple during winter, the moment he was within the precincts of it, he would least feel the unpleasantness of winter cold. Similarly during summer, entrance in Vitthales'vara's temple would make you forget that it was summer. The perfection was carried to such an extent that the richest dainties that were daily offered to the deity varied according to time and season. Akbar sometimes did pay visits to Vitthales'vara and the latter made an exception by allowing the former 'Dars'an'. A Sāmpradāyika Gāthā records the following incident of Akbar's visit on one S'ārada full-moon day (रासपूर्णिमा). Krishṇa is the symbol of highest Rasa S'ringāra. He is described as S'yāma (श्याम). Accordingly everything in the Sevā i. e. पीछवस्त्र, बिछात, etc. was naturally श्याम. This was changed to white silver cloth at Akbar's request, and this practice continues to this day.

Painting too was a favourite pastime with Vitthales'vara. A beautiful painting of his deity Navanita-priyaraya drawn by him is in the possession of Goswāmi Dwārkes'jee of Bombay. On Utsava days beautiful Ārtis were drawn and filled with pearls and it was filled with harmonious blending of colours. These Ārtis designed as they were by the ladies of Vitthales'vara's family are still current in the Sampradāya under their respective names, such as Ārti of Rukminiji etc. Some of these Ārtis show a considerable amount of accurate drawing. During the Vasanta season beautiful prints both in dried and wet colours were utilised in the curtains etc. of the

daily worship. Similarly during the Sānji days, beautiful Sānjis in the choicest colours depicting the particular sports of Kṛishṇa were prepared for the deity under the inspiration of Vitthales'vara.

Choicest flowers such as rose, jasmine, Bakula, Kadamba, lotus etc, were utilised in preparing the garlands to be offered daily to the deity. During summer, flower-houses (फुलमंडली) were organised in such a way that flowers were knit and strung together in the most artistic way. In short, the finest arts which were developed during the Akbar-period were all availed of in the daily worship of Kṛishṇa.

Vitthales'vara's field of activities lay chiefly in Gujarāt and Kāthiāwād. The people of those countries were by instinct commercial. It would be rather difficult to make them take interest in books dealing with the subtle and abstruse problems of philosophy. It was a question to Vitthales'vara as to how he should make them accept Kṛishṇa-Sevā as their goal. For this purpose Vitthales'vara organised bands of amateurs who would give life-like representations of the various sports of Kṛishṇa. This method proved very successful and whole communities of Gujarāt accepted the Kṛishṇa-Sevā-creed with marvellous zeal and rapidity. In fact everything that belongs to any one is to be dedicated to Kṛishṇa. There was no actual parting with the thing, but there was the ingrained remembrance that everything of you is not for your own self but for God; a doctrine like this which Vallabhāchārya preached in अविव्या पूतना नष्टा गन्धमात्रावशेषिता was translated into the daily life of Vaishṇavas by turning this अहंता and समता from संसार towards God. Vitthales'vara achieved this for his devotees by this simple and sure remedy of Kṛishṇa-worship in which every member of the family could take part and all their belongings could be best utilised. Thus Vitthales'vara made Vaishṇavism a living religion among the masses of Gujarāt. The influence of Vitthales'vara was so deep-rooted, and in course of time it went on increasing to such an extent that when one speaks of a Vaishṇava in Gujarāt the reference is generally understood to be to a Pushtimārgiya Vaishṇava. Dr. Bhāndārkar's remark that Vallabha's mode of worship was more dramatic than emotional seems to be rather unfounded. All the paraphernalia of the Sevā without the deity's special grace अनुग्रह and intense love was a thing never approved of nor preached by Vitthales'vara. Dr. Bhāndārkar's remark was rather due to the learned scholar's unfamiliarity

with or distant acquaintance from hearsay evidence with the Sevā-Prakāra followed in Pushtimārgīya temples. Our own experience of the temples of Rāmānujās, Madhvas, Godias, and the chief shrines of Jagannātha and Vitthala leads us to the inevitable conclusion that in the mode of Kṛishṇa-worship Vitthales'vara's position is unique and unrivalled. This fact was whole-heartedly acknowledged by one great Vaishṇava teacher Swāminārāyaṇa of Gujarāt when he speaks of Vitthales'vara as the king of Vaishṇava teachers in his शिक्षा-पत्र, where he preaches his followers to follow the mode of worship as laid down by Vitthales'vara. The fact is that the Seva-Prakāra was modelled to develop the finer sentiments of the human heart, and to term it dramatic would certainly do injustice to the great Āchārya. Experience has proved that by following this Sevāprakāra the devotees not only forgot the bonds of Sansāra, but it helped them in feeling the living presence of the deity. In actual practice, flaws might be noticed, the ideal set up by Vitthales'vara might not be attained, but to term the whole Sevāprakāra as dramatic is rather an abuse of language.

In the construction of temples, Vitthales'vara followed a plan of his own. He did not approve of the idea of rich and costly buildings for temples. He realised that gorgeous temple buildings were not safe under the mahomedan rule. For this reason he constructed temples of an extremely simple style. Nothing could be seen from outside. From outside appearance his temple would appear to be a simple dwelling-house. But at the same time, inside the temple, great care was bestowed on its construction. Free passage of light and air was always borne in mind. The temple of S'rī Nāthajī to this day is a building of an exceptionally simple type. Inside the temple, in the middle, there was kept a chawk surrounded by three arched-doorgalleries. Behind one of such galleries was the inner chamber called Nija-Mandira. On one side of this Nija-Mandira was kept the sleeping-apartment or S'ayana-gṛiha which was always constructed in the most costly and artistic fashion. On the other side was kept the Bhoga-gṛiha-dining apartment-where the deity was offered Bhoga-food etc. Beyond the Bhogagriha were situated two rooms where food to be offered to the deity was prepared. Separate rooms were kept for preparation of flower-garlands, vegetables, betel-leaves, and baths, known as Fula-gṛiha, S'aka-gṛiha, Pāna-gṛiha, Jala-gṛiha etc. Valuable ornaments and

dresses with which the deity was adorned were similarly kept in a safe place. This temple was situated in the centre and round the temple were raised dwelling places for the Mahārāja and his prachārakas. The idea that the deity was the Lord and the others including the Goswāmi Mahārāja were His servants was kept in mind in the construction of their dwelling places.

Side by side with the development of the Sevā-prakāra, he devoted himself with equal earnestness with elaborating and expounding the doctrines of his revered father. He wrote his literary works with maturity of thought and expression. The completion of the Anu Bhāshya on the Vedānta-Sūtras belongs to this period. His reputation as a great religious teacher was established beyond question. Rich presents from Vaishṇavas of Gujarāt flowed to him here. The patronage of Emperor Akbar and his famous ministers Todarmull, Birbal, Rai Purushottama and others came to him unsolicited. The learned men of his caste who stayed with him at Gadha came to him and they were all patronised by him. With these men he entered into matrimonial relations. His daughters were given in marriage to the sons of these learned men and their daughters were taken in marriage by him for his sons. These people of his caste came to be known as Bhattas. Vitthales'vara's connection with the country of his forefathers now being no longer necessary was practically severed. He became naturalised in Gokula. Gradually the mother-tongue Telugu came to be replaced by the local language. Both Vaishṇavas and Bhattas began to revere Vitthales'vara with intense devotion. The result was that Vitthales'vara was made conscious of his greatness to such an extent that he could with equal propriety speak of himself in plural. While explaining the Subodhinī to Vaishṇavas, during the evening recess, he wrote out notes on difficult passages on Subodhinī. These notes were ultimately put together and given the name of विवृतिप्रकाश. The मंगलचरण, 'श्रीविठ्ठलैः' कियते suggests the above-mentioned self-consciousness.

Vallabhāchārya had given several Swarūpas to his devotees. When these devotees and their descendents became extinct or unable to carry on the Sevā of the Swarūpas, they returned the same to Vitthales'vara. Of these about seven or eight were received by him. These Swarūpas were distributed by Vitthales'vara in Dāya-Bhāga among his seven sons in Samvat 1634. All the seven sons were given a joint right to Sevā of S'ri Nāthaji, the eldest son Giridharaji

being left in control of the same under the primogeniture rule. These seven Swarupas came to be known in the Sampradāya as the seven Nidhis. Separate houses for all the seven sons (except perhaps for Yadunāthaji who being the youngest son of Rukmiṇi remained joint with Giridharaji, the eldest son), were built in Gokula and given to each of the sons. Each son thus set up the Swarūpa given to him in Dāyabhāga as a shrine of his own. These came to be known in the Sampradāya as seven Gādis or seats. In a letter Vitthales'vara asks his sons to select a site for the house of Yadunātha. It seems he passed away before the house of Yadunātha actually came to be built. The result of this has been rather undesirable in the Sampradāya, because it proved fruitful in giving scope to as many as four persons to put forward their claims to the Gādi of Yadunātha.

The last years of Vitthales'vara were passed very happily at Gokula. One Murarī Pandit wrote to him to give him a work which would explain to him the fundamental principles of Pushti-mārga in such a way that he could silence all his opponents on his side of the country. For him Vitthales'vara wrote out the Bhakti-hansa and sent it to him. On receipt of the same the Pandit was much delighted and asked for a further explanation of the root cause of Bhakti. Thereupon Vitthales'vara wrote out the Bhakti-hetu. Both these works together in a nutshell explain that the cause of Bhakti is God's Grace (अनुग्रह) alone and that the Supreme Purushottama plays among his select devotees, unapproched by मन्त्र, तन्त्र etc.

Vitthales'vara lived for over 70 years. His was a life in which there was a happy perfection of the theory and practice of the Sampradāya. His devotees have drawn a veil on the manner of his passing away, but from one Gopāldāsa of Vyāra we learn that he had fever and some pain in stomach when he passed away on Māgha Krishṇa seventh, Samvat 1642. Thus a life full of events was closed, the happy memories of which are enshrined in the hearts of the Vaishṇavas even to this day.

Good comes out of evil is well illustrated in an incident in the life of Vitthales'vara. Krishṇadāsa was appointed as the Adhikāri in the temple of Nāthadwāra on Govardhana hill by Vallabhāchārya. On account of some disagreement with Vitthales'vara, Krishṇadāsa prohibited his access into the temple. Vitthales'vara submitted to the order of the Adhikāri, and lived at Chand Sarovara, Parasoli, for

about six months of the exile. During the period he has penned some of the finest Vijnaptis-prayers. It is said that one such Vijnapti was written per day and the same was taken to S'rī Nāthaji by Rāmdāsa. These Vijnaptis reveal the depths of Vitthales'vara's heart. In them there is a harmonious blending of thought and expression. A perusal of these Vijnaptis leaves a lasting impression on our mind. They are the outcome of a burning heart yearning passionately to meet the object of its intense love. A veil has been drawn as to the reason which led to the exile of Vitthales'vara by Krishṇadāsa. However, ultimately Krishṇadāsa came round, begged Vitthales'vara's pardon and requested him to return to the temple. In these Vijnaptis each verse stands by itself. One publisher grouped them together into a collection of 25 each, but there seems to be little warrant for the same. It would not be out of place to record our own view as to the origin of these Vijnaptis. Vitthales'vara was a great letter-writer. He used to send and receive letters from a good many Vaishṇavas. These letters were in Sanskrit prose, but in the beginning and end of each letter a verse or two were written by Vitthales'vara to remind his pupils of their sublime mission. In course of time, the uninteresting matter of the letters came to be neglected, but the verses were collected and preserved. This being the origin of these Vijnaptis, we can well understand why these verses are unconnected. Unconnected as they are, they do breathe the fervent devotion of the great author. In some of them the highest and noblest sentiments find expression.

Vitthales'vara's family-life was extremely happy. He himself was blessed by God with a big family. By his first wife Rukmiṇī he had seven sons and four daughters. S'obhā, Yamunā, Kamalā and Devakā were his daughters by the first wife. They were all married, and they lived with their husbands in Vitthales'vara's house. Giridhara, Govinda, Bālkrishṇa, Vallabha, Raghunātha and Yadunātha were six sons by his first wife Rukmiṇī. Ghanas'yāma was the seventh and the only son of Vitthales'vara by his second wife Padmāvatī. The first child of Vitthales'vara was S'obhā, and after her Giridhara the eldest son was born. Purushottama the only son of his brother Gopinātha had passed away, but his two sisters Lakshmī and Satyabhāmā lived with Vitthales'vara. They passed their widowhood in the service of S'rī Navanītapriya, the family deity, in perfect happiness. In spite of his being a big family-man, he had freed his house from the shortcomings of the Sansārika miseries. In short

there was no touch of Sansāra in his family-life. One Devakinandana, a grandson of his, son of Raghunātha the fifth son, records the mode in which he was fondled by Vitthales'vara in his childhood in a poetical work Rasābdhi composed by him. 'श्रीकृष्णः शरणं ममेति शनकैश्चार्य वात्सल्यतः श्रीहस्ताम्बुजमाननोपरि मम व्यापारयन् सर्वतः । ××× श्रीविठ्ठलः शर्मणे । This would show that while fondling his children Vitthales'vara would not forget his Lord Krishna himself, but would leave a lasting impression on the tender minds of his children that primarily their duty was to serve Lord Krishna. A Kīrtana attributed to his another grandson Kalyāṇarāya gives an exquisitely delicate expression to his unwillingness to leave Vitthales'vara's house, at the time when Vitthales'vara's uncle who was childless came to ask him to give him any one of his male children. At this time Kalyāṇarāya was afraid that he, being the first-born grandson, would be given away. The idea of remaining at the gate of Vitthales'vara and thereby singing praises of Lord Krishna was a thing which appealed to Kalyāṇarāya more than anything else in the world howsoever attractive. Vitthales'vara understood all his children and he knew very well that none of them would be willing to leave his house, so he asked his uncle to take away any of them who would be willing to go with him. The uncle was baffled by this reply and went away disappointed. The Sampradāyika Gāthā relates that the uncle administered three curses to Vitthales'vara's progeny. These three are—(1) maintenance of daughters' husbands, (2) debts, and (3) travelling. How far and how much truth there is in this Gāthā, it is difficult for us to determine, but so far as the first charge is concerned, it is literally true. Even to this day the Bhattas, the so-called husbands of the daughters of a Goswāmi's family, are maintained in Goswāmi's house with almost all the members of their family. So far as the second charge is concerned, we find some evidence for accepting the truth of the same. In a letter written by Vitthales'vara himself he asks his sons to wipe out the debts. As regards the third, it is a blessing in disguise, it would add to the number of वैष्णव्स, and the religion would prosper. Whatever that may be, Vitthales'vara's attitude seems clear. He had accepted the second alternative of Atyāga. He did not want his daughters to plunge into Sansāra. So he kept them in his house, so that they could also serve Lord Krishna with the same facilities as his sons would do. They were married of course, but their husbands the Bhattas had no access into the Sevāprakāra of Lord Krishna in the family of Vitthales'vara. Even to this day no Bhatta is admitted in the inner worship in a

temple owned by a Goswāmi. Debts for the Sevā of Lord Krishna were never considered objectionable. They are not for the Sansāra, and as such, the evil influences are few. Thus these curses had no evil effect on the descendents of Vitthaleshvara. Family-life led by them was happy. The wives of Giridhara and Raghunātha were two sisters, so also those of Yadunātha and Ghanashyāma were sisters. Not only were members of the family happy but even those who came in Vitthales'vara's contact were extremely happy and contented. One Mahādeva Dwivedi gives expression to this fact in the following verse 'श्रीविठ्ठलदीक्षिते राजमाने महीतले । वैकुण्ठगमनेच्छा कुण्ठिता वैकुण्ठवासिनाम्'. The Girinārā and Sachorā Brāhmīns who early joined the faith and were taken by Vitthales'vara in the inner worship did so without any monetary remuneration. Their duty was to serve Lord Krishna according to the directions of Vitthales'vara. All their other wants were looked after by Vitthales'vara. How much he cared for the comforts of his Sevakas could be well seen from the following. In the daily worship, water was to be brought from the Jamunā river by Sevakas, but writes Vitthales'vara in his letter, that if it was found troublesome to them, it should not be done because his Swāmī—Lord Krishna was delicate, and the inference was that he would not accept anything which arose out of Kles'a. (श्रीयमुनाजलनिर्वाहः सेवकैः कर्तव्यः, परन्तु नातिक्लेशेन, मत्स्वामिनः कोमल-स्वभावत्वात्). Endowed as he was with such tender feelings for his devotees, it is no wonder that the hearts of his devotees should reciprocate the same sentiments in greater degrees. It is in fitness of things that poet Gopālādāsa after describing all the details of Vitthales'vara's family should describe the same as Kalpa Vriksha. (श्रीविठ्ठलकल्पद्रुम फलयो तेनी शाखा प्रसरी अनेकरे रसना).

From most ancient times, in India, Vedas are regarded as revelations through Rshis, who were in direct contact with ब्रह्म, and even to this day, Indians are proud to trace their descent through the गोत्र of a particular Rshi. As time passed, this direct contact vanished, and doubts arose as to the real nature of ब्रह्म on account of differences in S'rutis. Thereupon बादरायण व्यास came down upon the Earth, and gave a complete समन्वय in his ब्रह्मसूत्र. He is regarded as ज्ञानावतार by all orthodox Indians, and his authority is accepted by all the various interpreters of वेदान्त. Gradually, the true meaning of ब्रह्मसूत्र also was forgotten, and they were interpreted in various ways by various interpreters. In the great wave of Buddhism that came

upon India, these interpretations were almost lost, and barring a few वृत्तिs mentioned here and there, S'ankara's is the most ancient interpretation now available to us. Oriental scholars have studied his interpretation carefully, and they find that he has superimposed his doctrine of माया on the natural meaning of the Sūtras. He was followed by भास्कर, रामानुज, मध्व, निम्बार्क and others who have all challenged his interpretation, and as Vallabhācharya's अणुभाष्य, and प्रकाश are read more and more, his merits as a true and faithful interpreter of ब्रह्मसूत्रs are widely recognised. This work of Vitthales'wara also purports to deal with the true nature of ब्रह्म, whether it is निर्विशेष as interpreted by S'ankara, or सविशेष or both, and the author takes the reader over all the important disputed subjects with a freshness and zeal all his own.

विद्वन्मण्डन is quoted in the latter portion of अणुभाष्य, but no reference is made in विद्वन्मण्डन to the latter सूत्रs, and so it seems to have been written by Vitthales'wara before he completed अणुभाष्य. Noble thoughts and powerful arguments are depicted in very graceful and flowing language, and this charming treatise well deserves the name विद्वन्मण्डन, the ornament of the learned.

The work is divided into three volumes; the first volume contains the text, together with the four commentaries, of which the fourth one सिद्धान्तशोभा is put at the end, because originally it was decided not to publish it, it being incomplete. Subsequently, at the suggestion of Mr. Mulchandra T. Teliwala, it was included in the publication, and printed at the end. He was asked to write an Introduction to the whole work in English, and he undertook the task, and wrote the life of the author of the work, S'ri Vitthales'wara, throwing new light on many details, but before he could write about the work and the commentators, he was suddenly snatched away by God from the Earth, and the reader will have to content himself with the lucid Sanskrit and Hindi Nishkarshas given in the second volume by Jagannath Shastri, under the direction of Shastri Vāmanāchārya, and the various facts about the Manuscripts on which the texts of the original and Teekas are based, about the nature of the work, the time when it was written, the motive of writing it, and about the lives of the commentators, introductions to Vidvanmandana and the other valuable details so elaborately given in the third volume. Fortunately Chitras of the authors of the original work as well as the first three commentators have been found, and they have been all inserted in the work.

The first part of the paper is devoted to a general
discussion of the subject. It is shown that the
theory of the subject is not yet complete, and
that there are many points which require further
investigation. The second part of the paper is
devoted to a detailed study of the subject, and
the third part to a summary of the results.
The first part of the paper is devoted to a general
discussion of the subject. It is shown that the
theory of the subject is not yet complete, and
that there are many points which require further
investigation. The second part of the paper is
devoted to a detailed study of the subject, and
the third part to a summary of the results.

श्रीमद्विद्वन्मण्डनस्थविषयाणां सूचीक्रमः ।

विषयः	पृष्ठसङ्ख्या
मङ्गलाचरणम्... .. ३	
१ ब्रह्मणि विप्रतिपत्तिविषयवाक्यप्रदर्शनम्	१२
२ निर्विशेषप्रतिपादकवाक्यविचारः ...	२०
३ उपहितकर्तृत्वनिरासः २५	
४ अध्यारोपापवादविचारः ३९	
५ अविद्याकृतं सर्वमिति विचारः... .. ४४	
६ जीवस्वरूपविचारोपक्रमे विम्बप्रतिविम्ब- भावखण्डनम् ४९	
७ मायिकसिद्धान्तरीत्या न वैधप्रवृत्तिः सम्भवतीति ५९	
८ प्रकारान्तरेण विम्बप्रतिविम्बभावखण्ड- नम् ६१	
९ जीवस्याभासता, तन्निरासमुपक्रम्याभा- सकसम्बन्धतदनादित्वादिखण्डनम्... ६६	
१० परमतेनाविर्भावतिरोभावखण्डनम् ... ७५	
११ आविर्भावतिरोभावयोर्लक्षणनिरूपणमु- खेन मण्डनम् ८५	
१२ भावित्वानुपपत्तिपरिहारपूर्वकाविर्भाव- तिरोभावनिष्कृष्टलक्षणप्रदर्शनम् ... १०४	
१३ क्रमिकदेशकालनित्यत्वमूलकसर्वोपल- म्भापत्तिस्तत्परिहारश्च १२१	
१४ महावाक्यार्थनिरूपणम् १२५	
१५ जगदाविद्यकतानिराकृतिमुखेन ब्रह्माकर्तृ- त्वनिरासः १३०	
१६ जीवब्रह्माभेदानुपपत्तिप्रदर्शनपुरःसरमु- पहितकर्तृत्वविचारः १३५	
१७ जीवस्य ब्रह्मांशत्वोपपादनम् १४१	
१८ निरवयवत्वस्यांशत्वाबाधकतां प्रदर्श्य तादात्म्येन जीवब्रह्माभेदोपपादनम्... १४८	
१९ भ्रमाद्यनुपपत्त्या जीवब्रह्माभेदखण्डनं, श्रुतिसूत्रादिबलेन तन्मण्डनञ्च ... १५२	
२० कारणैक्येन कार्यवैचित्र्यानुपपत्तिमा- शङ्क्य भगवदिच्छयेति तत्समाधानम् १५६	

विषयः	पृष्ठसङ्ख्या
२१ परमात्मविषये कृतहान्यकृताभ्यागमप्र- युक्तदूषणविचारः १५७	
२२ प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्जीवाद्यष्टसापेक्षतां निराकृ- त्य भगवच्चिकीडिषानिवन्धनत्वसाध- नम्... .. १६०	
२३ औपचारिकांशत्वतन्निरासौ १६६	
२४ व्युत्तरणमुत्पत्तिरित्याशङ्का, तत्परिहारा- याम्निविस्फुलिङ्गदृष्टान्तोपवर्णनम् ... १७०	
२५ जीवप्रवेशविषये विचारः १८०	
२६ जीवो नाणुरिति पूर्वपक्षिमतम् ... १८२	
२७ पूर्वपक्षप्रतिक्षेपपुरःसरं जीवाणुत्वव्युत्पा- दनम् १८६	
२८ व्यापकत्वमाशङ्क्य तत्परिहारे विसर्पिगु- णतासाधनमुखोऽणुत्वसाधकप्रमाणोप- न्यासः १९०	
२९ उत्क्रान्त्यादिसूत्रीयशाङ्करमतनिरासः... १९३	
३० विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वे शङ्कापरिहारौ ... १९५	
३१ विरुद्धसर्वधर्माश्रयतानिरासमभिप्रेत्य निर्विशेषताप्रदर्शनं ब्रह्मणः १९६	
३२ तदुभयलिङ्गाधिकरणमाश्रित्य पूर्वपक्षि- मतनिरासः २०४	
३३ ब्रह्मणः सविशेषत्वं जीवाविद्याकल्पित- मित्यस्य प्रकारान्तरेण खण्डनम् ... २१४	
३४ ब्रह्मसूत्रैः सविशेषश्रुतीनामुपासनार्थं ब्र- ह्मपरता साध्यत इत्यस्य खण्डनम् ... २१८	
३५ विरुद्धधर्माश्रयतासाधनेनैकरसत्वानुपप- त्तिसमाधिः २१९	
३६ पराभिमतोपासनास्वरूपदूषणमविरोध- व्युत्पादनञ्च... .. २२५	
३७ प्रतिपत्त्यर्थमारोपइति निरस्य ब्रह्मणो- ऽप्राकृतधर्मत्वप्रतिपादनम् २३०	

विषयः	पृष्ठसङ्ख्या
३८ ब्रह्मणः स्वेच्छया दर्शनादिव्यवहारविष- यत्वं, अन्यदा तदभाव इति तदुपपा- दकविरुद्धश्रुतिव्यवस्थापनम् ... २४१	
३९ विरुद्धधर्माधारत्वं श्रौतमिति न तत्र लोकरीत्या दोषसम्भवः ... २४६	
४० विश्वरूपादिदर्शनं मायिकमित्यस्य खण्ड- नम् ... २४८	
४१ ब्रह्मणो रसरूपतया विरुद्धधर्माधारतया च कामादिलीलायां नानुकरणता ... २५१	
४२ ईश्वरस्य शरीरं न स्वाभाविकमिति न्यायनयनिराकरणम् ... २५७	
४३ ब्रह्मधर्मा ब्रह्मतो भिन्ना अभिन्नाश्चेति श्रुतिबलेन व्यवस्थापनम् ... २७४	
४४ लीलाविशिष्टभगवत्स्वरूपस्य नित्यता- प्रतिपादनम् ... २७९	
४५ भगवन्नाम्नां नित्यत्वलोकविलक्षणत्वानौ- पचारिकत्वादिप्रतिपादनम् ... २८४	
४६ लीलासम्बन्धिनित्यत्वोपपादकप्रमाण- दर्शनम् ... २९३	
४७ भगवत्कर्मणां नित्यत्वदर्शनसाधनत्वयो- रुपपादनं भूतार्थप्रयोगोपपत्तिश्च ... ३०२	
४८ नित्यलीलास्थानानामधिष्ठानध्वंसप्रयु- क्तानित्यत्वस्य परिहारः ... ३०६	

विषयः	पृष्ठसङ्ख्या
४९ कालनित्यत्वभूतभविष्यदर्थकप्रयोगक्रमि- काविर्भावतथानुभावानुपपत्तिप्रदर्शन- पुरःसरो लीलानित्यत्वादोषसंहारः ... ३१५	
५० अनित्यत्वापत्तिपरिहारपूर्वकमाधुनिक- भक्तानां लीलान्तःपातित्वसमर्थनम् ... ३२१	
५१ युक्तिभिर्लीलानित्यत्वोपपादनम् ... ३२६	
५२ सर्वदृश्यगोकुलमथुरादीनां लीलासम्ब- न्धित्वाभावेऽपि लीलासम्बन्धिपदार्था- भिव्यक्तिस्थानतया भक्तप्रीतिविषय- तेति कथनम् ... ३२९	
५३ प्रभासीयलीला विषयतारूपा मायिकीति प्रमाणबलेन निरूपणम् ... ३३१	
५४ युक्तिबलेन प्रभासीयलीलायां मायिक- त्वप्रदर्शनम् ... ३३८	
५५ प्रभासीयप्रसङ्गस्थसन्दिग्धवाक्यानां तात्पर्यार्थप्रदर्शनम् ... ३३९	
५६ प्रभासीयलीलासम्बन्धियादवकुलं नित्य- लीलामध्यपातियादवकुलतो भिन्नमि- त्युपपादनम् ... ३४१	
५७ सर्गादिलीलामध्यपातितया प्रपञ्चोपि नित्य इति ... ३४९	
५८ ग्रन्थोपसंहारः ... ३५३	

समाप्तः सूचीक्रमः ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

विद्वन्मण्डनम् ।

सुवर्णसूत्र-हरितोषिणी-गङ्गाधरभट्टी-टिप्पणी-संवलितम् ।

सुवर्णसूत्रम् ।

नमामि श्रीबालकृष्णं यशोदोत्सङ्गलालितम् ।
पूतनाऽसुपयःपानरक्षिताशेषबालकम् ॥ १ ॥
नमामि श्रीमदाचार्यचरणान् करुणार्णवान् ।
सुधानिधिरभूदाविर्यतः श्रीविठ्ठलेश्वरः ॥ २ ॥
यद्वक्तोदितमुज्ज्वलद्युति लसन्नानाश्रुति व्यासवाक्-
संमिश्रं रसपूरितं विजयते पीयूषमलयद्भुतम् ।
यत्सत्यानृतवादिभिः खलु समं पेपीयमानं मुहुः
पूर्वाङ्गन्दयतीतरान् क्रशयति द्रागेव नैजैर्गुणैः ॥ ३ ॥

हरितोषिणी ।

श्रीनाथं च नमस्कृत्य नवनीतप्रियं तथा ।

मैथुरेशं विठ्ठलेशरायं श्रीद्वारिकाधिपम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

श्रीहरये नमः । श्रीवल्लभं हरिं नत्वा विठ्ठलं पुरुषोत्तमम् ।

प्रकाशयामि विबुधां मण्डनं खलखण्डनम् ॥ १ ॥

टिप्पणी ।

निगमागमयोगानां तदगम्यं श्यामलं धाम ।

यदुदितदिशा दृशोः स्याद्विषयस्तान्देशिकान्वन्दे ॥ १ ॥

१ द्वाघयति ।

१ श्रीमद्वल्लभाचार्याणां सेव्यस्वरूपं स्वयम्भूरूपं साम्प्रतं नाथद्वाराख्यनगरे विराजमानम् । २ श्रीमद्विठ्ठलेश्व-
राणां सेव्यस्वरूपं सांप्रतं नाथद्वाराख्यनगरे विराजमानम् । ३ श्रीमद्विठ्ठलेश्वरप्रथमसूनुश्रीगिरिधराणां सेव्यस्व-
रूपं कोटाग्रामे साम्प्रतं विराजमानम् । ४ श्रीमद्विठ्ठलेश्वरद्वितीयसूनुश्रीगोविन्दानां सेव्यस्वरूपं साम्प्रतं नाथ-
द्वाराख्यनगरे विराजमानम् । ५ श्रीमद्विठ्ठलेश्वरतृतीयसूनुश्रीबालकृष्णानां सेव्यस्वरूपं सांप्रतं कङ्करपत्नीस्थम् ।

सुवर्णसूत्रम् ।

तत्करुणार्णवदर्शितसरणिः पुरुषोत्तमस्तनुते ।

विद्वन्मण्डनयुक्तौ सुवर्णसूत्रं सदा प्रणतः ॥ ४ ॥

इह हि प्रभुचरणाः, स्वीयानां मुख्यभक्तिमार्ग—तदुपयोगिब्रह्मवादाप्रचारजनितखेद-
हरितोषिणी ।

श्रीमद्रोकुलनाथं च सर्वकामार्थपूरकम् ।

नमस्कृत्याथ तं नित्यं यः श्रीगोकुलचन्द्रमाः ॥ २ ॥

श्रीमन्मुकुन्दरायैख्यं श्रीमन्मदनमोहनम् ।

नमामि श्रीबालकृष्णं श्रीमन्नटवरं तथा ॥ ३ ॥

श्रीमन्मुकुन्दरायं त्वच्चरणसरोजे मन्मनोभृङ्गः ।

वासं करोतु सततमतस्त्वां पतिं विभुं नौमि ॥ ४ ॥

श्रीमद्रोपाललालस्य पातुः संसारसागरात् ।

हृदये कलयाम्येतत्पादपद्ममहर्निशम् ॥ ५ ॥

नानामतेषु प्रविवेककारि श्रीपुष्टिमार्गप्रवहप्रदर्शि ।

श्रीवल्लभाचार्यपदारविन्दं स षट्पदीभूतमना नतोऽस्मि ॥ ६ ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

सुवर्णसूत्रमस्त्येव सुधियां मोदवर्द्धनम् ।

गङ्गाधरोऽपि यतते यथा तारा सुधाकरे ॥ १ ॥

१ ग. ड. पुस्तकयोः लवेति पाठः । २ ग. ड. पु. युक्त्यै इति पाठः । ३ ग. ड. पु. श्रीमत्प्र-
भुचरणा इति पाठः ।

१ श्रीमद्विठ्ठलेश्वरचतुर्थसूनुश्रीगोकुलनाथानां सेव्यस्वरूपं श्रीगोकुले विराजमानम् । २ श्रीमद्विठ्ठलेश्वर-
पञ्चमसूनुश्रीरघुनाथानां सेव्यस्वरूपं साम्प्रतं काम्यवनस्थम् । ३ श्रीमद्विठ्ठलेश्वरषष्ठसूनुश्रीयदुनाथवंश्यैर्हरि-
तोषिणीकारैः श्रीगिरिधरैर्गोस्वामितिलकश्रीदामोदरेभ्यः श्रीगोपालमन्त्रदक्षिणात्वेन श्रीनाथोत्सङ्गस्थं प्राप्तं वारा-
णस्यां विराजमानम् । ४ श्रीमद्विठ्ठलेश्वरसप्तमसूनुश्रीघनश्यामानां सेव्यस्वरूपं साम्प्रतं काम्यवने विराजमानम् ।
५ श्रीमद्विठ्ठलेश्वरषष्ठसूनुश्रीयदुनाथमहाराजेभ्यो दायभागतया दीयमानं, विरहरसममत्वाच्च तैरनङ्गीकृतं,
तृतीयसूनुश्रीबालकृष्णेभ्य एवाधिकतया दत्तं, पूर्वं तत्सेव्यस्वरूपश्रीद्वारिकाधीशोत्सङ्गे विराजमानं, साम्प्रतं सुरतनगरे
विराजमानम् । ६ श्रीमन्मथुरेशोत्सङ्गस्थम्, साम्प्रतं अमदावादाख्यनगरे विराजमानम् । ७ श्रीहरितोषिणीकार-
श्रीगिरिधरैः श्रीदामोदरमहाराजेभ्यो (दाऊजी) दक्षिणात्वेन प्राप्तं निजसेव्यस्वरूपमेतत् । ८ सु. पु. याख्य इति
पाठः । ९ श्रीमुकुन्दरायप्राप्तेः प्राक् श्रीहरितोषिणीकाराणां सेव्यस्वरूपस्य । १० श्रीवल्लभाचार्याः श्रीमदा-
चार्यचरणाः खम्भंपाटीवारूपनामकश्रीलक्ष्मणभट्टदीक्षितात्मजाः । ११ विवृतिभूतां तनयाः श्रीपद्मगेन्द्रशास्त्रिणो
मङ्गलश्लोकमिममेकमधिकं दर्शयन्ति—

मदनविवेकविदग्धः सागरसुखदो नु गोपतिः श्रीमान् ।

गङ्गाधरभजनीयो जयति तारां बालकृष्णेन्दुः ॥ १ ॥

निजमुरलिकानादाहानागतव्रजसुन्दरी-

निरुपमनवस्तेहाम्भोधेर्विचित्रतरोर्मिभिः ।

सुवर्णसूत्रम् ।

मसहमानास्तन्निरासाय विद्वन्मण्डनं कुर्वन्तः स्वमार्गस्यातिगोप्यत्वं सकलप्रमाणमूर्द्धन्य-
श्रुतिसिद्धत्वं च ज्ञापयन्तस्तदभिज्ञापकं मङ्गलवाक्यं ग्रन्थारम्भे शिष्यशिक्षायै निबध्नन्ति-
निजमुरलिकेति । निजा स्वीया चासौ मुरलिका निजमुरलिका तस्या नादेन निजेन वा
मुरलिकानादेन नादात्मकशब्देन यदाहानमाकारणं तेनागता या व्रजस्य 'अहथापृतं

हरितोषिणी ।

श्रीमद्विठ्ठलनाथपादयुगलं सर्वार्थसंसाधकं

नत्वा श्रीयदुनाथपादकमलद्वन्द्वं मनोहारि यत् ।

तद्वच्छ्रीमधुसूदनस्य चरणौ तापत्रयोन्मूलने

दक्षौ सर्वगुणाश्रयावतितरौ नौमि प्रभूतार्थदौ ॥ ७ ॥

श्रीमत्प्रद्युम्नचरणौ विठ्ठलेशाङ्घ्रियुग्मकम् ।

नौमि प्रद्युम्नपादाब्जं सर्वैश्वर्यसुखप्रदम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विठ्ठलनाथस्य नमामि चरणद्वयम् ।

सकलार्थप्रदं नृणां पुष्टिमार्गप्रसाधकम् ॥ ९ ॥

श्रीमद्गोस्वामिगोपालपितुश्चरणपङ्कजम् ।

श्रीमन्मातुः पादयुगं कृष्णावत्या नतोऽस्म्यहम् ॥ १० ॥

गुरोर्गोस्वामिनः श्रीमद्हारिकानाथशर्मणः ।

पादारविन्दयुगलं प्रणमामि पुनः पुनः ॥ ११ ॥

श्रीनन्दवालं कलिकालकालं भवाब्धिकूलं घनवत्सुनीलम् ।

श्यामाङ्गसंशोभितपीतचैलं गोपाललालं हि भजे रसालम् ॥ १२ ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

निजेति । निजेन मुरलिकानादेन अव्यक्तशब्देन, अव्यक्तत्वं च पुंसामबोधकत्वे
सति सुन्दरीणामेव बोधकत्वम् । तेन यदाहानं तेनागता या व्रजसुन्दर्यः 'न स्त्रियो व्रज-

१ ग. ड. पु. गानात्मकशब्देन ।

१ श्रीमद्विठ्ठलनाथाः आचार्यचरणानां द्वितीयसूतवो विद्वन्मण्डनादिकर्तारः । २ श्रीयदुनाथाः श्रीमद्वि-
ठ्ठलनाथानां षष्ठसूतवः । ३ श्रीमधुसूदनाः श्रीयदुनाथानां सूतवः । ४-५-६-७ श्रीयदुनाथवंश्याः ।
८ हरितोषिणीबालबोधिनीत्यादिग्रन्थकर्तृणां पितृचरणाः ।

सुवर्णसूत्रम् ।

निशि शयान'मितिवाक्यात्सर्वथा स्वीकृतस्य गोकुलस्य संबन्धिन्यः सुन्दर्यस्तत्स्थास्तस्मान्न मित्राः । एतास्तु “न स्त्रियो ब्रजसुन्दर्य” इत्यादिश्रुतिपुराणप्रतिपादितास्तासां निरुपम उपमाया निष्क्रान्तो रहितो यो नवस्नेहो भक्तिः । ‘स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्त’ इति वाक्यात् । सोऽम्भोधिरिव स्नेहाम्भोधिः । ‘उपमितं व्याघ्रादिभि'रित्युपमितसमासः । तस्य विचित्रतरोर्मयः विशेषेणाधिक्येन चित्रा नानाविधव्यभिचारिभावमिश्राः । तादृशत्वं सोपमायां मर्यादाभक्तावप्यस्तीति ततोऽतिशयबोधनाय तरप् । तादृशा या ऊर्मयस्तरङ्गाः ‘तरङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रिया'मित्यमरः । नाना मनोरथाः । स्नेहस्य समुद्रत्वकथनादूर्मिपदेन निगीर्याध्यवसानेन मनोरथलाभः । ‘पश्य नीलोत्पलद्वन्द्वान्निःसरन्ति शिताः शरा’ इत्यादाविव हरितोषिणी ।

श्रीमद्गोस्वामिगोपालमुतो गिरिधरः सुधीः ।

श्रीविद्वन्मण्डनव्याख्यां करोमि हरितोषिणीम् ॥ १३ ॥

अथ किमियमारभ्यते ? श्रीमद्गोस्वामिपुरुषोत्तमनिर्मितव्याख्यानान्तरसत्त्वादिति चेत्, न; अस्याः सुबोधत्वात्, प्रेक्षावतां सुखेन प्रवृत्त्यर्थमयमारम्भः । ननु दुरितजन्यविघ्नसत्त्वे तद्धंसाय मङ्गलं युक्तम्, अथ वा ‘विघ्नशङ्कया तदाचरणान्तथैव शिष्टाचारा'दिति वाक्यप्रामाण्यात् तत्संशये वा मङ्गलकरणं युक्तम्, तदुभयमपि न सम्भवति । ‘यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यह'मिति गीतावाक्येन श्रीमत्प्रभुचरणानां भगवदवतारत्वादुरिताभावः, सर्वज्ञत्वात्संशयाभावश्चेति व्यर्थं मङ्गलाचरणमिति चेत्, न; तथापि सम्पूर्णमस्याध्ययनं भवत्वितिच्छावतां शिष्याणां प्रसङ्गतो मङ्गलसिद्ध्यर्थं ग्रन्थादौ तन्निवध्नन्ति—निजमुरलिकेति । निजः स्वसम्बन्धी यो मुरलिकानादः । सम्बन्धोऽस्य जन्यजनकभावः । न तु निजा या मुरलिका तस्या नाद इत्येवं समासः । तथा चान्यगोपेन मुरलीं गृहीत्वा नादे कृते सुन्दर्याह्वानं जातमित्यश्रवणान्नादे साक्षात्स्वजन्यत्वमेवाह्वानजनकतावच्छेदकं वक्तव्यमिति भावः । अत एव, गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणैः,—निजा या मुरलिका तस्या नाद इति पक्षे इदमेवास्वरसं हृदि निधाय निजेन मुरलिकानादेनेति पक्षान्तरमुक्तम् । तेन नादेन यदाह्वानम्, नादस्य गानात्मकत्वागङ्गाधरभट्टी ।

सुन्दर्य' इति वक्ष्यमाणस्वरूपास्तासां—निरुपमो यो नवः स्नेहाम्भोधिः भक्तिसमुद्रः ‘स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्त' इत्युक्तेः । उपमितसमासः । तस्य विचित्रतरा नानाविधव्यभिचारिभावमिश्रा ऊर्मयो नानामनोरथाः, स्नेहे समुद्रत्वारोपे मनोरथेषूर्मित्वारोपणम् । अत एव परम्परितरूपकमलङ्कारः, ‘नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः । तत्परम्परित-

किमपि परितश्चाद्रार्द्रोऽस्तु प्रभुः प्रकटीभवन्

प्रतियुवतिसंभेदेनाऽस्मदृशां विषयः सदा ॥ १ ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

ताभिः किमपि अनिर्वचनीयं यथा स्यात्तथा । परितस्तासां बहुत्वात् सर्वतश्च । आद्रार्द्रः अतिशयेनार्द्रः । समुद्रोर्म्युपगूढस्य तथात्वमतिशयितव्याप्त्यैव भवति । सा च बहुकालस्थित्येव बहुकालमेतत्सूचनेन तासु कृपावत्वं भगवतः सूचितम् । यत एवमार्द्रार्द्रः अत एव प्रतियुवतिसंभेदेन प्रकटीभवन् । प्रतिलक्षणे । युवतिं युवतिं लक्ष्यीकृत्य यः संभेदः सङ्गमः 'कृत्वा तावन्तमात्मानं यावतीर्गोपयोषित' इति वाक्योक्तस्नेहेहेतुना प्रकटिततावद्रूपः । प्रभुः । स्वयमिति पाठे मूलरूप इत्यर्थः । अस्मदृशां वृत्तिरूपज्ञानानां नेत्राणां वा सदा सर्वकालं विषयः गोचरोऽस्त्विति प्रत्यगाशीः । अत्र विषयपदस्य यौगि-

हरितोषिणी ।

दाहानजनकत्वं सुलभमिति भावः । तेनागता या व्रजसुन्दर्यः स्त्रियः, तथा च 'सुन्दरीहृदयानन्द' इतिवाक्याद्विलक्षणानन्दजनकत्वं भगवत इति ध्वनितम् । तासां सुन्दरीणां निरुपमो यो नवो विलक्षणो यः स्नेहो भक्तिः स एवाम्भोधिः, एतावता भक्तेरत्याधिक्यं सूचितम्, तस्याम्भोधेः विचित्रतरोर्मिभिः अत्यन्तं विचित्रा इति विचित्रतरा व्यभिचारिभावादयः तद्युक्ता या ऊर्मयो मनोरथाः, भगवत्सम्बन्धित्वादात्यन्तिकत्वं तेषाम्, एतादृशैरूर्मिभिः कृत्वा किमपि अनिर्वचनीयं यथा भवति तथा 'यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहे'ति पूर्वानुवाकं प्रकृत्योत्तरं 'रसो वै स' इति वाक्यादनिर्वचनीयत्वं रसस्येति बोध्यम् । परितः सर्वतः आद्रार्द्रः अतिशयेनार्द्रः सन्, अत एव प्रतियुवतिसंभेदेन प्रकटीभवन् युवतिं युवतिं प्रति इति प्रतियुवति यः संभेदः सङ्गमस्तेन हेतुना प्रकटीभवन् प्रकटिततावद्रूप एतादृशः स प्रभुः अस्मदृशां सदा विषयोस्तु । इदं चा-

गङ्गाधरभट्टी ।

मिति मम्मटोक्तेः । ऊर्मिभिः परितः सर्वतः किमपि अनिरुक्तं यथा स्यात्तथा आद्रार्द्रः अत्यार्द्रः प्रतियुवतिसंभेदेन, प्रतिलक्षणे वीप्सायां वा । संभेदः सङ्गमः 'कृत्वा तावन्तमात्मानं यावतीर्गोपयोषितः' इति श्रीभागवतात् । प्रकटीभवन् प्रकटिततावद्रूपः, स्वय-

टिप्पणी ।

मूले मङ्गलाचरणे आद्रार्द्र इत्यत्र । मायावादिनो हि निर्गुणं निर्विकारमप्रत्यक्षं ब्रह्मेति वदन्ति, तदेतन्नयमिह विशेषणत्रयेण निरस्यते—आद्रार्द्र इत्यनेन निर्विकारत्वम्, प्रतियुवतिसंभेदेन प्रकटीभवन्नित्यनेन निर्गुणत्वम्, अस्मदृशां विषय इत्यनेनाप्रत्यक्षत्वम् ।

सुवर्णसूत्रम् ।

कार्थोऽपि रूढार्थोपोद्बलकर्तया विवक्षितः । विशेषेण सिनोति वध्नातीति विषयः । आसेचनक-
दर्शने नेत्रयोस्तथात्वस्यानुभवसिद्धत्वात् । तथा च 'इन्द्रियैर्विषयाकृष्टै'रिति न्यायेन भगव-
तैवान्तर्बहिरिन्द्रियाकर्षेण या सर्ववृत्तिगोचरता तस्या आशास्यत्वं व्यज्यते । नचैदं रूढ्या
प्राप्यते, स्वरूपसम्बन्धवैशिष्ट्य[बोधन]मात्रेणैव कृतार्थत्वात् । नापि योगेन, विशेषाणां
बहुत्वात् । अतो व्यञ्जनयैवेति निश्चयः । नेत्रपक्षे तु भगवतस्तावद्रूपस्य दर्शने नेत्रद्व-
यस्य पर्याप्तत्वं न भवतीति तद्बहुत्वस्याप्याशास्यत्वं व्यज्यते । उभयमपीदं वरणैकलभ्य-
मेतन्मनोरथोऽपि तथेति तत्सूचनेन स्वस्य वृत्तत्वमपि ध्वन्यते । व्यञ्जना च तात्पर्यवृत्ति-
रेव, नत्वतिरिक्ता ॥ (अर्थगताया लक्षणाया इव वक्तृगतस्य तात्पर्यस्यापि शब्द आरो-
पाच्छब्दवृत्तित्वव्यवहार इत्यादिकं प्रस्थानरत्नाकरे व्युत्पादितमस्माभिः) । वस्तुतस्तु
बुभुत्सितावाचकत्वेऽपि तत्प्रतीतिजनकत्वमेव तात्पर्यमतो न कोपि सन्देहः । अनिर्वा-
च्यत्वं तु रसरूपस्यैव । 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहे'त्यत्रानिर्वाच्यत्वं य-
द्यपि ब्रह्मणः श्रावितं तथापि 'रसो वै स' इति रसरूपत्वं पूर्वानुवाके प्रकृत्य तदुत्तरमे-
तस्य श्रावितत्वात्तादृशस्यैव तथात्वं, न त्वीश्वरादिरूपस्य । 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृ-
हरितोषिणी ।

शीर्वादात्मकं मङ्गलम्, 'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो मङ्गलं त्रिधे'ति वाक्यात् । स्नेहस्य
समुद्रसाम्यं तु तस्यानन्तत्वबोधाय, तद्धि 'नान्तोस्ति कामस्य न समुद्रस्ये'ति श्रुत्या बो-
ध्यम् । स च स्नेह आत्मधर्मो मनसो वा, न तु इच्छामात्रम्, तस्मिन् प्रीणामि स्निह्या-
मीच्छामि नेत्यनुव्यवसायात् । न हि ज्ञानस्वरूपः, शत्रोरपि ज्ञानात्, तत्र स्नेहाभावात् ।
स्नेहे वैलक्षण्यरूपवत्त्वं नवत्वं च भगवदतिरिक्ते देहगेहादौ तस्याभावाद्बोध्यम् । इदं च
गङ्गाधरभट्टी ।

मितिपाठे मूलरूप इत्यर्थः । अस्मदृशामिति ज्ञानसामान्ये दृशिः । सर्वज्ञानानां सदा वि-
षयोऽस्त्विति प्रत्यगाशीरूपमङ्गलम् । एतेनैतादृश्या आशंसाया एव परमपुरुषार्थत्वमिति
व्यज्यते । अत एव निरुपमकिमपीत्यादिपदानि । अनेन विषयोऽप्युक्त इति दिक् ॥ १ ॥

टिप्पणी ।

तोषिणीमङ्गलाचरणे विट्टलेशरायमित्यत्र राजशब्द एवापभ्रश्य रायरूपमापेति प्रती-
यते । यजुर्वेदिनो मैथिलश्च वेदाध्ययनकालिकसंस्कारवशेन लोकेऽपि यकारजकारौ सदृश-
मुच्चारयन्ति । एवंविधचिरव्यवहारवशेन केचन शब्दा अपभ्रष्टरूपेणैव तत्तद्वस्तुबोधने

१ उपलक्षकतया ग. पुस्तके । २ ग. ड. पु. कर्षणेन । ३ एतच्चिह्नितकोष्ठकान्तर्गतः पाठो
मुद्रितपुस्तके नास्ति । ४ ग. पु. एतच्चिह्नितकोष्ठकान्तर्गतः पाठो नास्ति ।

सुवर्णसूत्रम् ।

‘च्छामि’ ‘अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः’ ‘सर्ववेदान्तप्रत्यय’मित्यादिश्रुति-
स्मृतिन्यार्यविरोधात् । परित आर्द्रार्द्रत्वकथनेन यत्कृपावत्त्वं सूचितं तदपि लीलानित्य-
त्ववादे समाप्तौ व्युत्पाद्यम् । एकादशे ‘रामेण सार्ध’मित्यादिसंदर्भेण तासां स्तुतिपूर्वकं
सर्वात्मभावोपदेशेन, ततश्चाभयप्राप्तिकथनेन, तद्रीतिकभावेन भजत्स्वपि भगवतः कृपा-
लुतासूचनार्थमपि तदिति ज्ञेयम् । लुप्तोपमया स्नेहस्याऽम्भोधितुल्यत्वसूचनमपि तस्या-
नन्तत्वाय (‘समुद्र इव हि कामः नान्तोस्ति कामस्य न समुद्रस्ये’ति श्रुतेः, न तु स्वरूपतु-
ल्यत्वार्थः) । तेन निरुपमत्वोक्तेर्न विरोधः । स्नेहश्चात्मनो मनसो वा योग्यो धर्मविशेषः, न
त्वच्छा । तस्मिन् स्निह्यामि, प्रीणाम्यनुरज्यामि, नेच्छामीत्यनुव्यवसायात् । अत एव न
ज्ञानमपि, तस्य द्विष्टादावपि तुल्यत्वाच्च । तस्य नवत्वञ्च इतरत्र तदप्रकटनात्, न तु
जन्यत्वात् । वाक्यान्वयाधिकरणे तथैव सिद्धेः । निरुपमत्वं च मोक्षसुखादप्याधिक्य-
बोधनाय, लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे तथैव व्युत्पादनात् । ‘प्रजातिरमृतमानन्द इत्युपस्थ’
इत्यत्र मोक्षेऽपि केचिदुपमाया व्याख्यानाच्च । मुरलिकायां स्वीयत्वं चात्र तात्कालिको यो
भगवदधरसम्बन्धस्तद्वत्त्वं, न तु तत्स्वामिकत्वमात्रम् । ‘क्रीडार्थमात्मन इदं त्रिजग-
त्कृतं’ इत्यादिवाक्यैः सर्वस्यैव तथात्वेनाविशेषापातात् । नाप्याभिमानिकतादृक्-
सम्बन्धित्वं, भगवतो निरभिमानित्वात् । नापि प्रातीतिकाभिमानविषयत्वं, तदीयमुर-
लिकाया अन्येन वादने तदागमनाद्यश्रवणात् । तस्मादुक्त एव सम्बन्धोऽत्र विवक्षितः ।
नादस्य तु साक्षात्कृतत्वमेव निजत्वम् । अत्र च वाक्ये स्फुटः पर्यायोक्तमलङ्कारः । तल्ल-
क्षणञ्च ‘पर्यायोक्तं तु गम्यस्य वचो भङ्ग्यन्तराश्रय’मिति । स च ‘परोक्षप्रिया इव हि
देवाः प्रत्यक्षद्विष’ इति ‘परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं च मम प्रिय’मिति श्रुतिभगवद्वा-
क्याभ्यां तथा कथनस्य भगवत्प्रियत्वावगमादत्र तथा कथनायादृतः । किञ्चात्र ‘वंशस्तु
भगवान् रुद्र’ इति तापनीयश्रुतेर्मुरलिकाया रुद्रात्मकत्वम् । नादश्च वर्णात्मकस्य शब्दस्य

हरितोषिणी ।

वाक्यान्वयाधिकरणे स्पष्टम् । मोक्षसुखादप्याधिक्यान्निरुपमत्वं स्नेहस्य बोध्यम् । इदं
लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे स्पष्टम् । मुरलिकाया रुद्ररूपत्वं, नादस्य वेदरूपत्वमित्यत्र प्रमाणं
सुवर्णसूत्रे स्पष्टम् । ग्रन्थश्रवणप्रयोजकानां विषयप्रयोजनाधिकारिसम्बन्धानां स्पष्टत्वाद्वा-
प्रदर्शनमिति दिक् । इदं दण्डान्वयेन व्याख्यातम् । खण्डान्वयस्तु—प्रभुः अस्मदृशां वि-

१ ग. पु. न्यायेषु तस्य प्रतिपादनात् । एतेन विरुद्धधर्माश्रयत्वं बोधितं भवतीति पाठान्तरम् ।

२ एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो मुद्रितपुस्तके नास्ति । ३ ड. पु. नो चेहास्ति कामस्यान्तो न समुद्रस्येति
श्रुतेः इति पाठः । ४ ग. पु. किञ्चिदुपमाया इति पाठः । ५ मानत्वात् इति मु. पु. पाठः ।

सुवर्णसूत्रम् ।

पूर्वावस्था, आह्वानरूपात्कार्यादुत्तरावस्थामपि सूचयन्ती 'वेदः शिवः शिवो वेद' इति वाक्येनैकरूपसामानाधिकरण्याद्वेदं सूचयति । 'इतिहासपुराणं वेदानां पञ्चमो वेद' इति श्रुतेस्तेन रूपेण पुराणमपि संगृह्णाति । नादश्चाव्यक्तः शब्दस्तेन तदर्थस्य दुर्ज्ञेयत्वं, तेन यदाह्वानं तद्विचारं विना न भवतीति तत्कथनादत्र भगवच्चिन्तात्मकव्यासावतारसूचनम्, तादृशाह्वानस्य भगवद्वाक्यत्वाच्च गीतासूचनम्, एवं समभिव्याहारेण तेषां परस्पराविरोधसूचनम्, एवमाह्वानान्तेन प्रमाणं सूचितम् । आगतेत्यारभ्योर्मिभिरित्यन्तेन सर्वात्मभाव-
वात्मकसाधनकथनम् । अग्रिमार्द्धेन प्रमेयम्, आशास्यतया फलम्, तदनुभवप्रकारश्चोक्तः । एवमत्र चतुर्लक्षण्युक्तं चतुष्टयमपि संगृहीतम् । तावता विषयप्रयोजनयोः सिद्धौ प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धोऽपि ग्रन्थार्थयोः सिद्धः । आशंसयैव च तदाशंसुरधिकार्यपि बोध्यते । एतदेव समाप्तौ 'तस्मादस्माभिरेवोक्तपद्धत्ये'ति श्लोके स्फुटं वक्तव्यम् । एवमे-
तेन श्रोतुर्ग्रन्थश्रवणे प्रवर्तनाय यदुपयुज्यते तत्सर्वमुक्तम् । 'सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं

हरितोषिणी ।

षयः सदा अस्तु । किं भूतः—निजेत्यादि, आर्द्रार्द्रः सन् प्रतियुवतिसंभेदेन प्रकटीभव-

टिप्पणी ।

शक्ता भवन्तीति तेषां तथाविधत्वं जानन्तोऽपि 'वितेनुरिङ्गालमिवायशः परे' इत्यादाविज्ञा-
लादिशब्दवत्तास्तथैव प्रयुज्यते । असाधुत्वमसन्तोषमावहति चेत्, कर्मघञन्ताभ्यां 'रा दाने
आदाने च, रय गतौ' इत्येताभ्यां निष्पादनीयः ।

श्रीगोकुलेन्दोरनन्तरं श्रीमुकुन्दरायाणां नतिः संप्रदायप्रसिद्धेषु सप्तस्वरूपेषु षष्ठा इमं
इति ज्ञापयितुम् । मुख्यतयाऽग्रे चतुर्थपद्येन पृथङ् नुतेः । इदं तोषिण्यां तृतीयपद्ये । सुवर्ण-
सूत्रे तोषिण्यां च वाक्यान्वयाधिकरणे स्पष्टमिति । अयं भावः—ब्रह्ममीमांसायां
प्रथमाध्याये चतुर्थपादे 'वाक्यान्वया'दित्यारभ्य चतुःसूत्रं वाक्यान्वयाधिकरणमस्ति । तत्र
'न वारे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति' 'तेन सर्वं विदितम्' 'इदं सर्वं यदयमात्मेत्ये'-
वमादीनि मैत्रेयीब्राह्मणस्थानि विषयवाक्यानि प्रदर्शयोभयलिङ्गदर्शनेन संशय्योपक्रमे 'न
वारे पत्युः कामाय' इति जीवात्मनिरूपणेन जीवप्रकरणमित्याशङ्कि, तत्रोक्तम्—नेदं जीव-
प्रकरणं, किन्तु ब्रह्मप्रकरणम् । सर्वस्मिन्वेदरूपे महावाक्ये ब्रह्मण एव कारणत्वेनान्वयाद-
नुगमदर्शनात्, इदमपि मैत्रेयीब्राह्मणं तत्रैवान्वेति । यच्चोपक्रमे जीवनिरूपणम्, तन्न जीव-

पितृचरणान् नत्वाऽहं हरिरितिमार्गाम्बुजातमार्तण्डान् ।
तदनुग्रहतः किंचिल्लिखामि यत्नाद् यथाबुद्धि ॥ २ ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

श्रोता प्रवर्तते । शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजन' इति । ग्रन्थश्च सम्बन्धप्र-
योजनज्ञानाधीनशुश्रूषाजन्यश्रुतिविषयः सन्दर्भविषय इति दिङ्मात्रमुक्तम् ॥ १ ॥

‘यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन’
इति श्वेताश्वतरश्रुतेर्गुरौ भगवतीव बुद्धिरावश्यकीति श्रीमदाचार्यान् नमस्यन्तो ग्रन्थकरणं
प्रतिजानते—पितृचरणानिति । ‘त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः पारं तारयसी’ति
प्रश्रुतेः, पातीति पितेति योगोऽत्रापि ग्राह्यः । ‘मृतेण्ड एष एतस्मिन् यदभूत्ततो मार्तण्ड
इति व्यपदेश’ इति पञ्चमस्कन्धे मार्तण्डपदनिर्वचनम् । तेन श्रीमदाचार्यैर्भक्तिमार्गप्रकाश-
नेऽकृत एतस्य जगतो मृतप्रायत्वं द्योतितम् । तदेव श्रीवल्लभाष्टके ‘नाविर्भूयाद्भवानि’ति
श्लोके व्युत्पादितम् । तदेतन्मत्कृततद्विवृतिटिप्पणादवगन्तव्यम् ॥ २ ॥

हरितोषिणी ।

न्निति ॥ १ ॥ एवं श्रीभगवत्स्वरूपनित्यलीलाविनोदरूपवस्तुनिर्देशपूर्वकाशीर्वादात्मकमङ्ग-
लानन्तरं श्रीमत्प्रभुचरणाः पितृचरणनत्यात्मकं मङ्गलमाचरन्ति—पितृचरणानिति ।
अहं विट्ठलः हरेः रतिर्यस्मिन् सः एतादृशो यो मार्गः पुष्टिमार्गः स एवाम्बुजातं कमलं
तस्य मार्तण्डान् सूर्यवत्प्रकाशकानितियावत् । एतादृशान् पितृचरणान्नत्वा तदनुग्रहतः
श्रीमत्प्रभुचरणानुग्रहाद् यथाबुद्धि किञ्चिल्लिखामि । लेखे ह्यल्पत्वबोधनेन ग्रन्थे प्रेक्षावतां
गङ्गाधरभट्टी ।

विट्ठलः सुधीरिति । विदा ज्ञानेन ठान् शून्यान् लायनुगृह्णातीति दयालुत्वं, सुधीरिति

टिप्पणी ।

त्वेन, किन्तु प्रियत्वेन प्रियत्वं च सुखधर्मः, सुखं च ‘यो वै भूमा तत्सुखम्, नाल्पे
सुखमस्ती’तिश्रुतेर्ब्रह्मैवेति । इत्थं च स्नेहापरपर्यायस्य प्रियत्वस्येह वाक्यान्वयाधिकरणे ब्रह्म-
धर्मताप्रतिपादनाभित्यत्वमायाति । नित्ये चाचिरजातत्वरूपं नवत्वं न संभवतीति ‘निरूप-
मनवस्नेहाम्भोधे’रित्यत्र नित्ये स्नेहे भगवदतिरिक्तेदेहगोहाद्यविषयत्वरूपमेव नवत्वं प्रतिप-
त्तव्यम् ।

मङ्गलश्लोकविवृतौ सुवर्णसूत्रे लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे स्पष्टमित्यत्र—सर्वात्मभावरू-
पाया मुख्यभक्तेर्वरणैकलभ्यत्वं पूर्वाधिकरणे प्रोक्तम्, तत्र कालस्वभावादीनां प्रतिबन्धकानां
सत्त्वेन तदभावोऽपि कारणत्वेनावश्यको, न तु केवलं वरणमेव कारणमिति पूर्वपक्षे
सिद्धान्तितं ‘लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीय’ इति । सर्वात्मभावरूपा मुख्या भक्तिर्वरणं

श्रुतिसूत्रादिमणिभिर्जटितं युक्तिमौक्तिकैः ।

ग्रथितं कुरुते विद्वन्मण्डनं विद्वलः सुधीः ॥ ३ ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

एवं ग्रन्थकरणं प्रतिज्ञाय तस्य विद्वदुपयोगित्वं वर्दन्तो, विदा ज्ञानेन ठाः शून्या-
स्तान् लातीति स्वनामयोगस्मारणेन स्वस्य दयालुत्वमपि बोधयन्ति—श्रुतीति । आदिपदेन
गीतादिस्मृतिग्रहणम् । मणिमृष्टस्यापि मण्डनस्य मुक्ताभिः शोभाऽतिशयादत्र तदनुकूल-
तन्मूलकयुक्तीनां तथात्वम् ॥ ३ ॥

हरितोषिणी ।

सुखेन प्रवृत्तिर्भविष्यतीति बोधितम् ॥ २ ॥ नामकरणपूर्वकं ग्रन्थकरणं प्रतिजानते—
श्रुतीति । सुधीः विद्वलः 'विदा ज्ञानेन ठान् शून्यान् लाति गृह्णाति यः स्वयम् । तेनायं
विद्वलः प्रोक्तः' एतेनात्यन्तदयालुत्वं व्यज्यते । श्रुतिसूत्रादिमणिभिः श्रुतिर्वेदः सूत्राणि
व्याससूत्राणि, आदिशब्देन श्रीभागवतं गीता चेति । एतेन 'वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानि व्या-
ससूत्राणि चैव हि । समाधिभाषा व्यासस्य प्रमाणं तच्चतुष्टयमि'ति निबन्धोक्तं संगृह्यते ।
जटितमेतादृशप्रमाणचतुष्टयेन युक्तम्, मण्डनसादृश्यार्थं मणिजटितग्रथितमौक्तिकपदादीनां
ग्रहणम् । किञ्च युक्तिमौक्तिकैर्ग्रथितम्, एतादृशं विद्वन्मण्डनं विद्वन्मण्डननामकं ग्रन्थं कुरुते ।
विदुषां मण्डनरूपस्य ग्रन्थस्याध्ययनरूपधारणेन सभायां विजयो भविष्यतीति शोभेति
भावः ॥ ३ ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

सर्वज्ञत्वं च सूचितम्, तेन भगवत्त्वमित्यन्यत्र प्रपञ्चितम् । सूत्रादीत्यादिपदेन गीतास्मृ-
त्यादिः ॥ २ ॥ ३ ॥

टिप्पणी ।

विना न भवतीति सा जाता सती वरणमनुमापयतीति वरणस्य लिङ्गम्, तस्य सर्वात्म-
भारूपलिङ्गस्य भूयस्त्वात्सर्वतोऽधिकत्वात् तत् कारणभूतं वरणं बलीयः बलिष्ठम्, न
कालादिना बाध्यत इत्यर्थः । यस्य कार्यमेव सर्वतोऽधिकं तस्य कालादितः प्रबलत्वे किं
वक्तव्यमिति कैमुतिकन्यायसिद्धमेतत् । अत्राधिकरणे वरणलिङ्गभूतायाः सर्वात्मभाव-
भक्तेः सर्वाधिकत्वकथनान्मोक्षसुखादप्याधिक्यं सिद्धमेवेति युक्तमुक्तं निरुपमनवस्नेहेत्यत्र
स्नेहभक्तेर्निरुपमत्वम् । इदं लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणमुत्तरमीमांसायां तृतीयाध्याये तृतीयपादे-
ऽस्तीति विस्तरस्ततोऽनुसंधेयः ॥

१ न्ति श्रुतीति सु. पु. पाठः । २ बोधितम् इति सु. पु. पाठः ।

१ मौक्तिकोपमया युक्तेः शुद्धत्वमपि व्यज्यते ।

इह हि विविधवृजिनतापोपतप्यमाननिखिलजनापवर्गाय श्रुतिपुराणेषु श्रवणादयः प्रतिपाद्यन्ते । तेषां विषयश्च ब्रह्मैवोच्यते । तन्निर्धर्मकं सधर्मकं वेति भवति विप्रतिपत्तिर्जिज्ञासूनाम् । उभयरूपत्वेनापि श्रूयमाणत्वात् ।

सुवर्णत्रयम् ।

एवं ग्रन्थोपयोगमुक्त्वा तमारभमाणा विषयं संशयञ्च स्फुटीकुर्वन्ति । इह हीत्यादि । आपाततः प्रतीतः सन्दिग्धोऽर्थो विषयः स चात्र ब्रह्मैव । विप्रतिपत्तिरिति । विरुद्धं ज्ञानम् । तथा चोभयरूपत्वेन श्रूयमाणत्वाद्विप्रतिपत्तिस्ततश्च जिज्ञासूनामुक्तरूपः संशय इत्यर्थः ।

हरितोषिणी ।

ननु कस्मिंश्चिद्विषये संशयनिराकरणार्थं ग्रन्थकरणं युक्तम्, तदत्र को वा विषयो यस्मिन् संशये सति तन्निराकरणं कर्तव्यमित्यत आहुः—इह हीति । इह संसारे विविधं यद् वृजिनं दुःखम्, विविधत्वोक्त्या अनेकजन्मादिदुःसहसन्तापजनकत्वं बोध्यम् । तज्जन्यो यस्तापः तेनोपतप्यमानाः ये निखिला जनाः तेषां अपवर्गाय मोक्षाय श्रुतिस्मृतिपुराणेषु ‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य’ इत्यादिश्रुतिषु, तथा च ‘श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनि-वेदन’मित्यादिपुराणेषु विषय इति सन्देहविषयीभूतः सामान्यः प्रतीतोऽर्थ इत्यर्थः । उच्यते इत्यन्तेन विषयो दर्शितः । एतादृशविषये संशयमाहुः—तन्निर्धर्मकमिति । विप्रतिपत्तिरिति । संशयजनकविरुद्धोभयकोटयुपस्थित्यात्मकं ज्ञानम् । श्रूयमाणत्वादिति । श्रुतावितिशेषः ।

गङ्गाधरभट्टी ।

विषयश्चेति । आपाततः प्रतीतः सन्दिग्धोऽर्थः सः । विप्रतिपत्तिः विरुद्धं ज्ञानम् । संशयमाह—उभयेत्यादिना ।

टिप्पणी ।

तोषिण्यां पञ्चमपद्ये गोपाललालपदारविन्दे हृदि निधायापि पुनरुत्तरत्र ‘गोपाललालं हि भजे रसाल’मिति गोपाललालं भजन्ते । तत्रेदं निमित्तं तर्कयामः—पञ्चमपद्ये हि क्रम-प्राप्ततया पादपद्मकलनम्, उत्तरत्र तु स्वस्य गोपालमन्त्रानुष्ठायकतया करिष्यमाणग्रन्थार्थस्फूर्तिसिद्धये ध्येयभगवद्गोपालस्वरूपस्य भजनमिति ॥

तत्रैव षष्ठे मङ्गलश्लोके प्रवहप्रदर्शीति । यथा अरविन्दं सौरभद्वारा प्रवहं जलप्रवाहं दर्शयति सूचयतीत्येवमाचार्यपदारविन्दमपि पुष्टिमार्गप्रवाहं दर्शयतीति प्रवहशब्दश्रवण-तश्चेतसीयानाशयः स्फुरति ॥

(१) तथाहि—‘अथात आदेशो नेति नेति’ ‘अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः’ ‘स होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गि ! ब्राह्मणा अभिवदन्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहम-
 विप्रतिपत्ति-
 विषयवाक्य-
 प्रदर्शनम् ।
 छायामतमोऽवायवनाकाशमसङ्गमस्पर्शमगन्धमरसमचक्षुष्क-
 मश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणममुखमनामाऽगोत्रमजरम-
 सुवसूर्णत्रम् ।

(१) अथात इति । बृहदारण्यके मूर्तामूर्तब्राह्मणे श्रूयते । एतदर्थस्त्वग्रे स्वयमेव वक्तव्यः । अपाणीति । श्वेताश्वतरे तृतीयेऽध्याये श्रूयते । एतदग्रिमार्थं तु ‘स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्न्यं पुरुषं महान्त’मिति । अर्थस्तु—ज्ञानसाक्षित्वेन गच्छतीव भातीति जवनः । एवमग्रेऽपि । स सर्वं जडं वेत्ति । तस्य वेत्ता ग्राहको ज्ञाता अन्यो नास्ति, हरितोषिणी ।

(१) कस्यां श्रुतौ स्मृतौ च श्रूयते इत्यतस्तदुभयबोधकवाक्याभ्यामुक्तं—तथाहीत्यादिना । विचारे विषयसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्ता इति चतुष्टयमपेक्षितम् । तत्र विषयसंशयौ तूक्तौ, माया-
 वादिकृतपूर्वपक्षस्तु—मध्यस्थेन किमत्र युक्तमिति प्रश्ने कृते निर्विशेषमेवेत्यारभ्य सर्वं समञ्जसमित्यन्तम् । सिद्धान्तस्तु—स्वमतरीत्या अत्र ब्रूम इत्यादिनोच्यते । इदं चानुपद-
 गङ्गाधरभट्टी ।

(१) अथात इति मूल एव व्याख्यायते । अपाणीति । श्वेताश्वतरे तृतीयाध्याये । उत्तरार्द्धे तु—‘स वेत्ति वेद्यं न च तस्य वेत्ता तमाहुरग्न्यं पुरुषं महान्त’मिति । अज्ञानसाक्षित्वेन गच्छतीव भातीति जवनः । अस्थूलमिति । द्वितीये गार्गीब्राह्मणे । न स्थूलमिति पर्युदासः, न स्थूलमस्मिन्निति प्रसज्यप्रतिषेधो वा । अस्थूलादिपदचतुष्टयेन द्रव्यत्वप्रयोजकपरिमाणनिषेधः । लौहित्यनिषेधेनाग्निभिन्नत्वम् । स्नेहनिषेधेन जलभिन्नत्वम् । छाया दीप्तिः, तमो ध्वान्तं, तदुभयातिरिक्तम् । अवायवनाकाशमित्यमूर्तद्रव्यत्वनिषेधः । असङ्गमिति वासनात्वस्य । अस्पर्शमित्यादिभी रूपादीनाम् । अचक्षुष्कमित्यादिनेन्द्रियाणाम् ।

टिप्पणी ।

तत्रैव षट्पदीति । षट् पदानि पद्यानि श्रीनाथं चेत्यादिनानामतेष्वित्यन्तानि तदर्थभावनया तदात्मकीभूतेन, अरविन्दपक्षे च तन्मरन्दरिरसिषया षट्पदीभूतेन भ्रमरीभूतेन मनसा सह वर्तत इति । अथवा स इति पृथक्कृत्याध्याहृतेनाहंपदेन, अस्मीत्यहमर्थकेनाव्ययेन वा सह योजनीयम् । पदशब्दस्य पद्यवाचकत्वं तु ‘इति षट्पदी मदीये’ इति-
 शङ्कराचार्यषट्पद्यामपि दृष्टम् ॥

मरमभयममृतमरजोऽशब्दमविवृतमसंवृतमपूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्'
सुवर्णसूत्रम् ।

तं पुरुषं तादृशमाहुरिति । स होवाचेति । बृहदारण्यके द्वितीये गार्गीब्राह्मणे । अत्र न स्थूलमस्थूलं स्थूलाद्भिन्नमिति पर्युदासगर्भोऽर्थः । न विद्यते स्थूलं यस्मिन्निति प्रसज्य-
प्रतिषेधगर्भो वार्थः । अत्र स्थूलादिपदचतुष्टयेन द्रव्यत्वप्रयोजकपरिमाणनिषेधेन द्रव्यत्व-
निषेधः । लौहित्यनिषेधेनाऽग्निभिन्नत्वम् । स्नेहनिषेधेन जलभिन्नत्वम् । छाया दीप्तिस्त-
मो ध्वान्तम्, तदुभयभिन्नत्वेन किञ्चिदतिरिक्तवशङ्काऽपाकृता । अवायवनाकाशमित्येता-
भ्याममूर्तद्रव्यत्वस्य निषेधः । असङ्गमित्यनेन वासनात्वस्य । अस्पर्शमित्यादिभी रूपा-
दीनाम् । अचक्षुष्कमित्यादिनेन्द्रियाणाम् । अतेजस्कमिति वृत्तिरूपज्ञानस्य । अनामेत्यादिभि-

हरितोषिणी ।

मेव वक्ष्यते । इदानीं संशये मूलमपेक्षितमिति संशयजनककोटिद्वयोपस्थापकश्रुतिवाक्या-
न्युच्यन्ते । तत्र प्रथमं निर्विशेषबोधकवाक्यान्याहुः—अथात आरभ्य निर्विशेषं ब्रह्म
प्रतिपाद्यत इत्यन्तेन । ‘अथात आदेश’ इतिवाक्यं बृहदारण्यके मूर्तामूर्तब्राह्मणे पठि-
तम् । अयमभिप्रायः—‘द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं चे’त्युपक्रमानन्तरं ‘अथात’ इति
वाक्यं पठितम्, तत्र ‘नेति नेती’त्यनेन प्रपञ्चे मूर्तामूर्तत्वमिति रूपद्वयं तस्य निषेधः
प्रतिपाद्यते ब्रह्मणि । एवं चेद्ब्रह्मसद्भावे प्रमाणाभाव इति न वक्तव्यम् । ‘न ह्येतस्माद्ब्रह्मणः
परमस्ती’ति श्रुतिरेव तत्सत्त्वं वदति । सूत्रेपि ‘प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति
च भूय’ इति वादरायणोऽप्याह । तथा चानया श्रुत्या निर्विशेषं प्रतिपाद्यते । किं च तत्रैव
मैत्रेयीब्राह्मणेऽप्युक्तम्—अथात इत्यारभ्या ‘न्यदेव तद्विदितादथोऽविदितादि’त्यादिना ।
न च कदाचिदभावरूपमेव भवेदिति शङ्क्यम् । अत एव चित्स्वरूपत्वं वदति श्रुतिः—‘स
यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरे अयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः
प्रज्ञानघन एवे’ति । श्वेताश्वतरे निर्विशेषप्रतिपादकमपरं वाक्यमाहुः—अपाणीति । जवन
इति । अज्ञानसाक्षित्वेन गच्छतीव भातीत्यर्थः । उत्तरार्द्धं तु ‘स वेत्ति वेद्यं न च तस्य
वेत्ता तमाहुरभ्यं पुरुषं महान्त’मिति । बृहदारण्यके द्वितीयाध्याये गार्गीब्राह्मणोक्तमपरं वा-
क्यमाहुः—स होवाचेति । अस्थूलमिति । स्थूलाद्भिन्नम् । अस्थूलादिपदचतुष्टयेन परि-
माणनिषेधः । लौहित्यस्नेहनिषेधेनाऽग्निजलभिन्नत्वम् । वायवाकाशनिषेधेनामूर्तभिन्नत्वम् ।
असङ्गमिति वासनात्वनिषेधः । अस्पर्शादिपदैः रूपादीनां निषेधः । अग्रेऽप्येवमेवोक्तम् ।
अमुखमित्यादिना शरीररहितम् । अनन्तरमिति । न विद्यते अन्तरं छिद्रं यस्येत्यर्थः ।

गङ्गाधरभट्टी ।

अतेजस्कमिति वृत्तिरूपस्य ज्ञानस्य । अनामेत्यादिभिस्तदुपलक्षितशरीरस्य । अनन्तर-

‘न तदश्नोति कश्चन’ ‘न तदश्नोति कश्चन’ ‘दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स-
सुवर्णसूत्रम् ।

स्तदुपलक्षितशरीरस्य । अनन्तरमिति छिद्रस्य । व्यक्त्यानन्त्येन प्रत्येकप्रतिषेधाशक्त्या भोक्तृभोग्यात्मना तदेकीकृत्य निषेधति—न तदित्यादि । अश्नोतीत्यत्र विकरणव्यत्ययः । अश्नातीत्यर्थः । दिव्य इति । मुण्डके श्रूयते । एतदग्रे “अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रोऽक्षरात्परतः पर” इति । अत्रैतयोर्मध्ये श्रुत्यन्तरलिखनममूर्ताऽशरीरपदयोरैकार्थ्येन शरीरराहित्यस्याऽनेकश्रुत्युक्तत्वबोधनायेति ज्ञेयम् । अर्थस्तु—दिव्यो द्योतनवान्, दिवि स्वात्मनि भवोऽलौकिको वा । हि यस्मादमूर्तः पूर्वमूर्तिवर्जितः । पुरुषः पूर्णः पुरिशयः । सबाह्याभ्यन्तरः सह बाह्याभ्यन्तरेण वर्तते इति । अजः स्वतोन्यस्य जन्मनिमित्तस्याभावाच्च न कुतश्चिज्जायते । तावता भावविकाराः सर्वे निषिद्धाः, तेषां जन्यत्वात् । अजत्वेन जरामरणक्षयभयादिकमुपलक्षणतया निवर्तितम् । यद्यपि देहाद्युपाधिभेददृष्टीनामविद्यावशाद्देहभेदेषु सप्राणमनःप्रभृतिमान् भाति, तथापि परमार्थदृष्टीनां स्वतस्तद्रहित एवेत्यर्थः । एव-
हरितोषिणी ।

भोक्तृभोग्यात्मकं सर्वमेकीकृत्य निषेधति—न तदश्नोतीति । अत्र विकरणव्यत्ययः । अश्नातीत्यर्थः । निर्विशेषबोधकमपरं मुण्डकवाक्यमाहुः—दिव्य इति । अत्र स्वमतरीत्यार्थस्तु—दिव्यः अलौकिकः अमूर्तः परिमाणशून्यः सः लोकवेदप्रसिद्धः बाह्याभ्यन्तरः बहिरन्तर्विद्यमानः । अस्य परमतरीत्यार्थस्तु—सुवर्णसूत्रे उक्तः । विस्तरभयात्प्रकृतानुपयुक्तत्वाच्च गङ्गाधरभट्टी ।

मिति छिद्रस्य । न तदश्नोतीति भोक्तृभोग्यात्मनैकीकृत्यानुक्तसर्वनिषेधः । विकरणव्यत्ययादश्नातीत्यर्थः । दिव्य इति मुण्डके । एतदग्रे ‘अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रोऽक्षरात्परतः पर’ इति । दिव्योऽलौकिकः, तत्र हेतुः—बाह्याभ्यन्तर इति । न चाकाश इत्याह—स पुरुष इति । पुरा आसेति निरुक्तौ हेतुरज इति । जीवव्यावृत्त्यर्थं तृतीयः पादः । अक्षरात् लोकादिस्थानीयात् परः परं ब्रह्मेति ‘उत्तमः पुरुषस्त्वन्य’ इति स्मृतेरिति । अग्रे स्प-

टिप्पणी ।

तोषिण्यां सप्तमे मङ्गलपद्ये अतितराविति । अतितरौ पूजितौ श्रेष्ठाविति यावत् । चरणविशेषणतया द्रव्यप्रकर्षाभिधानान्नामुः ॥

तत्रैव द्वादशे रसालमिति । यद्यप्ययं सहकारसिद्धकादिषु प्रसिद्धस्तथापीह प्रकरणवशेन रसेनानन्देनालते शोभते, रसं भक्तानां लौकिकाभिलाषमलति वारयतीति वा यौगिकार्थो ग्राह्यः । ‘रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते’ इति गीतोक्तेः ॥

वाह्याभ्यन्तरो ह्यजः' । 'अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति' 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' 'असङ्गो ह्ययं पुरुष' इत्यादिश्रुतिभिः । 'अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयम्' सुवर्णसूत्रम् ।

मत्र करणनिषेधः । शुभ्रः शुद्धो, नामरूपजीवोपाधिलक्षितस्वरूपात्क्षरात्परमक्षरं, तद्रहितमव्याकृताख्यमीश्वरोपाधिरूपं, तस्मात्परो निरुपाधिः पुरुष इत्यर्थः परमते । सिद्धान्ते तु अव्याकृतमक्षरं परं लोकादिस्थानीयं तस्मात्पर ईश्वर एव । अमूर्तः इयत्तावच्छिन्नपरिमाणरहितः । स इति भिन्नं पदम् । लोकवेदप्रसिद्ध इत्यर्थः । बहिरन्तर्विद्यमान इत्येवं ज्ञेयम् । अशरीरमिति । इदं कठवल्लीस्थम् । अर्थस्तु—अशरीरं स्वरूपेणाकाशकल्पं, शरीरेषु देवतिर्यगादिरूपेष्वनवस्थेष्ववस्थितिरहितेषु नश्वरेष्ववस्थितं वर्तमानम् । तथा च नित्यमविकृतमित्यर्थः । महत्त्वस्यान्याऽऽपेक्षिकत्वाद्विभुं व्यापकम् । आत्मानम् । आत्मग्रहणं स्वतोऽनन्यत्वप्रदर्शनार्थम् । आत्मशब्दः प्रत्यगात्मविषय एव मुख्यः । तमीदृशमात्मानं मत्वा अहमिति ज्ञात्वा धीरो धीमान्, न शोचति शोकनिर्मुक्तो भवतीत्यर्थ इति हरितोषिणी ।

विरम्यते । अन्यदपि कठवल्लीस्थं वाक्यमाहुः—अशरीरमिति । तत्रापि स्वमतरीत्यार्थस्तु—न विद्यते लौकिकं शरीरं यस्मिन् नित्यस्वात्मकधर्मकम्, अनवस्थेषु अवस्थितिरहितेषु तिरोभावशालिष्विति यावत् । अवस्थितं वर्तमानं । महान्तं न तत्समः कश्चित्, विभुं व्यापकम्, आत्मानं चिदेकरसम् । अन्यदपि मुण्डकवाक्यमाहुः—अप्राण इति । शुभ्रः शुद्धः । एतदग्रे 'अक्षरात्परतः पर' इति वाक्यं पठितम् । तदर्थस्तु—अव्याकृतमक्षरं लोकादिस्थानीयं, तस्मात्पर ईश्वरः । ननु 'दिव्य' इति 'अप्राण' इति मुण्डकवाक्यद्वयं पठितम्, तयोर्मध्ये कठवल्लीस्थं वाक्यं पठितमित्यवधेयम् । असङ्ग इति । बृहदारण्यके ज्योतिर्ब्राह्मणे जीवप्रकरणे । स्वप्ने स्त्रीसङ्गे जाते तज्जनितपापेनाननुलिप्त इत्यर्थः । श्रुतिभिरिति । प्रतिपाद्यते इत्यग्निमेणान्वयः । एवं श्रुतिवाक्यान्युक्त्वा स्मृतिवाक्यान्याहुः—अव्यक्तो गङ्गाधरभट्टी ।

ष्टम् । अशरीरमिति कठवह्याम् । अशरीरमाकाशकल्पम्, अनवस्थेषु नश्वरेषु, महत्त्वस्यापेक्षिकत्वाद् विभुं व्यापकमात्मानं जीवं मत्वा अयमहमिति ज्ञात्वा इत्यर्थ इति परे । तन्न; 'गौणश्चेन्नात्मशब्दादिति सूत्रे ब्रह्मपरत्वस्य मुख्यतया प्रतिपादनेनात्मशब्दस्य प्रत्यगात्मपरत्वे गौण्यापत्तेः, 'सर्वे वेदा' इति ब्रह्मप्रतिपादनव्यवधाना जीवप्रकरणाभावाच्च, अशरीरमहद्विभुपदानामेकार्थत्वाच्च । तस्माद्ब्रह्मपरमिदम् । शरीरं विशरणशीलं, तद्रहितं नित्यस्वात्मकधर्मकं महान्तं गुणादिभिः, 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्चे'ति श्वेताश्वतरात् । असङ्ग

‘न सत्तन्नासदुच्यते’ । ‘स वै न देवाऽसुरमर्त्यतिर्यङ् न स्त्री न षण्ढो न पुमान् न जन्तुः । नायं गुणः कर्म न सन्न चासन्निषेधशेषो जयतादशेष’ इत्यादिपुराणवाक्यैश्च निर्विशेषं ब्रह्म प्रतिपाद्यते । ‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्त्यभिसं-
सुवर्णसूत्रम् ।

परमते । सिद्धान्ते तु ‘येयं प्रेते’ इति जीवप्रश्नोत्तरं श्रुत्वा ‘अन्यत्र धर्मादित्यनेन प्रश्नान्तरे कृते ‘सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती’त्यादिना तदुत्तरकथनात् प्रकरणभेदेन नास्य शारीरैक्यम् । अतस्तदतिरिक्तमत्र ब्रह्मोच्यते । अत एव पूर्वत्र ‘हर्षशोकौ जहाती’त्युक्तम् । अत्र तु शोकमात्रत्यागः । अर्थस्तु—अशरीरं,—न विद्यते शरीरं विशरणस्वभावं यस्मिन् तादृशं नित्यस्वात्मकधर्मकम् महान्तं,—सर्वप्रकारैर्न तत्समः कश्चिदिति । विभुं व्यापकमिति । पूर्वत्राशरीरमहद्विभुपदानामेकार्थबोधकत्वाद्वैयर्थ्यमपुष्टार्थत्वं वा बोध्यम् । असङ्ग इति । बृहदारण्यके ज्योतिर्ब्राह्मणे श्रूयते । इदञ्च जीवप्रकरणम् । अत्र स्वप्ने रमणादिकमुक्त्वा ततो जागरणदशायां स्वाप्निकेन पुण्यपापफलेनानुविद्धत्वादसङ्गत्वं जीवस्य वक्ति ‘स यत्किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष’ इति । अयमर्थः सिद्धान्तेऽपि तुल्यः । अव्यक्तोऽयमिति । गीतायां जीवप्रकरणे । न सदिति । गीतायां ज्ञेयं प्रकृत्योक्तम् । सत् नामरूपाभ्यां व्याकृतम् । असत्ताभ्यामव्याकृतमित्यर्थः । स वै इति । अष्टमस्कन्धे गजेन्द्रवाक्यम् । अत्र देवादिनिषेधेन तद्रूपता निषिद्धा । न जन्तुरित्यनेन लिङ्गत्रयशून्यं प्राणिमात्रं निषिद्धम् । किन्तु सर्वनिषेधे अवधित्वेनावशिष्यत इति निषेधशेषः, मायया अशेषात्मकश्चेति परमतेऽर्थः । स्वत एव विरुद्धधर्माधारत्वात् सर्वात्मक हरितोषिणी ।

य’मिति । गीतायामिदं वाक्यम् । अन्यदपि वाक्यमाहुः—‘स वा’ इति श्रीभागवते गजेन्द्रस्तुतौ । निषेधशेष इति । सर्वनिषेधे सति यः अवधित्वेन शिष्यते स निषेधशेषः । मायया सर्वात्मक इति परमतरीत्यर्थः । स्वमते तु विरुद्धधर्माश्रयत्वेन सर्वात्मकः । एवं निर्विशेषब्रह्मप्रतिपादकवाक्यान्युक्त्वा सविशेषप्रतिपादकानि वाक्यान्याहुः—यतो वा इति । तैत्तिरीये । अनेन वाक्येन सृष्टिरुच्यते । येन जातानीति । जातानि भूतानि येन ब्रह्मणा जीवन्ति प्राणान् धारयन्ति । एतेन स्थितिमुक्त्वा प्रलयमाहुः—यत्प्रयन्तीति । यद्ब्रह्म प्रयन्ति प्रतिगच्छन्ति । अभीति । तादात्म्यं प्रतिपद्यन्ते । इदं च स्वमते परब्रह्माधरभट्टी ।

इति बृहदारण्यके जीवप्रकरणं परमते, जीवब्रह्मणोरभेदाय तत्रोक्तम् । अव्यक्त इति गीतायां जीवप्रकरणे । ‘न स’दिति तु ज्ञेयप्रकरणे । ‘स वा’ इति अष्टमस्कन्धे । न जन्तुरिति लिङ्गत्रयशून्यप्राणिमात्रनिषेधः । सर्वनिषेधे अवधित्वेन शेषस्याप्यशेषत्वं सर्वात्मत्वं ब्रह्मणो

विशन्ति' 'आनन्दाद्धेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादि । 'स ईक्षां
सुवर्णसूत्रम् ।

इति तु सैद्धान्तिकोऽर्थः । यतो वेति । आनन्दाद्धीति । तैत्तिरीये भृगुप्रपाठके ब्रह्म-
प्रकरणे ब्रह्मलक्षणमिदम् । यतो यस्मादिमानि ब्रह्मादितृणस्तम्बान्तानि जायन्ते, येन
जातानि तानि जीवन्ति, प्राणान् धारयन्ति, विनाशकाले च यद्ब्रह्म प्रयन्ति प्रतिगच्छन्ति,
अभिसंविशन्ति तादात्म्यं प्रतिपद्यन्ते । तथा च भूतानि उत्पत्तिस्थितिप्रलयकालेषु यदा-
त्मतां न जहति तदेतद्ब्रह्मलक्षणमित्यर्थः । इदं मतान्तरे उपहितस्योपादानत्वात् परब्रह्मण-
स्तदस्थलक्षणम् । सिद्धान्ते तूपादानलक्षणं परस्यैवेति विशेषः । स ईक्षां चक्र इति । एषा
श्रुतिः प्रश्नोपनिषदि षोडशकलमुपक्रम्य पठिता । 'स आत्मानमि'ति शाखान्तरस्थः पाठः ।
बृहदारण्यके 'सोऽहेय'मिति पठ्यते, 'तदात्मान'मित्येवं च पठ्यते । अर्थस्तु—स प्रजापतिः,
अहेयं यथा स्यात्तथा ईक्षां ईक्षणं विचारं चक्रे इति । इतः पूर्वं 'सोऽविभेत् तस्मादेकाकी
विभेती'ति श्रवणात् । अग्रे 'यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु विभेमीति तत एवास्य भयं वीयाये'ति
तत्त्वज्ञानेन भयनिवृत्तिश्रावणाच्चास्य संसारित्वं परमते । सिद्धान्ते तु 'आत्मैवेदमग्र
आसीत् पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्य'दित्युपक्रमे आत्मशब्दादनुवीक्षायाम-
न्यदर्शननिषेधाच्च ब्रह्मैवात्रोच्यते । मध्ये भयकथनं तु अग्रे एकाकिनो भयबोधनाद्यर्थमेवं-
प्रकारेण भयोत्पत्तिकथनार्थम् । अन्यथा 'आत्मेत्येवोपासीते'ति 'तदेतद्दृषिः पश्यन् वामदेवः
प्रतिपेदे' इत्यादिनोक्तं सर्वभावार्थकमुपासनं वेदनं चोत्कृष्टं न स्याद्, विषयस्य संसारि-
त्वात् । अतो यथा 'सोऽकामयते'त्यादौ कामोत्पत्तिरुच्यत एवमिह भयोत्पत्तिरुच्यत
हरितोषिणी ।

ह्यण उपादानलक्षणम् । प्रश्नोपनिषत्स्थं वाक्यमाहुः—स ईक्षामिति । सः प्रजापतिः ईक्षां
ईक्षणं विचारं चक्रे; विचारानन्तरं सः आत्मानमेवावैत् ज्ञातवान् । ज्ञानाकारमाहुः—अह-

गङ्गाधरभट्टी ।

विरुद्धधर्माधारत्वात् । 'यतो वे'ति 'आनन्दाद्धी'ति च तैत्तिरीये भृगुप्रपाठके । प्रय-
न्ति प्रतिगच्छन्ति । अभिसंविशन्ति तादात्म्यं प्रतिपद्यन्ते । 'स ईक्षा'मिति प्रश्नोपनि-
षदि । 'स आत्मान'मिति शाखान्तरे । बृहदारण्यके तु 'सोऽहेयमीक्षां चक्रे, तदा-
त्मान'मित्यादि पाठः । अहेयं यथा स्यात्तथा ईक्षां विचारमिति संसारिनिरूपणम्, पूर्वं
'एकाकी विभेती'ति श्रुतेः, उत्तरत्र 'यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु विभेमी'ति श्रुतेश्चेति परे । तन्न;
'आत्मेत्येवोपासीते'ति 'तदेतद्दृषिः पश्यन्वामदेवः प्रतिपेदे' इत्येवमादिनोक्तस्य सर्वभावार्थ-
कस्योपासनस्य निकृष्टत्वापत्तेः, विषयस्य संसारित्वात्, 'आत्मैवेदमग्र आसीद'िति ब्रह्मप्रक-

चक्रे स आत्मानमेवावैदहं ब्रह्मास्मीति' । 'सर्वस्य वशी, सर्वस्येशानः' । 'यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः' । 'विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात् । सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैः, द्यावाभूमी जनयन् देव एकः' । 'सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरस' इत्यादिश्रुतिभिः । 'सर्वतःपाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति' 'निर्दोषपूर्णगुणविग्रह आत्मतन्त्रो निश्चेतनात्मकशसुवर्णसूत्रम् ।

इत्येव युक्तमिति । सर्वस्य वशीति । बृहदारण्यके शारीरब्राह्मणे । वशमस्यास्तीति वशी । तथा च सर्वनिष्ठं यदधीनत्वं तदेतन्निरूपितमस्तीत्यर्थः । वस्तुतस्तु सर्वशब्दस्य 'स वा अयमात्मे'ति पूर्वेण सम्बन्धः । 'अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थित' इति गीतास्मृतेः । 'यः सर्वज्ञः सर्वशक्ति'रिति शाखान्तरस्थम् । श्वेताश्वतरे 'यः सर्वज्ञः सर्ववि'दिति पाठात् । विश्वत इति । तैत्तिरीये श्वेताश्वतरे च किञ्चित्पाठभेदेन वर्तते । अर्थस्तु—आब्रह्मवृणस्तम्बान्तानां चक्षूंषि अस्येति विश्वतश्चक्षुः । उत अपि । एवमग्रेऽपि । सर्वेन्द्रियोपलक्षणमेतत् । संधमति संयोजयति । पतत्रैः पतनसाधनैः पादैः पक्षैर्वा । सिद्धान्तेऽपि तुल्यमेतत् । मूलरूपं तथेति वा । सर्वकाम इति । छान्दोग्ये शाण्डिल्यविद्यायाम् । सर्वत इति । गीतावाक्यं त्रयोदशे । अग्रे विवरणीयम् । निर्दोषेति । नारदहरितोषिणी ।

मिति । बृहदारण्यके शारीरब्राह्मणस्थं वाक्यमाहुः—सर्वस्येति । स्पष्टम् । शाखान्तरस्थं वाक्यमाहुः—य इति । श्वेताश्वतरे तु 'यः सर्वज्ञः सर्ववि'दिति । तैत्तिरीयस्थं वाक्यमाहुः—विश्वत इति । उतेत्यप्यर्थकः धमति संयोजयति पतत्रैः पादैः पक्षैर्वा, अन्यत्स्पष्टम् । छान्दोग्ये शाण्डिल्यविद्यास्थं वाक्यमाहुः—सर्वकाम इति । श्रुतिभिरिति । इदं च सविशेषं प्रतिपाद्यत इत्यनेनान्वितम् । एवं सविशेषब्रह्मप्रतिपादकश्रुतिवाक्यान्युक्त्वा स्मृतिवाक्यान्माहुः—'सर्वत' इति । इदं च गीतायां त्रयोदशाध्याये । नारदपञ्चरात्रस्थं वाक्य-

गङ्गाधरभट्टी ।

मात्र । अतो यथा सोकामयतेत्यादौ कामोत्पत्तिरुक्ता, एवमिह भयोक्तिरेकाकिनो भयबोधनार्थमिति युक्तं ब्रह्मपरत्वम् । सर्वस्येति । शारीरब्राह्मणे । तत्र 'सर्वस्ये'ति 'स वा अयमात्मे'ति पूर्वेण सम्बन्ध्यते । 'अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थित' इतिगीतोक्तेः । सर्वशक्तिरिति शाखान्तरे । श्वेताश्वतरे तु 'सर्ववि'दिति पाठः । विश्वत इति तैत्तिरीये । श्वेताश्वतरे तु किञ्चित्पाठभेदः । आब्रह्मस्तम्बान्तानि चक्षूंषि अस्येति विश्वतश्चक्षुः, इति एवमग्रे । संधमति संयोजयति पतत्रैः पतनसाधनैः पादैः पक्षैर्वा । सर्वकाम इति । छान्दोग्ये शाण्डि-

रीरगुणैश्च हीनः । आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः सर्वत्र च स्वगत-
भेदविवर्जितात्मा' इत्यादिस्मृतिभिश्च सविशेषं प्रतिपाद्यते ॥

किमत्र युक्तम् ? निर्विशेषमेवेति । कुतः ?

(२) उपजीव्यत्वतः श्रौतवाक्यैश्चान्यपरत्वतः ।

अन्तरङ्गत्वतश्चापि निर्विशेषं निरूप्यते ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

पञ्चरात्रे । एवमत्र विषयसंशययोर्बोधनाय श्रुत्यादिवाक्यान्वयपुन्यस्तानि ।

(२) पूर्वपक्षं वक्तुमनुयुज्यन्ति—किमिति । पूर्वपक्षं संगृह्णाति—उपजीव्यत्वत इत्यादि ।
उपजीव्यत्वं निर्वाहकत्वम् । निर्वाहश्च वृत्त्यविघातः । वृत्तिस्तु कचित् स्वरूपस्थितिः, कचि-
दक्लिष्टस्थितिः, कचित्कार्यजननसामर्थ्यमित्यननुगता तत्र तत्र बोध्या । तथा च विशेष-
निरूपकश्रुतिवृत्त्यविघातसाधकत्वेनेत्यर्थः । उपजीव्यत्वत इत्यादौ सार्वविभक्तिकस्तसिः ।

हरितोषिणी ।

माहुः—निर्दोषेति । एवं निर्विशेषसविशेषब्रह्मप्रतिपादकवाक्यकथनेन विषयो दर्शितः ॥

(२) एवं च संशये सति मध्यस्थेन विचारं कर्तुं प्रश्नः क्रियते—किमत्रेति । तत्र
निर्विशेषब्रह्मस्वीकर्तृणां मायावादिनां मतं पूर्वपक्षकोटौ निवेशयितुमाहुः—निर्विशेषमिति ।
कुत इति । कस्माद्धेतोरिति मध्यस्थप्रश्नः । तदनन्तरं पूर्वपक्षी हेतुवाक्यैः स्वमतं दृढीकर्तुं
कारिकामाह—उपजीव्यत्वत इति । निरूप्यत इत्यनेनान्वयः । अत्र पञ्चम्यन्तं तसिल्प्र-
त्ययान्तं हेतुत्रयमाहुः—उपजीव्यत्वत इति । निर्वाहकत्वादित्यर्थः । धर्मनिरूपणस्य
धर्माधारनिरूपणं विना असंभवात् तत्र तस्य निर्वाहकत्वान्निर्विशेषनिरूपणमावश्यकमिति
भावः । श्रीगोखामिपुरुषोत्तमास्तु—तसिलः सार्वविभक्तिकत्वं स्वीकृत्य उपजीव्यत्वत इति
तृतीयान्तमग्रिमहेतुद्वयं पञ्चम्यन्तमाहुः । मया तु विशेषाभावात् स्वयं कारिकाव्याख्या-
नावसरे पञ्चम्यन्तत्वोक्त्या च हेतुत्रयस्य पञ्चम्यन्तत्वमुक्तम् । द्वितीयं हेतुमाहुः—श्रौत-
वाक्यैश्चेति । उपासनावोधकश्रौतवाक्यैरित्यर्थः । चकारेण स्मृतिवाक्यानां समुच्चयः ।

गङ्गाधरभट्टी ।

त्यविद्यायाम् । सर्वत इति । गीतावाक्यम् । अग्रे विवरिष्यते । निर्दोषेति । नारदपञ्चरात्रे ।

(२) उपजीव्यत्वत इत्यादौ सार्वविभक्तिकस्तसिल् । विशेषनिरूपकश्रुतिवृत्त्यविघातक-

टिप्पणी ।

(२) गङ्गाधरभट्टीविवृतौ उपजीव्यत्वत इति कारिकाव्याख्याने 'एकस्या आकृतेश्चरितः
प्रयोगो द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्च न भविष्यती'तिशाब्दिकन्यायादित्यत्र—उपजीव्यत्वतः, अन्य-

तथा हि-सविशेषवादिनाऽपि विशेषाधारत्वेनावश्यं ब्रह्मस्वरूपम-
 प्यङ्गीकर्तव्यम् । अन्यथा कुत्र विशेषा निरूपिताः स्युः ।
 निर्विशेष-
 प्रतिपादकवा-
 क्यविचारः ।
 तथा चाऽऽधारनिरूपिका श्रुतिराधेयनिरूपिकया नान्य-
 थयितुं शक्या, उपजीव्यत्वात् । न च धर्मिस्वरूपं निरूप्य
 धर्मनिरूपणेनोभयसार्थकत्वमिति वाच्यम् । अस्थूलाद्युक्त-
 सुवर्णसूत्रम् ।

अत्र पूर्वश्चकारः स्मार्तवाक्यसमुच्चायकः । द्वितीयश्चकारो युक्तिसमुच्चायकः । अपि-
 वाद्यन्तरगर्हायाम् । निरूप्यत इति । श्रुत्यादितात्पर्यगोचरतयोच्यत इत्यर्थः । का-
 रिकां व्याकरोति-तथा हीत्यादि । उपजीव्यत्वादिति । एतेनान्तरङ्गत्वमपि बोध्यते ।
 तेन यथा आमिक्षाधिकरणे उत्पत्तिशिष्टाया आमिक्षाया यागस्वरूपघटकतयान्तरङ्गत्वम्,
 तथात्र स्वरूपनिरूपकाणां धर्मस्वरूपनिर्वाहकतयाऽन्तरङ्गत्वमिति । यथा तत्र न वाजि-
 नेनामिक्षाबाधस्तथाऽत्र न धर्मेर्निर्विशेषस्य बाध इत्यर्थः । इयमेव युक्तिरन्तरङ्गत्वतश्चेति
 चकारेण बोध्यते । ननु धर्माणामागन्तुकत्वाङ्गीकारे पाश्चात्यत्वान्न तैः स्वरूपबाधनमिति
 तदन्यथाकरणशङ्काया एवानुदय इति शङ्कां हृदि कृत्वाऽऽह-न चेत्यादि । अस्थूले-
 त्यादि । यदि निषेधो न स्यात्तदा तथा स्यात्, न तु तस्मिन् जाग्रतीत्यर्थः ।

हरितोषिणी ।

अन्यपरत्वत इति । धर्मबोधकवाक्यानामिति शेषः । तथा च तादृशवाक्यानामुपासना-
 परत्वादित्यर्थः । तृतीयं हेतुमाहुः-अन्तरङ्गत्वत इति । आधारनिरूपणस्याऽऽधेयनिरू-
 पणापेक्षया प्राथमिकत्वेन धर्मिणः अन्तरङ्गत्वादित्यर्थः । अत एवान्तर्भूतनिमित्तकत्वं पूर्वं-
 पस्थितिरूपं चान्तरङ्गत्वमिति तत्र तत्रोक्तं संगच्छते । कारिकार्थमाहुः-तथा हीत्यादि ।
 तत्र प्रथमं उपजीव्यत्वत इति हेतुं व्याकुर्वन्ति-सविशेषेति । नान्यथयितुमिति ।
 नान्यथाकर्तुमित्यर्थः, निर्विशेषश्रुतेर्निर्वाहकत्वादपवादो न भविष्यतीति भावः । कारिकायां
 तसिल्प्रत्ययान्तं हेतुं पञ्चम्यन्तत्वेन स्वीकुर्वन्ति-उपजीव्यत्वादिति । निर्वाहकत्वादि-
 त्यर्थः । परस्परं बाध्यबाधकभावो नास्ति, कुतः ? अस्मन्मते ब्रह्मणो विरुद्धधर्माधारत्वस्वी-
 कारादित्याशयेन सिद्धान्ती शङ्कते-न चेति । उत्तरयन्ति-अस्थूलेति । तथा च निषे-
 गङ्गाधरभट्टी ।

त्वेनेत्यर्थः । चद्वयं स्मृतियुक्तिसमुच्चये । उपजीव्यत्वादिति पञ्चमी हेतौ हेतुतृतीयया
 समानार्था । न त्वनेनोपजीव्यत्वत इत्यत्र पञ्चम्यन्तात्तसिल् शङ्क्यः । 'एकस्या आकृतेश्चरितः

टिप्पणी ।

परत्वतः, अन्तरङ्गत्वत इति हेतुत्रयं पञ्चम्यन्तात्तसिलि निष्पन्नमिति तोषिणीकृद्भिरभ्युपेयते;
 तन्न साधीयः । यथा गोष्वश्वेषु च स्वामीत्यत्र 'स्वामीश्वराधिपति' इतिसूत्रेण षष्ठीसप्तम्योर्वि-

श्रौतवाक्यैर्धर्मनिषेधश्रवणात् । ननु निर्विशेषब्रह्मनिरूपिका श्रुतिर्धर्मान् विना न तन्निरूपयितुं शक्ता । तथा हि—निरूपणं हि लक्षणैः, तानि चासाधारणधर्मरूपाणि । अत्र च धर्माभावात् तन्निरूपणपूर्वमभावमुखेनाऽस्थूलादिवाक्यैर्निरूपयन्त्या धर्मनिरूपिका श्रुतिरुपजीव्या, अभावस्य प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वात् । तथा च श्रौतत्वोपजीव्यत्वयोरविशेषादन्यतरबाधो न युक्तः, विरोधात्; तथाकरणे सुवर्णसूत्रम् ।

अभावस्येत्यादि । अभावनिरूपणं धर्मिप्रतियोगिनिरूपणाधीनमिति धर्मिणो ब्रह्मरितोषिणी ।

धस्य विद्यमानत्वादुभयसार्थकत्वं नास्तीत्यर्थः । अत्र सिद्धान्ती पुनः शङ्कते—नन्विति मैवमित्यन्तम् । निरूपणासम्भवं विशदयन्ति—तथा हीति । धर्मरूपाणीति । असाधारणधर्मो हि लक्षणमित्युक्तोक्तेः । प्रकृते कथमित्यत आहुः—अत्र चेति । अत्र च निर्विशेषब्रह्मणि च । तन्निरूपणेति । धर्मनिरूपणपूर्वकमित्यर्थः । निरूपयन्त्या इति । निर्विशेषब्रह्म निरूपयन्त्याः श्रुतेरित्यर्थः । उपजीव्येति । तथा च सविशेषनिरूपकश्रुतिं विना निर्विशेषश्रुतिः निरूपणं कर्तुं न शक्नोतीति निर्विशेषश्रुतिनिर्वाहकत्वरूपमुपजीव्यत्वं सविशेषश्रुतेरागतमिति भावः । ननु कुतो न शक्नोतीत्यत आहुः—अभावस्येति । कस्याभाव इत्याकाङ्क्षाया अनिवृत्तेः धर्मनिरूपणं विना धर्माभावनिरूपणं न सम्भवतीत्यभावमुखेन निरूपणं कर्तुं न शक्नोतीति भावः । एवं च सिद्धान्ती स्वमतं स्थापयितुमाह—तथा चेति । त्वन्मते आधारनिरूपणं विना धर्मनिरूपणं न जायत इति उपजीव्यत्वं निर्विशेषश्रुतेः, मन्मते प्रतियोगिनिरूपणं विना अभावनिरूपणं न सम्भवतीति सविशेषश्रुतेरुपजीव्यत्वमित्युभयमतेष्वविशेषः । श्रुत्युक्तत्वमप्युभयत्रास्तीति अन्यतरबाधाभावाद्गङ्गाधरभट्टी ।

प्रयोगो न द्वितीयस्या' इति शाब्दिकन्यायात् । न चायमनित्यः, अगतिकगतित्वात् । अयं भावः—आमिक्षा वैश्वदेवीत्यधिकरणे यथा—उत्पत्तिशिष्टामिक्षाया उत्पन्नशिष्टेन वाजिन-

टिप्पणी ।

धानेऽपि न गोष्वश्वानां च स्वामीति प्रयोक्तुं शक्यम्, अश्वानां स्वामी गोषु तिष्ठतीत्यर्थान्तरबोधोदयेन प्रकृतार्थप्रतीतये प्रकरणाद्याश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवात्, तथेहापि श्रौतवाक्यैरिति तृतीयान्तहेतूपादानेन शिष्टानां पञ्चम्यन्तत्वे श्रौतवाक्यैरन्यपरत्वादित्यत्र श्रौतवाक्यै-

तूभयबाधो युक्तः, उक्तयुक्तेः । तथा च शून्यवाद आपद्येतेति वृश्चिक-
भिया पलायमानस्य विषमाशीविषमुखे निपातः । न चैवमपि वक्तुं
शक्यम् । “असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चे”दिति निन्दाश्रुते-
रिति चेत्, मैवम् । न हि श्रुतिसिद्धा धर्मा निषिध्यन्ते, किन्त्वनुवाद-
पूर्वं लौकिकाः स्थौल्यादयः । तथा च क्व धर्माणां श्रौतानामुपजीव्यत्वम् ।
न चैवं निषेधस्य भिन्नविषयत्वाद् विरोधाभावेनैकतरबाधो न युक्तः,
तथा चोभयवत्त्वं सिद्धमिति सांप्रतम् । श्रौतानामप्यर्थानां श्रौतव्य-
त्वादीनां ‘यतो वाचो निवर्तन्ते’ इत्यादिना निषेधात् । न चोपजीव्यत्व-
सुवर्णसूत्रम् ।

ह्यण इव प्रतियोगिनां धर्माणामप्युपजीव्यत्वादित्यर्थः । उक्तयुक्तेरिति । सूचिताभ्यामुप-
जीवकत्ववहिरङ्गत्वाभ्यामित्यर्थः । उपजीव्यत्वबाध इति । उपजीव्यत्वप्रयुक्तो बाध
हरितोषिणी ।

वात्तदुभयधर्मवत्त्वं सिद्धमिति भावः । तथाकरणे अन्यतरबाधकरणे । उक्तयुक्तेरिति ।
उभयत्र श्रौतत्वोपजीव्यत्वयोरविशेषाद्विनिगमकाभावादित्यर्थः । तथा च उभयबाधस्वी-
कारे च । विषमेति । विषमश्चासौ आशीविषः सर्पश्चेत्यर्थः । न चैवमपि । न हीत्यर्थः ।
शून्यवादस्वीकारे श्रुत्युक्तं दूषणमाहुः—असन्नेवेति । ‘असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद
चेत्, अस्ति ब्रह्मेतिचेद्वेद सन्तमेनं ततो विदु’रिति श्रुतेरित्यर्थः । इयं च तैत्तिरीयोपनिषदि ।
अत्र मायावादी समाधानमाह—मैवमिति । स्पष्टम् । पुनः सिद्धान्ती शङ्कते—न चैव-
मिति । मायावादी उत्तरयति—श्रौतानामिति । निषेधाद्विन्नविषयत्वं नास्तीति भावः ।
सिद्धान्ती शङ्कते—न चेति । अभावस्य प्रतियोगिनिरूपणाधीनत्वाद् धर्मनिरूपणे उपजी-
गङ्गाधरभट्टी ।

गुणेन न बाधः, यागस्वरूपघटकत्वेनान्तरङ्गत्वात्, उपजीव्यत्वाच्च । एवं प्रकृतेऽपि ।

टिप्पणी ।

रन्यपरत्वप्रतिपादनादित्यादेराशयस्यापि स्फूर्तिसंभवेन प्रकरणादिना निर्णये प्रतिपत्तिगौ-
रवात्सर्वेषां हेतूनां तृतीयान्तत्वमेव युक्तमित्येकस्या इति परिभाषया सिद्ध्यतीति भावः ।
अस्या अर्थस्तु—एकस्या आकृतेः स्वरूपस्य विभक्त्यादिरूपस्य प्रयोगश्चरितः कृतः, अतो
द्वितीयाद्याकृतेः प्रयोगो न भवितुमर्हति । अत्र विस्तरः परिभाषेन्दुशेखरादवेयः । यत्तु
मूलकृद्भिः, उपजीव्यत्वत इत्यादेरर्थं प्रदर्शयद्विरूपजीव्यत्वात्, अन्यपरत्वात् इति पञ्चम्यन्त-
पदे उपन्यासिषाताम्, तत्तात्पर्यप्रदर्शनाभिप्रायेण केवलमिति सर्वं समञ्जसम् ॥

बाधः । एवंविधस्य तस्याऽप्रयोजकत्वात् । अन्यथा अभावनिरूपणो-
च्छेदप्रसङ्गात् । नन्विदमसंगतम् । न हि लोके यस्मिन् यदा ये धर्माः
सत्त्वेन निरूपितास्ते तस्मिन्नेव तदैव निषेद्धुं शक्याः, विरोधात् । का-
लभेदेन तु शक्या निषेद्धुम् । पूर्वं श्यामत्वेन निरूपिते पाकरक्ते घटे
श्यामत्वस्येव । न चैवं ब्रह्मणि संभवति, सदैकरसत्वात् । अतः कथं
धर्मनिरूपणं, कथं वा निषेध इति तस्यसंदंशपतितो मिथ्यावादीति चेत्,
सुवर्णसूत्रम् ।

इत्यर्थः । एवंविधस्येत्यादि । अभावप्रतियोगितानियन्त्रितस्योपजीव्यत्वस्य स्वका-
र्याक्षमत्वादित्यर्थः । इदमिति । एकस्मिन् ब्रह्मणि तत्तदभावनिरूपणमित्यर्थः । अविद्या-
कल्पितत्वेनाङ्गीकारादिति । ल्यब्लोपे पञ्चमी । तथा च तेषां तथात्वमङ्गीकृत्य
निषेधतीत्यर्थः । उदाहरणं तु यथा श्वेताश्वतरे 'विश्वतश्चक्षु'रित्याद्युक्त्वा, ततो यदुत्तरं (रं)
हरितोषिणी ।

व्यत्वम्, तस्य निषेधे उपजीव्यत्वस्य बाधः स्यादित्यर्थः । मायावादी उत्तरयति—एवंवि-
धस्येति । एतादृशस्य उपजीव्यत्वस्य अप्रयोजकत्वात् कार्याजनकत्वात् । तथा च बा-
धस्य स्वीकारादित्यर्थः । अन्यथा स्वीकाराभावे । अत्र सिद्धान्ती शङ्कते—नन्विति ।
असङ्गतमिति । अभावनिरूपणोच्छेद इति यदुक्तं, तदसङ्गतमित्यर्थः । यद्वा ब्रह्मणि
तत्तदभावनिरूपणम् । असङ्गतत्वमेवोपपादयन्ति—नहीति । शक्या इति । न हीति पूर्वे-
णान्वयः । श्यामत्वस्येवेति । तथा च कालभेदेन श्यामत्वतदभावयोः सत्त्वादभावनि-
रूपणं संगच्छते इति भावः । ननु मयापि कालभेदेन ब्रह्मणि एवं वक्तुं शक्यत इत्यत
आहुः—न चैवमिति । न हीत्यर्थः । सदैकरसत्वादिति । सार्वकालिकैकरसत्वादित्यर्थः ।

गङ्गाधरभट्टी ।

धर्मिस्वरूपमिति । अग्निहोत्राद्युक्त्वा दधिदुग्धादिगुणविधिवत् । उक्तयुक्तेरिति । उप-
जीव्यत्वादेः । एवंविधस्य तस्येति । अभावप्रतियोगितानियन्त्रितस्योपजीव्यस्य स्वकार्या-
क्षमत्वादित्यर्थः । पूर्वोक्तान्निषेधतीति । यथा श्वेताश्वतरे 'विश्वतश्चक्षु'रित्याद्युक्त्वा ततो यद-

टिप्पणी ।

न च धर्मिस्वरूपं निरूप्येत्यस्य गङ्गाधरभट्ट्यामग्निहोत्राद्युक्त्वा दधिदुग्धादिगुणवि-
धिवदित्यत्र—'अग्निहोत्रं जुहोती'त्यनेनाग्निहोत्रे विहिते यागस्य द्रव्यदेवतात्मकतया द्रव्या-

न । धर्मनिरूपिकायाः श्रुतेरन्यपरत्वात् । तथाहि—सोपधि ब्रह्म निरूपयति धर्मनिरूपिका श्रुतिरूपासनार्थम्, तथा चित्तशुद्धौ सत्यां निर्विशेषं ब्रह्म प्रतिपत्स्यते इति तात्पर्येण । ततस्तादृशब्रह्मज्ञापनाय पूर्वोक्तान् निषेधति, तेषामविद्याकल्पितत्वेनाङ्गीकारात् । अतोऽपवादार्थं कर्तृत्वाद्युक्त्वा निषेधतीति कल्पने सर्वं समञ्जसमिति चेत् ?

सुवर्णसूत्रम् ।

तदरूपमनामयमिति । यथा च बृहदारण्यके मूर्तामूर्तलक्षणं रूपद्वयमुक्त्वा 'अथात आदेशो नेति नेती'ति । एवमन्यदपि द्रष्टव्यम् ॥

हरितोषिणी ।

एवं च कालभेदो न वक्तुं शक्यः । अत इति । कालभेदाभावादित्यर्थः । एकस्मिन्नेव काल इति शेषः । अत्र मायावादी द्वितीयं अन्यपरत्वत इति हेतुं पुरस्कृत्य समाधानं वदति—धर्मेति । अन्यपरत्वमेव व्युत्पादयति—तथा हीत्यादिना । उपासनार्थमिति । निरूपयतीति पूर्वेणान्वयः । तथा उपासनया । प्रतिपत्स्यते प्राप्नोति । तेषां धर्माणाम् । अविद्याकल्पितत्वेनाङ्गीकारादिति । अविद्याकल्पितत्वमङ्गीकृत्य निषेधतीत्यर्थः । तथा च वस्तुगत्या ते धर्मास्तत्र न सन्तीति भावः । तथा च यत् सिद्धं तदाहुः—अत इति । कर्तृत्वादीति । अविद्याकल्पितकर्तृत्वादीत्यर्थः । इदं च बृहदारण्यके मूर्तामूर्तब्राह्मणे रूपद्वयमुक्तम् । पञ्चान्निषेधति 'अथात आदेशो नेति नेती'ति । सर्वं समञ्जसमिति । कोपि श्रुतिविरोधो नास्तीति भावः ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

नन्तरं 'तदरूपमनामयमिति' । बृहदारण्यके च मूर्तामूर्तलक्षणमुक्त्वा 'अथात आदेशो नेति नेती'ति दिक् ।

टिप्पणी ।

काङ्क्षायां 'दध्रा जुहोती'त्यनेन दधि तदङ्गतया विधीयत इति प्रधानविधिगुणविध्योर्यथा सार्थकत्वं, तथा निर्विशेषश्रुतिभिः प्रथमं धर्मं निरूप्यते, तत्किं धर्मकमित्याकाङ्क्षायां सविशेषश्रुतिभिर्धर्मा निरूप्यन्त इत्युभयसार्थकत्वमिति भावः ॥

अत्र ब्रूमः ।

उपहितक-
र्तृत्वनिरासः । (३) अभेदादनुपाधित्वाज्जगदप्रत्ययासितः ।
सर्वाधारत्वतस्तावच्छक्तित्वान्नास्य बाधनम् ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

(३) सिद्धान्तं संगृह्यते—अभेदादित्यादि । अत्र प्रथमतस्तदुक्तसर्वहेतुसाधकमन्यपरत्वत इति हेतुं दूषयितुमन्यं निषेधन्ति—अभेदादिति । सविशेषनिर्विशेषयोर्भेदाभावादित्यर्थः । अत्र हेतुः—अनुपाधित्वादिति । तथा सति धर्माभावमुखेनैव धर्ममुखेन हरितोषिणी ।

(३) एतावत्पर्यन्तं निर्विशेषवादिमतमुपन्यस्य स्वमतसिद्धान्तमाहुः—अत्र ब्रूम इति । उपासनार्थं धर्मं निरूपयति श्रुतिरित्युक्तम्, तदेव खण्डयन्ति—अभेदादिति । सविशेषनिर्विशेषब्रह्मणोरेकत्वेन भेद एव नास्तीत्यर्थः । एतेनान्यपरत्वत इति प्रबलो हेतुर्निरस्तः । ननु सोपाधिकं ब्रह्म भिन्नं, निरुपाधिकं ब्रह्म भिन्नमिति भेदस्य सत्त्वादत् आहुः—अनुगङ्गाधरभट्टी ।

(३) अथान्यपरत्वत इति दूषयन्ति—अभेदादिति । सविशेषनिर्विशेषयोर्भेदाभावात् । तत्र हेतुः—अनुपाधित्वादिति । तथा च धर्मनिरूपकश्रुतेरपि ब्रह्मपरत्वादुपजीव्यत्वा-

टिप्पणी ।

(३) अभेदादितिकारिकाव्याख्यायाम्—‘एताभ्यां श्रौतवाक्यैरिति तदुक्तो हेतुर्दूषित’ इति श्रीपुरुषोत्तमाः । अयमाशयः—उपजीव्यत्वत इत्यस्य विशेषनिरूपकश्रुतिवृत्त्यविघातकत्वेनेति पर्यायं प्रदर्श्य उपजीव्यत्वत इत्यादौ तसिलन्तत्रये न पञ्चम्यन्तात्तसिलिति प्रमाणीकर्तुं ‘एकस्या आकृते’रिति शाब्दिकन्याय उपन्यस्तो गङ्गाधरभट्टयाम् । संगतिश्चास्यास्यैव टिप्पण्यां प्रदर्शितेन प्रकारेणेत्यत उपजीव्यत्वत इति कारिकायां हेतुचतुष्टयं गङ्गाधरमतेन सिद्ध्यति । इदं श्रीपुरुषोत्तमानामप्यभिप्रेतमिति ‘एताभ्यां श्रौतवाक्यै’रित्यनेनोन्नीयते । नैवं चेत्कथं तदुक्तो हेतुर्दूषित इति वदेयुः । परंत्वत्रेदमवधेयम्—श्रीपुरुषोत्तमैरिव तोषिणीकृद्भिरपि ‘एतेन श्रौतवाक्यैरिति हेतुः प्रत्युक्त इत्युक्तम् । उपजीव्यत्वत इति व्याख्यावसरे च तैस्तसिलन्तं हेतुत्रयमित्यभिहितम् । श्रौतवाक्यैश्चान्यपरत्वत इत्येकीकृत्य उपासनावोधकश्रौतवाक्यैर्धर्मबोधकवाक्यानामुपासनापरत्वादिति च व्याख्यातम् । अत एतत्पूर्वापरविरोधपरिहृतये ‘अन्यपरत्वत’ इत्यनेनान्वीयमानो गर्भहेतुः श्रौतवाक्यैरित्ययमित्यभ्युपेयम् । गर्भहेतुत्वमादाय ‘एकस्या’ इति न्यायोऽपि संगमयितुं शक्यः । यतस्तृतीया हेत्वर्थसामान्यमपेक्षते, न तु तद्विशेषम् ॥

यच्च तोषिणीकृद्भिरुपजीव्यत्वत इति तृतीयान्तात्तसिल्, अन्यपरत्वत इत्यादौ पञ्च-

अत्र मिथ्यावादी प्रष्टव्यः,—जगत्कर्तृत्वेशितृत्वादिविशिष्टनिर्विशेषयोर्भेदमङ्गीकरोष्युताऽभेदम्? । भेदपक्षेऽपि तात्त्विकमतात्त्विकं वा? न तावदाद्यः, 'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशा'दित्यधिकरणविरोधात् ।

सुवर्णसूत्रम् ।

निरूपयन्त्या अपि श्रुतेर्ब्रह्मपरत्वतौल्यादुपजीव्यत्वतोऽन्तरङ्गत्वत इति हेतुद्वयं दूषितम् । अनुपाधित्वे हेतुरग्रिमः । मिथ्यावादिरीत्या सोपाधित्वे जगदप्रत्ययाप्रित इत्यर्थः । अवाधने एव हेत्वन्तरं—सर्वाधारत्वत इति । परस्परविरुद्धसर्वधर्माधारत्वादित्यर्थः । अत्र हेतुः—तावच्छक्तित्वादिति । तावती विरुद्धधर्माधारत्वसाधिका शक्तिर्यस्य तादृशत्वादित्यर्थः । एताभ्यां श्रौतवाक्यैरिति तदुक्तो हेतुर्दूषितः । अस्येति । सविशेषत्वस्य ।

पूर्वं कारिकोक्तमभेदमुपपादयितुं मिथ्यावादिनोऽसंभाष्यत्वबोधनाय सभ्यं प्रत्याहुः—अत्रेत्यादि । अत्र सविशेषनिर्विशेषयोर्भेदाऽभेदविचारे, मिथ्यावादी विशेषाणां शुक्तिरजतवदविद्याकल्पितत्वं वदन् वादी त्वया मध्यस्थेन प्रष्टव्य इत्यर्थः । सर्वत्रेति ।

हरितोषिणी ।

पाधित्वादिति । ब्रह्मण्युपाधिरेव नास्तीत्यर्थः । तथा च ब्रह्मधर्माणामभावमुखेन निरूपणं यथा, तथा जगत्कर्तृत्वादिरूपधर्ममुखेनापि निरूपणं करोति श्रुतिः । तथा चैकमेव ब्रह्मेत्यर्थः । तथा च धर्मिनिरूपिका श्रुतिः अन्तरङ्गा, अथ च उपजीव्येति विचार एव नास्तीति भावः । एतेनान्तरङ्गत्वत उपजीव्यत्वत इति हेतुद्वयं निरस्तम् । ननु जगत्कर्तृत्वरूपोपाधेः सत्त्वात्कथमनुपाधित्वमत आहुः—जगदिति । तस्योपाधिरूपत्वे वास्तविकत्वाभावाज्जगत उत्पत्त्यभावात् प्रतीतिरेव न स्यादित्यर्थः । ननु भवतु, तथाप्युभयोर्विरुद्धत्वात्सविशेषत्वस्य बाधो भविष्यतीत्यत आहुः—सर्वाधारत्वत इति । विरुद्धधर्माश्रयत्वादित्यर्थः । अत्र हेतुमाहुः—तावदिति । तावती शक्तिर्यस्य । विरुद्धधर्माश्रयत्वसाधिका काचिदचिन्त्यशक्तिरपि तत्रास्तीति भावः । एतेन श्रौतवाक्यैरिति हेतुः प्रत्युक्तः । अस्येति । सविशेषत्वस्य बाधनं नेत्यर्थः । कारिकां व्याकुर्वन्ति—अत्रेति । प्रष्टव्यः । प्रष्टव्य इति मध्यस्थं प्रत्युक्तिर्मिथ्यावादिनोऽसंभाष्यत्वात् । न तावदिति । पूर्वमित्यर्थः । आद्यः, वा-

गङ्गाधरभट्टी ।

न्तरङ्गत्वे दूषिते । अनुपाधित्वे हेतुर्जगदिति । सर्वाधारत्वे हेतुः—तावच्छक्तित्वादिति । परस्परविरुद्धसर्वधर्माधारत्वसाधकशक्तिमत्त्वादित्यर्थः । एताभ्यां श्रौतवाक्यैरिति दूषितम् ।

टिप्पणी ।

म्यन्तादिति गोस्वामिपुरुषोत्तमानां मतमुपन्यासि । तत्रोच्यते—श्रीपुरुषोत्तमैः कण्ठरवतस्तु कचिदपि न परहेतुद्वयस्य पञ्चम्यन्तत्वमुक्तम् । यन्मूलकृद्भिरिदं हेतुद्वयं पञ्चम्यन्त-

अस्यार्थस्तु-सर्वत्र वेदान्तेषु प्रसिद्धस्य ब्रह्मण एवोपास्यत्वेन उपदे-
शान्मनोमयत्वादिविषयवाक्योक्तधर्मविशिष्टं ब्रह्मैवास्मिन् वाक्ये
सुवर्णसूत्रम् ।

चतुःसूत्रमिदमधिकरणमुत्तरतन्त्रप्रथमाध्यायद्वितीयपादारम्भेऽस्ति । विरोधबोधनार्थमाहुः
-अस्यार्थ इत्यादि । मनोमयत्वादीति । छान्दोग्ये पञ्चमप्रपाठके शाण्डिल्य-
विद्यायाम् । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म, तज्जलानिति शान्त उपासीत, अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो,
यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति, तथेतः प्रेत्य भवति, स क्रतुं कुर्वीत, मनोमयः प्राण-
शरीरो भारूपः सत्यसंकल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्व-
मिदमभ्यात्त' इत्यादि विषयवाक्यम् । अस्मिन् वाक्ये उच्यते इति । मन्तव्यत्वेनोप-
दिश्यते । अयमर्थः-वाक्योपक्रमे सर्वस्य ब्रह्मत्वं प्रतिज्ञाय, जायते लीयते अनिति जलान्
तस्मिन् जलान् तज्जलान् । इदं सर्वं खलु सर्वावस्थासु तस्मिन्, अतः सर्वं ब्रह्मेत्युपासी-
तेति जडस्य ब्रह्मत्वेनोपासनं विहितम् । अतः परमथेत्यग्रिमे वाक्ये 'क्रतुं कुर्वीते'त्यनेन किं
जीवोपासनमुपदिश्यते, उत ब्रह्मोपासनमिति सन्देहः । तत्र 'मनोमय' इत्यादिना लिङ्ग-
शरीरकथनात्तादृशशरीरवर्ती जीव एवोच्यते । अग्रे सत्यसंकल्पादिलिङ्गं तु ब्रह्मत्वेनोपास-
नार्थम् । शाखान्तरे 'विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेदे'ति तस्य तथोपासनस्योक्तत्वाच्च । अतः कार्यकारणयो-
रभेदाद्यथा पूर्वोपासना तथेयमपीति पूर्वपक्ष उच्यते-सर्वत्रेति । एकपदमिदं सूत्रम् ।

हरितोषिणी ।

स्तविकः । सविशेषनिर्विशेषयोर्भेदो नास्तीत्यर्थः । ननु कुतो नास्तीत्यत आहुः-सर्वत्रेति ।
इदं व्याससूत्रं प्रथमाध्याये द्वितीयपादारम्भे । एकपदमिदं सूत्रम् । अस्यार्थ इति । प्रसि-
द्धस्येति । आनन्दमयः प्राणशरीररूपः परमपुरुषः य एकः, स एवास्मिन् वाक्ये उपास्य-
त्वेनोपदिश्यते, एतावता किं ज्ञायते ? तादृशस्य व्यासचरणैः सर्ववेदान्तप्रसिद्धत्वमुक्तम् ।
अतः सविशेषनिर्विशेषयोस्तात्विकभेदो नास्तीति भावः । सामवेदान्तर्गतच्छान्दोग्यस्य
पञ्चमप्रपाठके शाण्डिल्यविद्यास्थमस्य सूत्रस्य विषयवाक्यमाहुः-मनोमयत्वादीति । 'सर्वं

गङ्गाधरभट्टी ।

अस्येति । सविशेषत्वस्य । सर्वत्रेति । प्रथमाध्यायद्वितीयपादे । विरोधादिति । सर्वत्रे-

टिप्पणी ।

तथा व्याख्यातम् ; तदस्य तृतीयान्तपर्यायपदप्रदर्शनेन पञ्चम्यन्तता प्रतिषिद्धा न हीत्यतः
साऽभ्युपेतेति तोषिणीकृतां तर्कः स्यात्, 'अप्रतिषिद्धमनुमतं भवती'ति न्यायात् । प-
रन्तु मम तु यथा 'एकस्या' इतिन्यायमुपन्यस्यतां गङ्गाधराणां, सर्वेषां हेतूनां तृतीयान्त-

उच्यते इत्येतत्सर्वं व्याससूत्रभाष्ये विस्तृतं पितृचरणैर्विस्तरभिषाऽत्र न लिख्यते । किञ्चैवं, जीवे नितरां तथाऽऽयातमिति 'तत्त्वमसी'त्याद्यभेदबोधकश्रुतिविरोधः । ब्रह्मानेकत्वापत्त्या चैकमेवेत्यादितद्विरोधः । तथा त्वयाऽनङ्गीकाराच्च । येऽप्य(त्व)ङ्गीकुर्वन्ति, तेषां मते वेदान्तानां ताद-
सुवर्णसूत्रम् ।

तथा च पूर्वोपासनया परमशान्तस्य मननात्मा सर्ववेदान्तप्रसिद्धब्रह्मोपदेश एव युक्तो, न तु जीवोपासनोपदेशः । एवं भगवत्स्वरूपलाभात्, सारूप्यलाभाद्वा यथा सङ्कल्पं प्रेत्यापि तथा भाव उपपद्यते । अत्यणुत्वातिमहत्वादिसत्यसङ्कल्पादिकर्मत्वध्येयत्वप्राप्यत्वव्यपदेशोऽपि युज्यते । मनोमयत्वन्तु 'स एष जीव' इति भगवद्वाक्याद्वेदेऽपि । न तु जीवलिङ्गैकान्तम् । वेद एव च ब्रह्मणि प्रमाणं तत्कार्यश्च । अतस्तदभेदोपचारः । तस्मादानन्दमयः प्राणशरीररूपः परमपुरुष एव वाक्यार्थः । तथा च यदि सविशेष-निर्विशेषयोर्भेदः स्याद्व्यासचरणैः सर्ववेदान्तप्रसिद्धत्वं तादृशस्य नोच्येताऽतस्तद्विरोध इति भावः । नितरामिति । अज्ञत्वादिवैशिष्ट्यात्तथेत्यर्थः । येऽप्यङ्गीकुर्वन्तीति ।

हरितोषिणी ।

खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीते'त्यारभ्याग्रे 'स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीररूपः सत्यसङ्कल्पः आकाशात्मा सर्वकर्मा' इत्यादिविषयवाक्ये मनोमयत्वप्राणशरीरत्वादधिर्मविशिष्टं ब्रह्मोपास्यत्वेनोच्यत इत्यर्थः । तादृशोपासनया भगवत्स्वरूपस्य सारूप्यस्य वा लाभः, तेन च जीवस्य प्रेत्यापि भगवद्भाव इत्युपासनाफलमिति भाष्ये अणुभाष्ये मयापि भाष्यविवरणे विस्तरेणोक्तमिति विस्तरभयाद्विरम्यते । दूषणान्तरमाहुः—किं चैवमिति । एवं धर्मविशिष्टस्य तात्त्विकभेदस्वीकारे । नितरामिति । अज्ञत्वादिविशिष्टत्वादित्यर्थः । तथा भेदत्वम् । नन्वस्तु भेदत्वम्, का हानिरित्यत आहुः—तत्त्वमसीति । ननु माध्वमते भेदाङ्गीकारोस्तीत्यत आहुः—ये त्विति । तादृगिति । अभेदभावनापरत्वमित्यर्थः । तादृश-

गङ्गाधरभट्टी ।

दान्तप्रसिद्धस्य ब्रह्मणो मनोमयत्वादधिर्मविशिष्टत्वप्रातेपादनात् ततः पृथङ् निर्विशेषं ब्रह्मेति भावः । नितरामिति । अज्ञत्वादिवैशिष्ट्यात् । येऽपीति । माध्वादयः । तादृगिति । अभेदेत्यर्थः ।

टिप्पणी ।

तैवामिप्रेता तथा श्रीपुरुषोत्तमानामपीति प्रतिभाति । यतो नास्ति बीजं किमपि, येनैकस्य तृतीयान्तता, द्वयोः पञ्चम्यन्तताऽभ्युपेयेत । 'अप्रतिषिद्ध'मिति न्यायस्तु लोकसिद्धोऽसा-

गभावनापरत्वमेव, न तु वस्तु तादृशमित्युच्यते । तदग्रे निराकरिष्यते ।
न द्वितीयः, स तूपाधिकृत एव सम्भवति, घटादिकृत इवाकाशस्य ।
प्रकृते तादृश उपाधिः कः? सोऽप्यनादिः सादिवैति विचारणीयम् । अ-

सुवसूर्णत्रम् ।

माध्वादयो जीवब्रह्मणोस्तात्त्विकं भेदमङ्गीकुर्वन्ति । तादृग्भावनेति । अभेदभावना ।
अग्र इति । जीवस्वरूपविचारे । अतात्त्विकभेदपक्षं दूषयन्ति—न द्वितीय इति ।
उपाधिकृत इति । प्रयोजककृतः । घटादिकृत इत्यत्रादिपदेन दर्पणादिसंग्रहादव-
च्छिन्नपक्षः, प्रतिबिम्बपक्षश्चेति द्वावपि दूषणायोपक्षिप्तौ ज्ञेयौ । तत्र मायाऽविद्ययोरभे-
दमङ्गीकृत्य बिम्बितत्वं चोपहितत्वमिति ये वदन्ति तद्दूषयितुमाहुः—अविद्येति । त्रिगु-
णात्मकं भावरूपाज्ञानम् । अनादिरिति । ‘जीव ईशो विशुद्धा चिद्विभागस्त्वनयोर्द्वयोः ।

हरितोषिणी ।

मिति अभिन्नमित्यर्थः । ननु कथमिदं संगच्छते इत्यत आहुः—अग्र इति । जीवस्वरूपवि-
चारे । अतात्त्विकभेदपक्षं दूषयन्ति—न द्वितीय इति । अतात्त्विक इत्यर्थः । उपाधिकृत
इति । प्रयोजककृत इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः,—घटादीति । आदिपदेन दर्पणादीनां संग्रहः ।
तत्र मायावच्छिन्नं चैतन्यं सविशेषब्रह्मशब्दवाच्यम्, अविद्यावच्छिन्नं जीवशब्दवाच्यम्,
मायायां प्रतिबिम्बितमीशपदवाच्यम्, अविद्यायां प्रतिबिम्बितं जीवशब्दवाच्यम्, अव-
च्छिन्नपक्षः, प्रतिबिम्बपक्षः, इतिपक्षद्वयमपि तन्मते सिद्धं, तद्दूषयितुमुपाधिर्माया वाऽवि-
द्यावेति सादिर्वाऽनादिवैति विचारयितुमाहुः—प्रकृत इति । विचारणीयमिति मध्यस्थं
प्रत्युक्तिः । तत्र मायाऽविद्ययोरैक्यम् अनादित्वं चेति पक्षं दूषयन्ति—अविद्यैवेति । एवका-
रेण भावरूपस्याऽज्ञानस्य, त्रिगुणात्मिकाया मायाया ऐक्यं सूचितम् । अनादीति । ‘जीव
ईशो विशुद्धा चिद्विभागस्त्वनयोर्द्वयोः । अविद्या तत्कृतो बन्धः षडस्माकमनादय’ इति वच-

गङ्गाधरभट्टी ।

अग्र इति । जीवप्रकरणे । द्वितीय इति । अतात्त्विको भेदः । घटादिकृत इत्यत्रा-
दिपदाद् दर्पणादिसङ्ग्रहादवच्छिन्नपक्षः प्रतिबिम्बपक्षश्च दूषणायोपक्षिप्तः । अविद्येति ।
त्रिगुणात्मकं भावरूपमज्ञानम् । अनादिरिति । ‘जीव ईशो विशुद्धा चिद्विभागस्त्वनयो-
र्द्वयोः । अविद्या तत्कृतो बन्धः षडस्माकमनादय’ इत्युपगमात् । तत्राविद्यात्वे-

टिप्पणी ।

वैत्रिकश्च । मूलकृद्वाख्यानविरोधस्तु न । तात्पर्यमादाय तथा व्याख्यानात् । विरोधस्तु
श्रौतवाक्यैरित्यस्य उपासनाबोधकश्रौतवाक्यैरित्येवं व्याख्याने विद्यते । मूलकृद्भिरस्थूलाद्यु-
क्तश्रौतवाक्यैरिति विवरणात् ॥

विद्यैवोपाधिः, सा चानादिरेवेति पक्षस्त्वसंगतः । तथा हि—उभयोरप्य-
नादित्वेन उपहितस्याप्यनादितया तादृशस्यैव च त्वन्मते कर्तृत्वेन
अविरतं सर्गः स्यान्न जातु प्रलयः । श्रुतौ ब्रह्ममात्रस्यैवेच्छाविशिष्टस्य
कारणत्वोक्त्या कारणान्तरानपेक्षणात् । स्मार्तमतमवलम्ब्य गुणापेक्षाक-
थने तु गुणानां पौर्वापर्येणाविर्भावे हेतोरवश्यवाच्यत्वे तदिच्छैव ता-
सुवर्णसूत्रम् ।

अविद्या तत्कृतो बन्धः षडस्माकमनादयः' इत्युपगमादनादिः । असङ्गतिं व्युत्पादयन्ति—
तथा हीत्यादि । किमत्राविद्यात्वेनैवोपाधित्वमिष्टमुत तस्यास्त्रिगुणत्वात्तत्तद्गुणत्वेनेति
विकल्प्याद्यं दूषयन्ति—उभयोरिति । उपाध्युपाधेययोरविद्याब्रह्मणोः । तादृश-
स्येति । अविद्योपहितस्य । कारणान्तरानपेक्षणादिति । सहकार्यन्तरानपेक्षणात् । द्वि-
तीयं दूषयन्ति—स्मार्तमिति । 'सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्त' इत्यादि पुराणवा-
क्यम् । गुणानामिति । जडत्वेन स्वतः कर्तुमसमर्थानाम् । हेतोरवश्यवाच्यत्व इति ।

हरितोषिणी ।

नादनादिपक्षः स्वीक्रियते चेत्, सोऽपि पक्षस्त्वसङ्गत इत्यर्थः । असङ्गतत्वं व्युत्पादयन्ति
तथा हीति । मायायास्त्रिगुणात्मकत्वान्मायात्वेनोपाधित्वं तत्तद्गुणत्वेन वेति, आद्यं पक्षं
दूषयन्ति—उभयोरपि । अविद्याब्रह्मणोरित्यर्थः । तादृशस्य मायोपहितस्य न जातु
न कदाचिदपि । ननु इच्छारूपसहकारिकारणसमवधानं यदा तदा सृष्टिरित्युच्यमाने
निरन्तरं सृष्टिरिति दोषो न भविष्यतीत्यत आहुः—श्रुताविति । 'बहु स्या'मिति श्रुतावि-
त्यर्थः । तथा च मन्मते यदा सृष्टीच्छा तदा सृष्टिरित्युक्त्या निरन्तरं सृष्टिरिति दोषाभाव
इति भावः । स्वमते लाघवमप्याहुः—कारणान्तरेति । सहकारिकारणान्तरेत्यर्थः । द्वि-
तीयं पक्षं दूषयन्ति—स्मार्तमतमिति । सांख्यमतमित्यर्थः । गुणानामिति । जडत्वेन
स्वतः क्रमासमर्थानाम् । आविर्भाव इति । सृष्टावित्यर्थः । पूर्वं सत्त्वगुणोपहितत्वं यदा

गङ्गाधरभट्टी ।

नोपाधित्वमिष्टं तद्गुणत्वेन वा । नाद्य इत्याहुः—उभयोरिति । नान्य इत्याहुः—स्मार्तमत-
मिति । 'सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते । स्थित्यादि-
भिर्हरिविरञ्चिहरेति संज्ञा' इति पौराणं मतम् । गुणानामिति । जडत्वात् क्रमेऽसमर्थान-

१ ग. पु. केचित्तु "जीवेशावाभासेन करोति । माया चाविद्या च स्वयमेव भवती"ति नृसिंहो-
त्तरतापनीये मायाऽविद्ययोर्भेदश्रवणात् । शुद्धसत्त्वप्रधाना माया । तदवच्छिन्नं चैतन्यमीश्वरः । मलिन-
सत्त्वप्रधानाऽविद्या । तदवच्छिन्नं चैतन्यं जीव" इत्याहुः ।

२ ड. पु. पदादिवत्स्वतः क्रियाऽसमर्थानाम् ।

दृशी वाच्या । तथा सति तद्वेतोरेवेति न्यायेनेच्छैव तथास्तु, कृतं गुणैः । न चैवमपि त्वन्मते वक्तुं शक्यम् । उपहितस्येच्छाक्रमे हेत्वपेक्षाया तस्योपाध्यधीनतया इच्छायामपि तद्गुणा एव हेतुत्वेन वाच्याः । गुणानां क्रमे चैवं स्वभाव एव हेतुर्वाच्यः । तथा च तादृक्स्वभावविशिष्टा गुणा सुवर्णसूत्रम् ।

हेत्वनुक्तावनादीनां त्रयाणां युगपदुपाधित्वे अनेकेश्वरापत्तेस्तदभावाय तथात्वे 'कृतं गुणै'-रित्यत्र काकुः । तथाच गुणग्रहणात्पूर्वमिच्छाप्राप्त्या सिद्धे सविशेषत्वे सिद्धान्तभङ्गात्तैः किमपि न कृतमिति गुणानामप्युपाधित्वमसङ्गतमित्यर्थः । ननु पूर्वमविद्ययैवेच्छोत्पाद्यते, ततस्तत्तत्कार्यार्थं ताँस्तान्गुणानुपाधीकृत्य तत्तत्करोतीत्याशङ्क्यामाहुः—नचैत्यादि । भवतु तथेच्छा, तथापि तस्या गुणसाम्यरूपत्वेन तया कार्यत्रयविषयकेच्छासामान्यमुत्पादनीयं, न तु तत्क्रमो नियन्तुं शक्यः । साम्यरूपत्वात् । अतस्तत्क्रमे हेत्वपेक्षायां तस्योपाध्यधीनतया सामान्येच्छायामपि तद्गुणा एव हेतुत्वेन वाच्याः, तत्क्रमे च तत्स्वभावस्तथेति । तथा च सति क्रमिकाविर्भावस्वभावानां तेषामेव कारणत्वापत्त्याऽनीश्वरवादप्रसक्तेरिति वेदान्तित्वाभिमानिनस्तव मते एवं न वक्तुं शक्यमित्यर्थः । ननूपाधेर्जडत्वेन चेतनापेक्ष-हरितोषिणी ।

तदा सृष्टिस्तदनन्तरं रजोगुणोपहितत्वं यदा तदा स्थितिः, एवं प्रलयोऽपि; तथाऽनेकेश्वरापत्तिभियैकदैव गुणत्रयोपहितत्वं वक्तुं न शक्यत इति पौर्वापर्यमपेक्षितम्, गुणानां च जडत्वात् स्वातंत्र्याभावात् पौर्वापर्ये कारणं नास्तीति तत्र भगवदिच्छैव तादृशी पौर्वापर्येणाविर्भावे कारणीभूता वाच्येत्यर्थः । इष्टापत्तौ दूषणमाहुः—तथा सतीति । इच्छायाः कारणत्वे स्वीकृते इत्यर्थः । कृतमिति । गुणैः किमपि न कृतमित्यर्थः काका प्रदर्शितः । तदा चेच्छारूपविशेषस्य सत्त्वात् सविशेषब्रह्मसिद्धौ मन्मतप्रवेशे गुणैः किं कृतमिति भावः । न चैवमिति । एवं प्रकारेणेच्छायाः कारणत्वम् । त्वन्मते तत्तद्गुणोपहितस्य कारणत्वस्वीकर्तृमते । ननु मयैवं स्वीक्रियते,—प्रथममविद्ययेच्छोत्पद्यत इत्यत आहुः—उपहितस्येति । या इच्छा उत्पद्यते, सा सामान्यतः कार्यत्रयविषयिणी वक्तव्या, न तु क्रमविषयिणी । अविद्याया गुणसामान्यरूपत्वात् । तथा च क्रमेणोत्पत्तौ इच्छायाः प्रथमं सर्गः, अनन्तरं स्थितिरित्येवं क्रमविषयत्वस्यावश्यं वाच्यत्वात् तादृशक्रमे च सामान्यतोऽविद्यायाः कारणत्वाभावेन तत्तद्गुणोपहितस्य ब्रह्मणः कारणत्वं वक्तव्यम्, एवं च तद्वेतो-गङ्गाधरभट्टी ।

नाम् । कृतं गुणैरिति काकुः । ननूपाधेर्जडत्वेन चेतनापेक्षणादुपहित ईश्वरः सिद्ध्यती-

एव कारणानि सन्तु, कृतं तदधीनब्रह्मणेत्यनीश्वरवादः प्रसज्येत । 'स-
देव सौम्येदमग्र आसी'दिति श्रुतिविरोधश्च । एवकारेण सतो ब्रह्मणो-
ऽन्यस्य व्यवच्छेदात् । न च कालवाचकाग्रपदेन तस्याऽप्युक्तत्वाद् एव-
कारो नान्ययोगव्यवच्छेदकः, किन्तु तदानीमपि ब्रह्माऽऽसीदेवेत्ययोग-
व्यवच्छेदक इति वाच्यम् । बोधनार्थमेव तथोक्तेः । अन्यथा 'सोऽनु-
वीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्य'दिति श्रुतिविरोधः । एतच्छ्रुत्यनुरोधेन अग्र-

सुवर्णसूत्रम् ।

णादुपहितेश्वरसिद्धेर्न तथेत्यत आहुः—सदेवेत्यादि । एवकारेणेति । विशिष्यान्वितेन
तेन । तथा चानाद्युपाधिपक्षे एवकारव्याकोप इत्यर्थः । एवकारस्यान्यार्थत्वशङ्कां निषे-
धन्ति—नचेत्यादि । किन्त्विति । विशिष्यान्वयापेक्षयाऽग्रपदान्यथानुपपत्तेर्वलिष्ठत्वादि-
त्यर्थः । निषेधने हेतुः—बोधनार्थमिति । अस्याः श्रुतेः सर्वतः पूर्ववृत्तान्तबोधकत्वात्तत्रै-
वकारेण सदितरयावद्व्यवच्छेदे प्रमाणान्तरस्यापि व्यवच्छेदादग्रपदस्यानुवादकताया वक्तुम-
शक्यत्वेन तत्प्रतिपादकताङ्गीकारे वाक्यभेदप्रसङ्गेन च कालसत्ताया अशक्यवचनत्वे के-
वलसतोऽपि निरूपणाशक्यतया वाक्यसंबोधकत्वे प्रसक्ते सृष्ट्युत्तरव्यवहाराऽनुसारेण स-
र्वाधारतया प्रतीयमानकालोपरञ्जनतया पूर्ववृत्तान्तबोधनार्थमित्यर्थः । अत्र गमकमप्याहुः

हरितोषिणी ।

रेवेति न्यायेन गुणा एव हेतवो वाच्या इत्यर्थः । ननु गुणानां क्रमे कस्य हेतुत्वमित्याका-
ङ्क्षायामाहुः—स्वभाव एवेति । नन्वेवं चेत्का क्षतिरित्याशङ्क्यामाहुः—तथा चेति । तादृ-
गिति । क्रमिकाविर्भावस्वभावेत्यर्थः । प्रसज्येतेति । इयमेव महती क्षतिरित्यर्थः । ननु
गुणानां जडत्वात्प्रेरकचैतन्यापेक्षणादुपाधिविशिष्टेश्वरसिद्धिरित्यत आहुः—सदेवेति । एव-
कारेणेति । विशिष्यपदान्वितेन अन्ययोगव्यवच्छेदकेनेति यावत् । अन्यस्येति । गुणा-
देरित्यर्थः । एवकारेणानाद्युपाधिपक्षस्य दुष्टत्वं बोधितम् । एवकारस्यायोगव्यवच्छेदार्थकत्वं
स्वीकृत्य शङ्कते—न चेति । तस्यापि कालस्यापि । तथा चैवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदार्थ-
कत्वे अन्यस्य निषेधेन केवलं ब्रह्मण एव सत्त्वं स्यात्, तथा नास्तीति भावः । उत्तरमाहुः
—बोधनार्थमिति । पूर्ववृत्तान्तबोधनार्थमेवेत्यर्थः । तथोक्तेरिति । अग्रपदेन कालोक्तेरि-
त्यर्थः । एवं च निरूपणं कालसत्तां विना न संभवतीति सर्वाधारत्वेन कालस्योपरञ्जकत्वं,
न तु सोपि पूर्वमस्तीत्यत्र तात्पर्यम्, अन्यथा वाक्यस्याऽबोधकत्वप्रसक्तिः स्यादिति भावः ।

गङ्गाधरभट्टी ।

त्यत आह—सदेवेति । नान्ययोगेति । न विशिष्यान्वयीत्यर्थः । अयोगेति । क्रियान्व-
यीत्यर्थः । बोधनार्थमिति । सृष्टेः प्रागपि भविष्यद्व्यवहाररीत्येत्यर्थः । अस्मदादिबोध-

पदेन च यदि कालस्यापि ब्रह्मत्वमेव मनुषे; तदोमिति ब्रूमः । अत एव 'कालोस्मी'ति भगवद्वाक्यम् । 'कालरूपोऽवतीर्ण' इत्याद्यपि । इदमेवोपक्रम्य 'सन्मूलाः सौम्येमाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा' इत्यादिश्रुतिभिः सत एव कर्तृत्वोक्तेश्च ॥

किञ्च, त्वन्मतेऽप्युपहितस्योपाध्यधीनतया स्वातन्त्र्याभावात् कर्तृत्वा-
सुवर्णसूत्रम् ।

—अन्यथेत्यादि । श्रुतिस्तु बृहदारण्यके पुरुषविधब्राह्मणस्था । इत्याद्यपीति । आदिपदेन 'विद्याऽविद्ये मम तनू' इत्यस्य संग्रहः । नन्वियं श्रुतिः शाखान्तरस्थेति नास्या उक्तार्थ-
गमकत्वमित्यत आहुः—इदमित्यादि । इदमिति । सदेव सौम्येति वाक्यमेव । तथा च यद्युपाधिरनादिः स्यात्तदा ब्रह्मणस्तद्विशिष्टस्यैव सर्वकर्तृत्वं वदेदित्यर्थः । न च सच्छब्दे-
नोपाधिविशिष्टमेव ब्रह्मोच्यत इति वाच्यम् । विनिगमकाभावात्, 'ॐ तत्सदिति निर्देशो
ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत' इति गीतावाक्यविरोधाच्च ।

ननु 'सदेव सौम्येदमग्र आसी'दित्यस्याग्रे एकमेवाद्वितीयमिति वाक्यशेषादेकपदस्य
मुख्यत्वार्थाङ्गीकारे मुख्याऽद्वितीयतया ब्रह्मस्थितिः पूर्वमभिप्रेता श्रुतौ, न केवलाद्वि-
तीयतया । तथैव श्रुत्यन्तरेऽपि मुख्यान्यदर्शननिषेधोऽपि । अन्यथाऽनूपसर्गविरो-
धात्, तदानीं सृष्टानां सत्त्वात् । अतो न सांख्यवन्मम श्रुतिविरोध इत्यत आहुः
किञ्चेत्यादि । तथा चेदं तु दूषणं तवानुद्धार्यमित्यर्थः । नन्वितरेतरसापेक्षत्वाद्भूटा-
हरितोषिणी ।

ननु पूर्वं ब्रह्मसत्त्वबोधनार्थमग्रपदम्, न तु कालस्यापि पूर्वं सत्ता अपेक्षितेत्यत्र किं गमक-
मित्यत आहुः—अन्यथेति । पुरुषविधब्राह्मणे बृहदारण्यके इयं श्रुतिः । ओमितीति ।
स्वीकारवाचकम् । इत्याद्यपीति । आदिपदेन 'विद्याविद्ये मम तनू' इत्यस्य ग्रहणम् ।
नन्वियं श्रुतिः शाखान्तरस्थेति नास्या उक्तार्थगमकत्वमत उपष्टम्भकान्तरमाहुः—इदमे-
वेति । 'सदेव सौम्ये'ति वाक्यमेव । सत एवेति । न तूपाधिविशिष्टस्येत्यर्थः । 'ओं
तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत' इति गीतावाक्यात् ॥

दूषणान्तरमप्याहुः—किञ्चेति । कर्तृत्वे स्वातन्त्र्यमेव प्रयोजकम् । 'स्वतन्त्रः कर्ते'ति पाणि-
गङ्गाधरभट्टी ।

नार्थमेव श्रुतिप्रवृत्तेरिति भावः । सोन्विति । बृहदारण्यके पुरुषविधब्राह्मणे । सत ए-
वेति । न च सच्छब्द उपाधियुक्तस्यैव वाचकः, विनिगमकाभावात्, 'ॐ तत्सदिति निर्देशो
ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत' इति गीतोक्तेश्च ॥

ननु सदेवेत्यस्याग्रे 'एकमेवाद्वितीय'मिति वाक्यशेषादेकपदस्य मुख्यार्थस्याङ्गीकारे मु-
ख्याद्वितीयतया ब्रह्मस्थितिः प्रागुक्ता, न केवलाद्वितीयतया । एवमेव श्रुत्यन्तरे । अन्यथा-
वि. ५

नुपपत्तिः । भवेद्वा, उपाधावेव स्यान्न तूपहिते घटक्रियेव । एवमस्त्विति चेत्, न; 'यतो वा इमानि भूतानि' 'सन्मूलाः सौम्ये'ति 'आनन्दाद्वेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते' 'अहं सर्वस्य प्रभवः' 'जन्माद्यस्य यतः' इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायव्याकोपात् । न चायमुपचार एव सर्वत्रेति वाच्यम्, मुख्ये संभवति तथा कल्पनस्यायुक्तत्वाद्, मुख्यावाधाच्च । अतः सुवर्णसूत्रम् ।

दीनां राजाधीनत्वेऽपि कर्तृत्वदर्शनाच्च स्वातन्त्र्याभावो न कर्तृत्वबाधक इत्याशङ्क्यामाहुः—भवेद्देति । तत्र तेषां स्वस्वकार्ये स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वस्य सिद्धत्वाद्युद्धादौ तदभावेऽपि न तद्बाधनम् । प्रकृते तु केवलस्याकाशतुल्यत्वात् कर्तृत्वं न सिद्धमेवेति, यथा घटाकाशश्चल-
तीत्यत्र घटे क्रिया तथाऽत्रोपाधावेव स्यादित्यर्थः । एवं सांख्यतुल्यतायामापादितायामप्य-
नादीश्वराङ्गीकाराच्च कार्येश्वरानीश्वरवादापत्तिरितीष्टमापादयति—एवमित्यादि । तत्रापि दूषणमाहुः—यतो वेत्यादि । एतेषु केवलस्यैव कर्तृत्वप्रतिपादनेन तद्व्याकोपादित्यर्थः ।
अयमिति । कर्तृत्वकथनरूपः । तथा चोपाधिगतमेव कर्तृत्वं राजा युध्यतीतिवदुपहित-
प्रशंसार्थमुच्यत इत्यर्थः । दूषयन्ति—मुख्य इत्यादि । मुख्य इति । अनुपहिते । यदि
हरितोषिणी ।

निसूत्रादिति भावः । ननु भटादीनां स्वातन्त्र्याभावेऽपि कर्तृत्वं दृश्यत इत्यत आहुः—भवे-
द्देति । स्वस्वकार्ये भटादीनां स्वातन्त्र्येण युद्धादौ स्वातन्त्र्याभावोऽपि न कर्तृत्वबाधकः,
नैवं ब्रह्मणि, केवलाकाशकल्पत्वात् । अत्र दृष्टान्तमाहुः—घटक्रियेवेति । घटस्य चलनेना-
काशश्चलतीति व्यवहारः । तत्र घटे क्रिया, न त्वाकाशे, एवमुपाधावेव कर्तृत्वं स्यादि-
त्यर्थः । अत्र वादी इष्टापत्तिमाह—एवमिति । अनादीश्वराङ्गीकारेण सांख्यवदनीश्वरवा-
दापत्तिर्नास्तीति भावः । अत्र श्रुत्यभिप्रायमाश्रित्य दूषणमाहुः—'यतो वे'त्यादिना ।
ब्रह्मणि श्रुत्युक्तं कर्तृत्वं प्रतिपाद्य स्मृत्युक्तं प्रतिपादयन्ति अहमिति । तथा च तत्रोपाध्य-
भावविशिष्टब्रह्मण्येव कर्तृत्वं प्रतिपाद्यत इति तद्विरोध इति भावः । अत्राशङ्कते—न चेति ।
यथा लोके भटगतं युद्धकर्तृत्वं राज्ञि उपचर्यते, तथा श्रुतावुपाधिगतं कर्तृत्वं ब्रह्मण्युपच-
र्यत इत्यर्थः । समाधानमाहुः—मुख्य इति । उपाध्यविशिष्टे शुद्धे ब्रह्मणीत्यर्थः । ननु शुद्धे

गङ्गाधरभट्टी ।

नूपसर्गविरोधात्तदानीं सृष्टानां सत्त्वादतो न सांख्यवन्मम श्रुतिविरोध इत्यत आहुः—
किञ्चेति । भवेद्देति । स्वातन्त्र्याभावेऽपि राजभृत्यानां कर्तृत्वं दृष्टम्, राजभृत्ययोः पृथक्-
त्वात् । प्रकृते तु न तथा, उपाधेरुपहितस्य च पृथक्कर्तृत्वस्यादर्शनात् इत्याह—उपाधावे-
वेति । एवमस्त्विति । अनादीश्वराङ्गीकाराच्च न कार्येश्वरानीश्वरवादः । मुख्यावाधा-

एव व्यासोऽपि इममर्थमसूत्रयत्—‘गौणश्चेन्नात्मशब्दा’दिति । श्रुतावा-
त्मपदमप्युपचारादुपाधिपरमेवेत्याशङ्कायां पुनराह—‘तन्निष्ठस्य मोक्षोप-
देशा’दिति । यदात्मशब्देनोक्तं तन्निष्ठस्यैव श्रुतौ मोक्षोक्तेनौपचारिक-
सुवर्णसूत्रम् ।

चानुपहितस्याशरीरत्वादसंभवो विभाव्यते, तदाप्युपाधेर्जडत्वेन चेतनाधीनत्वाल्लोके शरी-
रिण इवात्रापि ब्रह्मण एवेच्छाविशिष्टस्य कर्तृत्वं पर्यवस्यतीत्याशयेनाहुः—मुख्यावाधा-
च्चेति । युक्तेः समूलत्वायाहुः—अत एवेत्यादि । गौण इति । सूत्रार्थस्तु—ईक्षतेर्नाश-
ब्दमित्यत्र चेतनधर्मेणैक्षण्येन निरस्ते प्रकृतेः कर्तृत्वे, पुनः सांख्येन, ‘तत्तेज ऐक्षते’त्यादौ
कूलं पिपतिषतीतिवदीक्षतेर्गौणप्रयोगदर्शनात् तत्प्रायपठितस्य सदीक्षणस्याऽपि तथात्वे
शङ्किते सूत्रं पठ्यते—गौण इति । ईक्षतिप्रयोगो गौण इति चेत् । न; कुतः ? आत्मशब्दात्
‘सेयं देवतैक्षत हन्ताऽहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनाऽऽत्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्या-
करवाणी’ति देवताजीवस्याऽत्मशब्देनाऽभिधानात् । यद्यचेतनं प्रधानं गुणवृत्त्येक्षणकर्तृ स्या-
त्तदा प्रकृतत्वात्तदेव परामृश्येत, न तु देवताजीवमात्मशब्देनाभिदध्यात् । अत ईक्षितर्यात्म-
शब्दादीक्षतिप्रयोगो न गौण इत्यर्थः । उपचारादिति । यथा सर्वार्थकारिणि भृत्ये ‘म-
मात्मा भद्रसेन’ इति प्रयुज्यते, तद्वद्भोगापवर्गाभ्यां पुरुषोपकारिणि प्रधाने आत्मपदप्रयोग
उपचारादित्यर्थः । यदाऽऽत्मशब्देनेत्यादि । यत्पूर्वं प्रकृतं सद्गुणिरूपं तदेव ‘स आ-
हरितोषिणी ।

कर्तृत्वबाधः स्यादित्यत आहुः—मुख्येति । यथा लोके शरीरविशिष्टस्य जीवस्य कर्तृत्वं,
तथा इच्छाविशिष्टस्य मुख्यस्यैवैश्वरस्य कर्तृत्वं श्रुतौ स्वीक्रियत इत्यर्थः । अत्र श्रीव्यासव-
चनं प्रमाणमाहुः—अत एवेति । इममर्थमिति । मुख्यनिष्ठं कर्तृत्वरूपमर्थमित्यर्थः ।
सूत्रमाहुः—‘गौण’ इति । ईक्षतिप्रयोगो गौण इति चेत्, न; कुतः ? आत्मशब्दात् । ‘सेयं
देवता ऐक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवा-
णी’ति । अत्र देवताजीवस्यात्मशब्देनाभिधानादित्यर्थः । तथा च ईक्षणकर्तरि आत्मपदप्र-
योगो दृश्यत इति कृत्वा ईक्षतिशब्दो गौणे उपाधौ नास्तीति भावः । यथा पालनेन प्रधा-
नोऽयं राजा संवृत्त इतिवद् भोगापवर्गप्रदे प्रधानेऽपि आत्मशब्द उपचर्यते इत्याहुः—
श्रुताविति । तन्निष्ठस्येत्यस्यार्थमाहुः—यदात्मेति । यत्पूर्वं प्रकृतं सद्गुणिरूपं तदेव ‘स
आत्मे’ति श्रुतावात्मशब्देनोक्तमित्यर्थः । तन्निष्ठस्यैव चेतनस्यैव श्वेतकेतोः श्रुतौ ‘आचा-
र्यवान् पुरुषो वेद’ ‘तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये’ इति श्रुतौ मोक्षोपदे-
गङ्गाधरभट्टी ।

दिति । न चानुपहितस्याशरीरत्वात्कर्तृत्वासम्भवः, नित्येच्छादिविशिष्टस्यैव ब्रह्मणः कर्तृ-
त्वाभ्युपगमात् । तत्र मानम्—अत एवेति । गौण इति । ‘कूलं पिपतिषती’त्यादौ जडेपि

मात्मपदं, किन्तु शुद्धब्रह्मपरमेवेत्यर्थः । किञ्च, त्वन्मते उपहितस्य जीव-
त्वेन पुत्रादितुल्यतया तद्वेद्यत्वोपदेशवन्मुमुक्षुसाधनोपदेशेषु तस्यापि
तथात्वं वदेन्न तु तदुपासनाम् । इतोऽपि हेतोर्निर्गुणमेव ब्रह्म जगत्कार-
णमित्याशयेन हेत्वन्तरमाह सूत्रकारः—‘हेयत्वावचनाच्चे’ति । किञ्च
सुवर्णसूत्रम् ।

त्मे’त्यत्रात्मशब्देनोक्तम्, तन्निष्ठस्यैव श्वेतकेतोश्चेतनस्य श्रुतौ ‘आचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य
तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य’ इत्यनेन मोक्षोक्तेस्तथेत्यर्थः । यदि हि सच्छब्द-
वाच्यमचेतनं तदसीति ग्राहयेत्तदा मुमुक्षुं चेतनं श्वेतकेतुमचेतनोऽसीति ग्राहयच्छास्त्रं वि-
परीतत्वादित्वादप्रमाणमेव स्यादतस्तथेति भावः । तथा चोपहितेश्वरवादेऽपि कर्तृत्वस्य नो-
पाधौ पर्यवसानं, किन्तूपहिते । तच्च तस्य तदैव सिद्धयेद्यदीच्छादिमत्त्वेन तस्य स्वतन्त्रतया
मुख्यत्वं स्यात् । अतोऽनिच्छतोऽपि शुद्धब्रह्मण इच्छादिविशेषवत्त्वापत्तेः, सविशेषनिर्विशे-
षयोरभेद एव सिद्ध इ‘त्यन्यपरत्वत’ इत्यसंगतमित्यर्थः । नन्वेवमभेदापादानेऽपीच्छावच्छरी-
रस्यापि निर्वाहकत्वात् कर्तृत्वमुपहित एव सिद्ध्यति, न शुद्ध इत्यत आहुः—किञ्च त्वदि-
त्यादि । निगदव्याख्यातमेतत् । नन्विदं सूत्रं भवद्विरेवं व्याख्यायते, नास्माभिः, प्रकृति-
वादनिरासार्थत्वात् । तथा च यदि सच्छब्दवाच्यं प्रधानं स्यात्, तदा ‘स आत्मा न त्व-
मसीति’ इहोपदिष्टं स्यात् । पूर्वं सत उपदिष्टतया तच्छ्रवणेनाऽनात्मज्ञतया तन्निष्ठानिवृ-
त्त्यर्थं मुख्यमात्मानमुपदिदिक्षुस्तस्य हेयत्वं वदेदतस्तदवचनान्न प्रधानं सच्छब्दवाच्यमिति
हरितोषिणी ।

शादित्यर्थः । इदं पुनरिहावधेयम्,—भवतां मते उपाधिविशिष्टे ब्रह्मणि कर्तृत्वं, नोपाधौ
साङ्ख्यमतप्रवेशात् । अतस्तस्य कर्तृत्वे स्वातन्त्र्यसिद्ध्यर्थमिच्छादिमत्त्वरूपं मुख्यत्वं स्वीक-
र्तव्यम्, तच्चैवंरीत्या शुद्धब्रह्मण्यप्यस्तीति निर्विशेषसविशेषयोस्तव मतेऽप्यैक्यं सिद्ध्यतीति ।
नन्वस्त्वभेदस्तथापि कर्तृत्वमुपाधिविशिष्टे एव स्वीक्रियते, न तु शुद्धे इत्यत आहुः—कि-
ञ्चेति । तद्वेद्यत्वेति । पुत्रादिहेयत्वेत्यर्थः । तस्यापि उपहितस्यापि । तथात्वं हेयत्वम् ।
‘हेयत्वावचनाच्चे’ति । तथा च निर्गुणमेव, सगुणं नास्त्येवेति भावः । नन्वयं सूत्रार्थ एव
नास्ति, किन्तु यदि प्रधानं सच्छब्दवाच्यं स्यात्तर्हि आत्मोपदिदिक्षुस्तस्य हेयत्वं वदेदत-
स्तदवचनान्न प्रधानं सच्छब्दवाच्यमिति । एतेन साङ्ख्यमतनिरास उक्तः । एवं चोपहि-
तस्य कर्तृत्वं नास्तीति न सिद्धमित्यत आहुः—किञ्चेति । तच्चेति । जगज्जन्मादिकर्तृत्वं

गङ्गाधरभट्टी ।

कर्तृत्वादिवत् । नन्विच्छाविशिष्टस्यापि उपहितत्वमेवात आह—किञ्चेति । हेयत्वेति ।
ननु प्रकृतिवादनिरासार्थत्वादस्य सूत्रस्य न भवदभिमतोऽर्थः, किन्तु यदि सच्छब्दवाच्यं
प्रधानं स्यात्तदा तस्य हेयत्वात् स आत्मा न त्वमसीति वदेत्, न तु तत्त्वमसीत्यत आहुः

‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासा’ इत्यत्र निर्गुणब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय, किंलक्षणं तदित्याकाङ्क्षायां ‘जन्माद्यस्य यत’ इत्यवदत् । तच्च सगुणनिरूपकमिति वदन् व्यासस्य प्रतिज्ञाहान्युपक्रमविरोधावपश्यन् हृदयशून्यो भासि । किञ्चैवं ‘सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति’, ‘वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृ-
दित्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधोऽपि । अतो भेदपक्षस्त्वसंगत एव । द्वितीयस्तु स्यात् । न स्याद्विरोधादिति चेन्मैवम् । अस्थूलादिवाक्यैर्जडजीवधर्मा
सुवर्णसूत्रम् ।

व्याख्यानात् । अतो नानेनोपहितस्य कर्तृत्वनिरास इत्याशङ्क्यामाहुः—किञ्चाथेत्यादि । तथा चोपहितकर्तृत्ववादो व्यासाशयविरुद्ध इति पूर्वोक्तं त्वदभिमतं व्याख्यानमप्यसंगत-
मित्यर्थः । ननु विचार एव मुख्योऽतो व्यासवाक्यविरोधो न दोषाय । अथानुरोध आव-
श्यकस्तदा गौणे त्वन्याय्यकल्पनेति न्यायेन जन्मादिसूत्रं तटस्थलक्षणतया नेयमित्यत
आहुः—किञ्चैवमित्यादि । तथा चैतच्छ्रुत्यादावेकस्यैव सर्ववेदवेद्यत्वकथनात् ताटस्थ्ये च
सगुणनिर्गुणयोर्भेदापत्त्यैतद्विरोधो दुर्वार इत्यर्थः । सिद्धमाहुः—अत इत्यादि । अनाद्युपहि-
ताङ्गीकारेण सांख्यतौल्यनिरासेऽप्युपाधिसम्बन्धकृतदूषणानुद्धारात्तथेत्यर्थः । एवं कारि-
कोक्तं हेतुं दृढीकृत्य सिद्धान्तमाहुः—द्वितीयस्तु स्यादिति । उपाध्यनङ्गीकारेण ब्रह्मणः
स्वतन्त्रतया यथेच्छं सर्गादिकरणादौ केवलस्य स्वस्यैव नियामकत्वादविरतसर्गापत्त्यनीश्वर-
वादापत्त्येवकारानुवीक्षणकर्तृत्वविरोधानामुपधानप्रयुक्तदोषाणां चाभावादभेदपक्षः स्यादि-
त्यर्थः । एवमुपाधेस्तदनादित्वस्य च निरासेन दूषितेऽप्यतात्त्विकभेदपक्षे उपाधिस्वरूपस्या-
ऽदूषितत्वात् पर्यनुयोक्ष्यन् मिथ्यावादी प्रत्यवतिष्ठते—न स्यादित्यादि । तत्तदभावयोः
हरितोषिणी ।

चेत्यर्थः । तथा चास्मन्मते निर्गुणविषयिणी प्रतिज्ञा जगज्जन्मादिरपि तत एवेति न वि-
रोध इति भावः । ननु मन्मतेऽपि सगुणनिर्गुणयोर्भेदपक्षं स्वीकृत्य व्याससूत्रं संगमनी-
यमित्यत आहुः—किञ्चैवमिति । अहमेवेत्येवकारेण द्वितीयो नास्तीति सूचितम् । तथा च
ब्रह्मद्वयस्वीकारे विरोध इति भावः । अत इति । एतादृशविरोधादित्यर्थः । सिद्धान्तमाहुः
—द्वितीयस्त्विति । अभेदपक्ष इत्यर्थः । तथा चात्रोपाधेरस्वीकाराद् ब्रह्मणः स्वतन्त्रतया
इच्छयैव सर्गस्थितिप्रलयकरणेन पूर्वोक्तानामविरतसर्गापत्त्यनीश्वरवादापत्त्यादिरूपाणामने-
कदोषाणामभाव इति भावः । अत्र मायावादी पुनः शङ्कते—न स्यादिति । अभेदपक्षो
गङ्गाधरभट्टी ।

—अथात इति । ननु श्रुतिविरोधात्सूत्रं तटस्थलक्षणपरमेवास्त्वत आह—किञ्चैवमिति ।
सगुणनिर्गुणयोर्भेदस्य श्रुतिस्मृत्योरनुक्तत्वम्, एकस्यैव सर्ववेद्यत्वकथनात् । द्वितीय इति ।

एव ब्रह्मणि निषिध्यन्ते, न श्रुतिसिद्धा जगत्कर्तृत्वादयः । तथा सति 'प्रक्षालनाद्धी'ति न्यायेन प्रतिपादनवैयर्थ्यापातात् । किञ्च, ब्रह्मनि-
सुवर्णसूत्रम् ।

सहानवस्थानेन सविशेषनिर्विशेषत्वयोरेकत्र विरोधात् पूर्वं, नन्विदमसंगतमित्यादिना यस्त-
प्रसदंशपातो मां प्रत्युक्तः, स एव त्वां प्रत्युपागादतो न स्यादित्यर्थः । तत्र समादधते-
मैवमित्यादि । तथाचोक्तवाक्य एवाग्रे 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी ! द्यावापृथिवी
विधृते तिष्ठत' इत्यादिना सर्वप्रशासित्वद्रष्टृत्वादीनां श्रावणात्तदनिषेधाच्च न तत्र धर्मसा-
मान्यनिषेधो येन तद्दूषणं स्यादपितु तद्विशेषनिषेध इति निषेधविषयविवेकेन तत्तदभाव-
योरेकत्राभावान्न विरोध इत्यर्थः । नन्वेवमत्रास्तु, न तु सर्वत्रैवं वक्तुं शक्यम् । श्रोतव्य-
त्वादीनां श्रौतानामपि 'यतो वाच' इत्यादिना निषेधादित्यत आहुः—तथा सतीत्यादि ।
तथाच तत्रापि वाचो मनश्च लौकिक्योऽशुद्धं च ग्राह्यमित्यर्थः । ननु यथाधर्मनिरूपिका मया
हरितोषिणी ।

न भवतीत्यर्थः । अत्र हेतुमाह—विरोधादिति । यथा घटतदभावयोर्विरोधादेकत्र स्थिति-
र्नास्ति, एवं श्रुत्युक्तानां कर्तृत्वाकर्तृत्वादिधर्माणामेकत्र समावेशासंभवादित्यर्थः ।

अत्र समाधानमाहुः—मैवमित्यादिना । जगत्कर्तृत्वादय इति । एवं च धर्ममात्रस्य
निषेधो नास्तीति सूचितम् । अत एवास्मिन् वाक्ये अग्रे 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने
गार्गी ! द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठत' इत्यनेन सर्वप्रशासनकर्तृत्वमुक्तम् । यथा नीलघटवति
भूतले घटत्वावच्छिन्नाभावो नायाति, परन्तु पीतघटाभाव आयाति, तथाऽत्राऽपीति
भावः । ननु न श्रुतिसिद्धा इति वक्तुं न शक्यते । कुतः ? 'आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो
मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इत्यनेन श्रोतव्यत्वं श्रुतिसिद्धमपि 'यतो वाचो निवर्तन्ते
अप्राप्य मनसा सहे'त्यादिना निषिध्यते इत्यत आहुः—प्रक्षालनाद्धीति । 'प्रक्षालनाद्धि
पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वर'मिति न्यायेनेत्यर्थः । एवं च 'यतो वाच'इत्यत्र लौकिकवागग्राह्यत्वं
'मनसा सहे'त्यत्राशुद्धमनसेत्यर्थः । 'अनृतं वै वाचा वदति अनृतं मनसा ध्यायती'ति
श्रुतेः । ननु सोपाधिब्रह्मपरत्वेन यथा मया धर्मनिरूपिका श्रुतिरुक्ता, तथा 'यतो वाचो'

गङ्गाधरभट्टी ।

अभेदपक्षः । स्यादिति । उक्तदोषाणामभावात् । विरोधादिति । सविशेषनिर्विशेषयोः
छायातपवद्विरोधाज्जीवधर्मा एवैतेन निषिद्धाः, न श्रुतिसिद्धा इति सामान्यधर्मनिषेधाभाव
उक्तः । 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी'ति प्रशासित्वद्रष्टृत्वादीनुक्त्वा तदनि-
षेधात् । ननु श्रौतस्यापि वाच्यत्वादेर्यतो वाच इति निषेधस्तत्राह—तथा सतीति । तथा

रूपकमहावाक्ये त्वन्मते सृष्टिनिरूपकाणि वाक्यानि असंगतानि स्युः, तदनिरूपकत्वात् ॥

(४) नन्वस्ति संगतिरध्यारोपापवादलक्षणा । तथाहि—शुद्धब्रह्मणो दुर्ज्ञेयत्वेन तज्ज्ञापनाय जगज्जननमुक्त्वा, तत्कर्तृत्वभो-
 अध्यारोपा-
 पवादविचारः कर्तृत्वे प्रतिपाद्य, तद्वारा सोपाधिके ब्रह्मणि बुद्धौ सिद्धायां शाखाऽरुन्धतीन्यायेन पूर्वोक्तमपोह्य कर्तृत्वाद्यपेतं ब्रह्म सुवर्णसूत्रम् ।

संकोच्यते, तथा तन्निषेधिका त्वयेति तौल्यमित्यत आहुः किञ्चेत्यादि । तदनिरूपकत्वात् । ब्रह्मानिरूपकत्वात् । तथा च त्वन्मते दोषबाहुल्यान्न तौल्यमित्यर्थः ॥

(४) ब्रह्मानिरूपकत्वं परिहर्तुं संगतिं व्युत्पादयति—नन्वित्यादि । तथा चैवं तेषां तदस्थब्रह्मपरत्वान्नाऽसंगतिरित्यर्थः । तान् दूषयन्ति—नैव मित्यारभ्य, न कर्तृत्वनिषेधो ब्रह्मणि शक्यनिरूपण इत्यन्तेन ग्रन्थेन । एवमिति । उक्तरीत्या ब्रह्मणि कर्तृत्वा-हरितोषिणी ।

इत्यादि निषेधकश्रुतीनां लौकिकपरत्वेन त्वयापि वक्तव्यम्, एवं च सङ्कोचस्तूभयत्रापि तुल्य इत्यत आहुः—किञ्चेति । महावाक्ये इति । ‘ब्रह्मविदाप्नोति पर’मित्यादावित्यर्थः । सृष्टिनिरूपकाणीति । ‘तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत’ इत्यादीनीत्यर्थः । असङ्गतानीति । पूर्ववाक्यानि ब्रह्मानिरूपकाणि, उत्तरवाक्यानि सृष्टिकर्तृत्वनिरूपकाणीत्यसङ्गतानीत्यर्थः । तदनिरूपकत्वादिति । ब्रह्मानिरूपकत्वादित्यर्थः । तथा च भवन्मते दोषाणामाधिक्यमित्यर्थः । एतेन कारिकोक्तः ‘अभेदादनुपाधित्वा’दिति हेतुः प्रसाधितः ।

(४) इदानीमध्यारोपापवादखण्डनार्थं ‘जगदप्रत्ययाप्नोति’ इति कारिकोक्तं हेतुं साधयितुमाहुः—नन्वस्तीति । अध्यारोप्य पुनरपवादः क्रियते श्रुतिवाक्यानामसङ्गतत्वव्युदासार्थम्, अध्यारोपापवादो लक्षणं स्वरूपं यस्याः सा एतादृशी सङ्गतिरस्तीत्यर्थः । सङ्गतिमेव विशदयन्ति—तथा हीति । जगदिति । ‘तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः’ इत्यादि वाक्येनोक्तत्वेत्यर्थः । बुद्धौ सिद्धायामिति । एतादृशजगत्कर्तृत्वविशिष्टं ब्रह्मास्तीति बुद्धावित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाहुः—शाखेति । अरुन्धती सूक्ष्मनक्षत्रं झटिति गङ्गाधरमदी ।

च तत्र लौकिकवागादिनिषेध एवेति भावः । नन्वेवं धर्मनिरूपिका मया संकोच्यते तन्निषेधिका त्वयेति तौल्यमत आहुः—किञ्च ब्रह्मेति ॥

(४) अन्यथानुपपत्तिरिति । अनुवादान्यथानुपपत्तिः । तथा चेति । ‘न तत्र रथान रथयोगा’ इत्यत्रेव ‘सन्मूला’ इत्यत्रापि भ्रमसिद्धानुवाद इति भावः । उपपत्तिरिति ।

पश्चाद् बोध्यते इति चेत्, नैवं वक्तुं युक्तम् । जगदप्रतीतिप्रसङ्गात् । तथा हि—न हि जगत्प्रतीतिः श्रुतिसिद्धा, येन पूर्वं बोधयति, पश्चान्निषेधतीत्युच्येत । किन्तु लोकसिद्धा । तथा च तत्र कर्त्रपेक्षायां कर्तारमेवोपदिशतीति वक्तुं युक्तम्, न तु लोकसिद्धमेव जगदनूय, तत्कर्तृत्वं बोधयित्वा, पश्चान्निषेधतीति । तथा सति कार्यस्य प्रतीतिसिद्धत्वेन कर्त्रन्तरस्याभावाच्च जगत एवासंभवेन अनुवादो बाधितविषयः स्यात् । स्वरूढशाखाछेदनवन्माता बन्ध्येतिवाक्यवच्च सर्वार्थतत्त्वप्रतिपादिका श्रुतिः कथमेवं वदेत् । सर्वतो बलवती ह्यन्यथानुपपत्तिः । ननूपलब्धिसुवर्णसूत्रम् ।

दिराहित्यम् । तथा सतीत्यादि । कर्तृनिषेधे सति । कार्यस्य जगतः प्रतीतिसिद्धत्वेन शुक्तिरजतवद्भ्रमसिद्धत्वेन सर्वज्ञत्वादिगुणके सोपाधिके ब्रह्मणि तदयोगेन तस्याऽकर्तृत्वात्तथेत्यर्थः । अन्यथानुपपत्तिरिति । अनुवादान्यथानुपपत्तिः । अन्यथानुपपत्तिं पूर्वपक्षी समाधत्ते—ननूपलब्धिमात्रेणेति । लोकसिद्धेत्यनेनोक्तेन । तेन सिद्धमाहुः—

हरितोषिणी ।

परिदृश्यमानं न भवति, शाखा तु परिदृश्यमाना । तदा केनचित् शाखास्थेयमरुन्धतीत्युक्तं चेत्, तद्वाराऽरुन्धतीदर्शनं जायते, तदनन्तरमियमरुन्धती शाखास्था न भवतीति पश्चाद् यथा ज्ञाप्यते, तथा वेदेन परिदृश्यमानजगत्कर्तृ ब्रह्म भवतीति ज्ञाप्यते, तदनन्तरं कर्तृत्वविशिष्टसोपाधिकब्रह्मणि बुद्धिसिद्धिर्जायते तदनन्तरं जगत्कर्तृत्वं दूरीकृत्य केवलं ब्रह्मपदार्थानुभवो ज्ञाप्यत इत्यर्थः । अध्यारोपापवादं खण्डयन्ति—नैवमित्यारभ्य न कर्तृत्वनिषेधो ब्रह्मणि शक्यनिरूपण इत्यन्तेन सन्दर्भेण । एवमध्यारोपापवादं स्वीकृत्य ब्रह्मणि कर्तृत्वनिषेधनं वक्तुं न युक्तमित्यर्थः । कथं न युक्तमित्यत आहुः—जगदिति । न क्रियत इत्यत एवम् । तदेव विशदयन्ति—तथा हीत्यादिना । लोकसिद्धत्वे किं सम्प्रभमत आहुः—तथा चेति । कर्त्रपेक्षायामिति । कार्यं तु दृश्यते, कर्ता न दृश्यत इत्यतः कर्त्रपेक्षायामित्यर्थः । उपदिशतीति । श्रुतिरिति शेषः । निषेधतीति । न त्विति पूर्वणान्वयः । तथा सति सोपाधिके ब्रह्मणि कर्तृत्वनिषेधे सतीत्यर्थः । बाधितविषय इति । यथा शुक्तौ रजतं दृश्यते परन्तु वास्तविकं तन्नास्ति, तथा कर्तारं विना कार्यस्याभावात्तत्प्रतीतिः रजतप्रतीतिवद्भ्रमात्मिका स्यादित्यर्थः । तथा च लोकसिद्धं बाधितं यज्जगत्तस्यानुवादः श्रुत्या क्रियते, पुनश्च तत्कर्तृत्वं प्रतिपाद्य निषिध्यते इति प्रामाणिकेन कथं वक्तव्यम्, किञ्च ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वेन बाधितजगद्विषयकभानाभावात् तत्कर्तृत्वस्यासंभवादेवं कथं श्रुतिर्वेदेदिति भावः । ननु श्रुत्या कुतो न वक्तव्यमित्यत आहुः—सर्वत इति । जगतोऽसत्त्वेनानुवादो न संभवतीत्यनुवादान्यथानुपपत्तिरधिकबलवतीति कृत्वा श्रुत्यैवं

भात्रेण न वस्तुसत्त्वं वक्तुं शक्यम्, स्वप्नादिषु तथा प्रसङ्गात् । तथा च निषेधिकायाः श्रुतेः प्रपञ्चासत्त्वमेवाभिप्रेतमिति चेत् । तर्हि प्रतीतिमुपपादयतु देवानांप्रियः । न तावद्वासनयेति वक्तुं शक्यम्, तस्या अनुभवजन्यत्वेन जगतश्चासत्त्वेन पूर्वमनुभवाऽसंभवात् । न चानादित्वेन तदुपपत्तिः, सर्वेषामनुभवानां वासनाजनकत्वाऽनियमेन कदाचित्

सुवर्णसूत्रम् ।

तथा चेत्यादि । ‘न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजत’ इत्यत्रेव ‘सन्मूला’ इत्यादावपि भ्रमसिद्धानुवादो निषेधकश्रुतिबलादुपगम्यत इति नानुपपत्तिरित्यर्थः । समाधिमुपगम्य तद्दूषयन्ति—तर्हीत्यादि । यद्यसत्त्वमभिप्रेतं तर्हीत्यर्थः । स्वप्नादिप्रतीतिसामग्र्याऽत्रापि प्रतीतिरित्यत आहुः—नेत्यादि । पूर्वमनुभवेति । प्राथमिकाऽनुभव इत्यर्थः । अनादित्वेनेति । वासनासन्तानाऽनादित्वेन । वासनाजनकत्वाऽनियमेनेति । संस्कारं प्रत्युपेक्षान्यसंशयान्यज्ञानस्यैव हेतुत्वात्त-

हरितोषिणी ।

नोच्यत इत्यर्थः । अन्यथानुपपत्तिं परिहरति पूर्वपक्षी—नन्विति । स्वप्नादिष्विति । आदिना शुक्त्यादौ रजतत्वादिप्रतीतिपरिग्रहः । तथा प्रसङ्गादिति । सत्त्वप्रसङ्गादित्यर्थः । स्वप्ने हि ‘न तत्र रथा न रथयोगा’ इति श्रुतिः पदार्थासत्त्वं प्रतिपादयतीति भावः । अभिप्रेतमिति । ‘अथ रथान् रथयोगा’ नित्यत्र स्वाप्रिकपदार्थानुवादः श्रुत्या यथा क्रियते, एवं ‘सन्मूलाः सौम्येमाः प्रजा’ इत्यत्रापि भ्रमविषयपदार्थानुवादं कृत्वा भ्रमनिरासकश्रुत्या निषेधः क्रियते इति निषेधकश्रुतिबलात्स्वीक्रियते इति भावः । समाधानमाहुः—तर्हीति । प्रपञ्चासत्त्वं यदि स्वीक्रियते, तर्हीत्यर्थः । असत्पदार्थस्य प्रतीतिरेव नास्तीत्यभिप्रायेण मूर्खवाचकदेवानांप्रिय इत्युक्तम् । ‘देवानां प्रिय इति च मूर्खे’ इति पाणिनिवाक्यात् । स्वाप्रिकपदार्थभासकसामग्र्या असत्पदार्थभासकत्वं स्वीक्रियत इत्यत आहुः—न तावदिति । तस्या वासनायाः । पूर्वमिति । असत्पदार्थस्य प्रथममनुभव एव न जायत इत्यर्थः । हृदपट्टनादौ दृष्टस्य रजतस्य शुक्त्यधिष्ठाने संस्कारवशान्द्रमो भविष्यति, अत्र तु दर्शनाभावात् संस्कार एव नोदेतीति भावः । एतादृशी वासना स्वीक्रियते, यस्याः पूर्वं प्रत्यक्षापेक्षैव नास्तीत्याशयेन शङ्कते—न चेति । अनादित्वेनेति । वासनायाः सन्तानस्याऽनादित्वेनेत्यादिः शेषः । तदुपपत्तिरिति । तथा वासनया च जगत्प्रतीत्युपपत्तिरित्यर्थः । तथा च पूर्वमनादिवासनया जगति विद्यमानानां पदार्थानां भ्रमात्मकानुभवो जायते, तदनन्तरं पुनस्तज्जन्यवासनया पुनस्तत्तत्पदार्थानुभवो जायत इत्येवं वासनासन्तानजन्योऽयं जगद्विषयकोऽनुभव इति भावः । एवं च जगति योऽपूर्वः

कस्यचिदर्थस्याप्रतीतिप्रसङ्गात् । नियमे वा, सर्वदा तदुद्बोधानियमेनापि तथा प्रसङ्गः । उद्बोधकं च न दृष्टम्, अन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । नाप्यद-

सुवर्णसूत्रम् ।

थेत्यर्थः । अप्रतीतिप्रसङ्गादिति । व्यावहारिकप्रमाया अपि तव मते वस्तुतो भ्रम-
त्वाद्यद्विषयकमुपेक्षाज्ञानं प्रागासीत्तद्विषयकवासनाया अभावेन तस्य तथात्वादित्यर्थः ।
ननूपेक्षाविज्ञानोत्तरमपि कालान्तरे किञ्चिदंशस्मरणदर्शनेन सर्वांशोपेक्षायां प्रमाणाभावा-
त्तेषां वासनाजनकत्वं नियतमेवेति नोक्तदोष इत्यत आहुः—नियमेत्यादि । ननु कालो-
पाधेरपि सहकारित्वादुद्बोधस्याऽपि नियम एवेत्यत आहुः—उद्बोधकमित्यादि । अ-
न्योन्याश्रयेति । वासनया तद्विषया प्रतीतिः, प्रतीतस्य तद्वासनोद्बोधकत्वमित्यन्योन्या-

हरितोषिणी ।

पदार्थो दृश्यते, स तु अनादिवासनासन्तानजन्यः; यस्तु स एव पुनर्दृश्यते, स तु भ्रमी-
यवासनयेति हृदयम् । उत्तरयन्ति—सर्वेषामिति । घटपटकुड्यविषयकाः सर्वेऽप्यनुभवा
जातास्तत्र घटांशे अपेक्षा, पटांशे संशयः, कुड्यांशे उपेक्षा यदा, तदा घटविषयकसंस्कार
एव जायते, न त्वन्यविषयक इत्यनुभवादुपेक्षान्यसंशयान्यानुभवस्यैव वासनाकारणत्वं, न
तु सर्वविषयकानुभवस्येत्यर्थः । एवं च प्रकृते दोषः को वेत्यत आहुः—कदाचिदिति ।
संशयोपेक्षादिसत्त्वे इत्यर्थः । कस्यचिदर्थस्येति । पटादिरूपार्थस्येत्यर्थः । तथा च मन्मते
इन्द्रियादिसन्निकर्षादिघटितसामग्रीसत्त्वे घटादिसर्वविषयिणी प्रतीतिर्जायते, तव मते
संस्कारस्य प्रतीतिजनकत्वात् तस्य च पटाद्यंशे उपेक्षादिसत्त्वेन केवलं घटविषयकत्वात्
पटादिप्रतीत्यभावप्रसङ्ग इति भावः । ननु किञ्चिदंशे उपेक्षासत्त्वे स्मरणं जायते, सर्वांशो-
पेक्षासत्त्वे प्रमाणं नास्तीति सर्वानुभवानां वासनाजनकत्वं स्वीक्रियते इत्यत आहुः नियमे
वेति । तथा प्रसङ्ग इति । संस्कारे उद्बोधकसमवधानमपेक्षितम्, तस्य तु नियमो ना-
स्तीति कदाचित् कस्यचिदर्थस्याप्रतीतिरित्यर्थः । ननु 'जन्यानां जनकः काल' इति
वचनात् कालोपाधेः सर्वदा सत्त्वादुद्बोधकनियमोऽस्तीत्यत आहुः—उद्बोधकमिति । का-
लोपाधेः सहकारिकारणत्वमेव, न तूद्बोधकत्वम्, तथा चोद्बोधकं दृष्टं वा अदृष्टं वेति वक्त-
व्यम्, तदुभयमपि नास्तीति खण्डयन्ति—न दृष्टमिति । अन्योन्याश्रयेति । दृष्टं च

गङ्गाधरभट्टी ।

मरुमरीचिकावदपवादानुभवश्च । अनियमेनेति । संस्कारं प्रत्युपेक्षान्यसंशयान्यज्ञानस्यैव
हेतुत्वात् । नियमे वेति । उपेक्षादिज्ञानोत्तरमपि किञ्चिदंशस्मरणदर्शनात् । अन्योन्या-

ष्टम्, दृष्टसामग्रीसंपादनद्वारैवं तस्य कारणत्वात् । 'वैधर्म्याच्च न स्वप्ना-
दिव'दिति तत्त्वसूत्रविरोधश्च ।

सुवर्णसूत्रम् ।

श्रय इत्यर्थः । (अन्योन्याश्रयपदं चक्रकात्माऽऽश्रयस्यापि संग्राहकम् ।) ननु प्रतीतिवासना-
व्यक्तीनां भेदान्नान्योन्याश्रयः, अनादिप्रवाहाच्च नाऽनवस्थापि दोषायेत्यत आहुः—वै-
धर्म्यादित्यादि । सूत्रार्थस्तु—जगत्स्वप्नामाश्रयमवदसन्न । कुतः ? वैधर्म्यात् । पूर्वदृष्टस्य स्त-
म्भादेः सम्बत्सरोत्तरमपि तथैव दर्शनेनै तद्वैधर्म्यात् । चकारेण मोक्षसाधने प्रवृत्त्यनुपपै-
त्तेश्चेति । तथा च यदि श्रुत्यभिप्रायः प्रपञ्चासत्त्वे भवेत्तदा श्रुतीर्विचारयन् व्यास एवं न
वदेदित्यर्थः ॥

हरितोषिणी ।

प्रमाविषयं भवति, वासनया दृष्टविषयिणी प्रतीतिर्जायते, प्रतीतस्य दृष्टस्य वासनाजनक-
त्वमित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । नाप्यदृष्टमिति । दृष्टसामग्रीसंपादनेत्यनेनानवस्था सू-
चिता । ननु प्रतीतिभिन्ना वासना भिन्नेति कृत्वा अन्योन्याश्रयदोषो नास्ति; अथ च वा-
सनया प्रतीतिः, प्रत्यक्षानन्तरं पुनर्वासनेत्यनादिप्रवाहादनवस्थादोषो नास्तीत्यत आहुः—
'वैधर्म्याच्चे'ति । इदं च सूत्रं द्वितीयाध्याये द्वितीये पादे पठितम् । तदर्थस्तु—जगत्स्वप्ना-
दिवदसन्न; आदिशब्देन मायाभ्रमयोः सङ्ग्रहः । कुतः ? वैधर्म्यात् स्वप्नादिवैधर्म्यात् ।
स्वप्ने दृष्टस्य पुनस्तदेव तथैव स्वप्नान्तरे दृश्यत इति नास्ति, जाग्रदवस्थायां तु दृष्टस्य गृहादेः
पुनर्दशवर्षोत्तरमपि तस्य तथैव दर्शनमस्तीति स्वप्नाद्यपेक्षया वैलक्षण्यमिति भावः । किञ्च
स्वप्नादौ साधनस्य जाग्रदवस्थोपयोगाभावाज्जगति साधनस्य मोक्षोपयोगादि वैधर्म्यमन्यदूह-
नीयम् । अधिकं च मयाऽणुभाष्यविवरणे स्पष्टं प्रपञ्चितमिति तत्रानुसन्धेयम् ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

श्रयेति । वासनया तद्विषया प्रतीतिः, प्रतीतस्य च तद्वासनोद्बोधकत्वम् । आत्माश्रयचक्र-
केष्वत्रोह्ये । ननु प्रतीतिवासनाव्यक्तीनां भेदान्नान्योन्याश्रयोऽनादिप्रवाहान्नानवस्थापि दो-
षोऽत आहुः—'वैधर्म्या' दिति । स्वप्ने पदार्थोऽन्यथा भवति, न जागरणे इति भावः । इदं
द्वितीयाध्याये विस्तृतम् ॥

१ एतच्चिद्धान्तर्गतः पाठः ड. ग. घ. पुस्तकेषु नास्ति । २ नात् सु. पु. पाठः । ३ तिश्चेति सु.
पु. पाठः ।

(५) ननु जीवाविद्यैव जगत्प्रतीतौ हेतुः । तथा हि—जीवब्रह्मणोरभेदबोधकश्रुत्या, भेदस्य च तत्रैव ज्ञाननिवर्त्यत्वोक्त्या भेदस्यातात्त्विकत्वम्, अज्ञानकृतत्वं च निरूपितम् । यतः परमार्थतो भिन्नस्याऽभेदासंभवो, ज्ञानमप्यज्ञानस्यैव निवर्तकम् । तथा च अनादिरविद्यैवाज्ञानरूपा 'अहमज्ञ' इत्यनुभवसिद्धा भासुवर्णसूत्रम् ।

(५) एवं जगत्प्रतीत्युपपादक एकस्मिन् पक्षे दूषिते पक्षान्तरेण प्रत्यवतिष्ठते—नन्वित्यादि। जीवाऽविद्येति । ब्रह्मणः सकाशाज्जीवस्य व्यावर्तकं मूलाज्ञानम् । अभेदबोधकश्रुत्येति । नृसिंहतापनीयनवमखण्डरूपया, महावाक्यरूपया च । एवं च 'जीवब्रह्मभेदः अतात्त्विकः । अज्ञानकृतत्वात् । अज्ञानकृतः । ज्ञाननिवर्त्यत्वात् । यदेवं तदेवं शुक्तिरजतवदिति श्रुतिसिद्ध्याऽनुमानेन भेदस्याज्ञानकृतत्वसिद्धौ साध्यतावच्छेदकतया, श्रुतार्थापत्त्या चाभेदकारणीभूताज्ञानस्य सिद्धिरिति प्रमाणं दर्शितम् । प्रमाणान्तरमाह—तथा चेत्यादि ।

हरितोषिणी ।

(५) एतावता जगत्प्रतीतिजनकाध्यारोपापवादखण्डनं कृतमिदानीमविद्यया जगत्प्रतीतिवादं खण्डयितुमादौ मायावादिमतानुरोधेन पूर्वपक्षमुद्धाटयन्ति—नन्विति । हेतुरिति । अहं ब्रह्म न भवामि, किन्तु अमुकोहमित्याकारकं ज्ञानमविद्या, सैव जगत्प्रतीतौ कारणमित्यर्थः । इदमेव विशदयन्ति—तथा हीत्यादिना । श्रुत्येति । 'तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति श्रुत्येत्यर्थः । नन्वनेककोटिब्रह्माण्डनायकस्य सर्वज्ञस्य ब्रह्मणः साकं किञ्चिज्ज्ञेनाऽसमर्थेन जीवेनाभेदः श्रुत्या वर्णितोऽपि मनसि नायातीयत आहुः—भेदस्येति । इदानीं परिदृश्यमानस्य भेदस्येत्यर्थः । तत्रैव श्रुतावेवेत्यर्थः । निरूपितमिति । तथा चेदानीमज्ञानदशायां तथा मनसि नायाति चेदपि न दोष इति भावः । ननु ज्ञानमज्ञाननिवर्तकमित्युक्त्याऽज्ञानस्याऽभावरूपत्वं प्रतीयते, अभावस्य बन्धकत्वं कथमित्यत आहुः—तथा

गङ्गाधरभट्टी ।

(५) अभेदबोधकेति । 'तत्त्वमसी'त्यादिश्रुतिभिरभेद उक्तः । एवं च भेदोऽतात्त्विकः, अज्ञानकृतत्वात्, तत्त्वं च, ज्ञाननिवर्त्यत्वात्, शुक्तिरजतवदिति प्रयोगः । प्रत्यक्षमप्याह—तथा चेति । 'विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठ'मिति पातञ्जलसूत्रभाष्येऽपि व्यासपादैः पुराणस्वारस्येन पञ्चपर्वाऽविद्या, प्रथमपर्वरूपतमसः स्वरूपाज्ञानस्य अन्यपर्वमूलत्वमुक्तम् । भावरूपेति । यथा अमित्रो न मित्राभावः, अपि तु तद्विरुद्धसम्पत् । तदवच्छेदिका जीवव्यावर्तिका । अनादित्वादिति । अविद्या अनादिर्भावरूपा च, अनादिवन्धरूपकारणीभूतविभागरूपभावकार्यजनकत्वाद्ब्रह्मवत् । यन्नैवं तन्नैवम्, घटाद्यज्ञानवत् ।

वरूपा तदवच्छेदिका मन्तव्या । जीवब्रह्मविभागस्यानादित्वात् । 'बन्धो-
ऽस्याविद्याऽनादि'रिति वचनात् । तथा च विचित्रपरिणामशीलया
सुवर्णसूत्रम् ।

इत्यनुभवसिद्धेति । 'विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठ'मिति पातञ्जलसूत्रभाष्ये
व्यासपादैः पुराणस्वारस्येनाविद्या पञ्चपर्वा व्याख्याता । तमो मोहो महामोहस्तामिस्रमन्ध-
तामिस्रमिति । तत्राऽविद्याख्यं तमोऽपरपर्यायं स्वरूपाज्ञानं तस्याः प्रथमं पर्व, तदेवाऽ-
न्येषां मूलम् । तेचाध्यासरूपत्वाद्भावरूपाः । तथा च यथा अमित्रो न मित्राभावः,
किन्तु तद्विरुद्धसंपत् । तथेयं ज्ञानविरुद्धमिथ्याऽज्ञानरूपा । माया च 'तमोरूपाऽनुभू-
ते'रिति तापनीये श्राविता, उक्तरूपानुभवसिद्धा, उक्तरीत्या भावरूपा, तदवच्छेदिका
जीवव्यावर्तिका, मन्तव्या श्रुत्युक्तानुभवेनाप्यङ्गीकार्येत्यर्थः । एवं प्रत्यक्षेणापि निश्चित्य
तस्या अनादित्वं साधयति—जीवेत्यादि । साऽनादिर्भावरूपा च, अनादिवन्धकारणी-
भूतविभागरूपभावकार्यजनकत्वात् । यदेवं तदेवं, ब्रह्मवत् । यन्नैवं तन्नैवं, घटाद्यज्ञानवदि-
त्यनुमानेनाप्यनादिभावरूपत्वसिद्धिः । यद्यपि बन्धस्यानादित्वमुक्तम्, तथापि विभागात्
पूर्वं बन्धे कृत्स्नस्य ब्रह्मणो बद्धत्वापत्तिरित्यगत्या विभागोत्तरकालीनत्वमाद्रियते । एवं
तस्या भावरूपत्वे दोषरूपत्वे च सिद्धे तस्याः प्रत्यायकत्वमाह—तथा चेत्यादि । नन्वस्तु

हरितोषिणी ।

चेति । एतादृश्यामविद्यायामनुभवं प्रमाणयन्ति—अहमज्ञ इति । तदवच्छेदिकेति ।
जीवावच्छेदिकेत्यर्थः । जीवधर्म इति यावत् । तथा च भावरूपा अविद्या अज्ञानमिति
भावः । इयमविद्या पञ्चपर्वा, तमो मोहो महातमस्तामिस्रमन्धतामिस्रमिति भेदात् । तत्र
स्वरूपाज्ञानरूपं तमोऽपरपर्यायमविद्याया यत्प्रथमं पर्व, तदेवान्येषां मूलम्, ते चाध्यास-
रूपत्वाद्भावरूपाः । इदं च सर्वं 'विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठ'मिति पातञ्जल-
योगसूत्रे स्पष्टमुक्तं, व्याख्यातं च भाष्ये व्यासचरणैः । एवमनुभवसिद्धाया मायाया अना-
दित्वं व्यवस्थापयन्ति—जीवेति । जीवस्यैव बद्धत्वमाह—बन्ध इति । ननु बन्धस्यानादित्वं
न वक्तव्यम्, तथा सति जीवब्रह्मणोरेकत्वाद्वह्मणि बद्धत्वं स्यादिति चेत्, न; विभागान-
न्तरमेव बद्धत्वस्वीकारात्, विभागस्य चानादित्वात् । चिरन्तनत्वमेवानादित्वं, न तु त-
स्यादिरेव नास्तीति नार्थ इत्यलमप्रस्तुतविचारेण । इदानीं भावरूपाया अविद्यायाः जग-
त्प्रतीतिजनकत्वमाह—तथा चेति । प्रतीयत इति । यथा दोषेण शुक्तौ रजतप्रतीतिः,
एवं मायाया विचित्रजगत्प्रतीतिरिति भावः । तथा च मायापि नास्ति जगदपि नास्ति-

अविद्यैव दोषरूपया विचित्रं जगत् प्रतीयते । युक्तं चैतत् । कार्यस्य तुच्छत्वेन तत्कारणेनापि तादृशेनैव भवितव्यम् । कारणसजातीयत्वात् कार्यस्य । यथा च मुखसम्बन्धमात्रेण दर्पणादिकं बिम्बप्रतिबिम्बभेद-निमित्तं, तथा चिद्रूपब्रह्मसम्बन्धमात्रेण तद्भेदनिमित्तं सा । तत्कृतत-दध्यासवशात् स्वस्मिन्नज्ञत्वं, कर्तृत्वभोक्तृत्वे, मन्यमानो जीवो विधि-नियोज्यादिभावं मनुते ! ततः शमदमादिभिर्गुरूपसत्तितदुपदेशश्रवण-मनननिदिध्यासनैश्चाविद्याधिष्ठानरूपस्वात्मनोऽद्वैतकूटस्थचिदेकरसत्व-

सुवर्णसूत्रम् ।

दोषरूपत्वं, भावरूपत्वं च, तथापि विचित्रपरिणामशीलत्वं कथमित्यत आह—युक्तमि-त्यादि । एतदिति । विचित्रपरिणामशीलत्वम् । तथा च जगत्तुच्छकारणकं, तुच्छत्वात् । यद्यादृशं तत्तादृशकारणकम्, घटादिवदिति सामान्यव्याख्या जगतस्तथात्वसिद्धौ तत्र सा-ध्यतावच्छेदकतया सिद्ध्यन्ती विचित्रपरिणामशीलतया सिद्ध्यतीत्यर्थः । एवं तस्या एकं कार्यमुक्त्वा कार्यान्तरमाह—यथा चेत्यादि । दर्पणादिकमित्यत्रादिपदं घटादिसंग्रहाय । एवं भेदस्याऽतात्त्विकत्वे जीवावच्छेदकतायां च प्रकार उक्तः । तेन जीवब्रह्मभेदस्तस्या नै-मित्तिकं कार्यम्, जगत्तूपादेयकार्यम् । उभयोः फलमाह—तत्कृतेत्यादि । भेदकृतो यः प्रतिबिम्बात्मत्वाध्यासस्तद्वशात् प्रतिबिम्बरूपेऽवच्छिन्नरूपे वा स्वस्मिन्नज्ञत्वादिकमध्यस्यन् हरितोषिणी ।

त्युभयोस्तुच्छत्वमाह—युक्तमिति । मायाया जगद्रूपं तुच्छं कार्यं युक्तम् । इदानीं दृष्टान्तेनान्यदप्याह—यथा चेति । दार्ष्टान्तिके योजयन्ति—तथेति । सम्बन्धमात्रे-णेति । मायाया इति शेषः । तद्भेदेति । जीवब्रह्मभेदनिमित्तमित्यर्थः । सा माया । तथा च मायायाः कार्यद्वयम् । एकं जीवब्रह्मभेदरूपं नैमित्तिकं कार्यमपरं विचित्रजगद्रूप-मुपादेयकार्यमित्यर्थः । जीवस्य जगतश्च परस्परं भोक्तृभोग्यादिसम्बन्धरूपं मायाकार्यस्य फलमाह—तत्कृतेति । मायाजनितजीवब्रह्मभेदकृतेत्यर्थः । तदध्यासेति । प्रतिबिम्बरूपे जीवेऽहममुक इति यः आत्मत्वाध्यासस्तद्वशादित्यर्थः । स्वस्मिन् । प्रतिबिम्बरूपे जीवे । यद्वशात् संसारस्तं प्रथममाहुः—अज्ञत्वमिति । कर्तृत्वभोक्तृत्वे इति । अहं यागकर्ताऽहं तत्फलभोक्तेत्यादि मन्यमान इत्यर्थः । विधीति । ‘स्वर्गकामो यजेते’त्यादिविधिना नि-योज्यते प्रेर्यते इति विधिनियोज्यः, तस्य भावमहमिदं न करोमीति चेन्मम दोषो भवि-ष्यतीत्याकारकं मनुते ॥ नन्वेतादृशी मायारूपा अविद्या बलवती चेत्, जीवस्य कदाचि-दपि मोक्ष एव न स्यादित्यतस्तत्र वेदोक्तमुपायमाहुः—तत इति । निदिध्यासनैरिति ।

लक्षणस्वरूपज्ञानेन अज्ञाननिवृत्त्या तत्कार्यरूपप्रपञ्चस्यापि निवृत्तेः 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इत्यादिश्रुतिनिरूपितो मोक्षः संपद्यते । रज्जुस्वरूप-ज्ञानेन प्राचीनसर्पाऽनुभवतत्कृतभयनिवृत्त्या स्वास्थ्यमिव । ननु ब्रह्मणः सर्वज्ञस्याविद्यासम्बन्धोऽशक्यवचनः, अज्ञत्वाऽऽपादकत्वात् । न च जीवाश्रयैव सेति वाच्यम्, ऐक्याङ्गीकारात्तयोः । एतेनैव जीवस्या-

सुवसूर्णत्रम् ।

जीवः स्वस्मिन् शास्त्रद्वारा विधिनियोज्यत्वं तत्फलभोक्तृत्वं चान्यच्चाध्यस्यति । एवमनर्थ-परम्परारूपं तस्याः फलमुत्त्वा शास्त्रान्तरद्वारा तन्निवृत्तिमाह-तत् इत्यादि । अज्ञान-निवृत्त्येति । ज्ञानेन स्वरूपाऽज्ञानरूपे तस्याः प्रथमपर्वणि नाशिते तन्मूलानि मिथ्याज्ञा-नरूपाणि पर्वान्तराण्यपि नश्यन्तीत्येवं मूलाऽविद्यानिवृत्तौ तत्कृताऽध्यासनिवृत्त्या । तथा च शास्त्रीयसाधनानां मोक्षप्रतिबन्धकीभूताऽज्ञाननिवर्तकत्वेन मोक्षजनकत्वोपचारः । न तु मोक्षो जन्यः, ब्रह्मरूपत्वात् । अतः स्वत एव संपद्यत इत्यर्थः । एवं यावत्सम्बन्धं तस्या अनर्थकारित्वे निरूपिते अवच्छेदिकेत्यनेनाऽवच्छिन्नवादस्यापि संगृहीतत्वात्तदादाय शङ्कते-नन्वित्यादि । तथा च मायाऽविद्ययोरभेदस्वीकारादेकस्या एव सम्बन्धेन शुद्ध-चिद्रूपे ब्रह्मणि कथं विरुद्धस्वरूपद्वयमित्यर्थः । एवमवच्छिन्नवादे आक्षिप्ते तद्विहाय माया-

हरितोषिणी ।

स्वरूपज्ञानेनेत्यनेनान्वयः । अविद्येति । अविद्याया अधिष्ठानमाश्रयरूपं यत् स्वात्मनः अद्वैतकूटस्थचिदेकरसत्वं, तल्लक्षणं यत्स्वरूपं तस्य ज्ञानेनेत्यर्थः । अज्ञानेति । अहं ब्रह्म न भवामि, किन्तु अहममुकशर्मैत्यज्ञाननिवृत्त्येत्यर्थः । एवमविद्यायाः प्रथमं पर्वं तमस्तस्य नाशे सति तन्मूलपर्वान्तरस्य नाशः । एवमविद्याया नाशे तत्कार्यस्य नाशमाह-तत्का-र्येति । संपद्यत इति । ब्रह्मरूपो मोक्षः स्वत एव संपद्यते इत्यर्थः । तथा च साधनाना-मज्ञाननिवर्तकत्वमेव, न तु मोक्षजनकत्वम्, तस्याजन्यत्वादिति भावः । अत्र दृष्टान्तमाहुः-रज्जुस्वरूपज्ञानेनेति । सर्पभ्रमाधिष्ठानं रज्जुस्तस्या यत्किञ्चित्प्रकाशेन ज्ञाने जाते यथा भयादिकं नश्यति, तद्वदत्रापीत्यर्थः । इदानीं मायाविद्ययोरैक्यमित्याशयेन सिद्धान्ती श-ङ्कते-नन्विति । अविद्यासम्बन्धाज्जीवत्वं चेत्स सम्बन्ध एव न घटत इत्याह-अज्ञ-त्वेति । तयोः जीवब्रह्मणोः । इदानीं बिम्बप्रतिबिम्बभावेन जीवेश्वरौ, न तु मायाव-

गङ्गाधरभट्टी ।

अनादिर्बन्धश्च विभागोत्तरकालिक एव । पूर्वं बन्धे कृत्स्नस्य ब्रह्मणो बद्धत्वापत्तेः । अज्ञा-ननिवृत्त्येति । मूलाज्ञाननाशे पर्वान्तराणामपि नाशात् । तदवच्छेदिकेत्यनेनावच्छिन्नप-

ऽप्यज्ञत्वमनुपपन्नमिति चेत् । न, जपाकुसुमाऽरुणस्फटिकस्तम्भश्रेणिग-
तपुरुषप्रतिबिम्बस्यारुणत्ववज्जीवस्याज्ञत्वावभासोपपत्तेः । तद्विम्बस्यो-
ज्ज्वलत्वेव, ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वोपपत्तेः । अविद्याश्रयत्वेन नाभेदानुपपत्ति-
रिति ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

ऽविद्ययोर्भेदं चाङ्गीकृत्य प्रतिबिम्बवादेन समाधत्ते—जपेत्यादि । अविद्याश्रयत्वेनेति ।
अज्ञत्वादेस्तथात्वेन । तथा च मायाऽविद्ययोरवान्तरभेदान्मायावच्छिन्नं, तस्यां प्रतिबिम्बितं
वा चैतन्यमीश्वरः । अविद्यायां तत्प्रतिबिम्बो जीव इति पक्षे न कोपि दोष इत्यर्थः । एव-
मत्र पुरुषप्रतिबिम्बदृष्टान्तेन तदस्थस्य ब्रह्मणो व्यवधानपुरःसरः सम्बन्धः । बिम्बोज्ज्वल-
त्ववत् सर्वज्ञत्वम् । तादृश्येऽपि मायाकृतं मायावच्छेदकृतं वा । जीवस्त्वविद्यायां प्रति-
बिम्ब इति तदज्ञत्वादिकं सर्वमविद्यायामेवेति तादृशस्य जगत्प्रतीतिरविद्यात एवोपपन्ना ।
एवं जगत्प्रतीतौ सिद्धायामुपाधेः सिद्धौ सविशेषनिर्विशेषयोरवास्तवो भेद इत्यपि श्रुता-
र्थापत्त्यैव सिद्धमित्युभयोरैनादित्वेनेत्यादीनि दूषणानि श्रुतिमूलकत्वाभावादेव निरस्तप्रा-
याणि । तथा सति सच्छब्दस्योपहितवाचकत्वेन च ‘यतो वाच’ इत्यादीनामपि न वि-
रोधः । एवं सति मुख्ये बाधाकर्तृत्वमप्यौपचारिकमेव । तथा सति ‘गौणश्चे’दित्यादीनि सूत्रा-
ण्यपि प्रधाननिरसनपराणीति न तेषामपि विरोधः । तदस्थलक्षणत्वाच्च न प्रतिज्ञाऽऽदिवि-
रोधोऽपि । ‘सर्वे वेदा’ इत्यादौ च वृत्तिः संकोच्येति न कोऽपि दोष इति ॥

हरितोषिणी ।

च्छिन्नं चैतन्यमीश्वरशब्दवाच्यम्, अविद्यावच्छिन्नं चैतन्यं जीवशब्दवाच्यमित्याशयेन
मायावादी समाधत्ते—जपाकुसुमेति । जपाकुसुमेनाऽरुणा या स्फटिकस्तम्भश्रेणिस्तद्वतः
शुद्धपुरुषप्रतिबिम्बस्तस्य—यथा अरुणत्वम्, एवमविद्यायां ब्रह्मप्रतिबिम्बस्य जीवत्वं, तस्य
पुनः अज्ञत्वं चेत्यर्थः । तयोः पुनरभेदं प्रतिपादयति—अविद्येति ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

क्षस्याप्युक्तत्वात् । अत्रैव शङ्कते—नन्विति । जपेत्यादि । अयमर्थः, मायाविद्ययोरवा-
न्तरभेदान्मायावच्छिन्नं तस्यां प्रतिबिम्बितं वा चैतन्यमीश्वरः, अविद्यायां तत्प्रतिबिम्बो
जीवः, तस्य च जगत्प्रतीतिरविद्ययोपपत्तौ सविशेषनिर्विशेषयोराविधिके भेदे च सिद्धे श्रु-
तिसूत्रादीनि मद्गीत्यैव नेयानीति ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः ।

जीवस्वरू-
पविचारोपक्रमे
बिम्बप्रतिबि-
म्बभावखण्ड-
नम् ।

(६) पूर्वं जीवस्वरूपं विचारणीयम्, यस्य सा शक्तिः । तत्र न तावद् ब्रह्मप्रतिबिम्बो जीव इति पक्षो युक्तिसहः । तथा हि—ब्रह्मणो नीरूपत्वेन प्रतिबिम्बाश्रयस्याऽज्ञानस्य च अस्वच्छत्वेन कस्य प्रतिबिम्बः स्यात् । रूपवत एव प्रतिबिम्बनियमात् । दृष्टानुसारिणी हि कल्पनोचिता । अन्यथा वायुदारुणोरपि बिम्बत्वप्रतिबिम्बाश्रयत्वप्रसङ्गात् । ननु दर्पणादावाकाश-
सुवर्णसूत्रम् ।

(६) एवं जगत्प्रत्यये प्राप्ते तद्दूषयितुं, ब्रूम इति प्रतिज्ञाय भ्रान्तिस्वरूपे उपाल-
भन्ते—पूर्वमित्यादि । सेति । जगद्भ्रमोत्पादिका । तद्रूपं मयोक्तमेवेत्युत्तरे तन्निषेधन्ति—
तत्र नेत्यादि । तद्व्युत्पादयन्ति—ब्रह्मण इत्यादि । नीरूपत्वेनेति । दर्पणसन्निधौ मुख-
स्येवाऽविद्यासन्निधावस्तु प्रतिबिम्बत्वमात्राभिमानो द्रष्टुः । न तु तस्याः सामर्थ्यं बिम्बगत-
धर्मकरणे । अत आद्यसदर्पणस्थमुखरूपान्यथात्ववदविद्यास्थेश्वरजीवयोः सर्वतःपाणिपाद-
त्वाङ्गुष्ठमात्रत्वादिधर्मा अपि शुद्धब्रह्मणि रूपे सत्येवोपपद्येरन्नान्यथेति भावः । ननु रूपसं-
योगक्रियाणां प्रतिबिम्बदर्शनान्नायं नियम इत्याशङ्कयामाहुः—अन्यथेत्यादि । तथा च
वायुसंयोगादेरप्रतिबिम्बात् तत्रापि रूपमेव प्रयोजकमिति न नियमभङ्ग इत्यर्थः । अवि-
द्याया एकतः स्वच्छत्वमङ्गीकृत्य नियमभङ्गमाशङ्कते—नन्वित्यादि । तद्दूषयन्ति—ने-
हरितोषिणी ।

(६) इदानीं परोक्तमतं दूषयितुं बिम्बप्रतिबिम्बभावं खण्डयन्ति—पूर्वमिति । सा
जगद्भ्रमजनिका अविद्या । प्रतिबिम्बो जीव इति पक्षं निराकुर्वन्ति—तत्र नेति । युक्त्य-
भावं विशदयन्ति—तथाहीत्यादिना । स्यादिति । बिम्बे ब्रह्मणि रूपं नास्ति, अज्ञानरू-
पायामविद्यायां स्वच्छता नास्तीति प्रतिबिम्बजीवप्रसक्तिरेव नास्तीति भावः । अन्यथा
दृष्टानुसारिकल्पनाया अभावे । नियमभङ्गं शङ्कते—नन्विति । दृश्यत इति । तथा चा-
विद्यायाः स्वच्छता मया स्वीक्रियते, तत्र रूपवत एव प्रतिबिम्बो जायते इत्ययं नियमो
न स्वीक्रियते, दर्पणे रूपरहितस्याकाशस्य प्रतिबिम्बादिति भावः । दूषयन्ति—नेत्यादिना ।

गङ्गाधरभट्टी ।

(६) रूपवत एवेति । ननु रूपसंयोगक्रियाणां प्रतिबिम्बोस्तीत्याह—अन्यथेति ।
तत्रापि रूपमेव प्रयोजकमिति भावः । न चास्ति वायुदारुणोः प्रतिबिम्बः, न तु तत्प्रत्यक्षं
रूपाभावादिति वाच्यम् । अरूपिणः प्रतिबिम्बस्वीकारे गौरवान्मानाभावाच्च । ननु नीरूपस्य

१ घ. पु. अस्वच्छत्वेनेति । साम्यावस्थायां गुणविवेकाभावेन शुद्धसत्त्वादिप्राधान्यस्याशक्यवचन-
त्वादस्वच्छत्वेनाधारदोषादपि तथेत्यर्थः इत्यधिकः पाठः ।
वि. ७

प्रतिबिम्बो दृश्यते । न । तावद्देशीयप्रभामण्डलस्यैव रूपवत्त्वेन प्रतीतेः । किञ्च, यत्र यदस्ति तत्र तन्न प्रतिबिम्बते, दर्पणरेखावत् । तथा च सर्वगतस्य ब्रह्मणोऽविद्यायामपि सर्वगतायां सत्त्वेन कथं प्रतिबिम्बः स्यात् । न च संयोगसम्बन्धेन तत्र वर्तमानत्वमप्रतिबिम्बे प्रयोजकम्, एतयोश्च सुवर्णसूत्रम् ।

त्यादि । तथा च प्रभायामेवाकाशप्रतिबिम्बाभिमान इति न नियमभङ्ग इत्यर्थः । ननु तत्र सर्वेषां प्रभां प्रतीम इत्यप्रतीतेरवकाशो दृश्यते इति प्रतीतेश्च नायमभिमानः, किन्तु प्रतिबिम्ब एवेति शङ्कायां तद्विहाय वृत्तिविचारेण दूषणान्तरमाहुः—किञ्चेत्यादि । वस्तुतस्त्ववकाशोऽपि प्रभासहित एव प्रतिबिम्बत इति स्वरूपसंबन्धविशेषेण रूपसत्ताया एव प्रयोजकत्वमिति भावः । तथा प्रतीतेरिति । प्रतिबिम्बितत्वप्रतीतेः । प्रतिबिम्बादिति । तादृशप्रभायामसंयुक्तांशस्याऽशक्यवचनत्वात् संयोगेन वृत्तिर्नाऽप्रतिबिम्बे प्रयोजिका, किन्तु व्याप्यवृत्तित्वमेव तथेति संयोगस्याऽव्याप्यवृत्तित्वेन प्रभाया अपि तथात्वेन प्रतिहरितोषिणी ।

तावद्देशीयेति । आकाशगतप्रभामण्डलस्यैव प्रतिबिम्बस्तस्य तु रूपवत्त्वमस्यैव । आकाशो दर्पणे प्रतिबिम्बते इत्ययमभिमान इति भावः । आकाशस्यैवायं प्रतिबिम्ब इति सार्वजनीनप्रतीतेर्नायमभिमान इत्यतो दूषणान्तरमाहुः—किञ्चेति । सत्त्वेनेति । अविद्यायां

गङ्गाधरभट्टी ।

रूपस्य प्रतिबिम्बान्नायं नियमः, सत्यम् ; रूपसमवायोस्तु प्रतिबिम्बे प्रयोजकः । रूपस्य स्वप्रतिबिम्बे त्विष्टापत्तिरेवास्तु । धर्मपुरस्कारेणैव धर्मिबोध्यात् । प्रतिबिम्बिताम्रतरुचलनादि तु नैव प्रतिबिम्बते, क्रियायास्त्वप्रत्यक्षत्वात् । किन्तु देशान्तरे रूपोपलम्भेन क्रियानुमीयते । *अथवा दृग्विषयस्यैव प्रतिबिम्ब इति तात्पर्यम् । तेन संयोगादीनामपि प्रति-

टिप्पणी ।

* अथवा दृग्विषयस्यैव प्रतिबिम्ब इति गङ्गाधरभट्टी । निबन्धे 'रूपस्पर्शादियुक्तस्य द्रव्यस्य रूपमात्रोपलम्भः प्रतिबिम्बः, क्रियायाश्चेति मूलेऽभिहितम् । आवरणभङ्गे च,—चकारः संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वसमुच्चायकः । तथा चोक्तविधधर्मिसंबन्धि यद्वर्पणादिसंबन्धेन रूपक्रियासंख्यादिज्ञानं स प्रतिबिम्बः । तेन च पदार्थान्तररूपमायिकज्ञानात्मा सिद्ध्यतीत्युक्तम् । इत्थं च सिद्धान्ते संयोगविभागादीनां क्रियायाश्च प्रतिबिम्बस्वीकारात् केवलं रूपरूपवतोरेव तदभ्युपगमः क्रियायास्त्वप्रत्यक्षत्वादि-त्यादिकथनं च न समुचितमिति पक्षान्तरमिदमुक्तम् ॥

न संयोगो, विभुत्वादतो नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । संयुक्तस्यापि प्र-
भामण्डलस्य तथा प्रतीतेः । न च यदंशे संयोगस्तदंशे न तथेति वा-
च्यम् । विसिनीसूत्रमात्रान्तरिताङ्गुलीतलभागस्थप्रभाया अपि दर्पणे
सुवर्णसूत्रम् ।

बिम्बादित्यर्थः । एवं च *तस्या गुणत्वपक्षेऽपि गुणसत्त्वे द्रव्यसत्त्वस्य नियामकत्वात्तत्रापि
किरणसत्त्वेन तत्संयोगस्याऽपि सत्त्वात्प्रभायाश्च रूपत्वेन किरणव्याप्यवृत्तित्वात् संयुक्तस-
मवायेन वृत्तिरिति तत्रापि संयोगस्यैव प्रयोजकतेति (ज्ञेयम्) । (तथा च व्याप्यवृत्तिरेव-
प्रतिबिम्बाऽप्रयोजिकेति न संयोगेन वृत्तिरिति भावः) । ननु 'गुणाद्वाऽऽलोकव'दिति
सूत्रे तस्या द्रव्याधिकदेशवृत्तित्वाङ्गीकाराद्द्रव्यसंयोगस्य तत्राभावेन स्वरूपैदेव व्याप्तेर्व्या-
हरितोषिणी ।

ब्रह्मणः सत्त्वेनेत्यन्वयः । पुनः शङ्कते—न चेति । प्रयोजकमिति । †दर्पणरेखा तु संयोग-
सम्बन्धेन दर्पणेऽस्तीति न तस्याः प्रतिबिम्ब इति भावः । नानुपपत्तिरिति । सुखेनावि-
द्यायां ब्रह्मप्रतिबिम्बो भविष्यतीति भावः । खण्डयन्ति—संयुक्तस्यापीति । तथा प्रतीतेः
प्रतिबिम्बप्रतीतेः । प्रभामण्डलं संयोगसम्बन्धेन सर्वावच्छेदेन दर्पणेऽस्ति, तस्य पुनस्तत्र
प्रतिबिम्बोऽपि दृश्यत इति न किञ्चिदेतदित्यर्थः । पुनः शङ्कते—न चेति । अस्तु नाम
सर्वावच्छेदेन संयोगः, किञ्चिदवच्छेदेन विद्यमानस्य प्रभामण्डलस्य दर्पणे प्रतिबिम्बो
नास्तीत्यर्थः । उत्तरयन्ति—विसिनीति । विसिनी कमलिनी तत्सूत्रमात्रान्तरिता या
गङ्गाधरभट्टी ।

बिम्बसिद्धिः । प्रभामण्डलस्यैवेति । एवं तमस्यपि तमस एव प्रतिबिम्बः । श्यामरूप-
त्वेन तमसो ग्रहणात् । प्रतिबिम्बादिति । एवं च व्याप्यवृत्तित्वमेवाप्रतिबिम्बप्रयोज-

टिप्पणी ।

* तस्या गुणत्वपक्षेऽपीति सुवर्णसूत्रम् । 'गुणाद्वे'त्यस्याणुभाष्ये स्पर्शानुपलम्भा-
त्प्रभा गुण इत्युक्तम् । सूत्रे प्रभासामान्यवाचकालोकपदे सत्यपि, मणिप्रवेककान्तिर्वहुदेशं
व्याप्नोति तद्वदिति प्रभाविशेषोपादानमनायासेन वादिधीसमाधये । यतस्तत्र स्पर्शानुप-
लम्भो निर्विवादः । भानुप्रभादौ स्पर्शोपलम्भस्तु तत्स्थतैजसाद्यवयवविषयः ॥

† दर्पणरेखा तु संयोगसम्बन्धेनेति तोषिणी । खातरूपाया रेखाया आकाशे,
मण्यादिजन्याया धराभसोरन्तर्भावेन च द्रव्यत्वमेवेति संयोगो नानुपपन्नः ॥

१ द्रव्यद्वारा तस्या अपि संयोगेनैव वृत्तित्वमिति न तस्याः प्रतिबिम्बप्रयोजकत्वमिति ज्ञेयम् ।
२ पृष्ठचिह्नान्तर्गतः पाठः ग. ड. पु. नास्ति । ३ रूपाप्तेर्व्याप्यवृत्तित्व ।

प्रतिबिम्बात् । किञ्च 'द्वा सुपर्णा सयुजा', 'गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे'
'गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शना'दित्यादिश्रुतिन्यायनिर्णीता जीव-
परमात्मनोरेकत्र स्थितिर्विम्बप्रतिबिम्बपक्षे न संगच्छते । तयोर्लोके त-
सुवर्णसूत्रम् ।

प्रवृत्तित्वमपि नाऽप्रतिबिम्बे प्रयोजकं, किन्तु तद्वृत्तितत्त्वच्छत्वाच्छादकत्वमेव तथेति,
प्रकृते तदभावान्न दोष इत्याशङ्कायां दूषणान्तरमाहुः—किञ्च द्वा इत्यादि । स्थितिरिति ।
इतरेतरविलक्षणा स्थितिः । तथा चाऽऽद्यायां श्रुतौ द्वित्वादेरेकतूष्णीकत्वाऽपरक्रिययोः कथ-
नाद्वितीयस्यां छायातपत्वोक्तावपि व्यासेनात्मानाविति निर्णीतत्वाद् द्वयोः प्रवेशस्योक्तत्वाच्च
तेषां विरोधो दुर्वार इत्यर्थः । यत्तु नीरूपस्य प्रतिबिम्बे *'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवे'ति
श्रुतिरेव मानमिति कश्चित् । तत्र । ब्राह्मणोपक्रमे सर्वात्मकत्वप्रतिपादनोत्तरं 'पुरश्चक्र'
इति मन्त्रेण पूःकरणप्रवेशयोरुक्तत्वात्तेन प्राप्तस्य भेदस्य निवारणायैतन्मन्त्रस्य प्रवृत्तत्वेन

हरितोषिणी ।

अङ्गुली तत्र विद्यमाना या प्रभा तस्याः संयोगः किञ्चिदवच्छेदेन दर्पणेऽस्तीति तस्याः
प्रतिबिम्बो दृश्यत इत्यर्थः । दर्पणे अङ्गुल्याः संयोगे जाते अङ्गुल्याः संयोग एव तत्र
भविष्यति, न तु अङ्गुलीस्यप्रभासंयोग इत्येतदर्थं विसिनीसूत्रमात्रान्तरितेत्युक्तम् । दर्पणे
प्रभासंयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वसूचनार्थमङ्गुलीग्रहणम् । रात्रावन्धकारे प्रतिबिम्बो न दृश्यते
इति किरणसंयोगसूचनार्थमङ्गुलीस्यप्रभाग्रहणम् । अस्तु सर्वोप्ययं युक्तिप्रचार इति स्वार-
स्याभावाद्दूषणान्तरमाहुः—किञ्चेति । 'द्वा सुपर्णा' इति 'गुहां प्रविष्टावि'ति च श्रुतिवा-
क्यद्वयमुक्त्वा व्याससूत्ररूपां स्मृतिमाहुः—गुहां प्रविष्टावात्मानौ हीति । तयोरिति ।

गङ्गाधरभट्टी ।

कम् । संयोगस्य प्रभायाश्चाव्याप्यवृत्तित्वात्प्रतिबिम्बः । प्रभाया गुणत्वेन तत्रापि द्रव्यसत्त्वे
किरणसत्त्वेन तत्संयोगोप्यस्तीति संयोगस्यैव प्रयोजकत्वेपि न क्षतिः । 'ननु गुणाद्वा लोकव-
दि'ति सूत्रे प्रभाया द्रव्याधिकदेशवृत्तित्वाङ्गीकाराद्द्रव्यसंयोगस्य तत्राभावाद्वाप्यवृत्तित्वं
नाप्रतिबिम्बे प्रयोजकम् । तद्वृत्तित्वे सति तत्स्वच्छत्वाच्छादकत्वमेव तथेति चेत्तत्राह—
द्वा सुपर्णेति । स्थितिरिति । इतरेतरविलक्षणा । आद्यायां श्रुतौ द्वित्वादेरेकतूष्णी-

टिप्पणी ।

* 'रूपं रूपं प्रतिरूप' इति सुवर्णसूत्रे,—'इदं वै दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदे-
तदृषिः पश्यन्नवोचद्रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय इन्द्रो मायाभिः

१ घ. पु. नाप्रतिबिम्बप्रयोजकम् । २ घ. पु. तद्व्याप्यवृत्तित्वे सति । ३ ग. पु. स्वच्छत्वापाद-
कत्वमिति पाठः । ४ घ. पु. परस्वक्रिययोरिति पाठः ।

सुवर्णसूत्रम् ।

‘अयं वै हरय’ इत्यादिना विवृतत्वेन चात्र, रूपं रूपयित्वा प्रतिरूपः प्रतिपुस्तकन्यायेन मूलरूपो बभूवेत्यर्थस्य विवक्षिततया तस्याः प्रतिबिम्बबोधकत्वे मानाभावात् ।

गङ्गाधरभट्टी ।

कत्वापरक्रिये उक्ते । द्वितीयस्यां छायातपत्वोक्तावपि व्यासेनात्मानाविति निर्णीतम् । अत्र परेषां षष्ठमतानि—अनादिरनिर्वाच्या मूलभूतप्रकृतिर्माया चिन्मात्रसम्बन्धिनी तस्यां चित्प्रतिबिम्ब ईशः, तस्या एव परिच्छिन्नानन्तप्रदेशेषु आवरणविक्षेपशक्तिमत्स्वविद्याख्येषु चित्प्रतिबिम्बो जीव इत्येकम् । सैव प्रकृतिः शुद्धसत्त्वप्रधाना माया, तत्र चित्प्रतिबिम्ब ईशः, मलिनसत्त्वाविद्यायां चित्प्रतिबिम्बो जीव इति द्वितीयम् । ननु सत्त्वस्या-क्रियत्वमिति चेद्विक्षेपशक्तौ मायाया आवरणशक्तावविद्यायाः प्रतिबिम्बाभासो जीव इति तृतीयम् । त्रिष्वपि ईश एव, तस्यैव रूपान्तरं वा परमात्मेति । तत्र दर्पणरूपाविद्यासम्बन्धाभावः स्फुटः । एवमविद्यायां चित्प्रतिबिम्ब ईशः, अन्तःकरणे जीव इति तुरीयेऽपि ईशस्य सर्वज्ञत्वादिनिर्वाहाय तूलाविद्या तत्र नेत्यभ्युपेयम् । घटाकाशजलाकाशमहाकाश-मेघाकाशवत्कूटस्थजीवब्रह्मेश इति चिच्चातुर्विध्यमते ब्रह्माश्रितमायातमसि स्थितासु सर्व-प्राणिनां धीवासनासु प्रतिबिम्ब ईशः, स्थूलसूक्ष्मदेहावच्छिन्नचैतन्यस्थिते मायाकल्पितेऽ-न्तःकरणे प्रतिबिम्बो जीव इति पञ्चमम् । अत्रापीशपरमात्मनोरैक्यात् तथा । अन्तःकर-णावच्छिन्ना चिदीशो विम्बभूतः, अज्ञाने तत्प्रतिबिम्बो जीवः, अज्ञानपरिणामोन्तःकरणं जीवस्य विशेषाभिव्यक्तिस्थानमिति षष्ठम् । अत्रापि तथेति दिक् । यन्त्रीरूपस्य प्रतिबिम्बे ‘रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवे’ति श्रुतिरेव मानम्, तन्नः उपक्रमे सर्वात्मकप्रतिपादनात् तन्मध्ये ‘वै हरय’

टिप्पणी ।

पुरुषरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेत्ययं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्यनुशासन’-मिति संपूर्णा श्रुतिः । ‘इयं पृथिवी सर्वेषां भूताना’मित्यारभ्य ‘ब्रह्म सर्वानुभूरित्यनुशा-सन’मित्यन्तं बृहदारण्यकस्य पञ्चमब्राह्मणम् । अत्रोपक्रमे ‘इयं पृथिवी’ति श्रुतौ ‘योऽयमा-त्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्व’मिति ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वमुक्तम् । उपसंहारे च ‘तदेतद्ब्रह्मापूर्व-मनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभू’रित्यत्र ‘तदेतद् ब्रह्मे’ति जडस्य ‘अयमात्मा ब्रह्मे’ति जीवानां च ब्रह्मत्वबोधनेन ब्रह्मणः सर्वरूपता प्रतिपादिता । इत्थमुपक्रमोपसंहा-राभ्यामिह ब्रह्मप्रकरणावगमान्न मध्ये ‘रूपं रूपं’मित्यस्य जीवप्रतिबिम्बत्वबोधकता युक्तेति तत्त्वम् ॥

थाऽदर्शनात् । अपरं च, अविद्यायां ब्रह्मप्रतिबिम्बो जीव इति, मोक्ष-
सुवर्णसूत्रम् ।

ना'प्येकधा बहुधे'ति श्रुतिबलात् प्रतिबिम्बो वक्तुं युक्तः । तत्र चन्द्रदृष्टान्तेनांशप्र-
वेशद्वारा तस्य विवक्षितत्वेन रूपवत्तायामेव तस्याऽभिप्रेतत्वात् । त्वया तदनङ्गीकारात् ।
तस्या ब्रह्मप्रकरणस्थत्वेन ब्रह्मनानाप्रतीतावेव दृष्टान्तपर्यवसानाच्च । एवं 'जीवेशावाभा-
सेन करोती'त्यत्रापि ज्ञेयम् । तस्य कार्यजीवेश्वरपरत्वाद्वा । जीवो जीवं विहाय मां,
'जीवो जीवेन निर्मुक्त' इत्येकादशे कार्यजीवस्याऽपि स्वीकारात् । हिरण्यगर्भादीनां का-
र्येश्वरत्वाच्च । अतस्ता अप्यादाय न भवदभिमतजीवस्वरूपस्य सिद्धिरित्यर्थः नन्वविद्याया
अघटितघटनापटीयः स्वभावत्वाद्विम्बप्रतिबिम्बरूपयोः परमात्मजीवयोरेकत्र स्थितिरपि ना-
ऽनुपपन्नेति शङ्कायां दूषणद्वयमन्यदाहुः—अपरं चेत्यादि । जीवस्येत्यादि च । तथा

हरितोषिणी ।

एकत्र स्थितयोरित्यर्थः । अदर्शनादिति । विम्बप्रतिबिम्बभावाददर्शनादित्यर्थः । ननु अ-
घटितघटनापटीयस्या लौकिकविलक्षणया मायया एकत्रस्थितयोरपि विम्बप्रतिबिम्बभावो
भविष्यतीत्यत आहुः—अपरं चेति । विम्बप्रतिबिम्बभावपक्षे महती हानिरित्याहुः—अ-
गङ्गाधरभट्टी ।

इति तद्विवरणाद्रूपं रूपमिति णमुलन्तं, रूपयित्वा रूपयित्वा प्रतिरूपः, प्रतिपुस्तकन्यायेन
मूलरूपो बभूवेत्यर्थात् । ब्रह्मविन्दूपनिषदि 'एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रव'दित्यस्य तु भूते भूते प्रतिदेहमंशेन व्यवस्थितः ।
यथा जले चन्द्रः अंशुरूपेणांशेन स्थितः, एकधा चन्द्ररूपेण, बहुधानेकसंस्थापन्नादिविशि-
ष्टरूपेण च दृश्यते, तथात्मा एकधा जीवरूपेण, बहुधा इन्द्रियादिवैशिष्ट्येनेत्यर्थः । अत
एव दशधेति पाठान्तरम् । उभयोरपि श्रुत्योर्निरूपस्य प्रतिबिम्ब इति न शब्दगोचरोर्थः,
प्रत्युत रूपिचन्द्रादिपदाद् रूपवत् एवेति त्वन्मतेपि स्यात् । 'जीवेशावाभासेन करोती'ति
श्रुतावपि पूर्वं 'वटबीजवदेषा माया स्वाव्यतिरिक्तानि परिपूर्णक्षेत्राणि दर्शयित्वे-

टिप्पणी ।

* 'जीवेशावाभासेन करोती'ति सुवर्णसूत्रम् । इयं श्रुतिर्नृसिंहोत्तरतापनीयनव-
मखण्डस्था । तत्र प्रारम्भे 'देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्निममेव नो भगवन् ! ओङ्कारमात्मा-
नमुपदिशे'ति देवैः पृष्ठे 'तथेत्युपद्रष्टानुमन्तैष आत्मा सिंह' इत्योङ्कारवाच्यं ब्रह्मोपदिश्यो-
पसंहारे 'तस्मादात्मन एव त्रैविध्यं सर्वत्र योनित्वमपी'ति सर्वयोनिभूतं ब्रह्मैवोपदिष्टमिति
ब्रह्मनानाप्रतीतावेवास्याः श्रुतेस्तात्पर्यम्, न त्वाभासत्वबोधने प्रतिबिम्बत्वबोधने वा ॥

आविद्यानाश इति वदतस्तव मते जीवस्वरूपनाश एव मोक्ष इति संप-
द्यते । तथा च 'आत्महानमपुरुषार्थ' इति मोक्षस्यापुरुषार्थत्वमापद्येत ।
जीवस्यालीकत्वमपि स्यात् । तथा सति कोऽपि पारलौकिकप्रयत्नं न
कुर्यात् । तथा हि-मुमुक्षुर्हि मोक्षस्वरूपं, बद्धत्वेन स्वस्वरूपं च ज्ञात्वा
तत्साधने यतिष्यते । तथा चोक्तोभयस्वरूपज्ञाने सर्वं मिथ्येति ज्ञात्वा,

सुवर्णसूत्रम् ।

चाऽघटितघटनापदुत्वेपि मोक्षजीवस्वरूपयोः साधुत्वसत्त्वाऽऽपादनसामर्थ्यस्य कल्पनाविरु-
द्धत्वेनाऽनुद्धार्यत्वात्तादृशस्वभावाङ्गीकारेऽपि न भवदभीष्टसिद्धिरित्यर्थः । एवं तन्मतं दूष-
यित्वा तस्याऽऽसुरत्वबोधनाय पूर्वोक्तदूषणाभ्यामापद्यमानं दूषणान्तरं वदन्ति व्युत्पाद-
यन्ति च-तथा सतीत्यादि । तथा हीत्यारभ्योच्छिद्येतेत्यन्तम् । ननु कर्मफलदोषदर्श-
नात्प्रवृत्तिरिति चेत् तत्राहुः तूष्णीमित्यादि । तथा च संसारहेतुत्वेनैहिक्याः, स्वरूप-
हानिहेतुत्वेनाऽन्यस्या इत्येवं द्वयोरपि फलदोषं पश्यन्न किञ्चित् कुर्यादिति सर्वप्रवृत्तिप्रति-

हरितोषिणी ।

विद्यायामित्यादिना । निबन्धेऽप्युक्तं—'जीवहानिस्तदा मुक्तिरिति' । तथा चेति ।
जीवस्वरूपनाशस्यैव मोक्षत्वे चेत्यर्थः । अथ सर्वमविद्याया एव जालं मिथ्येति स्वीकर्तुर्मम
मते मोक्षस्यापुरुषार्थत्वमस्तु, जीवस्यालीकत्वमप्यस्त्वित्यत आहुः तथा सतीति । जी-
वस्यालीकत्वे सतीत्यर्थः । कुतो न कुर्यादित्यतो विशदयन्ति-तथा हीति । तत्साधन
इति । मोक्षसाधन इत्यर्थः । तथा चेति । भवदुक्तरीत्या चेत्यर्थः । उक्तोभयेति । जी-
वस्वरूपनाशो मोक्षः, जीवस्तु अलीक इत्युभयेत्यर्थः । एतादृशोभयस्वरूपज्ञाने किं बाध-
कमत आहुः-सर्वमिति । कुतोपि न निवर्ततेति । असन्मार्गान्निवृत्तिः केषामपि न

गङ्गाधरभट्टी ।

त्युक्तत्वात् करोतिर्दर्शनकरणार्थः । मायाया अपि भगवदभिन्नशक्तित्वेन नित्यत्वाद्वटवीज-
दृष्टान्तस्यापि सत्यत्व एव संगतिः । मिथ्यात्वप्रदर्शकत्वे तु इन्द्रजालादिकमेव दृष्टान्तत्वेन
स्यात् । यद्वा 'जीवो जीवं विहाय मां', 'जीवो जीवेन निर्मुक्त' इत्यादौ श्रीभागवते कार्य-
जीवस्य हिरण्यगर्भादेः कार्येश्वरस्य स्वीकारान्न दोषः । इदं च निबन्धावरणभङ्गसृष्टिवा-
दादौ विस्तृतम् । नन्वविद्याया अघटितघटनापटीयस्याः स्वीकाराद्विस्वप्रतिबिम्बयोरेकत्र
स्थितिरत आहुः-अपरं चेति । तूष्णीं वा तिष्ठेदिति । ननु 'न हि कश्चित्क्षणम-
पीतिवाक्यात्प्रवृत्तिस्तत्राहुः-निषिद्धेति । प्रच्छन्नेति । ननु 'नानुध्यायाद्ब्रह्म शब्दा'-
निति श्रुतेः वेदस्य तथात्वं ब्रवीमीति चेत्, न अनया श्रुत्या प्रामाण्यं परित्यक्तम् ।
'यत्र वेदा अवेदा' इत्यपि दग्धदहनवज्ज्ञानिनो वेदेन न प्रयोजनमित्येवाह, नान्यत् ।

प्रवृत्तिश्चाविद्याध्यासकृतैवैहिकी पारलौकिक्यपीति ज्ञात्वा च, वरमै-
हिक्येव, न तु पारलौकिकी, स्वरूपहानिहेतुत्वादिति सर्वाप्रवृत्तौ निवृ-
त्तिमार्ग एवोच्छिद्येत । तूष्णीं वा तिष्ठेत् सर्वोऽपि । निषिद्धविहितयो-
श्चाविशेषात् कुतोऽपि न निवर्ततैवेति सन्मार्गमात्रोच्छेदनायेदृशं मतं
प्रवर्तयन्, व्यवहारमात्रे वेदमपि प्रमाणत्वेनोररीकुर्वन् प्रच्छन्नबौद्धो-
ऽसि । वेदमपि स्वाज्ञानकल्पितं ब्रुवन्नतिधृष्टोऽसि । नन्वखिलप्रपञ्चस्यैव

सुवर्णसूत्रम् ।

रोध इत्यर्थः । ननु 'न हि कश्चि'दिति वाक्याद्गुणैरेव प्रवृत्तिरिति चेत्तत्राहुः—निषिद्धे-
त्यादि । तथा च तस्मिन् संदर्भे यज्ञार्थकर्मव्यतिरिक्तकर्मप्रवृत्तेरेव तद्गुणजन्यत्वबोधनात्त-
त्तदननुसन्धायैवं दुष्कल्पनां कल्पयतस्तवाऽऽसुरत्वमेव निश्चीयत इत्यर्थः । ननु वेदस्य
व्यवहारमात्रे प्रामाण्यं न मदाग्रहसिद्धं, किन्तु 'नानुध्यायाद्ब्रह्मच्छब्दान्' 'जिज्ञासायां
संप्रवृत्तौ नाद्रियेत्कर्मचोदना'मित्यादि श्रुतिस्मृतिसिद्धमतो न मम दोष इत्यत आहुः—
वेदमपीत्यादि । तथा च यदि प्रमाणसिद्धमेव सर्वं ब्रूषे तर्ह्यत्रापि प्रमाणं वद । यदि न
वदसि, तदा तत्तात्पर्याऽज्ञानेन पूर्वोक्तमपि धार्ष्ट्यादेव, वेदस्य परोक्षवादत्वेन व्यवहारे
तात्पर्याभावादित्यर्थः ॥ एवमुपालम्भे स्वस्य वेदतात्पर्यज्ञत्वाभिमानेनाह—नन्वित्यादि ।

हरितोषिणी ।

स्यादित्यर्थः । व्यवहारमात्रे इति । मौञ्जीबन्धनादिव्यवहारे इत्यर्थः । किञ्चिदंशे वेदस्य
प्रमाणत्वस्वीकारादाहुः—प्रच्छन्नेति । 'मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमुच्यते'
इति पञ्चपुराणवाक्यात् । अज्ञानेन कल्पितं सर्वमिति तेषां मतं, तत्खण्डयन्ति—वेदम-
पीति । शङ्कते—नन्विति । समाधानमाहुः—बाढमिति । वेदस्य स्वाज्ञानकल्पितत्वख-
ण्डने युक्तिं विशदयन्ति—तथा हीत्यादिना । फलादानायेति । फलानां ग्रहणार्थमि-
त्यर्थः । कश्चिदिति । न हीति । पूर्वणान्वयः । दार्ष्टान्तिके व्युत्पादयन्ति—एवमिति ।
तथात्वम् कल्पितत्वम् । तदुक्तेति । वेदोक्तेत्यर्थः । शङ्कते—नन्विति । उत्तरयन्ति-
सत्यमिति । दृष्टचरीति । तदा स्वप्रावस्थायां सत्यमेवेति विदुषः प्रवृत्तिर्दृष्टचरीत्यर्थः ।
न त्विति । स्वप्नं पश्यामि न सत्यमेवं स्वप्न एव जानतः पुरुषस्य प्रवृत्तिर्न तु दृष्टचरी-
त्यर्थः । एवं वेदे कल्पितत्वं जानतः पुरुषस्य तदुक्तकर्मणि प्रवृत्तिर्न भविष्यतीति भावः ।
पुनः शङ्कते—नन्विति । विशेषदर्शनस्येति । दूरत उच्चैस्त्वविशिष्टः कश्चित् पुरुषाकारो
दृष्टः, तत्र स्थाणुत्वभ्रमो जातस्तदनन्तरं किञ्चित्समीपे आगते पुरुषत्वव्याप्यहस्तपादादि-
मानयमित्याकारकं विशेषदर्शनं जायते, न तु स्थाणुत्वव्याप्यवक्रकोटरादिमानयमित्याकार-

तथात्वात्तन्मध्यपातित्वेन वेदेऽपि तथात्वं ब्रवीमि; बाढं ब्रवीषि; निर-
ङ्कुशत्वात् ते तुण्डस्य, न तु युक्तियुक्तं ब्रवीषि । तथाहि—न हि प्रति-
बिम्बिताग्रतरुकदम्बफलादानाय प्रसारितबाहुः प्रतिबिम्बितत्वं जानन्
दृष्टचरः कश्चित् । एवं वेदे तथात्वं जानन्, तदुक्तस्वर्गाऽपवर्गादिफलक-
यागसंन्यासादिषु बह्वायाससाध्येषु सर्वबन्धुपरित्यागेन सर्वसुखवैमु-
ख्येन च को वा प्रवर्तेत । ननु स्वप्ने स्वाप्निकफलार्थं प्रवृत्तिर्दृष्टचरी । स-
त्यम् दृष्टचरी ? तदा तत् सत्यमेवेति विदुषो, न तु स्वप्नमिमं पश्यामि,
न पारमार्थिकमिति स्वप्न एव विदुष इति गृहाण । ननु विशेषदर्शनस्य
स्वसजातीयस्यैव भ्रमस्य निवर्तकत्वात् प्रकृते च प्रापञ्चिकभ्रमस्यापरोक्ष-
रूपत्वाच्छाब्दं ज्ञानं न तन्निवर्तनसमर्थमिति प्रवृत्तिरुपपद्यत इति चेद्,

सुवर्णसूत्रम् ।

प्रपञ्चस्याज्ञानकल्पितत्वं ब्रह्माभेदबोधकश्रुत्यभिप्रायसिद्धम् । प्रपञ्चः स्वनामरूपभेदेन द्वि-
धेति नामप्रपञ्चरूपे वेदे तथात्वं तात्पर्यज्ञानादेव ब्रवीमीत्यर्थः । तदपि दूषयन्ति—बाढ-
मित्यादि । तथा च श्रुतार्थापत्तेः शब्दत्वाऽभावेन युक्तित्वाद्युक्त्यन्तरविरोधे तथा तथा
कल्पनं न शक्यमित्यर्थः । ननु मूलाभावे युक्त्यन्तरं निर्बलमिति शङ्कायां तद्वद्बलं व्युत्पा-
दयन्ति—तथा हीत्यादि । तथा च यस्मात् सर्वः प्रवर्तते तस्मान्न वेदे तथात्वज्ञानमतो
यथा तस्यामर्थापत्तावेका श्रुतिर्मूलत्वेन त्वयाभिसन्धीयते, तथाऽस्यां दृष्टार्थापत्तौ सर्वा श्रु-
तिर्मूलमितीयं युक्तिस्ततः प्रबलेत्यर्थः । एतस्या युक्तेर्निर्मूलत्वाय प्रकारान्तरेण प्रवृत्तिमुप-
पादयति—ननु स्वप्नेत्यादि । तदुपगम्य दूषयन्ति—सत्यमित्यादि । तथा चात्र वेदस्याऽ-
ज्ञानकल्पितत्वेन मिथ्यात्वं त्वया प्रतिपाद्यत इति तद्विपरीतज्ञानान्न त्वदुक्तरीत्या प्रवृत्त्यु-

हरितोषिणी ।

कम् । ततो नायं स्थाणुः, किन्तु पुरुष इत्याकारकं प्रमात्मकं ज्ञानं जायते, तत्र भ्रमोऽपि
प्रत्यक्षात्मकः, विशेषदर्शनमपि प्रत्यक्षात्मकमिति विशेषदर्शनस्य स्वसजातीयभ्रमनिवर्तकत्व-
मुपपन्नम् । प्रकृते प्रापञ्चिकभ्रमः, अहममुक इत्याकारकोऽपरोक्षः प्रत्यक्षरूपः, तस्य वेद-
जन्यं शाब्दं विशेषदर्शनं न निवर्तकम् । प्रत्यक्षशाब्दयोर्वैजात्यादित्यखण्डार्थः । समाधा-

गङ्गाधरभट्टी ।

बाढमिति । अर्थापत्त्या साधितस्याप्रामाण्यस्य दुर्बलत्वं प्रत्यक्षशब्दापेक्षयेति भावः । दृष्टचरी-
ति । 'भूतपूर्वे चरट्' । टित्त्वान्डीप् । टावन्तपाठस्तु लेखकप्रमादात् । यद्वा दृष्टं दर्शनं चरो वि-

नैतत् सारम् । प्रतिबिम्बत्वेनानुमिताऽसत्त्वानामपि तरूणां चाक्षुषप्रतीतिवत्, शाब्दज्ञानानन्तरमपि प्रपञ्चप्रतीतिरास्तां नाम, न तु जातु प्रवृत्तिः । अन्यथा तत्फलार्थापि प्रवृत्तिः स्यात् । प्राग् जातस्य च यागब्रह्मज्ञानयोः स्वर्गमुक्तिफलकत्वज्ञानस्य पश्चाज्जातेन तन्मिथ्यात्वज्ञानेन बाधे बाधकाभावः, उभयोरपि शाब्दत्वात् । ननु द्वैतप्रतीतिरेवानर्थसुवर्णसूत्रम् ।

पपत्तिरित्यर्थः । पुनरपि प्रवृत्तिमुपपादयति—नन्वित्यादि । शाब्दमिति । प्रपञ्चमिथ्यात्वबोधकशब्दजन्यम् । तदूपयन्ति—नेत्यादि । तथा च तादृशविशेषज्ञानस्य भ्रमाऽनिवर्तकत्वात्तस्य फलार्थप्रवृत्त्युपपादकत्वं दुर्घटमेवेत्यर्थः । ननु भ्रमाऽनिवृत्तौ कदाचित्प्रवृत्तिरपि संभाव्यत एवेत्यत आहुः—प्रागित्यादि । इदं दूषणं तुष्यतु दुर्जनन्यायेन तदुक्तमुपगम्य दत्तं ज्ञेयम् । विशेषदर्शने विजातीयभ्रमनिवर्तकत्वस्याऽपि दर्शनाद्, वल्मीकादौ जातस्य घट इति चाक्षुषभ्रमस्य रात्रौ वल्मीकस्पर्शनेन निवृत्तेः, क्षौमादौ जातस्य कार्पासमिति स्पर्शनभ्रमस्य दिवा तच्चाक्षुषेण तदभिज्ञवाक्येन च निवृत्तेः सर्वलोकप्रसिद्धत्वात्, मणिहरितोषिणी ।

नमाहुः—नैतदिति । प्रतिबिम्बत्वेनेति । धूमभ्रान्त्या धूलीपटलेन यथा बह्व्यनुमितिः, एवं प्रतिबिम्बत्वेन जले वृक्षासत्त्वानुमिति रित्यर्थः । शाब्दज्ञानानन्तरमिति । उपनिषदर्थज्ञानानन्तरमित्यर्थः । अन्यथा एवं प्रपञ्चमिथ्यात्वज्ञानानन्तरं प्रवृत्तिस्वीकारे । तत्फलार्थेति । प्रतिबिम्बितवृक्षफलार्थापीत्यर्थः । ननु प्रतिबिम्बितवृक्षाणां तत्फलानामपि प्रतीतिसमय एवासत्त्वबोधान्न प्रवृत्तिः, प्रकृते तु तथाऽभावादित्यत आहुः—प्राग् जातस्येति । पूर्वमध्ययनकाले जातस्येत्यर्थः । पश्चाज्जातेनेति । मनननिदिध्यासादिना जातेन तत्त्वज्ञानेनेत्यर्थः । तन्मिथ्यात्वज्ञानेनेति । वेदोक्तयागादिफलानामित्यर्थः । विशेषदर्शनस्य स्वसजातीयभ्रमनिवर्तकत्वमिति परोक्तनियमस्य स्वीकारादाहुः—उभयोरिति । वस्तुतस्तु तवामिमतनियम एव नास्ति । मणिपरीक्षादौ चाक्षुषकाचत्वभ्रमे जाते पश्चात् स्पर्शनेन, पट्टाम्बरे स्पर्शनेन कार्पास इत्ययमिति भ्रमस्य चाक्षुषेण तज्ज्ञवचनेन च वल्मीकघटादौ चाक्षुषभ्रान्तेर्वल्मीकस्पर्शनेन च भ्रमनिवृत्तेर्दृष्टत्वादिति बोध्यम् । अत्र मिथ्यावादी प्रवृत्तिमुपपादयति—नन्विति । अनर्थरूपेति । बाधितार्थेपि प्रवृत्तिरित्यनर्थरूपेत्यर्थः ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

पयो यस्याः सा । दृष्टिगोचरेत्यर्थः । नैतदिति । विशेषदर्शने विजातीयभ्रमस्यापि निवृत्तेः, वल्मीकादौ जातस्य घट इति चाक्षुषस्य भ्रमस्य वल्मीकस्पर्शनेन निवृत्तेः, क्षौमादौ कार्पासमिति स्पर्शनभ्रमस्य दिवा अभिज्ञचाक्षुषेणापि निवृत्तेश्च । अभ्युपगम्याप्याहुः—प्रतिबिम्बत्वेनेत्यादि ।

रूपा, तन्निवृत्तिश्च अपरोक्षब्रह्मज्ञानं विना न भवतीति तदर्थं प्रवृत्तिरिति चेत् ॥

(७) अत्र मिथ्यावादी प्रष्टव्यः,—तदनर्थत्वेतत्कार्यकारणभावावगतिस्तव कुत इति । श्रुतिरिति यदि ब्रूयात् तदा स वक्तव्यः । ‘निश्चसितमस्य वेदाः’ ‘यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदाँश्च प्रहिणोति तस्मै’ ‘वेदो नारायणः साक्षात् स्वयम्भूरिति शुश्रुमः’ ‘वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद् वेदविदेव चाहम्’ इत्यादिस्मृतिविरुद्धं भेदज्ञानकल्पितत्वं स्वस्य लौकिकवाक्यावैशिष्ट्यापादकं कथं श्रुतिर्वक्तुमर्हतीति स्वयमेव विचारय । किञ्च, पूर्वं वेदानां पारमार्थिकसत्त्वं ज्ञात्वा तदौदासीन्येन वा तच्छ्रवणे प्रवृत्तस्त्वदुक्तरीत्या च श्रुतेस्तदुक्तसाधनानां च अज्ञानकल्पितत्वं श्रुत्वा सुवर्णसूत्रम् ।

परीक्षायामपि तथा निश्चयाच्चेति । एवं युक्तिविरोधेऽपि श्रुतार्थापत्त्यैव फलानुसन्धानेन पुनः प्रवृत्तिमुपपादयति—ननु द्वैतेत्यादि ॥

(७) तद्दूषयन्ति—अत्रेत्यादि । नन्वर्हति नार्हति वेति वादान्तरम्, तथापि प्रवृत्तिस्तूपपन्नेत्यत आहुः—किञ्चेत्यादि । तथा च प्रवृत्त्यनुपपत्तिस्तदवस्थैवेत्यर्थः । पुनः प्रकाहरितोषिणी ।

(७) समाधानमाहुः—अत्रेति । तदनर्थत्वेति । द्वैतप्रतीतेरनर्थरूपत्वम्, बाधितार्थप्रवृत्तिं प्रति द्वैतप्रतीतिः कारणमित्येतत्कार्यकारणभावावगतिरित्यर्थः । स्वस्मृतीति । स्वसम्बन्धिनी स्मृतीत्यर्थः । सम्बन्धश्च स्वप्रतिपाद्यार्थबोधकत्वम् । लौकिकेति । शुक्ताविदं रजतमिति लौकिकं यद्भ्रमबोधकं वाक्यं, तद्यथा अवैशिष्ट्यापादकं शुक्तौ रजतत्वस्य यत् अवैशिष्ट्यं असम्बन्धस्तस्यापादकं वैशिष्ट्येन बोधकम्, तदभाववति तत्प्रकारत्वबोधकमिति यावत् । तथा तादृशं भ्रमात्मकं वाक्यं कथं श्रुतिर्वक्तुमर्हतीत्यर्थः । यद्वा लौकिकवाक्याद्वेदवाक्ये वैशिष्ट्यमाधिक्यं सर्वप्रमाणमूर्द्धन्यत्वं तस्यापादकं बोधकं न, लौकिकत्वसंपादकमिति यावत् । एतादृशं वाक्यं कथमित्यर्थः । सत्कर्मणि लोकानां प्रवृत्तिरेव न भविष्यतीति दूषणान्तरमाहुः—किञ्चेति । तदौदासीन्येनेति । तदा पारगङ्गाधरभट्टी ।

(७) अवधारणेन वेति । निश्चयेनेत्यर्थः । यत एवेति । अभेदबोधकश्रुतेः । पाद्मादाविति । आदिना वाराहः ।

स्वाग्रिकभोजनेन परमार्थतस्तृप्तिवदसत्तुल्यैर्गुरुतद्वाक्यैः कथं परमार्थ-
सद्रूपं ब्रह्म फलिष्यतीति शङ्कया अवधारणेन वा न कश्चित् प्रवर्तेत ।
ननु यत एवावधारणं तत एव प्रवृत्तिरपीति चेत्, मैवम् । पूर्वं तथाऽव-
धारणेऽपि तादृशानामेव तदुक्तसाधनानामतादृशब्रह्मफलकत्वं श्रुत्वा
उक्तदृष्टान्तन्यायेन बाधितार्थत्वं जानन्नेकतरबाधोऽप्यशक्यः, श्रुतित्वा-
विशेषादित्यपि जानंस्तदर्थं संदिहानस्तन्निर्णयार्थं प्रवृत्तो 'निःश्वसित'-
मिति 'यो ब्रह्माण'मिति 'नामरूपे व्याकरवाणी'ति 'ऐतदात्म्यमिदं
सर्वं' 'तत्सत्य'मिति 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' 'तत् सत्यमित्याचक्षते'
'कथमसतः सज्जायेते'ति, 'वेदो नारायणः' 'वेदैश्च सर्वैः' 'अहं सर्वस्य
प्रभवः' 'तेने ब्रह्म हृदा' 'आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः' 'जन्माद्यस्य
यतः' 'आनन्दमयोऽभ्यासा'दित्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायसहस्रैर्बाधितत्वा-
वधारणात् त्वदुक्तरीत्या न विचारकस्य प्रवृत्तिः संभवति । संप्रति तु
विचारकाणामप्यासुरसर्गोत्पन्नत्वेन भगवन्मायामोहितानां न बाध-
ज्ञानं पूर्वोक्तमिति तथैव प्रवृत्तिः । अत एव 'ज्ञानिनामपि चेतांसि

सुवर्णसूत्रम् ।

रान्तरेणोपपादयति—ननु यत इत्यादि । यत इति । अभेदबोधकश्रुतेः । तदपि दूष-
यन्ति—मैवमित्यादि । उक्तदृष्टान्तन्यायेनेति । स्वाग्रिकभोजनदृष्टान्तन्यायेन ।
बाधितत्वावधारणादिति । उक्तश्रुतिस्मृतिभिः प्रपञ्चद्वयस्यापि ब्रह्मकर्तृकत्वे 'आनन्द-
मात्रे'ति—स्मृत्या कर्तुः स्वभावादेव साकारत्वे चावधारिते प्रपञ्चद्वये जीवाज्ञानकल्पित-
त्वस्य बाधितत्वावधारणात् । नन्वाधुनिकविचारकप्रवृत्तिदर्शान्नेदं युक्तमिति शङ्कया-
माहुः—संप्रतीत्यादि । विचारकाणां मोहितत्वे मानमाहुः—अत एवेति । विचार-

हरितोषिणी ।

मार्थिकसत्त्वज्ञानानन्तरमुदासीनतयेत्यर्थः । अवधारणेन वेति । निश्चयेनेत्यर्थः । शङ्कते
—नन्विति । यत एव वेदादेवेत्यर्थः । तथा च श्रवणेन ब्रह्मज्ञानं श्रवणे प्रवृत्तिः कर्त-
व्येत्युभयमपि वेदादेवेति भावः । समाधानमाहुः—मैवमिति । पूर्वमिति । वेदे बाधि-
तार्थत्वज्ञानात्पूर्वमित्यर्थः । प्रवृत्त इति । तस्येति शेषः । तस्य पुरुषस्य न्यायसहस्रैर्बाधि-
तत्वावधारणादित्यग्निमेणान्वयः । बाधितत्वावधारणादिति । तव मते इति शेषः । तथा
च भवदुक्तरीत्या विचारतः पुरुषस्य श्रवणादिषु प्रवृत्तिर्न संभवतीति भावः । स्वाग्रिकभो-
जनदृष्टान्तन्यायेन । नन्विदमयुक्तम्, आधुनिकानां विचारकाणां प्रवृत्तिर्दृश्यते इति लो-
कदृष्ट्या प्रवृत्तिः संभवतीत्यत आहुः—संप्रतीति । मार्कण्डेयेनेति । विचारकाणामासुर-
त्वादेव मोहो जायत इति भावः । नन्विदं किमर्थं कर्तव्यं माययेत्यत आहुः—यत इति ।

देवी भगवती हि सा । बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छतीति मार्कण्डेयेनोक्तम् । यतस्तथैव हरीच्छा । तदुक्तं पाद्मादौ—‘द्वापरादौ युगे भूत्वा कलया मानुषादिषु । स्वागमैः कल्पितैस्त्वं च जनान् मद्विमुखान् कुरु । मां च गोपय येन स्यात् सृष्टिरेषोत्तरोत्तरे’त्यादि । फलं च तेषामन्धतम एव । ‘मामप्राप्यैवे’तिवचनादित्यलमतिप्रसङ्गेन ॥

(८) अपरं च लोके हि द्रष्टुरेव दर्पणादिदोषसम्बन्धात् प्रतिबिम्ब-
सुवर्णसूत्रम् ।

काणामासुरत्वादेव । हरीच्छायां मानमाहुः—तदुक्तमित्यादि । पाद्मादावित्यादि ।
आदि पदेनवाराहसंग्रहः ॥

(८) ननु जीवस्येश्वरप्रतिबिम्बरूपत्वात्तत्क्रियायाश्च लोके बिम्बाधीनत्वालोके तत्क्रिये-
वात्र बिम्बेच्छयैव प्रवृत्तिरिति शङ्कायां पुनर्दूषणान्तरमाहुः—अपरञ्चेत्यादि । अत्राय-
मर्थः—प्रतिबिम्बवादिनां षण्मतानि । अनादिरनिर्वाच्या मूलप्रकृतिर्माया चिन्मात्रसम्ब-
न्धिनी, तस्यां चित्प्रतिबिम्ब ईश्वरः । तस्या एव परिच्छिन्नानन्तप्रदेशेष्ववरणविक्षेपश-
क्तिमदविद्याभिधानेषु चित्प्रतिबिम्बो जीव इत्येकम् । त्रिगुणात्मिकाया मूलप्रकृतेः शुद्धस-
त्वप्रधाने मायाख्ये रूपे चित्प्रतिबिम्ब ईश्वरः । तस्या एव रजस्तमोऽभिभूतमलिनसत्वप्र-

हरितोषिणी ।

एतादृश्यां हरीच्छायां प्रमाणमाहुः—तदुक्तमिति । पाद्मादावित्यत्रादिपदेन वाराहपुरा-
णेऽप्युक्तमिति बोध्यम् । द्वापरादाविति । द्वापरः आदौ यस्यासौ द्वापरादिः कलिस्त-
स्मिन् कलियुग इत्यर्थः । दूषणपञ्चके दूषणत्रयमुक्तम् ॥

(८) अवशिष्टं दूषणद्वयमाहुः—अपरञ्चेत्यादिना । तव मते माया भिन्ना अविद्या भिन्ना
मायायां चित्प्रतिबिम्ब ईश्वरः, अविद्यायां चित्प्रतिबिम्बो जीवः । एवं रीत्या पक्षषट्-
मस्ति । तत्र सर्वपक्षोपपादनं, तत्र दूषणं च सुवर्णसूत्रे श्रीपुरुषोत्तमैर्व्युत्पादितम् । मया
तु ग्रन्थविस्तरभयान्नात्र प्रदर्शितम् । दोषसम्बन्धादिति । चाकचक्यतादिरूपदोषसम्ब-

गङ्गाधरभट्टी ।

(८) ननु जीवस्येश्वरप्रतिबिम्बस्य बिम्बभूतेश्वरेच्छयैव प्रवृत्तिर्लोक इत्यत आहुः—
अपरञ्चेति । द्रष्टृत्वेत्यादि । ‘द्रष्टा श्रोता मन्ता, य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयति,

१ ‘पूर्वं जीवस्वरूप’मित्यादि ‘रूपत्वेन प्रतीते’रित्यन्तमेकं दूषणम् । ‘किञ्च यत्र यदस्ती’त्यादि
‘दर्पणे प्रतिबिम्बादि’त्यन्तं द्वितीयं दूषणम् । ‘किञ्च द्वा सुपर्णे’त्यादि ‘लोके तथाऽदर्शना’दित्यन्तं
तृतीयं दूषणम् ।

प्रकारान्त-
रेण विम्बप्रति-
विम्बभावख-
ण्डनम् ।

दर्शनं दृश्यते । तथा च परमात्मन्यविद्यासम्बन्धानङ्गीका-
राजीवद्रष्टृत्वं तस्य न स्यात् । तथा सति श्रुतिर्द्रष्टृत्वनियाम-
कत्वबोधिका बाधितविषया स्यात् । एतदनुरोधेन द्रष्टृ-
त्वाङ्गीकारे पूर्वोक्तन्यायेन अविद्यासम्बन्धित्वे जीवतुल्यता-

सुवर्णसूत्रम् ।

धानेऽविद्याख्ये रूपान्तरे चित्प्रतिविम्बो जीव इत्यपरम् । विक्षेपशक्तिप्राधान्येन माया-
शब्दितायां मूलप्रकृतावेव चित्प्रतिविम्ब ईश्वरः । आवरणशक्तिप्राधान्येनाविद्याशब्दितायां
तस्यामेव चित्प्रतिविम्बो जीव इति तृतीयम् । एतेषु त्रिषु पक्षेषु ईश्वरस्तस्यैव रूपान्तरं
वा परमात्मेति तत्र दर्पणरूपाऽविद्यासम्बन्धाभावात्स्फुट एव तूलाऽज्ञानरूपाऽविद्यासम्ब-
न्धानङ्गीकारः । अविद्यायां चित्प्रतिविम्ब ईश्वरः । अन्तःकरणे चित्प्रतिविम्बो जीव इति
तुरीयम् । अत्रापीश्वरस्य सर्वज्ञत्वादिनिर्वाहार्थं तूलाऽविद्यासम्बन्धानङ्गीकारः (आवश्यकः) ।
एवं घटाकाशजलाकाशमहाकाशमेघाकाशवत् कूटस्थजीवब्रह्मेश्वरभेदेन चैतन्यचातुर्विध्यवा-
दिनां मते ब्रह्माश्रितमायातमसि स्थितासु सर्वप्राणिनां धीवासनासु प्रतिविम्बितं चैतन्य-
मीश्वरः । स्थूलसूक्ष्मदेहावच्छिन्नचैतन्यस्थिते मायाकल्पिते अन्तःकरणे प्रतिविम्बितं चैतन्यं
जीव इति पञ्चमम् । अत्रेश्वरः परमात्मा चैक एवेत्यत्रापि तथा । एवं जीवोपाधिनाऽ-
न्तःकरणादिनाऽवच्छिन्नं चैतन्यमीश्वरो विम्बभूतः । अज्ञाने तत्प्रतिविम्बो जीवः तत्राप्य-
ज्ञानपरिणामभूतमन्तःकरणं जीवस्य विशेषाभिव्यक्तित्थानमिति षष्ठम् । अस्मिन् विम्बे-
श्वरवादिसतेऽपि तथैवेति सर्वेषु पक्षेषु दोषतुल्यम् । तथा चाऽविद्यासम्बन्धाभावेन तद्-
दर्शनाभावे तत्प्रवर्तनेच्छाया अप्यभावाच्च प्रवृत्त्युपपत्तिरित्यर्थः । एतेन संपद्यमानं दूषणा-
न्तरमाहुः—तथा सतीत्यादि । द्रष्टृत्वनियामकत्वबोधिका श्रुतिस्तु ‘अदृश्यं द्रष्टृ’
‘क्षरात्मानावीशते देव एक’ इत्यादिरूपा ज्ञेया । पूर्वोक्तन्यायेनाविद्यासम्बन्धित्व-

हरितोषिणी ।

न्धादित्यर्थः । दृश्यत इति । लोके इति । पूर्वोक्तान्वयः । द्रष्टुर्दर्पणसम्बन्धोऽस्ति, दार्ष्टा-
न्तिके तु तव मते ब्रह्मणोऽविद्यासम्बन्धो नास्त्येवेति जीवद्रष्टृत्वं तस्य परमात्मनो न स्या-
दित्यर्थः । ननु मास्त्वित्यत आहुः—तथा सतीति । श्रुतिः ‘नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टे’ति
श्रुतिः । अतः परमात्मनोऽन्यो द्रष्टा नास्तीत्यर्थः । पूर्वोक्तेति । पूर्वोक्तदर्पणन्यायेने-
त्यर्थः । ननु प्रतिविम्बद्रष्टृर्भ्रान्तत्वं यथा नास्ति, तथा अविद्यासम्बन्धेऽपि परमात्मनो

गङ्गाधरभट्टी ।

क्षरात्मानावीशते देव एक’ इत्यादि । ननु प्रतिविम्बं पश्यतो दर्पणादिदोषसम्बन्धेऽप्यज्ञत्वं

पत्तिरिति महद्वाच्यानकौशलं प्रच्छन्ननास्तिकस्य । किञ्चैवं 'गुहां प्र-
विष्टा'विति श्रुत्यर्थबाधः । जीवाज्ञानकल्पितत्वात् गुहायाः, परमात्मन-
स्तददर्शित्वेन सहप्रवेशानुपपत्तिः । जीवन्मुक्त्यनुपपत्तिश्च । तथाहि—
अन्तःकरणे अविद्यायां वा त्वया प्रतिबिम्बो वाच्यः । अन्तःकरणपक्षे
जीवन्मुक्तस्य तत्सत्त्वे संसारित्वमेव स्यात् । तदसत्त्वे परममुक्तिरेवेति
क्व जीवन्मुक्तिः? अविद्यापक्षस्तु सुतरामसङ्गतः । तस्य अपरोक्षब्रह्म-
ज्ञानवत्त्वेन अज्ञानस्य निवृत्त्या तत्प्रतिबिम्बरूपजीवरूपस्यापि निवृत्त-
सुवर्णसूत्रम् ।

इति । अनुपदोक्तेन लौकिकद्रष्टृन्यायेन दर्पणस्थानीयाऽविद्यासम्बन्धित्वे । ननु प्रतिबिम्बं
पश्यतो दर्पणादिदोषसम्बन्धेऽप्यज्ञत्वं भ्रान्तत्वं च नोच्यत इत्येतादृशाविद्यासम्बन्धेऽपि
न जीवतुल्यतापत्तिरित्यतो दूषणान्तरमाहुः—किञ्चेत्यादि । तथा चाऽज्ञानकल्पितगुहा-
दर्शित्वे शुक्तिरजतद्रष्टृवद्भ्रान्तत्वं, तददर्शित्वे चोक्तं दूषणमित्यर्थः । पूर्वं 'द्वा सुपर्णे'त्या-
दिना सहस्थित्यनुपपत्तिर्दूषणत्वेनोक्ता, इह तु सहप्रवेशानुपपत्तिरिति न पौनरुक्त्यम् ।
एवमेषु दूषणेषु नीरूपत्वप्रयुक्तः प्रतिबिम्बाऽसम्भवो, बिम्बत्वसंभवो, विभुत्वहानिर्वि-
म्बप्रतिबिम्बवैजात्यं, शुद्धब्रह्मणः स्वप्रतिष्ठतापरित्यागे हेत्वभावश्चेति दूषणानि प्रतिबिम्बे-
श्वरवादेऽपि समानीति सोऽप्यनेनैव दूषितो ज्ञेयः । एवं ब्रह्मस्वरूपविचारेण दूषयित्वा
जीवावस्थाविचारेण दूषणान्तरमाहुः—जीवदित्यादि । तत्सत्त्वे संसारित्वमेवेति । शु-
द्धेऽप्यन्तःकरणे प्रतिबिम्बरूपताया जीवे तुल्यत्वात्कामसङ्कल्पाभावेन लिङ्गेन ममत्वाभा-
वेऽप्यहन्तायाः सत्त्वादन्तःकरणसत्त्वे संसारित्वमेवेत्यर्थः । अविद्यापक्षस्याऽसङ्गतत्वं व्यु-
त्पादयन्ति—तस्येत्यादि । तस्येति । जीवन्मुक्तस्य स्पन्दव्युत्पादनमनुवदन्ति—न चे-
त्यादि । सर्वमिति । जीवस्वरूपस्थितिदेहस्पन्दमिक्षाटनादि च । दूषयन्ति—ब्रह्मेत्यादि ।

हरितोषिणी ।

जीवतुल्यत्वं न स्वीक्रियत इत्यतो दूषणान्तरमाहुः—किञ्चेति । गुहा तु जीवाज्ञानक-
ल्पिता तददर्शित्वे भ्रान्तत्वं परमात्मनः स्यादित्यतो दर्शित्वपक्षे दूषणमाहुः—सहप्रवेशेति ।
जीवस्य ब्रह्मप्रतिबिम्बत्वे दूषणान्तरमाहुः—जीवन्मुक्तीति । अनुपपत्तिं विशदयन्ति—
तथा हीत्यादिना । तत्सत्त्वे अन्तःकरणसत्त्वे । सुतरामित्युक्तम्, तदेव विशदयन्ति—
तस्येति । जीवन्मुक्तस्येत्यर्थः । अज्ञानस्येति । जीवावस्थाकारणीभूताज्ञानस्येत्यर्थः ।

गङ्गाधरभट्टी ।

भ्रान्तत्वं च नोच्यत इत्युच्यते—किञ्चेति । पूर्वं 'द्वा सुपर्णे'त्यादिना सह स्थित्यनुपपत्ति-
र्दूषणत्वेनोक्ता । इह तु सह प्रवेशानुपपत्तिरिति न पौनरुक्त्यम् । एतेन प्रतिबिम्बेश्वरवादो-
ऽपि प्रत्युक्तः, नीरूपस्य प्रतिबिम्बासंभवात् विभुत्वहानेर्विम्बप्रतिबिम्बवैजात्याच्च शुद्धब्रह्मणः

त्वाजीवन्मुक्तस्य देहः स्पन्दितुमप्यसमर्थः स्यात् । न च प्रारब्धमात्रशेषाऽविद्या तदाऽस्तीति सर्वमुपपद्यते इति वाच्यम् । ब्रह्मसाक्षात्कारैकनाश्यायास्तस्यास्तस्मिन् सति वक्तुमशक्यत्वात्, प्रतिबन्धकाभावात् । तेनानिवृत्तौ कदाप्यनिवृत्तिप्रसंगश्च । भोगैकनाशं तदिति चेत् । तर्ह्यविद्यातत्कार्यातिरिक्तं तदिति किं वक्तुमुद्यतोऽसि । न हि रज्जुज्ञानानन्तरं केनाप्यंशेन तस्मिन् सर्पज्ञानं, तत्कृतभयादिकं चानुवर्तते । अनुवर्तते कम्पादिरिति चेद्, अनुवर्ततां नाम पूर्वकारणजः स्वरूपसन्कम्पो, नतु तेनाऽन्यत् किञ्चित् कर्तुं शक्यम् । एवं प्रारब्धेनापि देहविद्यमानतैव संपादयितुं शक्या, न तु भोगादिरपि अध्यासाभावात् । सुषुप्तौ तथोपलम्भात् । अपरञ्च, सर्पज्ञानजनितः कम्पो वेगाख्यसंस्कारवशा-
सुवर्णसूत्रम् ।

तेनानिवृत्तावित्यादि । जीवन्मुक्तत्वसंपादकं ज्ञानं यद्यदृढं, तदा अध्यासाऽनिवर्तकत्वाच्च तां संपादयेत् । अतो दृढं तद्वाच्यम्; तेनापि चेदनिवृत्तिस्तदा तथेत्यर्थः । तदिति । प्रारब्धम् । दूषयन्ति—तर्हीत्यादि । तथा च भोगैकनाशत्वाङ्गीकारे तव सिद्धान्तभङ्ग इत्यर्थः । सिद्धान्तभङ्गनिरासायाविद्यातत्कार्यनिवृत्तावपि जीवन्मुक्तिसाधनायाऽविद्याकार्यकार्यानुवृत्तिमाह—अन्वित्यादि । तदुपगम्य दूषयन्ति—अनुवर्ततामित्यादि । तथा च भोगाद्यभावे प्रारब्धनाशाभावेन तादृशस्य परममुक्तिः कदापि न स्यादित्यर्थः । ननु मास्तु परममुक्तिः, तथापि जीवन्मुक्त्यनुपपत्तिरूपं दूषणन्तु निवृत्तमित्याशङ्क्यामाहुः—अप-
हरितोषिणी ।

ज्ञानस्येत्यपि पाठः । जीवन्मुक्तिदशायां प्रारब्धनाशो नास्तीत्याशयेन शङ्कते—न चेति । समाधानमाहुः—ब्रह्मेति । तस्या इति । अविद्याया इत्यर्थः । अभावादिति शेषः । तस्मिन्निति । ब्रह्मसाक्षात्कारे सतीत्यर्थः । प्रतिबन्धकेति । अविद्यायां सत्यां प्रारब्धनाशो न जायत इति प्रारब्धनाशं प्रति अविद्या प्रतिबन्धिकेति तदभावादित्यर्थः । तेनेति । जीवन्मुक्तिसंपादकब्रह्मज्ञानेनेत्यर्थः । अनिवृत्ताविति । प्रारब्धनिवृत्त्यभाव इत्यर्थः । शङ्कते—भोगैकेति । तत् प्रारब्धम् । समाधानमाहुः—तर्हीति । तदिति । अविद्याकार्यप्रपञ्चातिरिक्तं, प्रारब्धमित्यर्थः । न हीति । अनुवर्तते इत्यनेनान्वयः । शङ्कते—अन्विति । समाधानमाहुः—अनुवर्ततामिति । तथोपलम्भादिति । भोगाभावोपलम्भादित्यर्थः । दूषणान्तरमाहुः—अपरञ्चेति । संस्काराभावादिति । भोगजनकसं-

गङ्गाधरभट्टी ।

प्रतिबिम्बस्वीकारे हेत्वभावाच्च । स्यादिति । ममत्वाभावेऽप्यहन्तायाः सत्वादिति भावः । नाशं तदिति । प्रारब्धम् । ननु मास्तु परममुक्तिस्तथापि जीवन्मुक्तिस्तु सिद्धेत्यत आहुः—अप-

दनुवर्तते । प्रकृते चाज्ञानकार्ये प्रारब्धे संस्काराऽभावात्, ज्ञाननाशयता-
वश्यंभावाच्च, ज्ञाने सति कथं तदनुवृत्तिर्भवेत् । प्रवचनानुपपत्तिश्च ।
जीवन्मुक्तिनिरूपकश्रुतिस्मृतिपुराणविरोधात् सा नास्तीति न वक्तुं
शक्यम् । तस्मात्प्रतिविम्बो जीव इति पक्षोऽसङ्गतः ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

रञ्चेत्यादि । प्रारब्धस्यादृष्टरूपत्वे, *कर्मरूपत्वेऽपूर्वरूपत्वे वा द्रव्यत्वाभावेन वेगाख्यसं-
स्कारस्य वक्तुमशक्यत्वात् तस्य द्रव्यधर्मत्वानङ्गीकारेऽप्यज्ञानकार्यत्वेन ज्ञाननाशयत्वावश्यं-
भावाच्चेत्यर्थः । ननु रिक्तीकृतघृतस्थघृतशेषवदनुवृत्तिरिति चेत्तत्राहुः—प्रवचनेत्यादि ।
प्रवचनमध्यापनम् । तथा चैवमङ्गीकारेऽपि तेन शेषेण कार्यान्तराऽभाववदत्रोपदेशाऽऽ-
दिरूपकार्याभावात् सम्प्रदायोच्छेदोऽपि स्यादित्यर्थः । न चायं दोषः सिद्धान्ते शङ्क-
नीयः । ब्रह्मभूतानां सर्वात्मभावेन 'प्राणन्नेव प्राणो भवती'ति सर्वोपपत्तेरिति । ननु
मास्तु जीवन्मुक्तिः, 'शुको मुक्तो वामदेवो मुक्त' इति तु प्रवादमात्रमिति वादिनं
प्रत्याहुः—जीवदित्यादि । तेषां भूतार्थवादत्वेन स्वार्थे प्रामाण्यस्याऽवश्यकत्वात्प्रवादमा-
त्रतोपगमस्याऽसंगतत्वादित्यर्थः ॥

हरितोषिणी ।

स्काराभावादित्यर्थः । तदनुवृत्तिरिति । भोगजनकप्रारब्धानुवृत्तिरित्यर्थः । तथा च
प्रारब्धस्य भोगैकनाशयत्वं स्वीकर्तुं न शक्यते, किन्तु ज्ञाननाशयत्वमेव । ज्ञाने सति सुख-
दुःखसाक्षात्काररूपभोगाभावादिति भावः । ननु जीवन्मुक्तानां तादृशं तत्त्वज्ञानं नास्ति,
येन भोगजनकप्रारब्धनाशो भवेत्, अत एव देहविद्यमानताऽस्तीत्यत आहुः—प्रवच-
नेति । प्रवचनमध्यापनम् । यदि तेषां तत्त्वज्ञानं नास्ति चेत्, ज्ञानाभावादध्यापनं शु-
कादिभिः कर्तुं न शक्यते इति सम्प्रदायोच्छेद इति भावः । ननु जीवन्मुक्तिरेव नास्ति,
शुको मुक्तो वामदेवो मुक्त इति तु प्रवादमात्रमित्यत आहुः—जीवन्मुक्तीति ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

रञ्चेति । संस्काराभावादिति । प्रारब्धस्यादृष्टरूपत्वे कर्मरूपत्वेऽपूर्वरूपत्वे वा द्रव्यत्वा-
भावादिति भावः । तस्य द्रव्यधर्मत्वानङ्गीकारेऽप्याहुः—ज्ञान इति । ननु रिक्तीकृतघ-
टस्थघृतशेषवदनुवृत्तिस्तेनाहुः प्रवचनेति । सा नास्तीति । सा जीवन्मुक्तिः ।

टिप्पणी ।

* कम्पो वेगाख्यसंस्कारवशादित्यस्य सुवर्णसूत्रे कर्मरूपत्वेऽपूर्वरूपत्वे वेति ।
'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्' इतिश्रुतेर्यागहोमादिकर्मणामेव धर्म-
त्वम् । जगदीश्वरोऽस्मत्कृतं कर्मावेक्ष्य फलं ददाति लौकिकस्वामिवदिति न फलानुपपत्ति-
रपीत्येवंवादिनां मतेन कर्मरूपत्वे इति भावः ॥

जीवस्याभा-
सता, तन्निरा-
समुपक्रम्य
आभासकस-
म्बन्धतदना-
दित्वादिसंखण्ड-
नम् ।

(९) स्यादेतत्, न वयं प्रतिबिम्बं जीवं ब्रूमः । किन्त्वङ्गुल्यादिसंपर्का-
चन्द्रादिद्वैताभासवदविद्यातो ब्रह्माप्यनेकवदवभासमानं
द्वित्रादिसंख्यायोगि जीवपदवाच्यमिति । नैतद्विद्वदादरणी-
यम् । तथाहि—अविद्यासंबन्धाद्ब्रह्मणोऽनेकवदाभासः कस्येति
विचारणीयम् । न तावद्ब्रह्मणः, तत्र भ्रमायोगात् । नापि
जीवस्य, तादृशावभासविषयत्वात् । न हि दोषवशाद्गृही-
तचन्द्राणामेवं खानेकत्वावभासः संभवति, चन्द्रस्य वा ।

सुवर्णसूत्रम् ।

(९) एवं दूषिते प्रतिबिम्बवादे वादान्तरमुत्थापयन्ति—स्यादेतदित्यादि । अस्मिन् पक्षे
जीवस्य वस्तुतो ब्रह्मत्वे भेदभानस्य जीवपदवाच्यतायाश्च द्रष्टृत्वम्, न तु स्वरूपालीक-
त्वम्, न वा मोक्षस्यापुरुषार्थत्वम्, न वा पारलौकिकप्रयत्नप्रतिरोधः । दोषवशात्सिद्धे
द्वित्वे सहप्रवेशैकत्रस्थित्योनियामकत्वस्य च नानुपपत्तिः । वस्तुतो मुक्तत्वाज्जीवन्मुक्तेरपि
नानुपपत्तिः । नीरूपत्वकृत आभासासंभवस्तु 'जीवेशावाभासेन करोती'ति श्रुतिबला-
देव निरस्त इत्ययं पक्ष आदरणीय इत्यर्थः । एवं दोषेषु परिहृतेष्वपि द्रष्टृत्वासंभवस्याप-

हरितोषिणी ।

(९) इदानीमविद्यावशाद्ब्रह्मानेकत्वाभासवादं खण्डयितुं पूर्वपक्षमुत्थापयन्ति—स्यादेत-
दिति । ब्रह्मापीति । एकमेव ब्रह्माऽविद्यासंपर्कादनेकवदाभासमानं ज्ञायमानं सद्वित्त्वा-
दिसंख्याविषयं जीवपदवाच्यमपि भवतीत्यर्थः । अत्र पूर्वस्मिन् पक्षे प्रतिबिम्बकारणीभू-
तादर्शाद्यपसारणेन यथा प्रतिबिम्बस्यालीकत्वं, तथा जीवस्याप्यलीकत्वं, तेन च यज्ञा-
दिना परलोकप्राप्तिबोधकश्रुतिविरोधः, जीव एव नास्तीति चेत्, कस्य मोक्षः कस्य वा
जीवन्मुक्ततेत्यादिदूषणानि संभवन्ति । अस्मिन् पक्षे तु तस्यालीकत्वाभावादेव तानि निर-
स्तानि । अविद्यातो द्वित्वं तु सिद्धमेवेत्यतो 'द्वा सुपर्णे'ति 'गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे'
त्यादिश्रुतिविरोधोपि नास्ति । सहस्थितिसहप्रवेशयोरनुपपत्त्यभावोऽपीति बोध्यम् । यद्यपि
ब्रह्मणो रूपाभावादाभासो न सम्भवति, तथापि 'जीवेशावाभासेन करोती'ति श्रुत्या
रूपासत्त्वेऽप्याभासः स्वीक्रियते इति यथाश्रुते दोषाभावे समर्थितेऽप्यस्मिन् पक्षेऽपि दूषण-

गङ्गाधरभट्टी ।

(९) मतान्तरं—स्यादिति । तत्र मते जीवरूपस्यालीकत्वेन च पारलौकिकप्रयत्न-
प्रतिषेधः । सिद्धे द्वित्वे सहप्रवेशैकत्रस्थितिनियामकत्वानां च सम्भवः । वस्तुतो मुक्तत्वा-
ज्जीवन्मुक्तिरुपपन्ना, नीरूपत्वादाभासासंभवस्तु 'जीवेशावाभासेन करोती'ति श्रुतिबलान्नि-

तेषामलीकत्वात्, द्रष्टरि सत्येव तेषां भानाच्च । दोषासम्बन्धादेव न तस्य । किञ्चैवं, जीवात्मनियामकत्वस्य परमात्मन्यसंभवः । तथा च 'य आत्मानमन्तरो यमयती'त्यादिश्रुतिर्बाधितविषया स्यात् ॥

अपरञ्च, अविद्याब्रह्मणोः कः सम्बन्धः? । न तावत् संयोगः, तयोर्विभुत्वेन तदनङ्गीकारात् । नाप्यध्यासः, तस्याऽप्यभावात् । नापि स्वरूपलक्षणः, मुक्तात्मन्यपि तत्सम्भवेन संसारित्वापादकत्वप्रसंगात् ।

सुवर्णसूत्रम् ।

रिहृतत्वात्तदादाय दूषयन्ति—नैतदित्यादि । आभास इति । करणसंस्थानैकमुख्यत्वान्यतरविघटकेन बाह्यदोषेण जायमानो भ्रमः । अवभासविषयत्वादिति । आभासमानस्यैव जीवपदवाच्यत्वाङ्गीकारात्तथेत्यर्थः । न तस्येति । आभासस्य चन्द्रस्य ब्रह्मणश्च न । तथा च द्रष्टृभावादसंभवप्रस्तोऽयं पक्ष इत्यर्थः । स्वरूपविचारेण दूषणान्तरमाहुः—किञ्चेत्यादि । एवमिति । ब्रह्मत्वेनैक्ये ॥

आभासकसम्बन्धविचारेण तृतीयदूषणमाहुः—अपरञ्चेत्यादि । मुक्तेत्यादि । एकमुहरितोषिणी ।

माहुः—नैतदिति । दूषणं व्युत्पादयन्ति—तथा हीत्यादिना । आभासविषये जीवे आभासो नास्तीति दृष्टान्तरीत्या घटयन्ति—न हीति । स्वेति । स्वं चन्द्रः । चन्द्रानेकत्वावभास इत्यत्र चन्द्राणां चन्द्रस्य वा; तत्र चन्द्राणां वक्तुं न शक्यते इत्याहुः—द्रष्टरीति । द्रष्टरि सत्येव बहुत्वं भासत इत्यर्थः । तेषामिति । चन्द्राणामित्यर्थः । चन्द्रस्यापि न संभवतीत्याहुः—दोषेति । न तस्येति । चन्द्रस्य नेत्यर्थः । एकचन्द्रे तु दोषो नास्तीति तद्वशाद्भानं न जायत इत्यर्थः । तथा च यथा दोषवशादनेकचन्द्राणामेकस्य चन्द्रस्य वाऽवभासो वक्तव्यः । स च न सम्भवति । अनेकचन्द्राणामलीकत्वात्सत्तैव नास्ति, एकस्मिन्चन्द्रे दोषाभावादवभासो नास्ति । एवमविद्यासम्बन्धाद्ब्रह्मणोऽनेकवदवभासो वक्तव्यः । स च न सम्भवति । ब्रह्मणि भ्रमरूपाया अविद्यायाः सम्बन्ध एव नास्ति, जीवस्त्ववभासविषय एवेति तत्रावभासो वक्तुं न शक्यत इति दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके च तव मते युक्त्यसम्भव इति भावः । दूषणान्तरमाहुः—किञ्चैवमिति । एवमविद्यासम्बन्धजनितावभासस्यैव जीवत्वे यथाऽऽभासितचन्द्राणां वास्तविकचन्द्रेण नियमनं कर्तुं न शक्यम्, तद्वत् । तद्वृष्ट्या तेषामेवाभावादिति भावः । ब्रह्मणो जीवनियामकत्वाभावे का क्षतिरित्यत आहुः—तथा चेति । ब्रह्मैक्ये नियम्यनियामकभावो न सम्भवतीति श्रुतेर्बाधितविषयत्वमिति भावः ॥

सम्बन्ध एव न सम्भवतीत्याशयेन दूषणमाहुः—अपरञ्चेति । विभुत्वेनेति । सुवर्ण-

गङ्गाधरभट्टी ।

रस्तः । किञ्चैवमिति । वस्तुतो ब्रह्मत्वेनैक्ये । मुक्तात्मनीति । एकमुक्तावपि सर्वमुक्त्य-

आस्तां वा यः कश्चित् सम्बन्धः, सोऽप्यनादिर्वाच्यः । तथा च ब्रह्मा-
विद्यातत्सम्बन्धानामनादित्वेन जीवविभागस्याप्यनादित्वादविद्यास-
म्बन्धजीवविभागयोः कार्यकारणभावासंगतिः । एककालीनत्वात् । ननु
श्रुतिबोधितः कार्यकारणभावः, तर्हि तन्निर्वाहाय जीवविभागस्यार्वाची-
नतामूरीकुरु । 'बन्धोऽस्याविद्याऽनादि'रितिवाक्यात् सोऽप्यनादिरेव
मन्तव्य इति चेत्, मैवम्; न हि सर्वात्मना तत्र सादित्वनिषेधः,
किन्तु घटपटादिसाधारणतन्निषेधः । यथा देवेषु मरणनिषेधोऽमरनाम्ना ।

सुवर्णसूत्रम् ।

क्यनन्तरमपि सर्वमुक्त्यभावादविद्यायाः सत्वेनाभासजनकस्य स्वरूपसम्बन्धस्यानपेतत्वा-
न्मुक्तात्मन्यपि तादृशसम्बन्धसंभवेन तस्य तथात्वप्रसङ्गादित्यर्थः । एवमाभासप्रयोजकस-
म्बन्धदूषणेन प्रतिबिम्बप्रयोजकोऽपि सम्बन्धो निवारितः । सम्बन्धाभावेन च तस्या
ब्रह्मशक्तित्वमपि निवारितम् । तेन तस्या जीवशक्तित्वे दृढीभूते तत्सम्बन्धजीवस्वरूपस्या-
भासप्रतिबिम्बपक्षदूषणैर्दूषितत्वात्तस्या जीवशक्तित्वमपि दूषितप्रायम् । अतः परं तद-
नादित्वं दूषयितुं विभागबन्धयोरनादित्वं दूषयन्ति—आस्तामित्यादि । ऊरीकुर्विति ।
विभागात् पूर्वं बन्धोक्तौ सर्वस्यैव ब्रह्मणो बन्धसम्भवात्तदभावाय तथेत्यर्थः । सोऽपीति ।

हरितोषिणी ।

सूत्रानुसारेण तु तयोरजत्वेनेति पाठः । तत्र संयोगस्य जन्यत्वेन अजत्वेन रूपेणानङ्गीका-
रादित्यर्थः । स्वरूपलक्षण इति । स्वरूपसम्बन्धस्याविद्यास्वरूपत्वं ब्रह्मस्वरूपत्वं च वक्त-
व्यम्, एवं चैकमुक्तौ सर्वमुक्तिरितिवादानङ्गीकाराज्जीवभेदेनाविद्याया भेदाभावादेकस्य
मुक्तावप्यविद्याया विद्यमानत्वेन तत्स्वरूपसम्बन्धस्य मुक्तात्मन्यपि सत्वात् तस्य बद्धत्वा-
पत्तिरिति भावः । इदानीमविद्याया अनादित्वमेव नास्तीति व्यवस्थापयितुं ब्रह्मणः सका-
शाज्जीवस्य विभागः, अथ च बद्धत्वम्, उभयोरप्यनादित्वं नास्तीत्याहुः—आस्तामिति ।
एवं दूषिते बन्धाद्यनादित्वे तत्साधयितुं मायावादी प्रत्यवतिष्ठते—शङ्कते—नन्विति । स-
माधानमाहुः—तर्हीति । तन्निर्वाहाय कार्यकारणभावे श्रुतिप्रामाण्यनिर्वाहायेत्यर्थः । शङ्कते
—बन्धोऽस्येति । सोपि बन्धोऽपि । समाधानमाहुः—मैवमिति । तत्र बन्धे । यथा देवा-
नामपि कल्पान्ते मरणसम्भवेऽपि नाऽमरत्वव्याघातः, एवं सृष्ट्यादौ तस्योत्पत्तिसत्वेऽपि

गङ्गाधरभट्टी ।

भावादविद्यासत्त्वात्तत्सम्बन्धादिति भावः । एतेन प्रतिबिम्बप्रयोजकोपि सम्बन्धो नि-

अन्यथा अविद्ययेति करणत्वबोधकं तृतीयान्तं न वदेत् । तच्च बन्धलक्षणकार्यात्पूर्वकालीनत्वं विनाऽस्या न निर्वहति ॥

ननु बन्धनैकस्वभावायास्तस्या जीवस्य चानादित्वे किञ्चित्कालं न बन्ध इत्यत्र को हेतुः । तदा जीवस्वरूपं कीदृशमित्यपि विचारणीयम् । मुक्तमिति तु न वक्तुं शक्यम्, साधनाभावादग्रे बन्धाच्च । न वा बद्धम्, तस्य भावित्वात् । एतदुभयातिरिक्तावस्था चाप्रसिद्धेति नैवं वक्तुं सुवर्णसूत्रम् ।

विभागोऽपि । तत्रेति । बन्धे । अन्यथेति । अनादित्वस्यासंकुचितवृत्तित्वे । तथा चानादिबन्धाङ्गीकारे श्रुतिविरोधो दुष्परिहर एवेत्यर्थः ।

एवं दूषिते बन्धाद्यनादित्वे तत्साधयितुं प्रत्यवतिष्ठते-नन्वित्यादि । तथा च बन्धाभावहेत्ववचने सिद्धमेव तदनादित्वम् । प्रकारान्तरेणापि साधयति-तदेत्यादि । कीदृशमिति । ब्रह्मरूपं जीवरूपं वा । यदि ब्रह्मरूपं तदा मुक्तं वक्तव्यम्, यदि जीवरूपं तदाऽनादिबद्धमेवावश्यं वक्तव्यम्, तदुभयमप्यसङ्गतमतः किमवस्थं किंप्रकारकं चेति विचार्य मदुपरि दूषणं देयम्, नाविचार्येत्यर्थः । तद्दूषयन्ति-नेत्यादि । एवं हेत्वादिप्रश्नमात्रेण बन्धाद्यनादित्वं न सिद्ध्यतीत्यर्थः । बन्धस्य कादाचित्कत्वे अवस्थायां च हेतुं वदन्तोऽविहरितोषिणी ।

चिरन्तनत्वान्नाऽनादित्वहानिरिति श्रुतितात्पर्यमिति भावः । अन्यथा एतादृशश्रुतितात्पर्याभावे । करणत्वबोधकेत्यादि । करणस्य कारणविशेषत्वेन कारणस्य च कार्यप्राग्वर्तित्वमिति सर्वथाऽनादित्वे तन्न वदेदिति भावः । न वदेदिति । श्रुतिरिति शेषः । तथा च बन्धस्याविद्याकृतत्वाद्नादित्वं न सम्भवतीति भावः । तदेवाहुः-तच्चेति । तत्करणत्वम् । अस्या अविद्यायाः ॥

बन्धस्य जीववदनादित्वं नास्तीत्युक्तम्, तत्र शङ्कते-नन्विति । बन्धनैकेति । स्वभावस्याऽपरिहार्यत्वादिति भावः । को हेतुरिति । अत्र हेतुरेव नास्तीत्यर्थः । तथा च हेत्वभावे बन्धस्यापि जीववदनादित्वमागतमिति भावः । किञ्चित्कालं न बन्ध इत्यत्रैकं दूषणमुक्त्वा दूषणान्तरमुत्थापयति-तदेति । किञ्चित्काले । विचारणीयमिति । जीवस्यानादित्वात्तदानीमपि जीवस्य सत्वादिति भावः । साधनेति । साधनं विना मोक्षो नास्ति, मुक्तस्य पुनर्बन्धनं नास्तीत्यभिप्रायः । तस्य बन्धस्य । समाधानमाहुः-नैतत्साधु गङ्गाधरभट्टी ।

रस्तः । सम्बन्धाभावात्तस्या ब्रह्मशक्तित्वमपि गतम्, । न चैवं जीवशक्तित्वम्, आभासप्रतिबिम्बयोरसंभवेन जीवस्वरूपस्याप्यसंभवात् ॥

युक्तमिति चेत्; नैतत्साधु । 'श्रिया पुष्ट्ये'तिवाक्ये मुख्यासु द्वादश-
शक्तिषु गणनादविद्याया भगवच्छक्तित्वेन तदिच्छाधीनत्वात् । तथा
च यद्वन्धने तदिच्छा तमेव सा बध्नाति, नान्यम् । अत एव शुकसन-
कादीनां सर्वदा मुक्ततैव । तेषु तथेच्छाभावात् । अत एव श्रुतिरपि-
सुवसृणेत्रम् ।

द्याया जीवशक्तित्वं निरस्यन्ति—श्रियेत्यादि । तथा च यथेदानीं शुकादीनां मुक्ता, तथा-
न्येषां बन्धात्पूर्वमपीति बन्धे, तदभावे, पुनर्वन्धे, मोक्षे, चेच्छैव हेतुरिति न त्वदुक्तरीत्या
बन्धानादित्वस्याविद्यानादित्वस्य च सिद्धिरित्यर्थः । ननु शुकादीनां योगचालितत्वात्प्रा-
चीनसाधनानामेव मुक्तिहेतुत्वं, नेच्छाया इत्याशङ्क्यामाहुः—अत एव श्रुतिरित्यादि ।
तथा च साधनान्यपि तदिच्छां नातिवर्तन्त इति यथा तत्र *सव्यापारेच्छा कारणं,
तथात्र निर्व्यापारा सेति पूर्वोक्तं निर्वाधमित्यर्थः । एवं च मुक्तित्वेन जीवकृतसाधनसाध्य-
त्वेन व्याप्त्यभावबोधनात्तदुक्तं साधनाभावरूपं दूषणं परिहृतम् । इच्छाप्राधान्यबोधनेनाग्रे
हरितोषिणी ।

इति । तव मतं समीचीनं न भवतीत्यत्र हेतुमाहुः—श्रियेति । यथा राजा सेवकेन सर्वं
कार्यमिच्छया करोति, तथा भगवान् द्वादशशक्तिमिरिच्छया सर्वं करोति । तथा चावि-
द्याया भगवच्छक्तित्वाज्जीवाधीनं बन्धमोक्षादिकं किमपि नास्तीति भावः । नन्वेवं चेत्
श्रुतौ साधनादिकथनं, साधनेन मोक्ष इति कथनं च व्यर्थं स्यादित्यत आहुः—अत ए-
वेति । श्रुतिरपीति । आहृत्यग्रेणान्वयः । भगवानपि यस्य जीवस्य मोक्षेच्छां करोति,
तेन साधनानि कारयित्वा मोक्षं ददातीत्यपि श्रुत्योक्तत्वात्साधनमोक्षयोः कार्यकारणभाव-
व्याघातो नास्ति, साधनकथनस्य व्यर्थतापि नास्तीत्यर्थः । तथा च बन्धनस्यानादित्वं
नास्तीति भावः । तथा च जीवब्रह्मभेदात्पूर्वं ब्रह्मणो 'बहुस्या'मितीच्छयाऽनेकभावापन्नत्वं,
तदनन्तरमविद्याया बद्धत्वाज्जीवभावत्वं, तदनन्तरं साधनेन मुक्तत्वं शुकादीनां, साधना-

टिप्पणी ।

* सव्यापारेच्छेति । बन्धमोक्षयोर्भगवदिच्छैव हेतुः । विद्याऽविद्ययोस्तु मध्ये व्या-
पारत्वमेव । व्यापारत्वं च न तज्जन्यत्वविशिष्टतज्जन्यजनकत्वरूपम् । विद्याऽविद्ययोर्भ-
गवच्छक्तित्वेन नित्यत्वात् । किन्तु करणरूपमेव । अत एव मूले 'अविद्यये'ति करण-
त्वबोधकं तृतीयान्तमित्युक्तम् । बन्धमोक्षयोर्विद्याऽविद्यारूपव्यापारविशिष्टेच्छा कारणम्,
'एष उ एवे'त्यादिश्रुतिबोधितसाध्वसाधुकर्मकारणे तु केवलेच्छेति विशेषः ॥

१ 'श्रिया पुष्ट्या गिरा कान्त्या कीर्त्या तुष्ट्येलयोर्यया । विद्ययाऽविद्यया शक्त्या मायया च निषे-
वित'मिति ।

‘एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं, यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषति, एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं, यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीषती’ति तदिच्छाऽधीनत्वमेवाह । जीवस्वरूपं चाग्रे वक्ष्यामः ॥

अन्यच्च, अविद्यासम्बन्धमात्रेण जीवभावं वदतः, शुद्धब्रह्मण्येव च सुवर्णसूत्रम् ।

बन्धस्यापि प्राक्कालीनमुक्तताविघातकत्वं च परिहृतम् । तेन जीवस्वरूपं विभागात्पूर्वं ब्रह्मरूपमेव, तदुत्तरं तु सदा मुक्तबन्धयोग्यमुक्तबद्धभेदेन त्रैवस्थं चतुरवस्थं चेति बोधितम् । पूर्वं कीदृशमिति प्रश्ने बन्धाभावदशायामविद्यासम्बन्धाभावादवच्छिन्नरूपत्वस्याप्यभावेन किंप्रकारकमिति यत्पृष्टं तत्राहुः—जीवेत्यादि । तथा च बन्धात्पूर्वं विभागादुत्तरं यादृशं तदग्रे वक्ष्याम इत्यर्थः ॥

एवं जीवानादित्वं दूषयित्वा देवाभिरन्यायदाह्याय जीवादित्रयानादित्वं साधकाविद्यासम्बन्धानादित्वं दूषयन्ति—अन्यच्चेत्यादि । अविद्यायाः सर्वगतत्वाङ्गीकारात्तस्या अनादिसम्बन्धो यदि सार्वदैशिकः, तदा कृत्स्नस्य ब्रह्मणो जीवत्वापत्तिः, अथ प्रादेशिकस्तदा अविद्याया विभुत्वहानिः । तत्तन्मतीयविभूनां निरवयवत्वस्यैवोपगमात् । अतस्तथेत्यर्थः । एतेन विशुद्धचिदीशयोरनादित्वमपि दूषितम् । अविद्यानादित्वं तु प्रागेव दूषितमिति ॥

हरितोषिणी ।

भावेन सदा बद्धत्वं तदन्यजीवानाम् । एवं च तत्र सर्वत्र भगवदिच्छायाः प्राधान्यान्मुक्तता बन्धात्पूर्वमप्यस्तीति भावः । ननु ‘न स पुनरावर्तते’ इति श्रुतिप्रामाण्यान्मुक्तस्य बद्धत्वं पुनर्नास्तीति चेत्, न; ‘न स’ इत्यनेन जीवबोधनाद्बद्धजीवस्य साधनेन मुक्तौ पुनर्बद्धता नास्ति; बन्धात्पूर्वं ब्रह्मणो नित्यमुक्तस्वभावत्वान्मुक्ततेति न कोपि दोषः । ब्रह्मणः स्वेच्छया बद्धत्वं मुक्तत्वं च, मायाया इच्छाधीनत्वादिति बोध्यम् । अत एवोक्तं श्रीमद्भागवते ‘बद्धो मुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुतः । गुणस्य मायामूलत्वान्न मे मोक्षो न बन्धन’मिति । ननु बन्धात् पूर्वमविद्यासम्बन्ध एव नास्तीति जीवस्वरूपं कीदृशमिति प्रश्नः कृतस्तत्रोत्तरमाहुः—जीवस्वरूपमिति ॥

अनाद्यविद्यासम्बन्धस्वीकारे दूषणमाहुः—अन्यच्चेति । जीवभावमिति । ब्रह्मण इति शेषः । तत्सम्बन्धमिति । अविद्यासम्बन्धमित्यर्थः । जीवभावानापत्ताविति । ब्रह्मणो जीवभावस्य या अनापत्तिः अप्राप्तिस्तत्र हेतोरभावादित्यर्थः । तथा च त्वया ब्रह्मणः सर्वशेनाऽविद्यासम्बन्धे स्वीक्रियमाणेऽपि तस्य जीवभावाप्राप्तौ हेतुं न पश्याम इति ब्रह्मणो जीवत्वापत्तिरिति भावः । ननु किञ्चिदंशे अविद्यासम्बन्धः स्वीक्रियते, तथा च

१ ग. पु. ‘मुक्तसाधनविद्या’ इति पाठः । २ सु. पु. अवश्यं चतुरवस्थमिति पाठः । ३ सु. पु. साधिकामविद्यासम्बन्धानादितामिति पाठः ।

तत्सम्बन्धं वदतस्तव मते जीवभावानापत्तौ हेत्वभावान्निरवयवत्वाच्चां-
शभेदेन तथात्वस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च सर्वज्ञत्वादिविशिष्टपरमात्माऽ-
सिद्ध्या सर्वश्रुत्युपप्लवः ॥

किञ्च, जीवपरमात्मनोरनादिसिद्धं भेदं वदन् पारमार्थिकं कुतो न
ब्रूये । यतः श्रुतिरनयोरभेदं बोधयति, स च परमार्थतो भिन्नयोर्न सम्भ-
वतीत्यवास्तवो भेदोऽत्र वाच्यः । तादृशश्च भेदो विम्बप्रतिविम्बयोरा-
भासतदाश्रययोश्च दृष्टचरो लोके इति तथाऽत्रापि ब्रवीमि । अत एव
महावाक्ये भागत्यागलक्षणापि । बाढं ब्रवीषि, परं पूर्वाऽपरालोचनरहितः ।

सुवर्णसूत्रम् ।

एवं 'षडस्माकमनादय' इति तत्प्रतिज्ञां दूषयित्वा अनादिसिद्धजीवपरमात्मभे-
दोपपादकप्रमाणमाभासीकर्तुं प्रतिवादिनं प्रति तादृशाभ्युपगमे हेतुं पृच्छन्ति—किञ्चे-
त्यादि । तद्दूषयितुं प्रमाणस्याभासत्वं साधयन्ति—बाढं ब्रवीषीत्यादि । स्यादेतदेव-
हरितोषिणी ।

यदंशे अविद्यासम्बन्धो नास्ति, तदंशे ब्रह्मत्वमस्येवेत्यत आहुः—निरवयवत्वादिति ।
अशक्यत्वादिति । तव मते अविद्याया विभुत्वेन निरवयवत्वे स्वीक्रियमाणे किञ्चिदंशे-
नाऽविद्यासम्बन्धस्य वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । सर्वज्ञत्वादीति । अविद्यासम्बन्धो यत्र
तत्र किञ्चिज्ज्ञत्वमेवेति भावः ॥

'षडस्माकमनादय' इत्यनेन जीवपरमात्मनोरनादिसिद्धं भेदं वदन्ति, तत्र प्रश्नं कु-
र्वन्ति—किञ्चेति । न ब्रूष इति । तथा चार्द्धजरतीयं किमर्थमिति प्रश्नः । मायावादी तत्रो-
त्तरमाह यत इत्यादि, ब्रवीमीत्यन्तेन । स च अभेदश्च । तस्य प्रसिद्धिमाहुः—तादृ-
शश्चेति । दृष्टचर इत्यग्रिमेणान्वयः । अवास्तवश्चेत्यर्थः । आभासेति । दर्पणे सूर्यतेजः
पतितम्, तस्याभासो भित्तौ पतितः । स, अथ च तदाश्रयं दर्पणान्तःपतितं तेजः, अ-

गङ्गाधरभट्टी ।

अतःपरं तदनादित्वं दूष्यते—आस्तामिति । वाच्य इति । 'जीव ईशो विशुद्धा
चिद्विभागस्त्वनयोर्द्वयोः । अविद्या तत्कृतो बन्धः षडस्माकमनादय' इति
तदुक्तेः ॥

न बन्ध इत्यत्र को हेतुरिति । तथा चानादिवद्धत्वं सिद्धम् । नैतत्साधु इति । जी-
वस्वरूपस्य त्वया निरूपयितुमशक्यत्वात् । स्वमते त्वाहुः—श्रियेत्यादि । ननु शुकादीनां
योगचालितत्वात्प्राचीनसाधनानामेव मुक्तिहेतुत्वं, नेच्छाया इत्याहुः—अत एवेति । एवं च
जीवस्वरूपं सदामुक्तबन्धयोग्यमुक्तवद्धभेदेन चतुरवस्थम् ॥

तथा हि,—स्यादेतदेवम्, यदि 'तत्त्वमसी'त्येतन्मात्रं महावाक्यं स्यात् । न त्वेषम्, किन्तु संपूर्णः प्रपाठकः । तत्रोपक्रमे 'अपि वा तमादेशमप्राक्षो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञात'मित्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातम् । तदेकमेव चेत् सर्वं भवेत्, तदोपपद्यते । यथा सुवर्णखण्डाः सुवर्णकार्यं च सर्वं सुवर्णमिति सुवर्णज्ञानेन तज्ज्ञातं भ-
सुवर्णसूत्रम् ।

मिति । स्यादवास्तवो भेदो भागत्यागलक्षणा चेत्यर्थः । किन्त्विति । तावता प्रतिज्ञापूर्त्यसम्भवात् । संपूर्णः प्रपाठक इति । छान्दोग्ये श्वेतकेतूपाख्यानरूपः । महावाक्यं यदि तावत् सर्वार्थसङ्ग्राहकतयोपदेशत्वेनाभिप्रेतं, यदि वा वाक्यसमुदायत्वेन, उभयथापि 'ऐतदात्म्य'मित्यादेरष्टादशाक्षरस्य संपूर्णस्य वा तथात्वम्, न चतुरक्षरस्येति । भागत्यागलक्षणाया अयुक्तत्वमुपक्रमविरोधादिति वक्तुमाहुः—तत्रेत्यादि । यथा सुवर्णे-
हरितोषिणी ।

नयोरित्यर्थः । लक्षणेत्यन्तं मायावादिमतं तत्रोत्तरमाहुः—अत एवेति । जीवपरमात्मनो-
रवास्तवभेदादेवेत्यर्थः । तथा च त्वंपदवाच्यार्थो बुद्धिप्राणाद्यहङ्कारविशिष्टः प्रत्यगात्मा, तत्पदवाच्यार्थः सर्वज्ञत्वादिविशिष्टः सच्चिदानन्दरूपः परमात्मा, एवं च प्रतीयमानो भेदो वस्तुतो न भवतीति विशेषणांशं परित्यज्य विशेष्यांशे लक्षणां कृत्वा अभेदः प्रतिपाद्यते, स च पूर्वापरग्रन्थपर्यालोचनेन न सम्भवतीति भावः । पूर्वापरग्रन्थं व्युत्पादयन्ति—तथा हीत्यादिना । एवमिति । भागत्यागलक्षणा अवास्तवो भेदश्चेत्यर्थः । प्रपाठकः । छान्दोग्ये श्वेतकेतूपाख्यानरूपः । संक्षेपेण प्रपाठकार्थमाहुः—तत्रेति । तत्र प्रपाठके । उपक्रम इति । प्रतिज्ञातमित्यग्रेणान्वयः । तदिति । विज्ञानविषयीभूतम् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञाने दृष्टान्तमाहुः—यथेति । अत इति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञातः । निरूपितमिति । जीवस्यांशत्वं जगतः कार्यत्वं चोक्त्वा सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वं निरूपितमि-
गङ्गाधरभट्टी ।

स्वरूपं चेति । बन्धात्प्राग्विभागानन्तरं यथेत्यर्थः ॥

निरवयवत्वाच्चेति । तदभ्युपगमेन । एतेन विशुद्धचिदीशयोरनादित्वमपि दूषितम् ॥
न त्वेवमिति । तावता प्रतिज्ञापूर्त्यसंभवात् । संपूर्ण इति । छान्दोग्ये श्वेतकेतूपा-
ख्याने । अयमर्थः—यदि सर्वार्थसंग्राहकतया महावाक्यत्वं, यदि वा वाक्यसमुदायतया, नोभयथाप्येतच्चतुरक्षरस्य तत्, किन्त्वष्टाविंशाक्षरस्यैवेति भागत्यागलक्षणा त्वयुक्तेति तदाहुः—यथेति । 'यथा सौम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्याद्वाचा-

वति । अतो ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं वक्तुं सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वं 'सदेव सौम्ये'त्यारभ्य निरूपितम् । तत्र 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' इति जडस्य सर्वस्यापि तदात्मकत्वमुक्तम् । ततो जडस्य विनाशित्वदर्शनेन अत्र-
सुवर्णसूत्रम् ।

त्यादि । 'यथा सौम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं लोहमित्येव सत्य'मिति श्रौतदृष्टान्तात् । लोहः सुवर्णम्, दार्ष्टान्तिके खण्डा जीवाः, कार्यं जगदिति फलिष्यति । एवं ब्रह्मपरिणामत्वबोधनात्तस्या विचित्रपरिणामशीलत्वं निरस्तं भविष्यति । तत्रेति । प्रपाठकार्यसंग्राहके 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इत्यस्मिन्नुपदेशवाक्ये । इदं हि नवकृत्व उपदिष्टम् । अर्थस्तु—'सदेव सौम्येद'मित्यादिना असतः सत्तां कण्ठतो युक्तिपूर्वकं निराकृत्य 'तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेये'तीक्षोक्तिपूर्वकं तस्मात्सतस्तेजआदिक्रमेण सृष्टिमुक्त्वाऽग्रे वदति—'स य एषोणिमैतदात्म्य'मित्यादि । इदं परिदृश्यमानं सर्वमैतदात्म्यमु-
एतत् आत्मा एतदात्मा । मयूरव्यंसकादिसमासः, न तु बहुव्रीहिः । एतदात्मा यस्य सर्वस्य तदेतदात्मं तस्य भाव एतदात्म्यमित्युक्तौ श्रूयमाणसर्वपदवैयर्थ्यापत्तेः । अत उक्त एव समासः । एतदात्मनो भाव एतदात्म्यम् । मृल्लोहकार्णायसदृष्टान्तस्योपक्रम उक्तत्वा-
हरितोषिणी ।

त्यर्थः । तथा च दृष्टान्ते सुवर्णखण्डा इत्यनेन जीवस्यांशत्वं, सुवर्णकार्यमित्यनेन जगतः कार्यत्वं बोधितम् । तेन ब्रह्मपरिणामो बोधित इति भावः । तत्रेति । प्रपाठकार्यसंग्राहके 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इत्युपदेशवाक्ये ।
एतदात्म्यमिति । एतत् आत्मा एतदात्मा । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । एतदात्मनो गङ्गाधरभट्टी ।

रम्भणं विकारो नामधेयं लोहमित्येव सत्य'मिति श्रुतेः । लोहः सुवर्णं, दार्ष्टान्तिके जीवाः खण्डाः, कार्यं जगद्रष्टव्यम् । श्रुत्यैव ब्रह्मणः परिणामबोधनान्मायायाः पक्षो निरस्तः । 'स य एषोणिमा एतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति प्रपाठकार्यसंग्राहकम् । एतत्सत् आत्मा एतदात्मा । कर्मधारयः । एतत्पदेन सत एव परामर्शः । उपक्रमे 'सदेव सौम्ये'त्युपक्रमात् । सत एव तेजआदिसृष्ट्युक्तेश्च । यत्तु एतदात्मा यस्य सर्वस्येति बहुव्रीहिः, तन्न; सर्वपदवैयर्थ्यात् । भावप्रत्ययानन्वयाच्च ।

१ ख. पु. 'सर्वस्य' इति नास्ति । २ सु. पु. 'स्य' पाठः । ३ क. पु. 'तन्नाव' इति पाठः ।
४ घ. पु. 'सर्वपदासंगत्यापत्ते'रिति पाठः । ५ घ. पु. 'ऐतदात्मकमित्यर्थ' इत्यधिकः पाठः ।
६ ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्यत्र एतत् आत्मा यस्य सर्वस्य तत् एतदात्मं तस्य भावः ऐतदात्म्यमित्युक्तौ श्रूयमाणसर्वपदवैयर्थ्यापत्तेः ।

ह्यत्वशङ्कानिरासायाह—‘तत्सत्यम्’ इति । तेनाविर्भावतिरोभावावेव श्रुत्यभिमतौ, नाशोत्पत्तिप्रतीती भ्रान्ते । तथा च विष्णुपुराणे प्रथमंऽशे—‘तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराखिलम् । आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवदि’ति ॥

अविर्भाव-
तिरोभावख-
ण्डनम् ।

(१०) नन्वाविर्भावतिरोभावौ नित्यावनित्यौ वा? नाद्यः, सततं घटोपलम्भानुपलम्भप्रसङ्गाभ्यामनिर्वाच्यतापत्तेः ।

सुवर्णसूत्रम् ।

तद्वत्सन्मयमित्यर्थः । तत्सत्यमिति । तत् पूर्वोक्तं सत्यं सर्वकालं सदित्यर्थः । तेन वैनाशिकार्द्धवैनाशिकप्रतिपन्ने असत्त्वविनाशित्वे मायावादिप्रतिपन्नं मायिकत्वं च निरस्तम् । ‘स आत्मा’ इत्यनेन सर्वस्यानागन्तुकानारोपितं रूपं स इत्युक्तम् । ‘तत्त्वमसी’त्यनेन जीवस्य तदात्मकत्वमुक्तम्, तस्य भावस्तत्त्वमिति । तेन जीवानामंशत्वम्, जगतः कार्यत्वम्, उभयोरपि ब्रह्माभेदात् प्रतिज्ञादिपूर्तिः । तमेतमर्थं विवृण्वन्ति—तत्रैतदात्म्यमित्यादि ॥

(१०) अत्र मध्ये वैनाशिकवादनिरासं श्रुत्वा प्रत्यक्षस्य प्रमाणज्येष्ठत्वादग्रे बाधाभावाच्चोत्पत्तिनाशप्रतीत्योरभ्रान्तत्वं सांख्यप्रतिपन्नयोरविर्भावतिरोभावयोः प्रतिबन्दिपर्यवसितत्वेन तदसाधकत्वं च मन्वानो नैयायिकादिः प्रत्यवतिष्ठते—नन्वित्यादि । सर्वजनीनां प्रतीतिमनादृत्य जडस्य सर्वदा सत्त्वसाधनाय यावाविर्भावतिरोभावावङ्गीक्रियेते तौ सांख्यमते अभिव्यक्तितदभावात्मकत्वाज्ज्ञानविषयसंबन्धतदभावात्मकौ पदार्थान्तररूपौ । तथा च ज्ञानतदभावसमनियतौ । अतस्तयोर्नित्यत्वे ज्ञानतदभावयोरपि नित्यत्वमावश्यकम् ।

हरितोषिणी ।

भाव ऐतदात्म्यमिति । तथा च सुवर्णदृष्टान्तेन सर्वमात्ममयमिति भावः । तत्सत्यमिति । तत् जगत्सत्यमविनाशि । ननु एवं चेत्, उत्पत्तिविनाशौ दृश्येते इत्यत आहुः—तेनेति । अत एव वक्ष्यन्ति—‘आविर्भावतिरोभावौ शक्ती वै मुरवैरिण’ इति ॥

(१०) अत्र नैयायिकः शङ्कते—नन्विति । आविर्भावतिरोभावौ सांख्यमतसिद्धाभिव्यक्तितदभावात्मकौ । अनिर्वाच्यतापत्तेरिति । इदमित्थतया वक्तुमयोग्यत्वापत्तेरित्यर्थः । नितरामिदमित्थतया वक्तुं योग्यं निर्वाच्यम् । ‘अर्हे कृत्यतृचश्चे’त्यनुशासनेन ण्यत् ।

गङ्गाधरभट्टी ।

मम तु विकारो भावप्रत्ययार्थः । मृल्लोहकृष्णायसदृष्टान्तात् । तत्सत्यमिति । त्रिकालाबाध्यम् । नाशोत्पत्तीति । मिथ्यात्वादेरुपलक्षणम् ॥

(१०) नैयायिकादिः शङ्कते—नन्विति ।

सुवर्णसूत्रम् ।

तथा सति सततं तदाधारभूतघटोपलम्भानुपलम्भप्रसङ्गाभ्यां (तयोरभिव्यक्त्याद्यात्मक-
त्वेन निष्क्रष्टुमशक्यतया तदाश्रयस्य) घटादेशोपलब्धोऽनुपलब्ध इति निष्क्रष्टुमशक्यतया
तयोस्तस्य चानिर्वाच्यतापत्तेः । अत्रार्हे कृत्यो ण्यत् । नितरामिदमित्थतया वक्तुं योग्यत्वं
निर्वाच्यत्वम्, तदभावः अनिर्वाच्यत्वम् । प्रकृते च कम्बुग्रीवत्वादिना निर्वाच्यत्वेपि सत-
तमुपलम्भानुपलम्भाभ्यां तथात्वमापद्यते । यदि तौ नित्यौ स्याताम्, तदाधारो घटादिः
सामग्रीसमवधाने सदोपलम्भानुपलम्भविषयः स्यात्, यदि तथा स्यात्, ताभ्यां निर्वाच्यो
न स्यादिति । तर्के ह्यापादकापाद्ययोर्व्याप्तिः । यथा—निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यान्नित्यत्र वह्न्य-
भावधूमाभावयोः । प्रकृते यद्यपि नित्यत्वसदोपलम्भानुपलम्भविषयत्वयोर्धर्मनित्यत्वधर्म्य-
निर्वाच्यत्वयोश्च न व्याप्तिः । *नित्यद्रव्येषु व्यभिचारात् । तथाप्याविर्भावान्नित्यत्वतदा-
श्रयानिर्वाच्यत्वयोः सा निरावाधा । यद्यपि सामान्यव्याप्तौ सर्वस्य पक्षे निवेशात्सपक्षा-
भावेन व्याप्तिग्रहाभावे तर्कस्य मूलतः शैथिल्यम् । तथा विशेषव्याप्तावपि । तथाहि—घटः
अनित्याविर्भावतिरोभाववान्; कादाचित्कोपलम्भानुपलम्भविषयत्वात् । यत्र यत्र कादा-
चित्कोपलम्भानुपलम्भविषयत्वम्, तत्र तत्र अनित्याविर्भावतिरोभाववत्त्वम् । यथा घटे ।
व्यतिरेके तु, यत्र यत्र नित्याविर्भावतिरोभाववत्त्वम्, तत्र तत्र सदोपलम्भानुपलम्भविष-
यत्वमिति । घटः कादाचित्कोपलम्भानुपलम्भविषयः । कालविशेषे ताभ्यां निर्वाच्यत्वात् ।
यदेवं, तदेवं, पटवत् । व्यतिरेके तु यत्र यत्र सदोपलम्भानुपलम्भविषयत्वम्, तत्र तत्र
सदा तदाभ्यामनिर्वाच्यत्वम् । अनयोर्व्यतिरेकव्याप्त्योरप्रसिद्धत्वान्मूले शैथिल्यमनिवार्यम्,
तथापि 'प्रसङ्गकं तु स्वानिष्टं परानिष्टं प्रसज्यते । विपर्यये पराभीष्टं स्वाभीष्टे
पर्यवस्यती'ति तर्के जयोपायस्याभियुक्तैरुक्तत्वात् पूर्वपक्षी स्वानिष्टं नित्यत्वं, परानिष्टं
सदोपलम्भानुपलम्भविषयत्वमनिर्वाच्यत्वं चापादकापाद्यीकृत्य सिद्धान्तितं जेतुं तथोक्त-

हरितोषिणी ।

तदभावोऽनिर्वाच्यम् । तस्य भावोऽनिर्वाच्यत्वम् । अयमाशयः—आविर्भावः अभिव्यक्तिः
ज्ञानघटादिरूपविषययोः सम्बन्धरूपः, एवं तिरोभावस्तादृशसम्बन्धाभावरूपः । एवं च
तयोर्नित्यत्वे स्वीक्रियमाणे सर्वदा सत्त्वमपेक्षितम् । तच्च न संभवति । उभयोर्विरोधात् ।
तथा चायं घटः सर्वदा कम्बुग्रीवत्ववानिति यथा निर्वक्तुं शक्यते, तथायं घटः सर्वदो-
पलब्धः सर्वदाऽनुपलब्धः इति निर्वक्तुं न शक्यत इति सर्वपदार्थानां ताभ्यामनिर्वाच्य-

टिप्पणी ।

* नित्यद्रव्येष्विति । अणुत्वविभुत्वादीनां नित्यत्वेऽपि न परमाण्वाकाशादीनामनि-
र्वाच्यत्वमिति व्यभिचारः ॥

तयोर्धर्मत्वेन विरोधात् । तादृग्धर्म्यसिद्धौ तयोरपि वक्तुमशक्यत्वेन शून्यवादश्चापद्येत । साधने प्रवृत्तिश्चानुपपन्ना स्यात् ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

वानिति बोध्यम् । एतावताऽपि तर्कदोषानपायादूषणान्तरमाह—तयोरित्यादि । तथा च मास्त्वनिर्वाच्यत्वमुक्तीत्या, तथापि जडगतोत्पत्तिनाशस्थाने तयोरङ्गीकारात्तौ धर्मत्वेन निश्चितौ । तयोर्विरोधप्रयोजकं च न धर्मत्वम्, रूपरसादौ व्यभिचारात् । नापि भावाभावरूपत्वम्, घटतदभावसमूहालम्बनाभावप्रसङ्गात् । किन्तु भावाभावरूपत्वे सत्युभयनित्यत्वम् । तदोत्पत्तिनाशवत्कालभेदेन स्थित्यभावात्तद्धर्मिभूतस्य जडस्य विरुद्धधर्माधारत्वमभ्युपगन्तव्यम् । तच्चैतन्नित्यत्वाधीनम्, नित्यत्वं च तादृग्धर्मिसिद्ध्याधीनमित्यन्योन्याश्रययोश्चासिद्धौ शून्यवादापत्तिरिति सत्कार्यवादस्थापनाय प्रवृत्तस्य वैनाशिकमतापत्तिरित्यर्थः । उक्तदूषणस्य व्यावहारिकत्वाल्लोकव्यवहारस्य गुणसन्निपातजन्यत्वेनाप्रामाणिकत्वात् सिद्धस्य दूषणस्याप्रयोजकत्वमित्याशङ्क्य लोकवेदसाधारणं दूषणान्तरमाह—साधन इत्यादि । साधने घटयागब्रह्मज्ञानादौ । प्रवृत्तिस्तत्करणोद्यमः । सापि वस्तुमात्रनित्यत्वेन तत्फलस्यापि तथात्वादनुपपन्ना स्यात् । सिद्धसाधनदोषग्रस्ता विधिविशेषविचारजन्यत्वहीना च स्यात् । तथा च श्रुतितात्पर्योद्घाटनाय प्रवृत्तस्य श्रुतिविरोध इति महदेव दूषणमित्यर्थः ॥

हरितोषिणी ।

त्वापत्तिरिति । दूषणान्तरमाहुः—तयोरिति । तयोराविर्भावतिरोभावयोः । तादृग्धर्म्यसिद्धौ आविर्भावतिरोभावविशिष्टधर्म्यसिद्धौ । तयोरपि धर्मरूपयोराविर्भावतिरोभावयोरपि । शून्यवाद इति । नास्तिकैकदेशिवैनाशिकमतमापद्येतेत्यर्थः । अयं भावः—तथा च जडस्य जगत आविर्भावतिरोभावौ धर्मरूपौ, लोके धर्मेण च धर्मिसिद्धिः । प्रकृते च धर्मयोः परस्परविरोधेनैकत्र स्थित्यभावाज्जगद्रूपधर्म्यसिद्धिः । न च धर्मिणो नित्यत्वेन विरुद्धधर्माश्रयत्वं स्वीक्रियत इति वाच्यम् । नित्यत्वस्य विवादास्पदत्वादसिद्धेः । तथा च धर्म्यसिद्धौ धर्मस्यासिद्ध्या शून्यवादापत्तिरिति । दूषणान्तरमाह—साधन इति । भवन्मते वस्तुमात्रं नित्यमिति यागजन्यफलस्यापि नित्यत्वं वक्तव्यम्, तथा च सिद्धस्य साधनापेक्षाया अभावात्तत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तेरित्यर्थः ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

तयोरित्यादि । दूषणान्तरम् । अयमर्थः—विरुद्धे अपि उत्पत्तिविनष्टी भिन्नकालिकं न विरुद्धेते । एतयोस्तूभयोः समानकालिकतया विरोधाद्धर्मिण एवासिद्धिः । विरुद्धधर्माधारधर्मिसिद्धिस्तु एतन्नित्यत्वाधीना, एतत्सिद्धिर्धर्मसिद्ध्याधीनमित्यन्योन्याश्रये शून्यवादः स्यादिति ॥

किंच, वर्तमानस्य वस्तुनो दर्शनयोग्यतातदयोग्यतात्मकौ हि तौ, ।
तथा सति क भगवच्छक्तित्वम् । एवं सति घटोपलम्भानुपलम्भयोः
कादाचित्कत्वे हेतावुच्यमाने तत्तत्कारणस्तोमपरंपरयोस्तथात्वं तथेति
सुवर्णसूत्रम् ।

एवं धर्मविचारेण दूषयित्वा तयोर्विरोधदृढीकरणाय स्वरूपविचारेण दूषयिष्यन् स्वरूप-
पस्यानुक्तत्वात्तद्बोधयितुं तौ लक्षयति—किञ्चेत्यादि । योग्यता च बाधाभावः, बाधश्च
शून्यत्वस्वरूपोऽभावात्मेति तदभावरूपाया योग्यताया भावरूपत्वम् । एवंलक्षणकत्वे सि-
द्धान्तापघातरूपं दूषणमाह—तथा सतीत्यादि । वस्तुधर्मत्वे सति वक्ष्यमाणवाक्येनाङ्गी-
क्रियमाणं भगवच्छक्तित्वसिद्धान्तमपह्निष्यतीत्यर्थः । वाक्यस्या(नुक्तत्वात्तथाऽ)नङ्गीकृतौ
नोक्तं दूषणमित्यतो दूषणान्तरमाह—एवं सतीत्यादि । मास्तु भगवच्छक्तित्वम्, तथापि
प्रत्यक्षानुरोधेन वस्तुधर्मत्वं तु तयोरङ्गीकार्यम् । एवं सति लोकवेदसाधारणघटोपलम्भानु-
पलम्भकारणस्तोमपरंपरयोः कादाचित्कत्वरूपमर्यादाया निर्वाहाय घटादेराविर्भावादेश्च नि-
त्यत्वेऽपि उपलम्भादिकादाचित्कत्वहेतौ विचार्यमाणे तत्तत्कारणस्तोमपरंपरयोरुपलम्भकार-
णभूता या घटस्य विषयता, चक्षुरादिसन्निकर्षश्च, तादृशविषयताया अपि कारणं रूपादि-
मत्वम्, सन्निकर्षस्य च कारणमिन्द्रियमनःसंयोगः, तत्कारणमात्मनःसंयोगः, सूर्यपरि-
स्पन्दः, क्षणविशेषसम्बन्धश्च । एवमनुपलम्भे अविषयत्वादिकम्, तेषां स्तोमस्य परंपरा-
याश्च कादाचित्कत्वमुपलम्भादिकादाचित्कत्वे हेतुरिति वाच्यम् । तत्र सर्वकारणभूताया

हरितोषिणी ।

स्वरूपविचारेण दूषणान्तरमुद्भावयितुं तयोर्लक्षणमाह—किञ्चेति । तौ आविर्भावतिरो-
भावौ । तथा च यस्मिन्नुद्भूतरूपं तस्य प्रत्यक्षता जायते इति कृत्वा उद्भूतरूपात्मिका हि
योग्यता, सा च वस्तुधर्मस्तदभावश्चायोग्यता सा च अभाव इति भावः । नन्वेवं चेत् को
दोष इत्यत आह—तथा सतीति । आविर्भावतिरोभावयोर्वस्तुधर्मत्वे सति । क्वेति । तथा
च वस्तुधर्मो, न तु भगवद्धर्म इति भावः । ननु आविर्भावतिरोभावयोर्वस्तुधर्मत्वमेवास्तु,
मास्तु भगवच्छक्तित्वमित्यतो दूषणान्तरमाह—एवं सतीति । वस्तुधर्मत्वे स्वीक्रियमाणे सति ।
हेतावुच्यमान इति । योग्यतातदभावात्मकयोराविर्भावतिरोभावयोर्नित्यत्वादटोपलम्भानु-
पलम्भयोः सर्वदा सत्त्वमपेक्षितम्, तथा तु नास्तीति तयोः कादाचित्कत्वे कारणापेक्षायां
कारणत्वे वक्तव्ये सतीत्यर्थः । तत्कारणेति । उपलम्भानुपलम्भकारणसमुदायपरंपरयोरि-
त्यर्थः । तथा चोपलम्भे कारणसमुदायस्तु घटादिरूपो विषयः, इन्द्रियं चक्षुरादि, सन्निकर्षः,
तत्र कारणमिन्द्रियमनःसंयोगः, तत्रापि आत्ममनःसंयोगः । एवमनुपलम्भे अविषयत्वाद्यार-

वाच्यम् । एवमीश्वरेच्छापर्यन्तं धावने तस्या अपि नित्यत्वेन न पूर्वोक्तदूषणोद्धारः, अपसिद्धान्तश्च । न चेतरे सहकार्यभावाद्नोक्तदूषणमिति वाच्यम् । उक्तरीत्या तस्यैव निरूपयितुमशक्यत्वात् । नाप्युक्तयोग्यतात्मकत्वं तत्त्वमिति वक्तुं शक्यम् । वाय्वाद्यव्यापकत्वात् । न च दर्शनपद-
सुवर्णसूत्रम् ।

ईश्वरेच्छायाः कारणत्वमपि वाच्यम् । तथा सति तस्या नित्यत्वेन तत्कृतसूर्यपरिस्पन्दादीनामपि तथात्वेन सदोपलम्भाद्यापत्तौ, न घटानिर्वाच्यतापत्तिशून्यवादयोरुद्धारः । 'यद्भूतं यच्च भाव्य'मिति श्रुत्युक्तभूतादिव्यवहारोच्छेदापत्त्यापसिद्धान्तश्चेत्यर्थः । ननु सहकारिसमवधानाभावेनोपलम्भादेः कादाचित्कत्वोपपत्तौ नानिर्वाच्यतापत्तिशून्यवादावित्यत आह—न चेति । यः कोपि सहकारित्वेनाभिमतस्तस्य, तस्य सर्वस्यापि स्तोमान्तःपातित्वेन कारणकोटावेव निवेशात्तदतिरिक्तस्य तस्य तथात्वादित्यर्थः । सहकारिणोऽपि धर्मित्वेन तस्याप्याविर्भावतिरोभावयोर्वक्तव्यत्वे तत्कादाचित्कत्वहेत्वनिर्वाच्यत्वेन तथात्वादिति वार्थः । एवं पूर्वोक्तदूषणस्थापनेन तयोर्वस्तुधर्मत्वं दूषयित्वा तत्स्वरूपं दूषयितुं तल्लक्षणं दूषयति—नापीत्यादि । वाय्वादीत्यादिपदेन कालदिगाकाशाद्याः । अव्यापकत्वादिति ।

हरितोषिणी ।

भ्यात्ममनःसंयोगाभावान्तं कारणम् । एवंरीत्या उभयोः कारणस्तोमपरंपरयोरित्यर्थः । तथात्वम् । कादाचित्कत्वम् । तथेतीति । उपलम्भादिकादाचित्कत्वे हेतुरित्यर्थः । एवमिति । सर्वकारणीभूतेत्यर्थः । न पूर्वोक्तेति । घटादीनां सर्वदोपलम्भानुपलम्भप्रसङ्गेनानिर्वाच्यत्वं शून्यवादो वेति दूषणोद्धारो न भवतीत्यर्थः । अपसिद्धान्तश्चेति । सर्वदा वर्तमानत्वाद् 'यद्भूतं यच्च भाव्य'मिति व्यवहाराभावेन पुरुषसूक्तविरोधादपसिद्धान्त इत्यर्थः । ईश्वरेच्छाया नित्यत्वेपीतरसहकारिकारणाभावादुपलम्भादेः कादाचित्कत्वेन नानिर्वाच्यत्वं शून्यवादश्चेत्याशयेन स्वयमेव शङ्कते—न चेति । समाधानमाहुः—उक्तरीत्येति । यः सहकारित्वेनाभिमतस्तस्याऽऽप्याविर्भावादिकं निरूपयितुं न शक्यत इत्यर्थः । एतावता तयोर्वस्तुधर्मत्वं दूषितम् । इदानीं तल्लक्षणं दूषयति—नापीति । वर्तमानवस्तुविषयकदर्शनयोग्यत्वमाविर्भावत्वं न वक्तुं शक्यमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—वाय्वादीति । आदिपदेन कालाकाशदिशां सङ्ग्रहः । जगद्रूपेण भगवत आविर्भावः, तस्येदं लक्षणम्, तच्च जगदन्तःपातिवाय्वादौ नास्तीत्येकदेशावृत्तित्वरूपाव्यापकत्वादित्यर्थः । स्वयमेव शङ्कते—

गङ्गाधरभट्टी ।

अपसिद्धान्त इति । 'यद्भूतं यच्च भाव्य'मित्यादिश्रुतिविरुद्धत्वान्मतस्येति भावः ।

मनुभवपरमिति वाच्यम् । अतीतानागतयोरपि चाक्षुषत्वप्रसङ्गात् । एवं सति तिरोभावोच्छेदश्च ।

किञ्च, तौ प्रतिव्यक्ति भिन्नावभिन्नौ वा? नान्त्यः, युगपत् सकलोपल-
सुवर्णसूत्रम् ।

आविर्भावलक्षणस्य वाय्वादावभावेन तथेत्यर्थः । चाक्षुषत्वप्रसङ्गादिति । अनुभवसामान्यमध्ये चाक्षुषस्यापि प्रवेशात्तथेत्यर्थः । नन्वनुभवपदं विभागेन तत्र तत्र तत्तदनुभवपरमित्यतो न दोष इति चेत्तत्राह—एवं सतीति । अनुभवयोग्यत्वस्याविर्भावलक्षणत्वेन अतीतानागतातीन्द्रियविप्रकृष्टव्यवहितानामाविर्भूतत्वे सति ॥

एवंलक्षणं दूषयित्वा तयोर्भगवच्छक्तित्वं दूषयितुं भेदाभेदविकल्पेन तौ दूषयति—किञ्च तौ प्रतीत्यादि । युगपदिति । वस्तूनां सर्वेषां नित्यत्वेन तद्धर्मस्याविर्भावस्यैकत्वेनैकोपलम्भसमये तथात्वादित्यर्थः । एवमेकानुपलम्भदशायां सर्वानुपलम्भोऽपि तिरोभावविचारेण बोध्यः । ननु यथैकसमवायवादिमते घटनिरूपितसमवायस्य तन्तुषु सत्त्वेऽपि न घटे तन्तुसमवेतत्वप्रसङ्गः प्रतीतिर्वा । अवच्छेदभेदात्, तथा आविर्भावस्यैकत्वेऽप्यवच्छेदभेदान्न युगपत्सकलोपलम्भप्रसङ्ग इति चेत्तत्राह—न चेत्यादि । सदोपलम्भ

हरितोषिणी ।

न चेति । अनुभवपरमिति । तथा च वाय्वादौ प्रत्यक्षयोग्यत्वमस्येवेति नाव्यापकत्वमिति भावः । उत्तरयति—अतीतेति । अनुभवसामान्यान्तश्चाक्षुषस्यापि प्रवेशेनाऽतीतघटस्याप्यनुभवसत्त्वेन तस्य चाक्षुषत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु तत्र सन्निकर्षाभावान्न चाक्षुषत्वमतो दूषणान्तरमाह—एवं सतीति । अनुभवयोग्यताया आविर्भावलक्षणे निवेशे सति । तिरोभावोच्छेद इति । अतीतानागतेन्द्रियविप्रकृष्टानां कुड्यादितिरोहितानां पदार्थानां दर्शनयोग्यतायाः सत्त्वेनाविर्भावलक्षणाक्रान्तत्वेन तिरोभावोच्छेदापत्तिरित्यर्थः ॥

एतावता लक्षणं दूषयित्वा तयोर्भगवच्छक्तित्वं दूषयति—किञ्चेति । अन्यपक्षे विचारबाहुल्यात्तमेव प्रथमं दूषयति—नान्त्य इति । युगपदिति । एकस्मिन् समये एकस्य प्रत्यक्षमन्यस्मिन्नन्यस्येत्येव व्यवहारोस्ति, आविर्भावस्यैकत्वे तु एकदैव सकलोपलम्भप्रस-

गङ्गाधरभट्टी ।

चाक्षुषत्वेति । अनुभवसामान्यमध्ये चाक्षुषस्यापि प्रवेशादित्यर्थः । नन्वनुभवपदं विभागेन तत्तदनुभवपरमतो न दोष इत्यत आह—एवं सतीति । अतीन्द्रियाणामाविर्भूतत्वलक्षणाक्रान्तत्वे सति ॥

सकलोपलम्भेति । आविर्भावाभिप्रायेण तिरोभावे सकलानुपलम्भोऽप्युक्तप्राथः ।

म्भप्रसङ्गात् । न चावच्छेदकभेदान्न तत्प्रसङ्ग इति वाच्यम् । विचाराक्ष-
मत्वात् । तथाहि—अवच्छेदको हि घटादिः । तथा च तत्तदवच्छिन्न आ-
विर्भाव इत्यागतम् । तथा चावच्छेदकस्य नित्यत्वात्सदोपलम्भः स्यात् ।
अनुपलम्भो वा । न च तत्तत्कालोपाध्यवच्छेदभेदान्न तत्प्रसङ्ग इति वा-
च्यम् । तस्यापि त्वन्मते घटतुल्यत्वात् । न ह्येकदोपलभ्यमानानां तथा-
सुवर्णसूत्रम् ।

इत्यादि । तथा च तत्कादाचित्कत्वमर्यादाभङ्गः, प्रत्यक्षविरोधश्चेत्यर्थः । नन्ववच्छेदकस्य
घटादेर्नित्यत्वेऽपि अवच्छेदकान्तरस्य कालोपाधेरनित्यत्वेन तदवच्छेदभेदान्न सदोपलम्भप्र-
सङ्ग इति चेत्तत्राह—न च तदित्यादि । तुल्यत्वादिति । घटवन्नित्याविर्भावधर्मकत्वात् ।
ननु दिनरात्र्यादिभेदस्योपलभ्यमानत्वात्तन्नित्यत्वमनुपपन्नमिति चेत्तत्राह—नहीति । नि-
त्यत्वं हि सर्वकालवर्तमानत्वम्, तच्चैकदोपलभ्यमानानां घटकालाविर्भावानां वर्तमानत्वेन
सिद्धे सत्वे उत्पत्तिनाशयोरनङ्गीकारान्नायुक्तम् । अतः कालस्यापि घटतुल्यत्वे सिद्धे नोक्त-
दूषणस्य परिहार इत्यर्थः । नन्वस्त्वेवम्, तथाप्याविर्भावीर्याविर्भावाभावान्नोक्तदोष इति

हरितोषिणी ।

ङ्गादित्यर्थः । स्वयं शङ्कते—न चेति । अवच्छेदकभेदादिति । घटावच्छेदेनाविर्भाव-
काले घटस्यैवोपलम्भः, न तु पटस्य, आविर्भावावच्छेदकघटपटादीनां भेदादतो न युग-
पत्सकलोपलम्भ इत्यर्थः । यथा समवायस्यैकत्वेपि घटनिरूपितसमवायस्य तन्तावभावान्न
तन्तुसमवेतो घट इति प्रतीतिस्तथात्रापीत्यर्थः । तत्रोत्तरमाह—विचारेति । विचाराशक्य-
त्वमेवाह—तथा हीत्यादिना । तिरोभावेऽप्याह—अनुपलम्भो वेति । उत्पत्तिविनाशाधि-
करणतत्तत्कालोपाध्यवच्छेदकत्वस्वीकारेण शङ्कते—न चेति । न तत्प्रसङ्गः न सदोपल-
म्भत्वप्रसङ्गः । परिहरति—तस्यापीति । तत्तत्कालोपाधेरपि । घटेति । नित्यत्वादित्यर्थः ।
ननु कालोपाधेर्दिवसस्य रात्रौ विलोपो दृश्यत इति कृत्वा कथं नित्यत्वमित्यत आह—न
हीति । उपलभ्यमानानामिति । पदार्थानामिति शेषः । तथात्वं नित्यत्वम् । तथा च
य एकदोपलभ्यमानः पदार्थो जातः कालादिस्तस्यापि भवन्मते घटतुल्यत्वेन नित्यत्वात्
सदोपलम्भापत्तिरूपं दूषणमस्तीति भावः । नन्वाविर्भावावच्छेदकयोर्घटकालयोर्नित्यत्वेन
सर्वदाविर्भावस्य विद्यमानत्वात् सर्वदा घटादीनामुपालम्भापत्तिरूपदूषणं दुरुद्धरम् । न
चेष्टापत्तिरिति वाच्यम् । घटपटादीनां कदाचिदुपलम्भो जायते, कदाचिन्नेति प्रत्यक्षवि-

१ सु. पु. 'तथा चे'ति नास्ति । २ क. पु. 'सदोपलम्भनमिति । ३ क. पु. 'सर्वदा' इति ।
४ ग. घ. सु. पुस्तकेषु 'प्याविर्भावाभावान्नोक्त' इति । ५ ननु अवच्छेदकस्य घटादेर्नित्यत्वेऽप्यवच्छे-
दकान्तरस्य कालोपाधेरनित्यत्वेन तदवच्छेदभेदान्न सदोपलम्भप्रसङ्ग इति चेत्तत्राह ।

त्वमनुपपन्नम् । आविर्भावस्याविर्भावस्तत्तदवच्छेदेनेति न वक्तुं शक्यम् । तत्राप्युक्तविकल्पैरनवस्थापातात् । तिरोभावोऽप्येतेन व्याख्यातः । नाद्यः, 'आविर्भावतिरोभावौ शक्ती वै मुरवैरिण' इति वाक्यविरोधात् ।

सुवर्णसूत्रम् ।

चेत्तत्राह—आविरित्यादि । तत्तदवच्छेदेनेति । तत्तत्कालावच्छेदेन । तत्रापि तस्मिन्नाविर्भावविर्भावेऽपि । उक्तविकल्पैस्तन्नित्यत्रप्रतिव्यक्त्यभिन्नत्वतदवच्छेदककालनित्यत्वविकल्पैर्दोषतादवस्थे पुनस्तस्यापि तस्यापीत्येवमनन्ताविर्भावकल्पनेऽनवस्थापातादित्यर्थः । एतद्दूषणं तिरोभावेऽप्यतिदिशति—तिरोभावोऽपीति । तिरोभावस्य नित्यत्वे सदानुपलम्भापत्तौ तन्निवारणाय तिरोभावस्य तिरोभावस्तदानीं कल्पनीयः । तस्मिन्नपि नित्यत्व—प्रतिव्यक्त्यभिन्नत्वतदवच्छेदककालनित्यत्वविकल्पैः सदोपलम्भापत्तिरिति तिरोभावोच्छेदापत्तिदूषणग्रासात्सोऽप्येतेनाविर्भावदूषणेन दूषित इति तदर्थं पुनः संरम्भो न क्रियत इत्यर्थः । एवमभेदपक्षदूषणेन वस्तुधर्मतादृढीकरणान्तयोर्भगवच्छक्तित्वं दूषितम् । एतदेव द्रढयितुं भेदविकल्पेनापि साक्षात्तदूषयति—नाद्य इति । ननु 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैवे'त्यादिशु-

हरितोषिणी ।

रोधादिति चेत्, न., एतादृशप्रत्यक्षविरोधादेवाविर्भावस्याप्याविर्भावः कल्प्यते । स च यत्कालावच्छेदेनाविर्भावस्तत्कालावच्छेदेन नैवास्तीति सर्वदा घटोपलम्भापत्तिर्नास्तीत्येवं-रीत्या दूषणोद्धारमाह—आविर्भावस्येति । तत्तदवच्छेदेनेति । तत्तत्कालावच्छेदेनेत्यर्थः । न वक्तुं शक्यमिति । आविर्भावान्तरं कल्पयित्वा दूषणनिरसनं न वक्तुं शक्यमित्यर्थः । ननु कुतो न वक्तुं शक्यमित्यत आह—तत्रापीति । आविर्भावान्तरेऽपि । उक्तविकल्पैरिति । इदमाविर्भावान्तरं नित्यमनित्यं वा, प्रतिव्यक्ति भिन्नं वाऽभिन्नं वा, तदवच्छेदकः कालो नित्योऽनित्यो वेत्यादिविकल्पैरित्यर्थः । अनवस्थापातादिति । उक्तविकल्पेषु नित्यत्वपक्षादरणे सदोपलम्भापत्तिदूषणमिषा पुनराविर्भावस्वीकारेणानवस्थेत्यर्थः । एतद्दूषणं तिरोभावेऽपि बोध्यमित्याह—तिरोभावोऽपीति । तिरोभावस्य नित्यत्वं स्वीकरणीयम्, तेन च सर्वदानुपलम्भापत्तिस्तदनन्तरं तिरोभावस्यापि तिरोभावः स्वीकार्यः । तत्राप्युक्तविकल्पादिकं दूषणं तिरोभावेऽपि बोध्यमित्यर्थः । तौ प्रतिव्यक्ति भिन्नावभिन्नौ वेति पक्षद्वयेऽन्योऽभेदपक्षो दूषितः । इदानीं भेदपक्षं दूषयति—नाद्य इति । वाक्यविरोधादिति । 'शक्ती वै' इत्यत्र द्विवचनविरोधादित्यर्थः । ननु भगवतोऽनन्तशक्तिमत्त्वं

गङ्गाधरभट्टी ।

अनवस्थेति । आविर्भावीयाविर्भावे उक्तविकल्पैर्दूषणे प्राप्ते तत्परिहाराय तृतीयाविर्भावकल्पने तत्राप्युक्तदोषात्तौ चतुर्थादिकल्पनादनवस्थापातात् । नाद्य इति । तौ प्रतिव्यक्ति

न चानन्तशक्तिमत्त्वेन तदुपपत्तिः । एकजातीयकार्यकरणे एकयैव संभ-
सुवर्णसूत्रम् ।

तेर्भगवतोऽनन्तशक्तित्वात् प्रतिव्यक्तिभेदो न तद्वाधक इत्यत आह—न चेत्यादि । *अ-
नन्तशक्तिमत्त्वेनेति । अत्रानन्तश्चासौ शक्तिमांश्चेति समासः । अनन्ताश्च ताः शक्तय-
हरितोषिणी ।

स्वीक्रियत इत्यत आह—न चेति । न हीत्यर्थः । अनन्तशक्तिमत्त्वेनेति । अनन्ताश्च
ताः शक्तयश्चानन्तशक्तय इति समासः, ता विद्यन्ते यस्मिन्नित्यनन्तशक्तिमान् तस्य भावो-
ऽनन्तशक्तिमत्त्वं तेनेत्यर्थः । ननु कर्मधारयोत्तरं मत्वर्थीयप्रत्ययो न भवति, 'न कर्मधा-
रयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेत्तदर्थप्रतिपत्तिकर' इति न्यायेन निषेधश्रवणादिति चेत्,
न; वृत्तिद्वयकल्पनापेक्षया वृत्त्येककल्पनं लघीय इति लाघवमूलकोऽयं न्याय इति । तत्र
'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुप' इति सूत्रेऽसुव्वत इति भाष्यप्रयोगेण लाघवा-
नादरस्यापि बोधनेनाऽनित्योऽयं न्यायः । कारकशब्दरत्ने स्फुटमेतत् । न चासुव्वत इत्यत्र
नञ्समासोत्तरं मतुप् प्रत्ययो, न तु कर्मधारयोत्तरमिति वाच्यम् । कर्मधारयपदस्य बहु-
गङ्गाधरभट्टी ।

भिन्नौ न संभवत इत्यर्थः । तदुपपत्तिरिति । 'परास्य शक्तिर्विविधैवे'त्यादिश्रुतेर्भगव-
तोऽनन्तशक्तिकत्वेन प्रतिव्यक्तिभेदो न तद्वाधक इत्युपपत्तिः । श्रुतिबलाद्बहिलतया गौर-

टिप्पणी ।

* अनन्तशक्तिमत्त्वेनेति सुवर्णसूत्रम् । अत्रानन्तपदस्य नानारूपत्वमर्थः । शक्तिम-
त्पदस्य च तत्तच्छक्तिमत्त्वमर्थः । नीलत्वोत्पलत्वयोरिव सामानाधिकरण्यरूपाभेदेन कर्म-
धारयसमासः । तथा चेदमुक्तं भवति—भगवतो घटपटादिनानारूपेण परिणततया प्रति-
रूपं तच्छक्तिद्वयमित्यर्थस्य विवक्षितत्वेन द्विवचनं पूर्वोक्तवाक्यस्थमुपपद्यते । अयमाशयः
'तथा च ब्रह्मवादे भगवतः सर्वरूपत्वात्तच्छक्तिमत्त्वाच्चे'तिपुरस्तनपङ्क्त्या व्यक्तीभवति ।
तोषिणी त्विह नानाशक्तित्वमेवार्थः सुवर्णसूत्रकृतामाशयगोचर इति मत्वा कर्मधारयस-
मासे शक्त्यानन्त्यं नायातीति दूषणमुक्तवती । तत्तत्तार्थोन्नयो नतु परास्येत्यवतरणस्थानन्त-
शक्तित्वादितिपदोक्तिनिबन्धनः । तत्तस्योपर्युक्ततात्पर्यमभिप्रयद्भिः सर्वभवनसामर्थ्यादिक-
मर्थान्तरं परिकल्प्यम् । अनन्तशक्तित्वादित्यस्य नानाशक्तित्वादित्यर्थेऽपि प्रतिव्यक्ति भेदो
न तद्वाधक इत्यग्रिमग्रन्थासंगतिः । तद्वाधक इत्यत्र तच्छब्देन 'आविर्भावे'ति वाक्यं द्वि-
वचनं द्वित्वं वा विवक्षणीयं स्यात् । तन्न हि नानाशक्तित्वमात्रकथनेनैषामन्यतमस्य प्रति-
व्यक्तिभेदावाध्यता संभवति । अर्थान्तरे तात्पर्याद्विरोधाभावेनावाध्यतेति चेत्, फले केन-
चिदंशेन साम्येऽपि प्रतिपत्तिलाघवं शक्त्यानन्त्यं नायातीतिदूषणोद्धारश्चेतीयान् विशेषः ।
अत उपर्युक्ताशयोऽपि शोभनः ॥

वति सत्यनेकतत्कल्पने मानाभावाद्, गौरवाच्च । उक्तरीत्या कादाचित्कत्वहेतुरपि न निरूपयितुं शक्यः । न द्वितीयः, उक्तविरोधात् । भगवद्धर्माणां नित्यत्वात् । तथा सति उत्पत्तिस्तयोर्वाच्या । तर्हि घटादीनामेव तामङ्गीकुरु, किमन्तर्गडुभ्यामेताभ्याम् । अपसिद्धान्तश्च । तदुत्पादकं सुवर्णसूत्रम् ।

श्रेति समासे कर्मधारयान्न मत्वर्थीय इति परिभाषासु निषेधान्मतुवभावापत्तेः । तथा च ब्रह्मवादे भगवतः सर्वरूपत्वात्तत्तच्छक्तिमत्त्वाच्च नोपपत्तिः । अनन्तशक्तित्वेनेति पाठे तु न कश्चित्सन्देहः । तत्र हेतुः—एकेत्यादि । तावतापि श्रुतेः कार्यस्य चोपपत्तावनेकतत्कल्पने श्रुत्यन्तरादेर्मानस्याभावात् । व्यसनमात्रेण कल्पनेऽपार्थनानापदार्थकल्पनागौरवाच्चेत्यर्थः । उक्तश्रुतेरेव ग्रहिलतया तत्रापि प्रामाण्याङ्गीकारे दूषणान्तरमाह—उक्तैत्यादि । अनित्यविकल्पस्यावशिष्टत्वात्तेनापि दूषयति—न द्वितीय इत्यादि । अनित्यत्वपक्षो नेत्यर्थः । अपसिद्धान्त इति । प्रपञ्चमध्यपातिनोस्तयोरुत्पत्तिमत्त्वेनाब्रह्मत्वप्रसक्तौ सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वमिति सिद्धान्तहानिरित्यर्थः । अस्मिन्पक्षे तयोः स्वरूपासत्त्वं व्युत्पादयति—तदुत्पादकमित्यादि । सर्वपक्षसाधारणं दूषणान्तरमाह—तिरोभाव इत्यादिना ॥

हरितोषिणी ।

ब्रीहीतरसमासपरत्वात् । इदं च गुणशिरोमणौ दीधितिकारैः कण्ठरवेणोक्तत्वादिति । श्रीसुवर्णसूत्रकारैस्तु—परिभाषाविरोधादनन्तश्चासौ शक्तिमांश्चेति समासः स्वीकृतः । परन्त्वत्र शक्यानन्त्यं नायातीति मूलविरोधात् अनन्तशक्तित्वेनेति पाठान्तरं स्वीकृतमित्यलं पल्लवितेन । अनन्तशक्तिमत्त्वस्वीकारे दूषणमाह—एकजातीयेति । तत्कल्पन इति । शक्तिकल्पने इत्यर्थः । ननु ‘परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते’ इति वेदप्रामाण्यमस्ति । अथ च श्रुतिप्रामाण्याद् गौरवं दोषाय न भवतीत्यतो दूषणान्तरमाह—उक्तरीत्येति । एवं सति घटोपलम्भानुपलम्भयोः कादाचित्कत्वे हेतावुच्यमाने इति रीत्येत्यर्थः । आदावाविर्भाव-तिरोभावौ नित्यावनित्यौ वेति पक्षद्वयमुक्तम् । तत्रैतावता प्रबन्धेनाऽऽद्यः पक्षो दूषितः, इतः परं द्वितीयपक्षं दूषयितुमाह—न द्वितीय इति । विरोधादिति । भगवद्धर्माणां नित्यत्वेन स्वमतविरोधादित्यर्थः । अपसिद्धान्त इति । भवन्मते सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वेन नित्यत्वम्, अनयोरनित्यत्वे स्वमतसिद्धान्तभङ्ग इत्यर्थः । ननु भगवच्छक्तिभ्यामाविर्भाव-तिरोभावाभ्यां घटस्तद्धंसश्च जायत इति तयोरावश्यकत्वमित्यत आह—तदुत्पादक-

गङ्गाधरभट्टी ।

वाङ्गीकारेऽप्याह—उक्तरीत्येति । न द्वितीय इति । अनित्यपक्षो नेत्यर्थः । अपसिद्धान्त इति । प्रपञ्चमध्यपातिनोस्तयोरुत्पत्तिमत्त्वेनाब्रह्मत्वप्रसक्तौ सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वमिति सिद्धान्तहानिरित्यर्थः ॥

च दण्डमुद्रादिकमेव त्वया वाच्यम्, तच्च घटतद्ध्वंसोत्पादकमेव । तिरोभावश्च घटादेर्न वक्तुं शक्यः । तथा सति वस्तुसत्तया लौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वेऽपि ध्वस्तो घटो योगिनोपलभ्येत । रूपवतः सतो योगिप्रत्यक्षविषयत्वनियमात् । न चैवम्, प्रमाणाभावात्, 'प्रजाश्च तुल्यकालीना नाधुना सन्ति कालिता' इति श्रीभागवतवार्क्याचेति प्राप्ते—

(११) अत्रोच्यते तत्स्वरूपं तच्छ्रुत्वाऽपास्य संशयान् ।

ब्रह्मवादे कृतात्मानः प्राप्नुवन्तु हरिं बुधाः ॥

अनुभवविषयत्वयोग्यता आविर्भावः । तदविषयत्वयोग्यता सुवर्णसूत्रम् ।

(११) एवं पूर्वपक्षेण तयोर्निःस्वरूपतया खपुष्पतुल्यत्वे साधिते प्रथमतः खपुष्पतुल्यतां निराकर्तुं तत्स्वरूपनिरूपणं प्रतिजानते—अत्रोच्यते तत्स्वरूपमित्यादिना । संशयानिति । पूर्वोक्तश्रुतितद्विरुद्धयुक्तिकृतान् । कृतात्मानः । कृतबुद्ध्यः । तत्र पूर्वोक्तदूषणासंचाराय पूर्वं तयोर्लक्षणमाहुः—अनुभवेत्यादि । अत्रानुभवपदं साक्षात्कारपरम् । हरितोषिणी ।

मिति । घटतद्ध्वंसोत्पादकमित्यर्थः । त्वया वाच्यमिति । दण्डेन कृत्वा घटो जायत इति दृश्यते, अथ च मुद्रेण कृत्वा घटध्वंसोऽपि जायत इति भगवच्छक्तयोः कारणतावादिना त्वयापि दण्डमुद्रादिकं कारणमवश्यं वाच्यमित्यर्थः । ननु तदप्यस्तु, भगवच्छक्तिद्वयमप्यस्त्वित्यत आह—तच्चेति । दण्डमुद्रादिकं चेत्यर्थः । तथा च भगवच्छक्तयोः स्वीकारे किं प्रयोजनमिति भावः । युक्तिसिद्धमपरं दूषणमाह—तिरोभावश्चेति । तथा सतीति । तिरोभावस्वीकारे सति । वस्तुसत्तयेति । तिरोभावे पदार्थनाशो न जायत इति भावः । न चैवमिति । ध्वस्तघटस्य योगिप्रत्यक्षविषयत्वं नास्तीत्यर्थः । ननु कुतो नास्तीत्यत आह—प्रमाणाभावादिति । प्रत्यक्षादिप्रमाणाभावादित्यर्थः । ध्वंसानन्तरं पदार्थसत्त्वं नास्तीत्यत्र प्रमाणमाह—प्रजाश्चेति । एतावता पूर्वपक्षेणाविर्भावतिरोभावयोर्वन्ध्यापुत्रवद्वस्तुसत्तैव नास्तीति साधितम् ॥

(११) इतः परं तत्सत्तां साधयितुं सिद्धान्तमाहुः—अत्रोच्यत इति कारिकादिना । अत्र तत्स्वरूपमुच्यते; तत् श्रुत्वा बुधाः संशयानपास्य कृतात्मानः कृतः ब्रह्मणि निश्चितः आत्मा अन्तःकरणं येषामेतादृशाः सन्तः हरिं प्राप्नुवन्तीत्यन्वयः ॥

आविर्भावतिरोभावयोरलीकत्वनिवारणार्थं तल्लक्षणमाहुः—अनुभवेति । अनुभवामीगङ्गाधरभट्टी ।

(११) कृतात्मान इति । कृतबुद्ध्यः । अनुभवविषयत्वरूपयोग्यतेत्यर्थः । अत्रानुभवपदं प्रत्यक्षमात्रपरम् । एतेनानुभवत्वस्यानुमित्यादिसाधारणतयाऽनुभवविषयत्वस्यानाविर्भू-

आविर्भावति-
रोभावयोर्लक्षण-
निरूपणमुखेन म-
ण्डनम् ।

तु तिरोभावः । ते च वस्तुसत्त्वेनैवावच्छिद्येते । न
* ह्यलीके ते संभवतः, तयोर्धर्मत्वेन निराश्रयत्वासं-
भवात् ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

तदन्यज्ञानोत्तरमनुभवामीत्यनुव्यवसायाभावात् । विषयत्वं विषयविषयिणोः सम्बन्धरूपं
पदार्थान्तरम् । अविषयत्वं † तदभावस्तद्विरुद्धमर्थान्तरं वा । योग्यतापदं तु तदुक्तार्थनि-
र्णयार्थमनुवादमात्रम्, ‡ तद्रूपा योग्यतेति । तथा च साक्षात्कारविषयत्वमाविर्भावः, तद-
विषयत्वं तिरोभाव इत्यर्थः । तत्स्वरूपमुक्त्वा ताभ्यां वस्तुसत्तां साधयन्ति—ते चेत्यादि ॥

हरितोषिणी ।

यनुव्यवसायाभावादनुभवपदेन साक्षात्कार एव गृह्यते । तद्विषयत्वं विषयताविशेषः,
स्वरूपसम्बन्धरूपं पदार्थान्तरं वेत्यन्यदेतत् । योग्यता च तद्वत्त्वम् । तथा च साक्षात्कार-
विषयतावत्त्वमाविर्भावः, तदभाववत्त्वं च तिरोभाव इत्यर्थः । एतेन तौ पदार्थावेव न भ-
वत इति निरस्तम् । एवं च धर्मरूपयोरेतयोर्धर्म्यपेक्षाऽऽवश्यकीत्याहुः—ते चेति । एतेन
तिरोभावेपि वस्तुसत्ताया विद्यमानत्वेनैतयोरेकधर्मिणि सत्त्वेन विरुद्धत्वं निरस्तम् ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

तपदार्थेऽपि सत्त्वात् तत्राविर्भूतत्वव्यवहारापत्तिरित्यपास्तम् । ततो योग्यतापदं स्वरूपानुवा-
दैर्दार्थं । तेन प्रत्यक्षविषयत्वयोग्यताया अनाविर्भूतपदार्थं सत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः । अत एव
प्राकट्यापरनामा पदार्थविशेषो ज्ञाततैवाविर्भाव इति भाट्टाः । यत्त्वनुभवविषयत्वयोग्यता
अनुभवविषयतानियामिका शक्तिराविर्भावः । अन्यत्र सिद्धायाः शक्तेराविर्भूतपदार्थेष्वपि
सम्बन्धकल्पनान्नातिरिक्तकल्पनापि । न चैवं घटत्वोच्छेदः । दण्डादिरूपाविर्भावसामग्री-
जन्यतावच्छेदकत्वेन तस्यापि सिद्धेः । जन्यत्वं चाविर्भावगर्भमेवेति । तन्न; लाघवेन घट-

टिप्पणी ।

* अलीक इति सप्रम्यन्तम् ।

† तद्विरुद्धमिति । अविषयत्वं विषयताऽभावश्चेत्स्वसिद्धान्ते अभावानां तिरोभावान-
तिरिक्ततया अनुभवविषयत्वाभाव इति तिरोभावलक्षणस्य अनुभवविषयत्वतिरोभाव इति
फलितोऽर्थः स्यात् । एवं च तिरोभावलक्षणे तिरोभावप्रवेशादात्माश्रयः । अतः पक्षान्त-
रमुक्तम्—तद्विरुद्धमिति । अधर्मासुरशब्दादाविव 'अविषयत्वे'तिमूलस्यपदे विरोधरूपो
नवार्थो ग्राह्यः । तथा च अनुभवविषयत्वविरोधित्वं तिरोभावत्वमिति फलति । तद्विरोधि
वस्तु किमिति वादिनो विशेषजिज्ञासायां विशेषविवेचनस्य परस्तात्प्रस्तोष्यमाणतया वादि-
विप्रतिपत्तिशमनसौकर्याय सामान्यत उक्तम्—अर्थान्तरं वेति ॥

‡ तद्रूपा योग्यतेति । अनुभवविषयत्वरूपा योग्यतेत्यर्थः ।

१ सु. पु. दु० नास्ति । २ घ. पु. निष्कर्षार्थं इति नास्ति । ३ च. पु. दः इति ।

किञ्च, भावित्वेन भूतत्वेन च व्यवहियमाणयोर्वस्तुनोः सत्ता त्व-
याऽप्युररीकार्या, तयोर्घटादिधर्मत्वेन तदभावे निराश्रयत्वप्रसङ्गात् ।

सुवर्णसूत्रम् ।

एवं विवक्षया पूर्वोक्ते लक्षणे स्वरूपे चाङ्गीकृते तिरोभावदशायामपि वस्तुसत्तोपगमेन
तद्धर्मभूतयोरेतयोर्विरुद्धत्वस्यानपेतत्वेन वस्त्वनिर्वाच्यत्व-शून्यवादापत्ति-साधनप्रवृत्त्यनुप-
पत्त्युपलम्भादिकादाचित्कत्वानुपपत्त्यपसिद्धान्ता अवशिष्यन्ते । तेषु पूर्वं शून्यवादापत्तिं
परिहर्तुं वादिनं प्रत्यनिर्वाच्यतापत्तिं प्रतिबन्ध्या वदिष्यन्तो भूतभावित्वदशायामर्द्धवैनाशि-
केनानङ्गीक्रियमाणां वस्तुसत्तां, गलेपादुकान्यायेनाङ्गीकारयन्ति—किञ्चेत्यादि । त्व-
येति । वर्तमानकाले वस्तुसत्तामुपगच्छताऽर्द्धवैनाशिकेन । तत्र हेतुः—तयोरित्यादि ।
भावित्वं यदि कारणेन सम्बद्धं, तदा वर्तमाने कपाले भावि कपालमिति प्रतीतिः स्यात् ।
*अथाजन्यं तद् घटत्वादिवत्कार्येणैव सम्बध्यते, न कारणेनेति चेत्, तदा अजन्यभाव-
त्वेन नित्यत्वात्कारणव्यापारोत्तरं तदनाशेन कदापि घटादिकार्ये सत्तासम्बन्धो न स्यादिति
शून्यवादापत्तिः । प्रत्यक्षविरोधश्च । अतो घटादीनां सत्ता आवश्यकी । तथा सति भा-
वित्वमनित्यम्, अनित्यभावत्वाच्च जन्यम्, जन्यत्वाच्च न पूर्वकाले इति कारणव्यापारा-
त्पूर्वं घटादिसत्ताङ्गीकार्या । सा चेन्नाङ्गीक्रियते तदा भावित्वस्य निराश्रयत्वम् । एवं भूत-
त्वमपि कारणसम्बद्धं चेद्वर्तमाने कपाले ध्वस्तं कपालमित्यापत्तिः । अतस्तदापि घटादि-
सत्ताङ्गीकार्या । अतस्तयोर्धर्मत्वेन वृत्तिमत्त्वेन, तदभावे प्रागभावध्वंसाधिकरणकाले
हरितोषिणी ।

ननु मया तिरोभावदशायां वस्तुसत्ता न स्वीक्रियत इत्यत आहुः—किञ्चेति । उर-
रीकार्येति । स्वीकार्येत्यर्थः । भावी घटो भूतो घट इति व्यवहारस्तु त्वया स्वीक्रियते;
घटसत्ता तु वर्तमानकाल एव स्वीक्रियते इत्यत आहुः—तयोरिति । भावित्वभूतत्वयो-
रित्यर्थः । धर्मत्वेन वृत्तिमत्त्वेन । तदभावे इति । भाविभूतकाले, अथवा घटप्रागभा-

गङ्गाधरभट्टी ।

त्वादेरेव तादृशविषयतानियामकत्वसंभवात् । दाहादिकार्यान्तरनियामकत्वेनान्यत्र सिद्धायाः
शक्तेस्तत्र सम्बन्धे, घटादीनां दाहकत्वापत्तेः, अनन्तशक्तीनां कल्पने गौरवात् । अथ श-

टिप्पणी ।

* अजन्यमिति । यथाऽजन्यं घटत्वपटत्वादि स्वाश्रयघटपटादिनाशेऽपि न नश्यति,
न च कपालादितत्कारणकलापमाश्रयति, किन्तु निराश्रयमेव तिष्ठतीति न्यायनये, तथा-
ऽजन्यं भावित्वं कार्येण घटपटादिनैव संबध्यते, स्वसत्तादशायां तस्यासत्त्वेन निराश्रयं
च तिष्ठतीति भावः ॥

एतेन वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं भावित्वम्, वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वं ध्वस्तत्वमिति निरस्तम् । न च कालोपाधिरेव तदाश्रय इति वाच्यम् । तत्र तद्वैशिष्ट्यप्रतीतिप्रसङ्गस्य दुर्निवारत्वात् ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

घटादिसत्ताभावे । तथा च नित्यत्वपक्षे वर्तमानवस्त्वनिर्वाच्यत्वापत्तिर्यथा मम, तथा वस्त्वनित्यत्वपक्षे भूतभाविवस्त्वनिर्वाच्यत्वं तवापीति तौल्यान्न वयमत्र पर्यनुयोज्या इत्यर्थः । ननु भावित्वे भूतत्वे च निरुक्ते भाविभूतवस्तूनां निर्वाच्यत्वस्यानायाससिद्धत्वाच्च तौल्यमित्यत आहुः—एतेनेत्यादि । एतेन निराश्रयत्वप्रसङ्गरूपेण दूषणेन । तथा चोक्तदूषणस्य निरुक्त्यनन्तरमपि तादवस्थ्याच्च तौल्यपरिहार इत्यर्थः । वर्तमानकालोत्तरकालोत्पत्तिकत्वं भावित्वमिति लक्षणेऽपि दूषणतादवस्थ्यं बोध्यम् । ननु प्रागभावाद्यवच्छेदकस्य सूर्यपरिस्पन्दारूपकालोपाधेर्भावित्वाद्याश्रयत्वाङ्गीकाराच्च पूर्वोक्तदूषणावकाश इत्यत आहुः—न चेत्यादि । स कालोपाधिर्भावी भूतो वर्तमानो वा ? *यद्याद्यौ, तदा दोषतादवहरितोषिणी ।

वाधिकरणकाले ध्वंसाधिकरणकाले घटसत्ताऽभावे इत्यर्थः । अन्यदेव भावित्वं भूतत्वं चोच्यत इत्यत्र दूषणमाहुः—एतेनेति । निराश्रयत्वप्रसङ्गादिति दूषणेनेत्यर्थः । निरस्तमिति । तथा च भावी घटो भूतो घट इति व्यवहारविषयत्वं भावित्वं भूतत्वं नोच्यते, किन्त्वेतादृशप्रतियोगित्वरूपमुच्यते । तस्यापि वस्तुधर्मत्वेन भाविभूतघटाभावे निराश्रयत्वं स्यादिति भावः । एतेन भाविभूतवस्तूनामनिर्वाच्यत्वं निरस्तम् । शङ्कते—न चेति । कालोपाधिरिति । प्रागभावाद्यवच्छेदकसूर्यपरिस्पन्दरूप इत्यर्थः । तदाश्रय इति । भूतत्वाद्याश्रय इत्यर्थः । समाधानमाहुः—तत्रेति । तत्र कालोपाधौ । तद्वैशिष्ट्येति । भूतत्वादिवैशिष्ट्यप्रतीतिप्रसङ्गस्येत्यर्थः । अयं भावः—कालोपाधिविधः—भावी भूतो वर्तमानश्चेति । तत्र यदि भाविरूपस्तदा तत्र भूतत्ववैशिष्ट्यप्रतीतिप्रसङ्गः, यदि भू-

गङ्गाधरभट्टी ।

क्तिभिरेव निर्वाहे पृथग् घटत्वादिधर्मो नाङ्गीकर्तव्य इति चेत्, न; मण्यादिनौष्ण्यानुपलम्भेऽपि वह्नित्वोपलम्भात् । अत एव 'तौ शक्ती मुरवैरिण' इति निबन्धे । घटत्वमिति घटगतो धर्मः कश्चिद्यत्सद्भावाद् घटपदवाच्यता धर्मिण इति पत्रावलम्बने चोक्तम् । स च

टिप्पणी ।

* यद्याद्यावित्यादि । कालोपाधिर्भावी भूतो वा चेद् भावित्वभूतत्वव्यवहारकाले वादिना तत्सत्ताऽनभ्युपगमेन तद्धर्मभूतभावित्वादेर्निराश्रयताप्रसङ्गरूपो दोषस्तदवस्थ इत्याशयः ॥

ननु यथा तन्त्वधिकरणकपटनिरूपितसमवायस्य काले सत्वेऽपि तत्समवेतत्वेन न पटे प्रतीतिः । तेन सम्बन्धेन तत्रासत्त्वात् । तथात्र तत्सुवर्णसूत्रम् ।

स्थयम्, यद्यन्यस्तदा वर्तमाने प्रागभावाद्यवच्छेदके तस्मिन् भाविभूतप्रतीतिप्रसङ्ग इत्युभयतः पाशपात इत्यर्थः ॥

उक्तदूषणं वारयितुं प्रयतते—नन्वित्यादि । तेन सम्बन्धेनेत्यादि । तेन सम्बन्धेन तत्रासत्त्वात् काले समवायस्योदासीनतया सत्त्वेन पटवृत्त्यनियामकतया पटस्य हरितोषिणी ।

तरूपस्तदा भावित्वाश्रयत्वस्य तत्र सत्त्वाद् भावीतिव्यवहारप्रसङ्गः, यदि वर्तमानरूपस्तदा वर्तमानकालेऽपि उत्तरसूर्यपरिस्पन्दस्य प्रागभावः, पूर्वसूर्यपरिस्पन्दस्य ध्वंसः, तत्र प्रागभावावच्छेदकसूर्यपरिस्पन्दादिरूपवर्तमानकालोपाधौ भूतत्वप्रतीतिः, एवं ध्वंसावच्छेदकतादृशकालोपाधौ भावित्वप्रतीतिप्रसङ्गो वारयितुमशक्य इति बोध्यः ॥

शङ्कते—नन्विति । काले सत्त्वेऽपीति । अवयवावयविनोः समवायात् पटनिरूपितसमवायस्तन्तौ वर्तमान इति कृत्वा स तन्त्वधिकरणको जातः, तस्याश्रयः कालोऽपि जातः, कालस्य जगदाधारत्वादिति वाक्यात्, तस्य काले सत्त्वेऽपीत्यर्थः । तत्समवेतत्वेनेति । कालसमवेतत्वेनेत्यर्थः । यथा तन्तुसमवेतः पट इति प्रतीतिस्तथा कालसमवेतः पट इति न प्रतीतिरित्यर्थः । कुतो न प्रतीतिरित्यत आह—तेन सम्बन्धेनेति । समवायसम्बन्धेनेत्यर्थः । तत्र काले । तथात्रेति । प्रागभावप्रतियोगित्वं स्वरूपसम्बन्धेन गङ्गाधरभट्टी ।

ब्रह्मसत्तातो नातिरिच्यते, *भावव्युत्पत्तेः । एवं च हरिशक्तित्वमपि सिद्धम् । अत्र वदन्ति अनुभवविषयतानियामकक्षणसम्बन्ध आविर्भावः । कार्यमात्रनियामकत्वेन क्लृप्तस्यानुभवविषयतानियामकत्वस्यापि कल्पनात् । इन्द्रियसंयोगस्यानुभवविषयतानियामकत्वाभ्युपगमेपि इन्द्रियसंयोगनियामकक्षणसम्बन्ध आवश्यक इति परम्परया क्षणसम्बन्धोऽस्त्येव । आद्यक्षणसम्बन्ध उत्पत्तिः । आविर्भावस्तु स्थितिकालसाधारण इति भेद इति दिक्प्रदर्शनम् ॥

ननु यथेति । अयमर्थः—तन्तुषु समवायसम्बन्धेन पटोऽस्तीति कृत्वा तन्तुषु समवेतः

टिप्पणी ।

* भावव्युत्पत्तेरिति गङ्गाधरभट्टी । घटस्य भावो घटत्वमिति व्युत्पत्तिः । भावशब्दश्च भूधातुनिष्पन्नतया सत्तावाचकः । एवं च घटसम्बन्धिनी सत्तेत्यर्थः । सा चेयं सत्ता चिदानन्दयोस्तिरोहितत्वेऽपि ब्रह्मणो घटपटादिषु जडेषु सत्त्वेनानुवृत्तत्वाद्ब्रह्मण एवेत्याशयः ॥

तत्प्रतियोगित्वाभावान्न तथा प्रतीतिरिति चेत्, न । प्रतियोगित्वस्य स्वरूपसम्बन्धविशेषत्वेनाङ्गीकारात् । तस्य च स्वरूपद्वयात्मकत्वात्, तस्य चात्रापि सत्त्वात् ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

कालिकविशेषणतया काले सत्त्वमिति समवायसम्बन्धेन काले अवर्तमानत्वात् । तथात्र तत्प्रतियोगित्वाभावाद्येन सम्बन्धेन प्रागभावादिप्रतियोगित्वं घटादौ तेन सम्बन्धेनात्र प्रागभावाद्यधिकरणकाले तत्प्रतियोगित्वाभावान्न तथा प्रतीतिः—न प्रागभावाद्यधिकरणकाले भावित्वादिवैशिष्ट्यप्रतीतिरित्यर्थः । एतां युक्तिं दूषयन्ति—नेत्यादि । त्वदुक्तरीत्या काले भावित्वादिवैशिष्ट्यप्रतीत्यभावो नोपपद्यते । कुतः ? पटस्थले पटस्वरूपस्य तत्र तत्र तद्भूतिनियामकसम्बन्धयोश्च भेदान्न पटे कालसमवेतत्वप्रतीतिः । प्रकृते तु प्रतियोगित्वस्य स्वरूपसम्बन्धविशेषत्वेनाङ्गीकारात् तस्य च स्वरूपद्वयात्मकत्वात् । *अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिते'ति प्राचीनलक्षणस्य *भेदप्रतियोगि-हरितोषिणी ।

घटे, न तु काल इति तत्र तत्प्रतियोगित्वाभावादित्यर्थः । न तथा प्रतीतिरिति । प्रागभावाधिकरणकाले भावित्वादिवैशिष्ट्यप्रतीतिर्नेत्यर्थः । अत्र दूषणमाहुः—नेति । प्रतियोगित्वं समवायवदतिरिक्तं न भवतीत्याशयेनाहुः—प्रतियोगित्वस्येति । प्रतियोगित्वं स्वरूपसम्बन्धविशेष इति नैयायिकैरुक्तत्वादित्यर्थः । तस्य चेति । स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपप्रतियोगित्वस्य चेत्यर्थः । स्वरूपद्वयात्मकत्वादिति । प्रागभावादिस्वरूपप्रतियोगिस्वरूपद्वयात्मकत्वादित्यर्थः । तस्य चेति । स्वरूपसम्बन्धस्य चेत्यर्थः । अत्रापि कालेऽपि । तथा च स्वरूपद्वयं—प्रागभावस्वरूपं, प्रतियोगिस्वरूपं च । एवं च प्रतियोगिस्वरूपमादाय प्रतियोगिनि यथा सम्बन्धसिद्धिः, तथा प्रागभावे कालस्वरूपतारूपसम्बन्धसिद्धिरिति भावः ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

पट इति प्रतीतिः । काले तु पटः समवायेन नैवास्ति, किन्तु कालिकसम्बन्धेनेति कृत्वा काले समवेतः पट इति नास्ति प्रतीतिः । तथात्र काले वर्तमानप्रागभावध्वंसप्रतियोगित्वं नास्तीति काले भावित्वादिवैशिष्ट्यप्रतीतिर्नेति चेत्, नेति । तस्य चात्रापीति । प्रतियोगित्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषः । स च घटप्रागभावैतद्वयात्मकः । एवं कालप्रागभावैतद्वयात्मकोऽपि वक्तुं शक्यः, स्वरूपद्वयस्य कालेपि सत्त्वादित्यर्थः ॥

टिप्पणी ।

* अभावविरहात्मत्वमिति । अभावाभावत्वं प्रतियोगित्वमित्यर्थः । भेदप्रतियोगीत्यादि । घटभेदाभावः प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वादिस्वरूपो न तु घटस्वरूपः । तथात्वे

१ कालिकत्वम् सु. पु. पाठः । २ सु. पु. वैशिष्ट्याभावो नोप० इति पाठः । ३ ग. पु. योगेनेति पाठः ।

ननु तत्सत्त्वेऽपि स विशेषो नात्रेति चेत्, हन्त? स को वा? यत्रे-
दृशी तव श्रद्धा । न दृष्टः, प्रमाणाभावात् । ननु तद्वयसत्त्वेऽपि वैशिष्ट्या-
सुवर्णसूत्रम् ।

घटादावव्याप्तेस्तद्धर्मे घटत्वादावतिव्याप्तेश्च दुष्टतया प्रतियोगित्वस्य स्वरूपसम्बन्धविशेषत्वेन
नव्यैरङ्गीकारात्तस्य प्रतियोगित्वस्यानुयोगिज्ञानाधीनज्ञानकत्वेनानुयोगि (स्वरूपद्वयात्मक-
त्वात् ।) तस्य स्वरूपद्वयस्यात्रापि कालस्थलेऽपि सत्त्वात् । तथा चात्र स्वरूपद्वये विचा-
र्यमाणे प्रागभावादिस्वरूपं प्रतियोगिस्वरूपं चेति वक्तव्यम् । तथा सति यथा तत्र प्रति-
योगिस्वरूपमादाय सम्बन्धसिद्धिस्तथात्र कालस्वरूपमादायेति सम्बन्धस्य स्वरूपस्य च
तौल्येन तस्य स्वरूपसम्बन्धस्यात्र कालेऽपि सत्त्वान्न समवायदृष्टान्तेनेष्टसिद्धिरित्यर्थः ॥

स विशेष इत्यादि । प्रतियोगिनि प्रतियोगिस्वरूपकृतः सम्बन्धः, काले कालस्वरू-
पकृत इति सम्बन्धघटकीभूतस्वरूपभेदाद्यो विशेषः प्रतियोगिनि, स न काल इति तादृ-
शप्रतीत्यभाव उपपद्यत इत्यर्थः । तं विशेषं निश्चेतुं पृच्छन्ति—हन्तेत्यादि । प्रतियोगि-
हरितोषिणी ।

शङ्कते—नन्विति । तत्सत्त्वेपीति । स्वरूपसम्बन्धस्य काले सत्त्वेऽपीत्यर्थः । स
विशेष इति । प्रतियोगिनि प्रतियोगिस्वरूपकृतः सम्बन्धः । काले कालस्वरूपकृतः स-
म्बन्धः । एवं च सम्बन्धद्वयघटकीभूतं स्वरूपं भिन्नम् । तत्र काले यो विशेषः स प्रति-
योगिनि नास्ति, प्रतियोगिनि यो विशेषः स काले नास्तीति तादृशप्रतीत्यभावोपपत्तिरि-
त्यर्थः । समाधानं कर्तुं विशेषं पृच्छन्ति—हन्तेति । हन्त इति खेदे । विशेषपर्यन्तानु-
धावने वादिपक्षस्यात्यन्तदौर्बल्यं सूचयितुं हन्तेत्युक्तम् । विशेषो दृष्टो वा कल्प्यो वेति प-
क्षद्वये आद्यं दूषयन्ति—न दृष्ट इति । प्रतियोग्यपेक्षया अन्यो न दृष्ट इत्यर्थः । द्वितीयं
दूषयितुं शङ्कते—नन्विति । प्रतियोगिसत्त्वे अभावप्रतीतिर्न जायत इत्यविवादम् । एवं

गङ्गाधरभट्टी ।

ननु तद्वयेति । अयमर्थः—काले स्वरूपद्वयसत्त्वेपि भावित्वादिवैशिष्ट्यं न प्रतीयते,

टिप्पणी ।

तु कपाले घट इतिवत् कपाले घटभेदो नास्तीत्यपि प्रतीयेत । न च घटभेदो नास्तीति-
प्रतीतेर्घटत्वविषयतायां मानाभावः । अवच्छेदकतया सिद्धेन घटत्वेनैव तदुपपत्तौ पदा-
र्थान्तरविषयत्वकल्पने गौरवात् । अतः अभावाभावस्य प्रतियोगिस्वरूपत्वम्; अन्योन्या
भावाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपत्वमिति नियमद्वयमेव युक्तम् । इदमेवाभिप्रेत्य
भेदप्रतियोगिनि घटादावव्याप्तेस्तद्धर्मे घटत्वादावतिव्याप्तेश्चेत्युच्यते ॥

प्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या सम्बन्धान्तरमन्तरेण विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्व-
लक्षणः स कल्प्यते इति चेद्, मैवम् । उक्तरूपस्यापि काल एव सत्त्वं
सुवर्णसूत्रम् ।

स्वरूपकृतः, (अभावनिरूपकत्वरूपो वा) अन्यो वा, सोऽपि दृष्टः कल्प्यो वेति विक-
ल्पाद्यं द्वयं दूषयन्ति—नेत्यादि । प्रमाणाभावादिति । प्रतियोगिनोऽन्यस्य चास-
त्त्वेनाविषयतया तदभावादित्यर्थः । कल्प्यत इति । स्वरूपसम्बन्धस्य स्वरूपात्मकत्वात्तत्र
*सखण्डोपाधिसामान्यरूपोऽनियतपदार्थवैदित्वात्कल्प्यत इत्यर्थः । तं दूषयन्ति—मैवमि-
त्यादि । कस्य स्वरूपे कल्प्यते ? प्रतियोगिनो वा, निरूपकस्य प्रागभावादेर्वा, कालस्य

हरितोषिणी ।

च यत्र घटो वर्तते तत्र घटाभाववत्ताबुद्धिर्न जायते । इदं तु सामान्यतो घटोत्पत्त्यन-
न्तरमनुभवसिद्धम् । यदा घटोत्पत्तेः पूर्वमपि घटसत्त्वं स्वीक्रियते, तदा तत्र घटोऽपि
वर्तते, कालोऽपि वर्तते, इति घटकालरूपप्रतियोगिद्वयसत्त्वेऽपि अयं घट इति भूतले सं-
योगरूपस्य, कपाले समवायरूपस्य, घटवैशिष्ट्यस्य भानं न जायते इति वैशिष्ट्याप्रतीतिरवश्यं
स्वीकर्तव्या । एवं च तादृशवैशिष्ट्याप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या घटविशिष्टप्रतीतिजनकत्वरूपो
विशेषो घटे वर्तते, काले नास्तीति कल्प्यते । एवं च तादृशविशेषाभावान्न तथा प्रतीति-
रित्यर्थः । सम्बन्धान्तरमन्तरेणेति । संयोगसम्बन्धेन भूतले घटरूपप्रतियोगिसत्त्वे
संयोगसम्बन्धेन घटवैशिष्ट्यप्रतीतिर्जायते, सम्बन्धान्तरेण न जायत इत्यत उक्तम्—स-
म्बन्धान्तरमन्तरेणेति । इत्थं च घटोत्पत्तेः पूर्वं कालिकादिसम्बन्धेन घटसत्त्वेऽपि
संयोगसम्बन्धेन घटवैशिष्ट्यप्रतीतिर्न जायत इति घटोत्पत्त्यनन्तरमेव तादृशप्रतीतिसत्त्वेनै
तादृशप्रतीतिजननयोग्यत्वलक्षणो विशेषः स्वीकर्तव्यः । तदभावे घटकालोभयसत्त्वे वैशि-
ष्ट्याप्रतीतिर्जायते, सा न स्यादित्यनुपपत्तिरिति ध्येयम् । दूषयन्ति—मैवमिति । उक्त-

गङ्गाधरभट्टी ।

ततोऽन्यथानुपपत्त्या एवं कल्प्यते—स्वरूपसम्बन्धविशेषादितरसम्बन्धं विना विशिष्टप्रती-
तिजनकः घटादौ भावित्वादिवैशिष्ट्यप्रतीतिजनकः, कालादौ वैशिष्ट्यप्रतीतिव्यावर्तकः स्व-
रूपसम्बन्धविशेष एवेति । दण्डीत्यादौ संयोगेन दण्डवैशिष्ट्यप्रतीतिर्दृष्टा, सम्बन्धं विना

टिप्पणी ।

* सखण्डोपाधिसामान्यस्वरूप इति । सम्बन्धान्तरमन्तरेणेत्यादेर्विशेषस्वरूपस्य
बहुपदार्थघटिततया सखण्डोपाधित्वम् ॥

१ मु. पु. 'स' नास्ति । २ कोष्ठकान्तर्गतः पाठः कचिन्नास्ति । ३ क. पु. वादिना० । ४ निरू-
प्यस्येति घ. पु. ख. पु. पाठः । ५ सम्भवेन ।

त्वया वाच्यम् । तथा चोक्तदूषणभिया तत्समवायस्य प्रयोजकत्वं वाच्यम् । तथा च तदा समवाय्यभावेन उक्तयोग्यत्वसमवायस्य कुत्रापि वक्तुमशक्यत्वात् कालाश्रयत्वस्याप्यसिद्धेः । जन्यभावस्यान्यत्र समवे-
सुवर्णसूत्रम् ।

वा । नाद्यः, तस्यैवासत्त्वात् । न द्वितीयः, निरूपके निरूप्यधर्माधारत्वस्य काप्यसिद्ध-
त्वात् । वर्तमाने तस्मिन् भावीत्यादिप्रतीत्यापत्तेश्च । अतः परिशेषात्काले तत्सत्त्वं वाच्यम् ।
(* तथा च तद्वृत्तिनियामकसम्बन्धविचारे वैशिष्ट्याप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिभिया तस्य जन्य-
भावत्वात्तत्समवायस्य तथात्वं वाच्यम् ।) तथा सत्युक्तरीत्या तदसिद्धेरित्यर्थः । तत्र हेतुः
—जन्यभावस्येति । नश्वरभावत्वेन जन्यत्वेन व्याप्तेर्भावित्वप्रतीतिजनकस्य तस्य जन्य-
हरितोषिणी ।

रूपस्यापीति । उक्तरूपस्य विशेषस्यापीत्यर्थः । काल एवेति । एवकारेण घटप्रागभाव-
योर्व्यवच्छेदः । घटस्य त्वन्मते पूर्वमभावात्तत्र विशेषः स्थातुं न शक्यते । नापि निरूपके
प्रागभावेऽपि । तत्र घटनिष्ठविशेषाभावात् । ननु अस्तु काले सत्त्वं, को दोष इत्यत आहुः
—तथा चेति । उक्तदूषणभिया वैशिष्ट्याप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिभिया तत्समवायस्य
उक्तयोग्यत्वसमवायस्य तदा घटोत्पत्तेः पूर्वं समवाय्यभावेन घटाभावेन उक्तयोग्य-
त्वसमवायस्य विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वसमवायस्य । वक्तुमशक्यत्वादिति । तथा च
तस्याऽप्रसिद्धत्वमिति भावः । अप्रसिद्धस्य कालाधारत्वं कुतो न स्वीक्रियते इत्यत आहुः
—जन्यभावस्येति । जन्यभावस्य घटादेः अन्यत्र मृत्तिकादौ । यत्र जन्यत्वं तत्र

टिप्पणी ।

* तथा च तद्वृत्तीत्यादि । तद्वृत्तिनियामकसम्बन्धविचारे सम्बन्धान्तरमन्तरेणे-
त्यनेन कल्प्यमानस्य विशेषस्य स्वरूपसम्बन्धेन भावित्वादिविशिष्टप्रतीतिजनकत्वं पूर्वमु-
क्तम् । तदिदानीं विशेषस्य काले सत्त्वापादनेन पूर्वोक्तसम्बन्धेनास्य तथात्वं चेत्सम्बन्धस्यात्र
काले सत्त्वेन विशिष्टप्रत्ययः स्यात् । न भवतीत्यतो भावित्वादिविशिष्टप्रतीतिजनको न
स्वरूपसम्बन्धः, किन्त्वन्य इति विचारे, वैशिष्ट्याप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिभिया काले या
भावित्वादिवैशिष्ट्याप्रतीतिः, सा भावित्वादिविशिष्टप्रतीतिजनकसम्बन्धान्तरस्वीकारं विना
नोपपद्यत इतिभिया तस्य विशेषस्य जन्यभावत्वात् तत्समवायस्य भावित्वादिविशिष्ट-
प्रतीतिजननयोग्यत्वरूपविशेषनिरूपितसमवायस्य तथात्वं भावित्वादिवृत्तिनियामकत्वं वा-
च्यम् । तथा सति उक्तविशेषनिरूपितसमवायस्य वृत्तिनियामकत्वे सति उक्तरीत्या
निराश्रयत्वदोषप्रसक्तिकथनरूपया तदसिद्धेः घटादेः समवायिनोऽभावेन उक्तविशेषनिरू-
पितसमवायस्य समवेतस्य तस्य चासिद्धेः ॥

तस्यैव कालाधारत्वनियमात् । अन्यथा असतोऽप्याश्रयः काल इत्यङ्गी-
कार आपद्येत । न ह्यन्यधर्मस्य कालाश्रयत्वेनैव सिद्धिः कचिद् दृष्ट-
चरी । तथा सत्यन्यधर्मत्वव्याहतेः । अतो भावित्वभूतत्वव्यवहारकाले-
ऽपि घटादिसत्ता ऊरीकार्या ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

त्वम्, ध्वस्तत्वप्रतीतिजनकस्य तु स्फुटमेव जन्यत्वमिति तस्यापि तथात्वं नियतमिति त-
स्यापि तदाश्रितत्वासिद्धिरित्यर्थः । तथा च विनष्टे घटे, ज्ञातो घट इति प्रतीतिस्थले यथा
समवाय्यभावेन ज्ञाततोत्पत्तिर्दृश्यते तथात्रापि बोध्यमिति भावः । नन्वजन्यभावस्येव
जन्यभावस्यान्यत्रासमवेतस्यापि कालाधारत्वाङ्गीकारे बाधकाभावादुक्तनियमोऽप्रयोजक
इति चेत्तत्राहुः—अन्यथेत्यादि । असमवेतत्वस्य नष्टघटादौ शशशृङ्गादौ चासत्तितौ-
ल्यात्तदाश्रयोऽपि कालः स्यात् । तथा सति ‘प्रजाश्च तुल्यकालीना’ इति त्वदुक्तवाक्य-
स्यैव विरोध इत्यर्थः । नन्वन्यथानुपपत्तेर्वलिष्ठत्वाद्वाक्यविरोधं सोढ्वाऽपि मया तथाऽङ्गी-
क्रियत इति चेत्तत्राहुः—न हीत्यादि । तथा च प्रसिद्धिविरोधः, पूर्वोक्तदूषणानुद्धारश्चे-
त्यधिकदूषणद्वयापत्तिरित्यर्थः । उक्तं निगमयितुं सिद्धमाहुः—अत इति । भावित्वादि-

हरितोषिणी ।

नश्वरत्वमिति व्याप्तेरसतो घटादेरभावान्न कालाधारत्वमिति भावः । अन्यथा असमवे-
तस्य कालाधारत्वाङ्गीकारे । ननु तथाङ्गीकारे को दोष इत्यत आहुः—न हीति । उप-
संहरन्ति—अत इति ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

तु न विशिष्टप्रत्यय इति । * उक्तरूपस्यापीति । विशिष्टप्रतीतिजनकस्य सम्बन्धस्य घटे
इव कालेपि सत्त्वाद् भूतत्वादिवैशिष्ट्यप्रतीतिप्रसङ्गः, तद्विषया विशिष्टप्रत्ययजनकत्वसम-
वायस्य भूतत्वादिवैशिष्ट्यप्रतीतौ कारणत्वं वाच्यम् । समवायस्य तु कालेऽभावान्न वैशिष्ट्यप्र-
तीतिः, किन्तु समवायिनं विना निराश्रयस्य समवायस्य वक्तुमशक्यत्वाद् दोषस्तदवस्थः ।
न च स समवायः काले वक्तुं शक्यः । अन्यत्रासमवेतस्य कालेऽप्यनङ्गीकारादित्यर्थः ।
अन्यथेति । असमवेतस्यापि कालेऽङ्गीकारश्चेच्छशशृङ्गस्यापि शशेऽसमवेतस्य काल आधार
इत्यङ्गीकारः स्यात् । तथा च कालः शशशृङ्गवान् इति प्रतीतिः स्यादित्यर्थः । न ह्य-
न्येति । यो यद्धर्मः स तदाश्रित एव दृष्टः । रूपादिधर्मो घटादौ यथा । यदि तु घटा-
दिधर्मः कालाश्रितत्वेन सिध्येत्, घटादिधर्मता एव तस्य व्याह्न्येतेत्यर्थः ॥

टिप्पणी ।

* उक्तरूपस्यापीति । अत्रोक्तदूषणभियेत्यादीति प्रतीकपदमुचितं प्रतिभाति ॥

किञ्च, त्वदुक्तयोग्यता केनावच्छिद्यत इति पृच्छामः । तत्र चेद्यदा कदाचिद्वस्तुसत्तयैवावच्छिद्यत इति ब्रवीषि, तदा 'यदा कदाचिद्'

सुवर्णसूत्रम् ।

व्यवहारसाधनस्यावश्यकत्वात् । ऊरीकार्येति । उक्तविशेषस्य साश्रयत्वायोरीकार्या । तथा चैवं सदा वस्तुसत्तासिद्धौ प्रागभावध्वंसयोरेवाभावात्तल्लक्षणमप्रयोजकमित्यर्थः ॥

ननु निराश्रयत्ववद् घटादिसत्तापि तद्वाधिकेति तौल्यमेवेति शङ्कायां घटादिसत्ताया व्यवहाराबाधकत्वं व्युत्पादयितुं तां साधयन्ति—किञ्चेत्यादि । *उक्तयोग्यता निरवच्छिन्ना किञ्चिदवच्छिन्ना वा ? । नाद्या, व्याप्यधर्मस्य किञ्चिदवच्छिन्नत्वानियमात् । यत्र पुनस्तादृशे निरवच्छिन्नत्वं कचिदुपगम्यते, तत्रावच्छिन्नत्वस्याऽनुपयोगादेव, न तु सर्वथा तदभावात् । अतो द्वितीयस्या एवादरणीयत्वात्तस्याः किञ्चिदवच्छेदकं व्यापकं वक्तव्यम् । तत्र निराश्रयत्वप्रसङ्गेन भावित्वादेर्विवादास्पदत्वादनन्ततो गत्वा वस्तुसत्ताया एव तथात्वं वाच्यम् । तत्रापि तादृशव्यवहारकाले वस्तुनि सत्तासम्बन्धस्याभावेन सत्तायां तादृशव्यवहारानवच्छिन्नवर्तमानकालत्वविशिष्टत्वं वाच्यमिति यदा कदाचिद्वस्तुसम्बन्धिन्या सत्तया अवच्छिद्यत इति चेद् ब्रवीषि, तदा 'यदा कदाचिदिति सत्ताविशेषणं त्यज । तत्र हेतुः

हरितोषिणी ।

ननु उत्पत्तेः पूर्वं घटादिसत्ताऽपि भावी घट इति व्यवहारबाधिका भविष्यति, कुतः ? तदानीमपि घटस्य विद्यमानत्वादित्यत आहुः—किञ्चेति । त्वदुक्तयोग्यता विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यता । व्याप्यधर्मत्वेन किञ्चिदवच्छिन्नत्वस्यावश्यकत्वात् पृच्छन्ति—केनेति । उत्पत्तेः पूर्वं वस्त्वभावाद् यदा कदाचिदित्युक्तम्, उत्पत्त्यनन्तरं घटे योग्यतायाः सत्ता-

गङ्गाधरभट्टी ।

केनावच्छिद्यत इति । कुत्राश्रितेति भावः । कादाचित्के वस्तुनीति चेत्, वस्तुनीत्येव ब्रूहि । कादाचित्कत्वं त्यज । गौरवात् । वस्तुमात्रस्य उक्तयोग्यताश्रयत्वकल्पने लाघवादिति भावः । किञ्च, यदा कदाचिदिति विशेषणस्य अप्रयोजकत्वम् । भूतभावित्वदशायां विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्, आश्रयस्याभावात्, सत्तासम्ब-

टिप्पणी ।

* उक्तयोग्यतेति । सुवर्णसूत्रम् । विशेषस्वरूपघटकीभूता भावित्वादिप्रविशिष्टप्रत्ययजननयोग्यता ॥

१ मु. पु. सदा इति नास्ति । २ मु. पु. त्वाद् इति । ३ घ. पु. त्रानवच्छिन्नस्या इति । ४ घ. पु. तु. पाठः । ५ मु. पु. सत्तासत्त्वम्, ध्वंसस्याभावेनेति ।

इति त्यज । अप्रयोजकत्वाद्, गौरवाच्च । तथा, *सम्बन्धान्तरमन्तरेणेति च । स्वरूपस्य सम्बन्धत्वे सिद्धे सम्बन्धान्तरपदं सार्थकं भवेत् । तथा

सुवर्णसूत्रम् ।

—अप्रयोजकत्वाद् गौरवाच्चेति । सत्तायां यदा उक्तकालवैशिष्ट्यं, तदानीमुक्तयोग्यता-
रूपावच्छेद्याभावात् सा कामवच्छिन्द्यात् । यदा चोक्तयोग्यता, तदानीं सत्ताविशेषणीभू-
तकालस्याभावान्तद्विशिष्टसत्ताया अभाव इति का वा तामवच्छिन्द्यात् । अतोऽनुकूलतर्का-
भावादप्रयोजकं विशेषणम्, सत्ताया नित्यत्वेऽपि वैशिष्ट्यवशेन जन्यत्वाद् गुरुभूतं च,
तस्मादित्यर्थः । तथा च निराश्रयत्वमेव व्यवहारबाधकं, न तु सत्तेति भावः । एवं तदुक्त-
मुपगम्य दूषितम् । अतः परं विशेषोपगम एवासंगत इति बोधयितुं तल्लक्षणं दूषयन्ति
—तथेत्यादि । तथा चात्माश्रय इति । स्वरूपस्य सम्बन्धत्वसाधने चात्माश्रयः ।
स्वरूपसम्बन्धस्य स्वरूपानतिरिक्तत्वाङ्गीकारान्नष्टघटादिस्वरूपस्य सम्बन्धत्वसिद्धेर्नष्टघटादि-
स्वरूपसापेक्षत्वेन स्वोत्पत्त्यधीनोत्पत्तिकत्वादुत्पत्तावात्माश्रयः । यद्वा संयोगादेः केवलस्यैव
विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वेन सम्बन्धान्तरमन्तरेणेतिपददानोत्तरमप्यतिव्याप्तितादवयाश्च

हरितोषिणी ।

सत्त्वाद् यदा कदाचिदवच्छिद्यत इति भावः । उत्तरयन्ति—तदेति । अप्रयोज-
कत्वादिति । भवन्मते पूर्वं घटस्याभावात्तत्र सत्तायाः योग्यतायाश्च स्थित्यभावेन पर-
स्परमवच्छेद्यावच्छेदकभाव एव नास्ति । उत्पत्त्यनन्तरं तु यावत्स्थितिपर्यन्तं सर्वदा तस्य
सत्त्वेन यदा कदाचिदिति व्यर्थमिति भावः । उत्पत्त्यनन्तरं यावत्पर्यन्तं घटो वर्तते,
तावत्पर्यन्तमेवावच्छेद्यावच्छेदकभाव इति विशेषणदाने प्रयोजनाभावेन गौरवमिति
विशेषलक्षणमेवासङ्गतमिति दूषणान्तरमाहुः—तथेति । स्वरूपस्य सम्बन्धत्वसिद्ध्यनन्त-
रमेव सम्बन्धान्तरपदेन स्वरूपसम्बन्धग्रहणं भविष्यतीत्याशयेनाहुः—सम्बन्धान्तरम-

गङ्गाधरभट्टी ।

न्धाभावात् । वर्तमानकाले तु कदाचित्कमेव वक्तुमशक्यमिति । सम्बन्धान्तरमित्यादि ।
अयमर्थः सम्बन्धान्तरं विनेत्यस्यार्थ उक्तः—स्वरूपसम्बन्धविशेषादितरसम्बन्धं विनेति ।

टिप्पणी ।

* सम्बन्धान्तरमन्तरेणेति । स्वरूपसम्बन्धातिरिक्तसंबन्धं विनेति साधारणार्थः ।
अत्र सुवर्णसूत्रे पक्षद्वयम् । प्रथमे स्वरूपसम्बन्धो घटे भावित्वादिविशिष्टप्रत्ययजनने
वृत्तिनियामकत्वेनाभिमतः । द्वितीये त्विन्द्रियार्थसन्निकर्षत्वेन । परस्तान्नच षोढाप्रत्यासत्त्य-
भावेऽपीति वक्ष्यमाणत्वादत्रापि स्वरूपसंबन्धः प्रत्यासत्तित्वेनैवाभिमत इति द्वितीयः पक्ष
उक्तः ॥

चात्माश्रयः । न च षोढासन्निकर्षाभावेऽपि तथात्वं तदर्थ इति वाच्यम् ।
योगजधर्मेऽतिव्याप्तेः । न च लौकिकतज्जननयोग्यत्वं विवक्षितमिति वा-
सुवर्णसूत्रम् ।

स्थ्याद्भावित्वादिवैशिष्ट्यप्रतीतिस्थले च संयोगादिप्रत्यासत्तीनामभावात्सम्बन्धान्तरपदे स्वरूपसम्बन्धो विवक्षणीयः । तत्र संयोगादिषु सम्बन्धत्वस्य स्वरूपसत् एव कारणत्वान्न तज्ज्ञानापेक्षा । स्वरूपसम्बन्धे तु स्वरूपस्यौदासीन्ये विशिष्टप्रत्ययानुदयात्तस्य सम्बन्धत्वज्ञानमपेक्षते । सम्बन्धत्वं च न संयोगसमवायान्यतरत्वम्, विशेषणतादावव्याप्तेः । किं तु विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वमेव । स्वरूपस्य च तथात्वे ज्ञाते सम्बन्धत्वमिति सम्बन्धत्वज्ञानाधीनं सम्बन्धत्वज्ञानमिति ज्ञप्तावात्माश्रयः । तथा च सम्बन्धत्वज्ञानाभावात् सम्बन्धान्तरपदवैयर्थ्यम् । यदि तत्सार्थक्यायातिव्याप्तिवारणाय च सम्बन्धान्तरपदे षोढाप्रत्यासत्त्यभाव उपेयते, तदाप्यन्यत्रातिव्याप्तिरित्याहुः—न च षोढेत्यादि । तद्वारणार्थं क्रियमाणं विवक्षान्तरमपि दूषयन्ति—न च लौकिकेत्यादि । तत्र हेतुः—
हरितोषिणी ।

न्तरेणेति । तथा चात्माश्रय इति । आत्माश्रयो द्विविधः—स्वज्ञाने स्वज्ञानापेक्षेति ज्ञप्तावात्माश्रयः, स्वोत्पत्तौ स्वोत्पत्त्यपेक्षेत्युत्पत्तावात्माश्रयः । भाविघटवैशिष्ट्यप्रत्ययस्थले स्वरूपसम्बन्ध एव सम्बन्धान्तरपदेन ग्राह्यः । संयोगसम्बन्धादीनां तदानीमभावात् । तथा च स्वरूपस्य सम्बन्धत्वेन ज्ञाने सति विशिष्टप्रत्ययो जायते, अन्यरूपेण ज्ञाने सति न जायते । एवं च सम्बन्धत्वं विशिष्टप्रतीतिजनकत्वम् । स्वरूपस्य सम्बन्धत्वज्ञानाधीनं भाविघटवैशिष्ट्यप्रतीतिजनकत्वज्ञानमिति स्वज्ञाने ज्ञानापेक्षा । एवं स्वरूपसम्बन्धस्तु स्वरूपानतिरिक्त एव । तथा चोत्पत्तेः पूर्वं घटरूपस्य स्वरूपसम्बन्धस्य सिद्धिर्न घटस्वरूपोत्पत्तिं विनेति स्वोत्पत्त्यधीनोत्पत्तिकत्वरूप उत्पत्तावात्माश्रयः । एवं च सम्बन्धत्वज्ञानमेव न जायते इति सम्बन्धान्तरपदवैयर्थ्यम् । तत्सार्थक्यार्थं विवक्षान्तरमाशङ्कते—न चेति । षोढेति । संयोग—संयुक्तसमवाय—संयुक्तसमवेतसमवाय—समवाय—समवेतसमवाय—विशेषणविशेष्यता—*रूपषोढासन्निकर्षाभावेऽपीत्यर्थः । तथात्वं विशिष्टप्रत्ययजननयोग्य-
गङ्गाधरभट्टी ।

तदपि त्याज्यम् ; आत्माश्रयदोषात्, स्वरूपसम्बन्धसाधनघटकसम्बन्धान्तरपदे स्वरूपसम्बन्धप्रवेशात्स्वज्ञाने स्वज्ञानापेक्षासत्त्वादिति भावः । षोढासन्निकर्षाभावेपि विशिष्टप्रत्ययज-

टिप्पणी ।

* षोढेति । प्राचां प्रवादमनुसृत्येदम् । वस्तुतस्तु संयुक्तविशेषणतादयो भूयांसो भेदाः । एषां संयोगादिवन्नातिरिक्तत्वम्, किन्तु तत्तत्स्वरूपत्वमेव ।

च्यम् । सव्याप्तिवैशिष्ट्यज्ञानजनकसामान्यप्रत्यासत्तावतिव्याप्तेः । न च (अ)जन्यलौकिकप्रत्यासत्तिं विनापि तथात्वं तदर्थं इति वाच्यम्,

सुवर्णसूत्रम् ।

सव्याप्तीत्यादि । सामान्यं च ज्ञायमानमेव प्रत्यासत्तिः । अन्यथा निमीलितनयनस्यापि, तेन धूमा इति ज्ञानापत्तेः । तज्ज्ञानं चेन्द्रियसम्बन्धेन । स च सम्बन्धः संयुक्तसमवा-
यो वा, इन्द्रियसम्बद्धविशेषणता वा, तदन्यतरेण पूर्वं धूमत्वज्ञानम्, ततो ज्ञायमानेन
धूमत्वेन सामान्येन यावद्धूमविषयकं धूमा इत्याकारकं ज्ञानम् । ततस्तेषु वह्निव्याप्तिवैशि-
ष्ट्यज्ञानम्, तच्च योगजधर्मजनितानागतातीन्द्रियादिविषयकज्ञानवन्न लौकिकविलक्षणम् ।
इन्द्रियसम्बद्धविशेषणताजन्यतादृशज्ञानसादृश्यात् । तच्च सामान्यप्रत्यासत्तिप्रयुक्तमिति
तस्यामतिव्याप्तेरित्यर्थः । एतद्वारणाय च क्रियमाणं विवक्षान्तरं दूषयन्ति—न च ज-
न्येत्यादि । जन्या ज्ञानलक्षणसंयोगादिरूपा । लौकिकी समवायादिरूपा । तथात्वं
विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वम्, न तु लौकिकतज्जननयोग्यत्वम् । तथा सति योगजधर्मेऽ-

हरितोषिणी ।

त्वम् । तदर्थः सम्बन्धपदार्थः । दूषयन्ति—योगजेति । योगजधर्मे सम्बन्धत्वाभावे-
नालक्ष्यत्वात्तत्र लक्षणगमनमिति भावः । अतिव्याप्तिर्नास्तीति शङ्कते—न चेति । तज्ज-
ननेति । विशिष्टप्रत्ययजननेत्यर्थः । योगजधर्मजन्यप्रत्यक्षे लौकिकत्वाभावान्नातिव्याप्ति-
रिति भावः । दूषयन्ति—सव्याप्तीति । व्याप्त्या सहितः सव्याप्तिः, एतादृशो यो
धूमस्तद्वैशिष्ट्यज्ञानमित्यर्थः । वह्निव्याप्तिविशिष्टधूमवैशिष्ट्यज्ञानमिति यावत् । अतिव्याप्ते-
रिति । वह्निव्याप्यो धूम इत्याकारकज्ञानानन्तरमिन्द्रियसम्बद्धो यो धूमस्तद्विशेषणता
धूमत्वे वर्तते, इतीन्द्रियसम्बद्धविशेषणतासम्बन्धेन, अथवा संयुक्तसमवायसम्बन्धेन धूम-
त्वज्ञानं जायते, तदनन्तरं तादृशज्ञानविषयीभूतं यद्धूमत्वं तदेव सामान्यं तल्लक्षणा या
प्रत्यासत्तिस्तस्यामतिव्याप्तेरित्यर्थः । एवं च धूमत्वसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या धूमा इत्याका-
रकं व्याप्तिविशिष्टसकलधूमविषयकं ज्ञानं जायत इति विशिष्टज्ञानजनकत्वात् सामान्य-
लक्षणायामतिव्याप्तिरिति भावः । न च तदलौकिकमिति वाच्यम् । सामान्यलक्षणाजन्य-

गङ्गाधरभट्टी ।

नकत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेष इति न वाच्यम् । योगजधर्मेऽपि घटत्वविशिष्टो घट इति ज्ञा-
नेऽतिव्याप्तेः । तद्वारणाय षोढासन्निकर्षाभावेऽपि लौकिकं विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वं यद्यु-
च्येत, तदा योगजधर्मस्य लौकिकत्वाभावात् तत्र नातिव्याप्तिः, किन्तु धूमे वह्निव्याप्ति-
विशिष्टत्वमिति ज्ञानजनिकायां धूमा वह्नय इति सामान्यप्रत्यासत्तावतिव्याप्तिः । न चा-
जन्येति । जन्यपदेन सामान्यप्रत्यासत्तावतिव्याप्तिर्वारिता । न चरहितस्तु न पाठः । पूर्वो-

योगजधर्मेऽतिव्याप्तेः । न च सामान्ययोगजधर्मज्ञानलक्षणषोढाप्रत्या-
सत्त्यभावेऽपि तथात्वं तदर्थ इति वाच्यम् । असिद्धेः । न ह्युक्ततदभावे
सुवर्णसूत्रम् ।

तिव्याप्त्यभावेन ग्रन्थासङ्गत्यापत्तेः । योगजधर्मपदं सामान्यलक्षणाया अप्युपलक्षकम् ।
यदि च जन्यपदेन योगजधर्मोऽपि संगृह्यते, तदा सामान्यलक्षणायामेवातिव्याप्तिरिति
तन्नोद्विक्तम् । यदि च जन्यपदं लौकिकप्रत्यासत्तिविशेषणम्, तथात्वं च लौकिकतज्जन-
नयोग्यत्वम्, तदा समवायेऽतिव्याप्तेर्ग्रन्थासङ्गतिरिति लौकिकतज्जननयोग्यत्वं न विवक्ष-
णीयम् । तदाऽपि योगजधर्मपदं समवायादेरप्युपलक्षकम् । वस्तुतस्तु, न च जन्येत्यत्र
अकारः पतित इति प्रतिभाति । सामान्यलक्षणायामतिव्याप्तेरुक्तत्वात् । तद्वारणायाजन्य-
पदस्यैव वक्तव्यत्वादिति । तदा लौकिकपदं षोढाप्रत्यासत्तिपरम् । योगजधर्मपदं ज्ञानल-
क्षणाया अप्युपलक्षकम् । यदि चाकारं ग्रन्थेऽप्यत्र तथात्वपदे लौकिकत्वमपि विवक्ष्यते, तदा
तु वक्ष्यमाणाऽप्रसिद्धिरेव दूषणमिति बोध्यम् । स्फुटमन्यत् । इदं च विवक्षाद्वयं मज्जतः
फेनवल्गनरूपमित्यनास्थया दूषितं ज्ञेयम् । एवंलक्षणेन (कल्पस्य विशेषस्य लक्षणदूषणेन)

हरितोषिणी ।

धूमा इत्याकारकसकलधूमविषयकज्ञान इन्द्रियसन्निकृष्टधूमस्यापि विषयत्वालौकिकत्वमिति
मन्तव्यम् । अत एव निमीलितनयनस्य सामान्यलक्षणाजन्यज्ञानाभावादिन्द्रियसम्बद्धवि-
शेषणतेत्युक्तम् । पुनः शङ्कते—न चेति । खण्डयन्ति—असिद्धेरिति । तदभावे
सामान्यादिनवप्रत्यासत्त्यभावे । तथात्वं विशिष्टज्ञानजननयोग्यत्वम् । इदं च नैयायि-
कमतमवलम्ब्योक्तम् । वस्तुतस्तु मीमांसकमते सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्यस्वीकाराद् वेदा-
न्तविचारस्य मीमांसकमतानुसारित्वात्तत्र शङ्कैव नास्तीत्यन्यत्र विस्तरः । एतावता विशे-
षलक्षणदूषणेन स्वरूपं दूषितं भवति । ननु लौकिकालौकिकसन्निकर्षसामान्याभावेऽपि वि-
शिष्टज्ञानजननयोग्यत्वं कचिन्न सिद्धमित्युक्तम्, तत्र संभवति; उभयवासिसिद्धभावेति—

गङ्गाधरभट्टी ।

त्तरग्रन्थास्वारस्यात् । ज्ञानलक्षणेति । तथा हि—चन्दनखण्डे दृष्टे *सौरभज्ञानं भवति ।
न ह्युक्तेति । उक्तचतुर्विधप्रत्यासत्त्यभावे विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वं न कचिद् दृष्टमित्यर्थः ।

टिप्पणी ।

* सौरभज्ञानं भवतीति गङ्गाधरभट्टी । इदं चन्दनं सुरभीत्याकारकमेकं प्रत्यक्षात्मकं
ज्ञानम् । तत्र चन्दनांशे लौकिकम् । सौरभांशे त्वलौकिकम् । सौरभांशे स्मरणं तु नाङ्गी-
क्रियते । एकत्र ज्ञाने परोक्षत्वापरोक्षत्वयोरनुपपत्तेः ॥

तथात्वं क्वचित् सिद्धम् । विवादास्पदीभूतभावित्वादेस्तु पूर्वोक्तयुक्त्या निराश्रयत्वप्रसङ्गस्य दुर्निवारत्वेन तदाऽपि धर्मिसिद्धावनुमानादिना तज्ज्ञाने तत्समवेतोक्तप्रतियोगित्वमपि विषयीभवतीति नोक्तप्रत्यासत्त्यभाव इति सर्वमनवद्यम् ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

स्वरूपमेव दूषितं ज्ञेयम् । ननु मास्तु विशेषादिस्तथापि भावित्वादिप्रतीतिस्तूपपादनीया, सा सामग्र्यन्तराभावाद्भावित्वादिधर्मदेवाङ्गीकरणीया । तथा सति क्लृप्तप्रत्यासत्त्यभावेऽपि तथात्वमत्रैव सिद्धमिति नाप्रसिद्धिरित्यत आहुः—विवादेत्यादि । सत्यम्, प्रतीतिर्जायते, तथाऽपि स धर्मो निराश्रयत्वे स्वस्वरूपमलभमानो न तां जनयितुं शक्त इति तेन दूषणेन प्रयोजकेन कारणव्यापारात्पूर्वं तद्धर्मव्यवहारकालेऽपि तदाश्रयस्य घटादेर्धर्मिणः सिद्धौ, ततो भावी भूतश्च घटादिस्तादृशव्यवहारकालेऽपि सन्, अनुभूयमानधर्मकत्वात् । वर्तमानकालीनघटवदित्यादिना सांख्योक्तरीतिकाभ्यामनुमानतर्काभ्यां वा, वक्ष्यमाणागमेन वा, समुदितैर्वा धर्मिज्ञाने तत्समवेतं यदुक्तप्रतियोगित्वं वर्तमानप्रागभावादिप्रतियोगित्वं तदपि *संयुक्तसमवेतसमवायेन विषयीभवतीति भावित्वादेर्विषयत्वेनैव जनकता । प्रत्या-

हरितोषिणी ।

भूतत्वप्रतीतौ तादृशसन्निकर्षाभावेऽपि विशिष्टज्ञानजननयोग्यत्वमस्तीत्यत आहुः—विवादेति । पूर्वोक्तेति । किञ्च, भावित्वेन भूतत्वेन चेति पूर्वोक्तैत्यर्थः । तदाऽपि भावी घट इति व्यवहारकालेऽपि । धर्मिसिद्धौ भावित्वाश्रयघटादिधर्मिसिद्धौ । अनुमानादिनेति । भावी घटः भावीतिव्यवहारकालेऽपि सन्, कुतः ? अनुभूयमानधर्मकत्वात् । वर्तमानकालीनघटवदिति सत्कार्यवादिसांख्योक्तानुमानादिनेत्यर्थः । घटोत्पत्तेः पूर्वं यदि घटो न स्यात्तर्हि भावित्वस्य निराश्रयत्वेन भावी घट इति व्यवहारो न स्यादित्यादितर्कोऽप्यादिशब्देन बोध्यः । तज्ज्ञाने घटादिरूपधर्मिज्ञाने । तत्समवेतेति । घटादिसमवेतं यत् प्रागभावप्रतियोगित्वं तदपि संयुक्तसमवेतसमवायेन विषयी भवतीत्यर्थः । नो-

गङ्गाधरभट्टी ।

तत्समवेतेति । घटादिसमवेतं प्रागभावादिप्रतियोगित्वमपि सिध्यतीति संयुक्तसमवेतसमवायरूपा प्रत्यासत्तिरित्यर्थः ॥

टिप्पणी ।

* संयुक्तसमवेतेति । चक्षुःसंयुक्तं मृत्कपालादिरूपमुपादानकारणम्, तत्समवेतस्तत्कार्यभूतो घटः, तत्समवेतं भावित्वमिति योजना ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

सत्तिस्तु संयुक्तसमवेतसमवाय एवेति नोक्तप्रत्यासत्त्यभाव इत्यर्थः । एवं युक्त्या धर्मिसत्ता-
साधनेनान्योन्याश्रये निवृत्ते आविर्भावादेरपि सिद्ध्या शून्यवादापत्तिः परिहृता ॥

सांख्योक्तरीतिस्तु 'असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसंभवाभावात् । शक्तस्य शक्यकर-
णात्कारणभावाच्च सत्कार्यमिति कारिकाव्याख्याने वाचस्पतिमिश्रैः स्फुटीकृता । तथा हि—
कार्ये हि वादिनां विप्रतिपत्तयो बहुविधाः—असतः अलीकादेव सज्जायते । श्रुतिश्च—
'असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायते'ति बाह्याः । एकस्य सतो विवर्तः कार्य-
जातं, न वस्तु सदिति मायावादिनः । अन्ये तु 'सतः असज्जायत' इति । 'सतः सज्जा-
यते' इति सांख्यवृद्धाः । तत्र नाद्यः, कार्यकारणतादात्म्यस्य लोके दर्शनात्, सुखदुःखमो-
हभेदशब्दाद्यात्मकस्य कार्यस्य निरूपाख्यालीकतादात्म्यानुपपत्तेः, वैलक्षण्यात्सदसतोः । न
द्वितीयः, अद्वयस्य सतः नानात्वानुपपत्तेः, प्रपञ्चप्रतीतेर्भ्रमत्वापत्तेश्च । असति बाधके
तस्या भ्रमत्वायोगात् । न तृतीयः, सदसतोरैक्याभावेन तादात्म्यानुपपत्तेः । अतश्चतुर्थ-
मेव प्रतिजानीते—सत्कार्यमिति । कारणव्यापारात्प्रागपि सदित्यर्थः । न च सिद्धसाध-
नम्, कारणानामभिव्यञ्जकत्वात् । अभिव्यक्तिः प्राकट्यम्, स एव च कारणाद्विवेकः,
सोऽपि लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वम्, तदेवाविर्भाव इति तज्जनकत्वादित्यर्थः । न च बीजमृ-
त्पिण्डादिध्वंसोत्तरमङ्कुरघटाद्युत्पत्तिदर्शनात्प्रध्वंसस्य कारणत्वं शङ्क्यम् । तस्याऽभावत्वे-
नान्यत्रापि सुलभतया बीजादिकं विनाऽपि तत्प्रसङ्गात् । अतो बीजाद्यवयवस्यैव तत्कारण-
त्वम् । इदमेव नियतावधिकत्वं कुसुमाञ्जलावपि प्रोक्तम्—'हेतुभूतिनिषेधो न स्वानु-
पाख्यविधिर्न च । स्वभाववर्णना नैवमवधेर्नियतत्वत' इत्यनेन ॥

अतः परं विनाशस्य सहकारित्वम्, बीजाद्यवयवानामेव कारणत्वम्, ततोऽसतः कार्यस्य
जन्मेति कणभक्षाक्षचरणमतमवशिष्यते, तद्दूषयति—असदकरणादित्यादिना । असतः
कारणव्यापारात् प्रागविद्यमानस्यासद्रूपस्याकरणात् सद्रूपेण कर्तुमशक्यत्वात् । नील-
रूपस्य पीतत्ववत् । सदसत्वे वस्तुनो घटादेर्धर्माविति चेत्, तथाऽप्यसति धर्मिणि धर्मस्य
वक्तुमशक्यत्वान्तदनुरोधेन कारणव्यापारात् प्रागपि सत्वमेवाङ्गीकार्यम् । इदमेव दूषणं,
भावित्वादेर्निराश्रयत्वसाधनेन विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितं बोध्यम् । किञ्च, असत्त्वं न कारणेन

हरितोषिणी ।

क्तेति । भावी घट इति प्रतीतौ विषयतासम्बन्धेनैव भावित्वस्य कारणता, प्रत्यासत्तिस्तु
संयुक्तसमवेतसमवायोऽस्तीति नोक्तषोढाप्रत्यासत्त्यभाव इत्यर्थः । अयं सत्कार्यवादस्तु आ-
र्यामुक्तः । सा चेत्थं—'असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसंभवाभावात् । श-

सुवर्णसूत्रम् ।

सम्बद्धं न वा तदात्मकम् । घटश्चेत्तद्धर्मवैस्तदा कारणव्यापारोत्तरं कथं कारणात्मकः स्यात् । तस्यासत्त्वस्य स्वरूपधर्मस्यानागन्तुकत्वेनापायानर्हत्वात् । अतः सदेव कार्यमास्थेयम् । यथा तिलेषु तैलम् । दग्धि सर्पिः, तथा मृदादौ घटादिरिति । अत्यन्तासत् उत्पत्तेरभिव्यक्तेश्च दृष्टान्ताभावादपि । किञ्च, उपादानग्रहणात् उपादानैः सह कार्यस्य ग्रहणात् सम्बन्धात् । कार्येण सम्बद्धस्यैव कारणस्य कार्यजनकत्वादित्यर्थः । ननु कारणासम्बद्धमसदेवोत्पद्यताम् । सम्बद्धस्यैवोत्पत्तौ नियमाभावात् । घटादेरसम्बद्धस्यैवोत्पद्यमानत्वदर्शनादिति चेत्, तत्राह—सर्वसंभवाभावादिति । असम्बद्धस्य जन्यत्वे सर्वतः सर्वकार्योत्पत्तिप्रसङ्गादव्यवस्था । असम्बद्धत्वस्य सर्वत्राविशिष्टत्वात् । अतो घटादीनामपि सम्बन्धः कारणव्यापारात्पूर्वं वक्तव्यः, स च सत्त्व एव संभवतीति तदानीमपि कार्यं सदेवेत्यर्थः । नन्वसम्बद्धमपि कार्यं शक्तेन कारणेन जन्यते, शक्तिश्च कार्यदर्शनोन्नेया, तथा च यद्यत्र शक्तं, तेनासम्बद्धमपि तदेव जन्यत इत्यदोष इति चेत्तत्राह—शक्तस्य शक्यकरणादिति । कारणाश्रया सा शक्तिः किं सर्वं प्रति, शक्यं प्रति वा ? नाद्यः, पूर्ववदनवस्थापातात् । न द्वितीयः, शक्यस्यैवाभावेन तस्या अशक्यवचनत्वात् । अथ शक्तिस्वभाव एव कश्चित्तादृशो यः किञ्चिदेव जनयति, न सर्वमिति चेत्, न । तस्य शक्यसम्बद्धत्वे सम्बन्ध्यपेक्षया तदानीं कार्यसत्तापत्त्या भवत्सिद्धान्तहानिः । असम्बद्धत्वे सैवाव्यवस्थेति । अतः शक्तस्य शक्यकरणात्सदेव कार्यं युक्तम् । इदं च शक्त्यङ्गीकर्तुमते दूषणम्, न तु प्रागभावङ्गीकर्तुमते । तद्दूषणं तु निबन्धविवृतौ *मत्कृते सृष्टिभेदवादे च द्रष्टव्यम् । किञ्च,

हरितोषिणी ।

कस्य शक्यकरणात्कारणभावाच्च सत्कार्यम्' । अस्या व्याख्यानावसरे वाचस्पतिमिश्रैः सांख्यतत्त्वकौमुद्यां कारणव्यापारात्पूर्वं कार्यस्य सत्त्वं व्यवस्थापितम् । अर्थस्तु—असत्तः कारणव्यापारात्प्रागविद्यमानस्यासद्रूपस्य कार्यस्याकरणात् सद्रूपेण कर्तुमशक्यत्वात् । नीलस्य पीतत्ववत् । तिलेषु तैलं, दग्धि सर्पिर्यथा, तथा मृदादौ घटादिरिति भावः । किञ्चोपादानग्रहणात्, उपादानैः सह कार्यस्य ग्रहणात्सम्बन्धात् । कार्येण सम्बद्धस्यैव कारणस्य कार्यजनकत्वादित्यर्थः । ननु घटादेरसम्बद्धस्यैवोत्पत्तेर्दर्शनादिति चेत्तत्राह—सर्वसंभवाभावात्, असम्बद्धस्य संभव एव न भवति । अन्यथा मृदः पट उत्पद्येत । अतो घटादीनां सम्बन्धो व्यापारात्पूर्वं वाच्यः । स च घटादीनां सत्त्व एव भवतीति भावः । ननु शक्तेन कारणेनासम्बद्धमपि कार्यं जन्यत इति चेत्तत्राह—शक्त्येति । शक्त्या-

टिप्पणी ।

* मत्कृते सृष्टिभेदवादे चेति सुवर्णसूत्रम् । इदमुक्तं तत्र—कारणव्यापारात्प्रागपि कार्यं सदेव । असत्त्वे सर्वतः सर्वोऽप्युत्पद्येत । अविशेषात् । न च प्रागभावोऽस्तु निया-

सुवर्णसूत्रम् ।

कारणभावात् कार्यस्य कारणात्मकत्वात् । कारणस्य सत्त्वेन कार्यमपि सदेवेत्यर्थः ॥

अभेदबोधकानुमानप्रयोगस्त्वेवं बोध्यः—पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते, तन्तुधर्मत्वात् । यद्यतो भिद्यते, तन्न तस्य धर्मः । यथा—गौरश्चस्येति । तथा पटस्तन्त्वभिन्नः, तन्तूपादेयत्वात् । यन्नैवम्, तन्नैवम् । घटवत् । तथा—पटस्तन्त्वभिन्नः, तन्निरूपितसंयोगरहितत्वात् । यन्नैवम्, तन्नैवम् । कुण्डवद्वत् । तथा—पटस्तन्त्वभिन्नः, अप्राप्त्यभावात् । यन्नैवम्, तन्नैवम् । हिमवद्विन्ध्यवत् । तथा—पटस्तन्त्वभिन्नः, तन्तुगुरुत्वातिरिक्तगुरुत्वानारम्भकत्वात् । यन्नैवम्, तन्नैवम् । घटवदिति । तस्मान्न तन्तुभ्योऽर्थान्तरं पट इति । न च पटस्तन्तुभ्यो भिन्नः, भिन्नप्रतीतिविषयत्वात्, (भिन्नव्यपदेशकत्वात्,) भिन्नार्थक्रियाकारित्वाच्च । पटवदिति प्रत्यनुमानेन पूर्वोक्तेहेतूनां सत्प्रतिपक्षत्वमिति वाच्यम् । उक्तेहेतूनामनैकान्तिकत्वात् । पटस्तन्त्वभिन्नः, भिन्नप्रतीतिविषयत्वाद्, भिन्नव्यपदेशकत्वाच्च । * वने तिलका इतिवत् । भिन्नार्थक्रियाकारित्वात् । दाहक—पाचक—वह्निवदिति । न च स्वात्मनि क्रियाविरोधाद्भेदसिद्धिः । कूर्माङ्गदृष्टान्तेनाविर्भावतिरोभावाभ्यामेव तदुपपत्तेरिति । एतदग्रे आविर्भावतिरोभावयोः सत्वमसत्त्वं वा कारणव्यापारात् प्रागिति विचारितम् । तदेव विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितम् । तत उत्पत्तिपक्षे प्रतिबन्दी उक्तः—सा सती असती वा ? आद्ये, कृतं कारणैः । द्वितीये, तस्या अण्युत्पत्त्यन्तरापेक्षायामनवस्था । अनपेक्षायां सत्यां सर्वदा सत्तापत्त्या का-

हरितोषिणी ।

श्रयः शक्तः, शक्त्योत्पाद्यः शक्यः । शक्तिश्च कार्याविर्भाविका । तथा च शक्तस्य सृदादेः शक्यस्य घटादेः करणात् शक्तस्य शक्यस्य सम्बन्धादसम्बद्धं कार्यं न जन्यत इति भावः । किं च, कारणभावात्कार्यस्य कारणात्मकत्वात् । कारणस्य सत्त्वेन कार्यमपि सदेवेति सूक्ष्मतया निरूपितम् । अधिकं तु सुवर्णसूत्रे द्रष्टव्यम्, अप्रकृतत्वाद्विस्तरभिया विरम्यते ॥

टिप्पणी ।

मक इति वाच्यम् । मानाभावेन तदसिद्धेः । न च घटो भविष्यतीति प्रतीतिर्मानम् । कार्योत्पत्त्यनुकूलकारणावस्थया तदुपपत्तेः । नापि कपाले घटो नास्तीत्यसत्त्वेन प्रतीयमानत्वान्न कारणावस्थयोपपत्तिरिति प्रत्यवस्थेयम् । अस्याः प्रतीतेः संसर्गाभावमात्रविषयत्वेन तद्विशेषविषयत्वे मानाभावात् । कपाले घटप्रागभाव इति तु प्रतीतिरेव नास्ति ॥

* वने तिलका इति । शब्दत आधाराधेयभावेन प्रतीयमानतया भिन्नप्रतीतिव्यपदेशविषयताऽस्ति; परन्तु वृक्षाणां समूहो वनं, तिलकाश्च वृक्षा इति वस्तुतो न भेदः । अतो भिन्नप्रतीतिविषयत्वादि भेदानुमितिलिङ्गमिह व्यभिचरितम् ॥

(१२) ननु मम तु यथाकथंचिद् गतिः काचन भवित्री, तव तु न भावित्वा-
 उपपत्तिपरि-
 हारपूर्वकावि-
 भावतिरोभा-
 वनिष्कृष्टलक्ष-
 णप्रदर्शनम् । काऽपि । तथा हि-त्वन्मते घटादेः सदा सत्त्वेन भावित्वं न
 वक्तुं शक्यम् । श्रुतिस्मृतिलौकिकव्यवहारसिद्धत्वेन नेष्टा-
 पत्तिः कर्तुं शक्या । न च लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वगतं भा-
 वित्वं घटादावुपचर्यत इति वाच्यम् । तस्यापि घटसमान-
 सुवर्णसूत्रम् ।

रणवैयर्थ्यम् । अथ उत्पत्तिः पट एव, तदा पट उत्पद्यत इति न वाच्यम् । पौनरुक्त्या-
 पत्तेः । अयं प्रतिबन्दी सर्वनिर्णये श्रीमदाचार्यैरप्युक्तो बोध्यः । तस्मादुत्पत्तिः स्वकारणस-
 मवायो वा, स्वसत्तासमवायो वा, उभयथाऽपि नोत्पद्यते, तथाऽपि तदर्थानि कारणानि
 व्यापार्यन्ते । एवं सत एव पटादेराविर्भावाय कारणापेक्षेत्युपपन्नम् । न च पटरूपेण कार-
 णानां सम्बन्धः, तद्रूपस्याक्रियात्वात् । कारणानां च क्रियासम्बन्धित्वात् । अन्यथा कार-
 कत्वव्याहतेरिति सांख्योक्ता रीतिः प्रसङ्गादर्शिता । प्रकृतमनुसरामः ॥

(१२) एवं शून्यवादापत्तिपरिहारेऽप्यनिर्वाच्यतापत्तेः प्रतिबन्धा परिहृतत्वेन प्रतिब-
 न्धादेश्वानुत्तरत्वेन तन्निरासममन्वानोऽसत्कार्यवादी वितण्डया पुनः प्रत्यवतिष्ठते—ननु
 ममेत्यादि । न वक्तुं शक्यमिति । सार्वकालिकसत्ताविरोधान्न वक्तुं शक्यम् । ननु
 व्यवहारस्य गौर्वाहीक इतिवदुपचारेणापि सिद्धेः सुखेन वक्तुं शक्यमिति चेत्, तत्राह
 —न चेत्यादि । एकत्र मुख्यत्वसिद्धावन्यत्रोपचारो भवति । त्वन्मते सर्वस्यापि मुख्य-
 हरितोषिणी ।

(१२) असत्कार्यवादी वितण्डया शङ्कते—नन्विति । यथाकथञ्चिदित्यनेन स्वम-
 तास्थापनपूर्वकपरमतखण्डनरूपा वितण्डा ध्वन्यते । परमते दूषणमेवोपपादयति—तथा
 हीत्यादिना । सदा सत्त्वेनेति । सदासत्त्वं भावित्वप्रतिबन्धकमिति भावः । ननु मास्तु
 भावित्वमित्यत आह—श्रुतीति । शङ्कते—न चेति । उत्पत्तेः पूर्वं घटो वर्तते, परन्तु स
 लौकिकप्रत्यक्षविषयो न भवति, किन्तु भावी घट एव, एवं च मुख्यं भावित्वं लौकिकप्र-
 त्यक्षविषयत्वे एवेत्यर्थः । समाधानमाह—तस्यापीति । लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वस्यापीत्यर्थः ।
 घटसमानेति । यथा घटस्य सनातनत्वं, तथा तस्यापि सनातनत्वमिति भावः । कुत
 गङ्गाधरभट्टी ।

(१२) पुनः शङ्कते—नन्विति । यथा कथञ्चिदिति । *विनश्यदवस्थद्रव्यगुणानां

टिप्पणी ।

* विनश्यदवस्थेति गङ्गाधरभट्टी । द्रव्यनाशस्य तत्समवेतगुणनाशं प्रति हेतुत्वेन
 हेतोश्च नियतपूर्ववर्तित्वावश्यकतया प्रथमक्षणे द्रव्यनाशः, ततो द्वितीयक्षणे तत्समवेतगु-
 णनाश इत्यङ्गीकारः । अत एकक्षणपर्यन्तं गुणा निराश्रया एव तिष्ठन्तीत्युक्तं भवति ।

योगक्षेमत्वात् । न हि प्रपञ्चातिरिक्तं तत् । खोक्तदूषणभियापि नैवं वक्तुं शक्यम् । तथा सति घटस्यापराधः को वेति न विद्मः । तथा च जीर्णतार्णपर्णाकीर्णविविधमतभवनमध्ये वर्णपुरे स्वयमपि वसन् दूषण-
दहनमुद्गावयन् निजभवनदाहं किं नानुसंधत्स इति चेत्, ॥

वत्स ! न वेत्सि किं, युक्तिकनकपङ्कसंघटितविविधनिगममहामणि-
सुवर्णसूत्रम् ।

त्वेन तस्यानवकाशादिति भावः । ननु त्वयेव मया तावन्मात्रस्यासत्त्वमेवाङ्गीकार्यमिति चेत्, तत्राह—खोक्तदूषणेत्यादि । लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वस्य तदानीमसत्त्वेन तद्भावि-
त्वादेर्निराश्रयत्वप्रसङ्गभिया । तथा सतीति । तादृशविषयत्वस्यासत्त्वेऽङ्गीकृते सति ।
तथा चानित्यत्वाङ्गीकारे अपसिद्धान्तः, अनङ्गीकारे भूतभाविवस्त्वनिर्वाच्यत्वापरिहार
इत्युभयतःपाश इत्याशयेनाह—तथा चेत्यादि ।

तत्र सांख्योक्तस्य यौक्तिकत्वात् प्रतिबन्धामेव पर्यवसितत्वाच्च तदनादृत्य ब्रह्मवादेनैव
समादधते—वत्स न वेत्सीत्यादिना । तथा च केवलयौक्तिकवाद एवेदं दूषणं, न तु
हरितोषिणी ।

इत्यत आह—न हीति । भवन्मते सर्वस्य प्रपञ्चस्यैव सनातनत्वमिति भावः । ननु मया
पूर्वं लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वमात्रस्यासत्त्वं स्वीक्रियत इत्यत आह—खोक्तेति । दूषणभि-
येति । लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वं पूर्वं न स्वीक्रियते चेत्, तद्रतभावित्वं निराश्रयं स्यादिति
खोक्तदूषणमित्यर्थः । नैवमिति । लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वस्य पूर्वमसत्त्वं वक्तुं न शक्यत
इत्यर्थः । ननु तथापि तस्य पूर्वमसत्त्वं हठेनोच्यत इत्यत आह—तथा सतीति । एवं
वक्तव्ये सतीत्यर्थः । न विद्म इति । पूर्वं घटस्य तु सत्त्वं लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वस्यास-
त्त्वमित्यत्र विशेषो नास्तीति भावः । घटस्य नित्यत्वं लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वस्यानित्यत्वमि-
त्यर्द्धजरतीयमपसिद्धान्तश्चेत्यादिदूषणमपरिहार्यमित्याशयेनाह—तथा चेति । जीर्णानि यानि
तार्णपर्णानि तृणसम्बन्धिपर्णानि तैराकीर्णानि यानि विविधमतभवानानि तन्मध्ये वर्णपुरे
तस्मिन् स्वयमपि वसन् । अग्रे स्पष्टम् ।

समाधानमाहुः—वत्सेति । वत्सेत्यनेनानभिज्ञता सूचिता । युक्तीति । युक्तिरेव कन-
कपङ्कस्तेन संघटितं विविधा ये निगमा वेदाः त एव महामणयस्तैर्विरचितं यद्ब्रह्मवादभ-
वनं मम तत् । न वेत्सि किमिति पूर्वोक्तान्वयः । तथा चैतावत्पर्यन्तं सांख्योक्तयुक्तीनामाद-

गङ्गाधरभट्टी ।

निराश्रयत्ववद्भावितादिव्यवहारस्यापि आश्रयणेनेत्यर्थः । खोक्तेति । लौकिकप्रत्यक्षविष-
यत्वस्य तदानीमसत्त्वेन भावित्वादेर्निराश्रयत्वमित्यर्थः ।

विरचितब्रह्मवादभवनं मम । तथा हि—‘स हैतावानास’ ‘ऐतदात्म्य-
मिदं सर्वम्’ ‘तत्सत्यम्’ *‘पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम्’ इत्यादि
श्रुतिभ्यः प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मत्वमवगम्यते । अत्र सर्वपदेनासंकुचितवृ-
त्तिना भूतभाव्ययोरपि प्राप्तावपि तदुक्तिर्या सा पुरुषस्य नित्यत्वेन
तदात्मकस्य वर्तमानदशैव संभवतीति भावित्वभूतत्वव्यवहारोऽप्रामा-
सुवर्णसूत्रम् ।

श्रुतिपुराणयुक्तियुक्ते वाद इत्यर्थः । तदुपपादयन्ति—तथा हीत्यादि । नन्वेवं भावित्वा-
दिव्यवहारस्य प्रामाणिकत्वेनास्तु वक्तुं शक्यत्वम्, तथापि कथं विरोधस्य परिहार इत्यत
हरितोषिणी ।

रणं मया कृतमिति तत्र दूषणानि सन्तु नाम, मदीयं तु श्रुतिसम्मतं मतमितीदानीं मया
वेदादरणे क्रियमाणे दूषणलेशोऽपि नास्तीति भावः । वेदवाक्यान्याहुः—तथा हीत्यादिना ।
ननु भावित्वादिव्यवहारस्य प्रामाणिकत्वं कथमुपपादितमित्यत आहुः अत्रेति । अत्र
पुरुष एवेति वाक्ये । असङ्कुचितेति । न सङ्कुचिता वृत्तिः शक्तिर्यस्य एतादृशेन सर्व-
पदेनेत्यर्थः । तदुक्तिरिति । ‘यद्भूतं यच्च भाव्य’मित्युक्तिरित्यर्थः । सेति । शङ्कानि-

टिप्पणी ।

* पुरुष एवेति । अत्र यद्भूतं यच्च भाव्यमिदं सर्वं पुरुष एवेति नान्वयः, वर्तमानस्य
पुरुषरूपत्वबोधासंभवात् । किन्तु इदं सर्वं पुरुष एव, यद्भूतं यच्च भाव्यम् । अत्र पुरुष
एवेति पुनः संबध्यते । ‘इदं सर्वं पुरुष एवे’त्येतावता सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य पुरुषरूपत्वं
बोध्यते । ‘यद्भूतं यच्च भाव्य’मित्यंशस्तु भावित्वभूतत्वव्यवहारोऽप्रामाणिक इति शङ्कानि-
रासायेत्यादिमूलोक्तप्रयोजनाय । नचेदंशब्दस्य शिष्टैः ‘इदमः प्रत्यक्षगत’मित्यादिना प्रत्य-
क्षवस्तुवाचकत्वाभिधानात्प्रत्यक्षस्य च वर्तमानविषयकतया ‘इदं सर्वं पुरुष एवे’त्यनेन वर्त-
मानस्यैव पुरुषरूपत्वं बोध्यते, न सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य, अत एव ‘यद्भूतं यच्च भाव्य’मिति
भूतभविष्यतोः पुरुषरूपत्वबोधनमप्यनुरूपमिति वाच्यम् । अस्माकं प्रत्यक्षस्य वर्तमानाय-
विषयतापरिच्छिन्नत्वेऽपि वेदवक्तुर्भगवतस्तदभावात्सर्वस्यापि प्रपञ्चस्येदमर्थत्वात् । अत
एव ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ ‘ऐतदात्म्यमिदं सर्वं’मित्यादौ जगद्ब्रह्माभेदबोधः संगच्छते । अ-
न्यथा तैरपि वर्तमान एव ब्रह्माभेदो बोधितः स्यात् । यत्तु बुद्धिस्थधर्मोपलक्षितबोध-
कत्वं सर्वनाम्नां सहस्राक्षेणोक्तं, तत्तु ते घटा नीलरूपवन्त इतिवत् सर्वे घटा नीलरूप-
वन्त इत्यपि प्रमाणं स्यादित्यादिना प्राभञ्जने निरस्तम्, यत्तदोरेव बुद्धिस्थधर्मोपलक्षितबो-
धकत्वमिति स्थिरीकृतम् ॥

णिक इति शङ्कानिरासायेति ज्ञायते । तथा धर्माणामपि ब्रह्मरूपत्वाद्ध-
टादिषु तदात्मकतत्सत्त्वं न विरुद्धम् । स्वतःसिद्धप्रामाण्यश्रुतिवाक्यब-
लात् ॥

नन्वेवं दर्शनसमयेऽपि तद्व्यवहारापत्तिवैपरीत्यापत्तिश्च विरोधोच्छे-
सुवर्णसूत्रम् ।

आहुः—तथेत्यादि । धर्माणामिति । भावित्वभूतत्ववर्तमानत्वानाम् । तदात्मकत-
त्सत्त्वमिति । ब्रह्मात्मकभावित्वादिसत्त्वम् । विरोधो हि प्रमाणानां तुल्यबलत्वे, प्रत्य-
क्षादीनां त्वविद्यादिपुरुषदोषदुष्टत्वेनाप्राबल्यात्तद्रहितायाः श्रुतेरेव प्राबल्यम् । श्रुत्या वा
भेदेऽपि धर्मधर्मिभावस्य विरुद्धधर्माश्रयत्वस्य च मूलरूपे बोधनादत्रापि सर्वस्मिन् ब्रह्मरू-
पत्वस्य तयोश्चोक्तत्वेन त्रयाणां सत्ताबोधनात्तादृशतत्सत्त्वं न विरुद्धमिति तत्परिहार इत्यर्थः ।

अत्राशङ्कते—नन्वित्यादि । एवं प्रपञ्चस्य विरुद्धतत्रयाधारत्वेन विरोधाभावे दर्शन-
समयेऽपि भावीत्यादिव्यवहारापत्तिः, प्रागभावादिकाले वर्तमानत्वादिप्रतीत्यापत्तिः, सर्वदा
हरितोषिणी ।

रासायेत्यनेनान्वयः । तदात्मकस्य । सर्वप्रपञ्चात्मकस्य । ननु तेषां प्रामाणिकत्वेऽपि
एकस्मिन् घटे भावित्वभूतत्वादिव्यवहारो न संभवति विरोधादित्यत आहुः—तथेति ।
धर्माणामिति । भावित्वभूतत्ववर्तमानत्वानाम् । तदात्मकतत्सत्त्वमिति । ब्रह्मात्मक-
भावित्वादिसत्त्वम् । ननु कुतो न विरुद्धमित्यत आहुः—स्वत इति ।

शङ्कते—नन्वेवमिति । एवं सकलप्रपञ्चस्य परस्परविरुद्धभूतत्ववर्तमानत्वादित्रया-
धारत्वेऽपि विरोधाभावे । तद्व्यवहारापत्तिः भावित्वादिव्यवहारापत्तिः । वैपरीत्येति ।

गङ्गाधरभट्टी ।

तथा धर्माणामिति । भावित्वादीनाम् । भारते—‘ससैन्याः सलिला’दिति । सलि-
लान्तादित्यर्थः । पूर्वं ‘जलान्ते जनमेजये’त्युक्तेः, जलाद्विनिर्गतानां विसंष्ठुलत्वाद्यापत्तेः ।
भूतानामात्मभाव इति । संप्रजानतां वामदेवादिसदृशां भूतेषु आत्मत्वबुद्धिर्ध्रुवेत्यर्थः ।
‘देवानां यः प्रत्यबुध्यत स सर्वं भवती’ति श्रौतसिद्धान्तादिति भावः । अदर्शना-
दिति । अदर्शनं प्राप्येत्यर्थः । ल्यब्लोपे पञ्चमीति प्रभूक्तेः । आपतितः दृष्टः असौ
संघातो जडत्वान्मां न वेद; अहं तु सर्वं ब्रह्मेति विद्वान् पृथक्तया संघातं न वेद्मि; अत
एव वैराग्यं नेत्यर्थः । न चेदं श्रीव्यासेन शोकनिवारणार्थं दर्शितम् । तपोमाहात्म्यादेव
पातित्रत्यादिखण्डनमपि न । गङ्गास्नानाद्युपदेशोऽपि तद्विश्वासार्थमेवेति कुचोद्यं युक्तम् ।
प्रथमपर्वणि द्रौपद्याः स्वयम्बरे मम पुत्र्याः पञ्च पतयः कथमिति दुपदप्रश्ने ‘ततो

दश्चेति चेत्, न । यथा पृथिव्यात्मक एव तस्मिन् गन्धात्मकतत्सत्ता, नापरस्मिन्तथा यदा यस्मिन् यथा व्यवहाराभावनियमस्तदा तस्मिन्नेव तथाविधविरोधात्मकतत्सत्त्वमिति तथेति नोक्तदूषणगन्धोऽपीति बुद्ध्य-

सुवर्णसूत्रम् ।

तत्रितयसत्त्वात्तत्रितयविरोधोच्छेदश्चेत्यर्थः । अत्र समादधते—यथेत्यादि । यथा येन प्रकारेण पृथिव्यात्मके ब्रह्मण्येव गन्धात्मकब्रह्मधर्मसत्ता सर्वविधगन्धसत्त्वेऽपि तत्तद्देश-कालावच्छेदेन तत्तदुद्भवनियता सत्ता, नापरस्मिन् जलादौ नियताऽनियता वा सा, तथा प्रपञ्चात्मके तस्मिन्, यदा यस्मिन् यथा व्यवहाराभावनियमः यस्मिन् काले यस्मिन्देशे यदवच्छेदेन भूतभावविवर्तमानादिव्यवहाराभावनियमस्तत्काले तद्देशे तदवच्छेदेन तथाविधविरोधात्मकतत्सत्त्वं भूतादिविरोधात्मकब्रह्मधर्मसत्त्वम्, इति हेतोः, तथा न 'दर्शनसमय' इत्यादिनोक्तं दूषणत्रयम्, इति अस्माद्धेतोः, नोक्तदूषणगन्धोऽपि नानिर्वाच्यतापत्त्यादीनि दूषणानीत्यर्थः । तथा चैकत्र तत्रितयसत्त्वेऽपि तत्तदुद्भूतत्वेन व्यवहारप्रतीत्योः सामञ्जस्यम्, अन्यानुद्भवेन च सहानवस्थानप्रतीत्या विरोधानुच्छेदः, एवमनुच्छिन्ने तस्मिन् देशकालाभ्यां वस्तुषु नियमात्तेषु वस्तूनां न युगपदुपलम्भानुपलम्भौ, नापि सदा तौ । एवं तयोः सातत्ये यौगपद्ये च निवृत्त आविर्भावतिरोभावयोरपि नानिर्वाच्यत्वमिति निःशेषदूषणनिवृत्तिरिति भावः । नन्वत्र नियमस्वरूपकथने सप्तम्यन्त-यत्तत्पदाभ्यां वस्तुनिवेशो न युक्तः, विरोधस्य सार्वत्रिकत्वात् । तथा सत्यविरोधव्युत्पाद-

हरितोषिणी ।

प्रागभावादिकाले वर्तमानत्वादिप्रतीत्यापत्तिः । विरोधोच्छेद इति । विरुद्धानामेकत्र सत्त्वे इत्यादि । समाधानमाहुः—यथेति । तस्मिन् ब्रह्मणि । तत्सत्ता ब्रह्मधर्मसत्ता । नापरस्मिन्निति । जलादावित्यर्थः । तथा च यथा सर्वात्मके ब्रह्मणि सर्वविधगन्धसत्त्वे-ऽपि तत्तद्देशकालावच्छेदेन तत्तदुद्भवनियमः, तथा यस्मिन् घटादौ यत्कालावच्छेदेन भूत-त्वभावित्वव्यवहाराभावः, तत्कालावच्छेदेन तस्मिन् घटादौ वर्तमानत्वरूपब्रह्मधर्मसत्त्व-मिति न दूषणत्रयलेशोऽपीत्यखण्डार्थः । कचिद्भगवदिच्छया तथा नियमो नास्तीत्याहुः—

गङ्गाधरभट्टी ।

व्यासः परमोदारकर्मा शुचिर्विप्रस्तपसा तस्य राज्ञः । चक्षुर्दिव्यं प्रददौ तांश्च सर्वान् राजाऽपश्यत्पूर्वदेहैर्यथावत् । ततो दिव्यान् हेमकिरीटमालिनः शक्रप्रख्यान् पावकादित्यवर्णान् । बद्धापीडांश्चारुरूपांश्च यूनो व्यूढोरस्कांस्तालमात्रान् ददर्श । ताञ्चैवाभ्यां स्त्रियमतिरूपयुक्तां दिव्यां साक्षात् सोमवह्निप्रका-

स्व । यत्रोक्तनियमाभावस्तत्र तु न तथा । * तथा चोक्तमाश्रमवासिके पर्वणि गान्धारीं प्रति बादरायणेन—‘देवाश्च दानवाश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः । त एते निधनं प्राप्ताः कुरुक्षेत्रे रणाजिरे’ इत्युपक्रम्य, धृतराष्ट्रादिभीष्मान्तानां स्वरूपमुक्त्वा गान्धार्यादिदुःखनिवारणाय—

सुवर्णसूत्रम् ।

नमसङ्गतमित्यत आहुः—यत्रेत्यादि । यथा गीतायाम् ‘केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैरित्यत्र दर्शितानां ध्वस्तत्ववर्तमानत्वयोस्तद्ध्वंसीयभावित्ववर्तमानत्वयोश्चेति । उक्तोदाहरणस्यार्जुनमात्रदर्शनगोचरत्वात्तदनुक्त्वा सर्वजनीनं प्रमाणान्तरमाहुः—तथा चेत्यादि । अत्र च ‘यथागत’मित्यन्तेन नष्टानां शरीराणां पुनरुन्मज्जनं विहारादिरूपा चेतनक्रिया चोक्ता । तत्र पुनरुन्मज्जनकथनेन ध्वंसस्य ध्वंसाप्रतियोगित्वनिवारणात्तस्य सामयिकात्यन्ताभावरूपतया तिरोभावरूपता बोधिता । ततो नैयायिहरितोषिणी ।

यत्रेति । यत्र गीतायाम् । ‘केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैरित्यनेन केषांचिद्भगवन्मुखे नाशः, सम्मुखस्थितिरपि दृश्यते अर्जुनेन । तथा च वहिर्ये दृश्यन्ते, ते तिरोहितप्राया एवेति अर्जुनं प्रति भगवता दर्शितम् । एवं च सर्वेषां नित्यत्वमेवाविर्भावतिरोभावौ च स्वीक्रियत इत्याहुः—तथा चोक्तमिति । च पुनस्तथोक्तमित्यर्थः । कथमुक्तमित्यत आहुः—देवाश्चेति । ‘देवाश्च दानवाश्चेत्यारभ्य, ततो गङ्गाधरभट्टी ।

शाम् । योग्यां तेषां रूपतेजोयशोभिः पत्नीं मत्वा हृष्टवान् पार्थिवेन्द्रः । स तद् दृष्ट्वा महदाश्चर्यरूपं जग्राह पादौ सत्यवत्याः सुतस्य । नैतच्चित्रं परमर्षे

टिप्पणी ।

* तथा चोक्तमिति । ‘यत्रोक्तनियमाभावस्तत्र तु न तथे’तिपूर्वपङ्क्तौ ‘न तथे’त्यंशस्य न विरोधात्मकतत्सत्त्वमित्यर्थः । तदेवाविरोधात्मकतत्सत्त्वमिह वचः कर्म । सहस्राक्षमन्धयता प्राभञ्जनेनापि ‘विरोधनियमाभावो वचः कर्मे’त्युक्तम् ॥

† ध्वस्तत्वेत्यादि । षष्ठ्यन्तं पदद्वयम् । न सहानवस्थानलक्षणविरोध इति शेषः ॥

‡ ध्वंसाप्रतियोगित्वेति । मायावादिभिर्ध्वंसीयध्वंसः प्रतियोगिपुनरुन्मज्जनापत्तिभयात्र ध्वंसप्रतियोगिकोऽङ्गीकृतः, किन्तु घटादिप्रतियोगिकः, इह तु तदुन्मज्जनकथनेन ध्वंसप्रतियोगिकोऽपीति विशेषः ॥

§ सामयिकात्यन्ताभावेति । घटापनयनानयनाभ्यामुत्पत्तिविनाशौ भजमानोऽत्यन्ताभावः ॥

‘सर्वे भवन्तो गच्छन्तु नदीं भागीरथीं प्रति । ततो द्रक्ष्यथ सर्वाँस्तान्
 ये हताः स्म रणाजिर’ इति । ततो धृतराष्ट्रपाण्डवादयः सस्त्रीकास्तत्र
 गत्वा स्नात्वा निशायां जातायां व्याससमीपं गताः । ‘ततो व्यासो
 महातेजाः पुण्यं भागीरथीजलम् । अवगाह्याजुहावाऽथ सर्वाल्लोकान्
 महामुनिः । पाण्डवानां च ये योधाः कौरवाणां च सर्वशः । राजानश्च
 महाभागा नानादेशनिवासिनः । ततः सुतुमुलः शब्दो जलान्ते जन-
 मेजय ! । प्रादुरासीद् यथा पूर्वं कुरुपाण्डवसेनयोः । ततस्ते पार्थिवाः
 सर्वे भीष्मद्रोणपुरोगमाः । ससैन्याः सलिलात्तस्मात्समुत्तस्थुः सहस्रश’
 इत्यादिना सर्वान्नामपूर्वकं निरूप्याह—‘एकां रात्रिं विहृत्यैवं ते वीरा-
 स्ताश्च योषितः । आमन्त्रयान्योन्यमाश्लिष्य ततो जग्मुर्यथागतम्’ ।
 एतच्छ्रुत्वा जनमेजयः पप्रच्छ—‘कथं च त्यक्तदेहानां पुनस्तद्रूपदर्शन’-
 मिति । तदा वैशम्पायन आह—‘अविप्रणाशः सर्वेषां कर्मणामिति नि-
 सुवर्णसूत्रम् ।

कादिवज्जनमेजयस्याज्ञानं बोधयितुं तत्प्रश्न उपन्यस्तः । सामयिकात्यन्ताभावो हि प्रतियो-
 गिनित्यत्वेन भवति, तदनित्यं चागोपालपण्डितं प्रसिद्धमिति कथं तस्य सामयिकत्वमिति
 तदाशयः । तत्र प्रतियोगिनित्यत्वं साधयितुं तत्कारणकलापनित्यत्वं वैशम्पायन आह—
 अविप्रणाश इति सार्द्धेन । *अत्राविप्रणाशपदेनापाततो नाशप्रतीतिर्वस्तुतस्त्वेनाश इत्यु-
 हरितोषिणी ।

जग्मुर्यथागत’मित्यन्तेनेत्यर्थः । आगमनं पुनश्च दर्शनं सर्वेषामुक्तम् । एतेनाविर्भावतिरो-
 भावावेव, न तु सर्वथा नाश इति सूचितम् । नैयायिकमतमालम्ब्य जनमेजयः पृच्छति
 —कथञ्चेति । वैशम्पायन उत्तरयति—अविप्रणाश इति सार्द्धेन । ‘नशेः पान्तस्य न
 गङ्गाधरभट्टी ।

त्वयीति प्रसन्नचेताः स उवाच चैन’मिति च पञ्चेन्द्रोपाख्याने । नैतच्चित्रं सर्वज्ञत्वं
 पदार्थयाथातथ्यदर्शकं च । अत्र हेतुः—परमर्षे इति । दशमस्कन्धे च यमं प्रति श्रीकृष्ण

टिप्पणी ।

* अविप्रणाशपदेनेत्यादि । अत्र विप्रोपसर्गयोः प्रकर्षाभिधायकतया सर्वेषां कर्मणां
 प्रकृष्टनाशो नास्तीत्युक्तौ स्वल्पनाशोऽभ्यनुज्ञातो भवति । स च नोपपद्यते नित्यत्वविघटक-
 त्वात् प्रकरणस्य च नित्यत्वे तात्पर्यात् । अत आपाततस्तथाप्रतीतिमात्रे तस्य पर्यवसानं,
 प्रतिषेधस्य च वस्तुतोऽनाशे इत्याशयः ॥

अथः । कर्मजानि शरीराणि तथैवाकृतयो नृप । महाभूतानि नित्यानि भूताधिपतिसंश्रया' दित्यादि । एतदग्रे *अविनाशी तथा नित्यः क्षेत्रज्ञ सुवर्णसूत्रम् ।

क्तम् । अत्र शरीराकृती कार्यभूते, कर्माणि निमित्तानि, महाभूतानि समवायीनि । तथा च यथा कटसंवेष्टनहस्तमुष्टिजनकक्रियाया वेष्टनाद्युत्तरमप्रतीयमानत्वेऽपि हस्तयोगत्यागे कटप्रसारणदर्शनाद्वस्तसंयोगरक्षिता क्रियासत्ता निश्चीयते, तथात्र †सर्वकर्मसत्ता । महाभूतनित्यत्वं तु परमाणुनित्यत्वमुपगच्छतामपि समानम् । एवं सति संघातनिमित्तभूतक्रियानित्यत्वात् संघाताकृत्योर्नित्यत्वम् । तत्र क्रियाभूतयोरेव नित्यत्वं कुत इत्याकाङ्क्षायां 'भूताधिपतिसंश्रया'दित्यनेनोभयोर्भगवदाश्रितत्वकथनाद्भगवद्धर्मत्वं हेतुरुक्तः । तेन नष्टशरीरोन्मज्जनमुपपादितम् । ततो विहारादिक्रियोपपादनाय शरीरेषु जीवप्रवेशं वक्तुं

हरितोषिणी ।

णत्वमिति शास्त्राणत्वम् । विशेषेण प्रकृष्टो नाशो नास्तीति सूचितम् । तथा च नाशप्रतीतिमात्रमनेन सूचितम् । अत्र महाभूतानि समवायिकारणानि, कर्माणि निमित्तकारणानि । एतानि नित्यानि । एतज्जन्यानि शरीराण्याकृतयोऽपि तथैव । तत्र कार्यकारण-

गङ्गाधरभट्टी ।

उवाच 'गुरुपुत्रमिहानीतं निजकर्मनिबन्धनम् । आनयस्व महाभाग मच्छासन-पुरस्कृतः । तथेति तेनोपानीतं गुरुपुत्रं यदूत्तमौ । दत्त्वा स्वगुरवे भूयो वृणीष्वेति तमूचतु'रिति । अत्र हि भगवान् गुरुगेहे च्छन्दोध्ययनाय कतिचिद्वर्षाण्युवास । ततोऽपि पूर्वं दीर्घकालं मृतस्य पुत्रस्य तावत् एवानयनं गम्यते । दीर्घकाले प्रत्यभिज्ञानासम्भवात् । तत्रैवोत्तरार्धेऽपि श्रीदेवकीमातृचरणमृतापत्यानयनेपि यावद्वयसो मृतास्तावद्वयस एवानीताः । अत एव प्रत्यभिज्ञानात् 'तान् दृष्ट्वा बालकान् देवी पुत्रस्नेहस्तुतस्तनी । परिष्वज्याङ्गमारोप्य मूर्ध्नाजिघ्रदभीक्ष्णशः । अपाययत् स्तनं प्रीता सुतस्पर्शपरि-

टिप्पणी ।

* अविनाशीति । अविनाश्यस्तथायुक्तः क्षेत्रज्ञ इति निश्चयः । भूतानामात्मको भावो यथाऽसौ न वियुज्यते' इति पाठः संप्रति भारते दृश्यते ॥

† सर्वकर्मसत्तेति । यथा च कटसंवेष्टनेत्यादिदृष्टान्तस्तु परप्रतिपत्तिसौकर्याय । वस्तुतस्तु सिद्धान्ते कर्मणोऽक्षरब्रह्मरूपान्तरत्वेनाभ्युपगमान्नित्यत्वमविवादमेव । इदं चैकमेव । कर्मणामिति बहुवचनं तु तदंशाभिप्रायेण । लक्षणं त्वस्य—'विधिनिषेधप्रकारेण लौकिकक्रियाभिः प्रदेशतोऽभिव्यञ्जनयोग्या व्यापिका क्रिये'ति । विशेषः प्रस्थानरत्नाकरे ॥

इति निश्चयः । भूतानामात्मभावो यो ध्रुवोऽसौ संप्रजानताम्' इत्याद्य-
सुवर्णसूत्रम् ।

जीवनित्यत्वमाह—अविनाशीत्यादि । ततः प्रवेशहेतुमाह—भूतानामिति । भूतानां
शरीराणामात्मभावः आत्मत्वेन ज्ञानमसौ संप्रजानतां ज्ञानिनां ध्रुवः वामदेवस्येव स-
र्वात्मभावरूपत्वात्, स एवार्थादज्ञानिनामध्रुवः अभिमानरूपत्वात् । तथा चानेन विद्वद-
विद्वत्साधारणो *देहप्रवेशहेतुरुक्तः । तेन विहारादिक्रियाऽप्युपपन्नैवेत्यर्थः । ननु यद्येवं
तर्हि भवादृशां ज्ञानिनां कथं तच्छरीरेषु मृतत्वव्यवहार इत्यत आह—अदर्शनादिति ।
न विद्यते दर्शनं यस्येत्यदर्शनम् मूलकारणमक्षरम् । ल्यब्लोपे पञ्चमी । तत्प्राप्य इह सं-
घात आगतः । 'यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ।
तथाऽक्षराद्विविधाः सौम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ती'ति मुण्डकश्रुतेः ।
तथा च मूलकारणे लीनत्वात्तथा व्यवहार इत्यर्थः । अदर्शनं दर्शनाविषयत्वमित्यर्थेऽपि
तत्र हेतुरक्षरे लयेन तदेकीभाव एवेति स एवार्थः । ततो विश्वासार्थं स्वस्य ज्ञानित्वबो-
हरितोषिणी ।

योर्नित्यत्वे हेतुमाहुः—भूताधिपतीति । भूताधिपतिसंश्रयात् भगवत्संश्रयादित्यर्थः ।
एतावता विनाशानन्तरमपि शरीराविर्भावः सूचितः । एवं शरीरादनित्यत्वमुक्त्वा जीव-
स्यापि नित्यत्वमाहुः—एतदग्न इति । जीवस्य शरीर आत्मभावो वर्तत इति कृत्वा श-
रीरे प्रवेश इत्याह—भूतानामिति । भूतानां शरीराणां य आत्मभावः आत्मत्वेन
ज्ञानम्, असौ संप्रजानतां ज्ञानिनां ध्रुवः । तथा च वामदेवादीनां सर्वात्मभावत्वेन
शरीरादिनिष्ठ आत्मभावः ध्रुवः, अज्ञानिनां तु अभिमानरूपत्वेनाध्रुवः इति भावः ।
ननु सर्वस्य ध्रुवत्वे मृतत्वव्यवहारो ज्ञानिनां भवादृशां कथमित्यत आह—अदर्शनादिति ।
अक्षरादित्यर्थः । आपतितः आगतः । तथा च गीतायाम् 'अव्यक्तादीनि भूतानि
व्यक्तमध्यानि भारत । अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवने'ति 'अव्यक्तोऽ-
क्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गति'मित्यग्निमवाक्यादव्यक्तमक्षरमादिः कारणं येषां तानी-
त्यर्थः । अदर्शनादित्यत्र नास्ति दर्शनं यस्य तददर्शनं मूलकारणमक्षरं ब्रह्मेत्यर्थः । अत्र
मुण्डकश्रुतिः—'यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ।

गङ्गाधरभट्टी ।

ष्णुते'त्यादि । वस्तूनामपीति । निरस्तमित्यपि पूर्ववदेव । यतस्तदिच्छेति । एतेन
'प्रजाश्च तुल्यकालीया नाध्यवस्यन्ति कालिता' इत्यपि व्याख्यातम् ॥

* देहप्रवेशहेतुरिति । शरीरेष्वात्मभावः ॥

१ अदर्शनादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी ।

नेकमुक्त्वाह—‘अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतः । नाहं तं वेद्मि, नासौ मां, न च मेऽस्ति विरागते’ति । न चेदं *मायया प्रदर्शितं व्यासे-
नेति वाच्यम् । तथा वचनाभावात् । ‘प्रसादात्तस्य वै मुने’रिति वा-
क्याच्च । पतिव्रतानां तासां स्वस्वभर्तृभिः सह विहारकथनाच्च । गङ्गा-
स्नानादिसाधनोपदेशानुपपत्तेश्च । ‘अदर्शनादापतितः’ इत्यत्र ल्यब्लोपे
सुवर्णसूत्रम् ।

धनायाह—नाहमित्यादि । तं संघातं शरीररूपत्वेनाहं न वेद्मि, ब्रह्मवित्त्वात्, असौ
संघातो मामात्मानं न वेत्ति, चिदंशस्य तिरोहितत्वात्, च पुनर्मे विरागतापि नास्ति,
ज्ञाते हि दोषे दुष्टात्पुरुषाद्विरज्यते, ब्रह्मैव सर्वमिति ज्ञाने दोषस्य कुत्राप्यदर्शनाच्च मे
विरागता । विगतो रागो यस्यासौ विरागस्तस्य भावो विरागता, सापि सर्वस्यैवात्मत्वेन
प्रियत्वान्नास्तीत्यर्थः । एवं पूर्णज्ञानित्वं बोधितम् । स्फुटमग्रिमम् । तत्र †मायिकत्वे अनु-
पपत्तेश्चेत्यन्ताश्चत्वारो हेतवः । शेषस्तु शरीराख्यवस्तुसत्तायां हेतुः स्फुट एव ॥

हरितोषिणी ।

तथाऽक्षराद्विविधाः सौम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ती’ति । एवं चाक्षरे
लीनत्वात्तथा व्यवहार इति भावः । वैशंपायनः स्वस्य सर्वज्ञत्वबोधनार्थमाह—नाह-
मिति । तं समुदायं शरीररूपत्वेन ब्रह्मवित्त्वाद्दहं न वेद्मीत्यर्थः । असौ संघातो मां न
वेत्ति चिदंशस्य तिरोहितत्वादिति । च पुनः मे विरागता नास्ति । ज्ञाने, दोषश्चेत्पुरुषस्य
विरागता जायते । विगतो रागो यस्यासौ विरागस्तस्य भावो विरागता । सापि सर्वस्यै-
वात्मत्वेन प्रियत्वान्नास्तीत्यर्थः । अत्र व्यासस्य कृतौ नटवन्मायिकत्वं शङ्कते—न चति ।
समादधते—तथेति । द्वितीयं हेतुमाहुः—प्रसादादिति । तृतीयं हेतुमाहुः—पतिव्र-
तानामिति । पातिव्रत्यधर्मेण मायिकत्वभङ्गः स्यादिति भावः । चतुर्थमाहुः—गङ्गेति ।
न हि तत्साधनेनासत्फलं भवतीति । मृतानां तेषां शरीरसत्तास्तीत्यत्र प्रमाणमाहुः—
अदर्शनादिति । ल्यब्लोपेति । अदर्शनं प्राप्येत्यर्थः । इतिशब्देन सत्तायां ल्यब्लोपे

टिप्पणी ।

* माययेति । भारतविवृतिः कृत्रीलकण्ठस्तु—ब्राह्मलौकिकाः सत्या एव भीष्मादयोऽ-
नृतैर्जन्मादिभिर्भावविकारैराविर्भूय तिरोभूताः सन्तो महर्षिविद्यया पुनराविर्भूय रेमिर’
इतीह वदति ॥

† मायिकत्व इति । मायिकत्वे प्राप्ते सति तन्निरासार्थमनुपपत्तेश्चेत्यन्ताश्चत्वारो हेतव
इत्यर्थः ॥

१ मु. पु. शिष्टस्तु० पाठः ।

२ ज्ञाते हि दोषे दुष्टात्पुरुषो विरज्यते, ब्रह्मैव सर्वमिति ज्ञाने दोषस्य कुत्राप्यदर्शनाच्च मे विरागता ।
वि. १५

पञ्चमीति, पुनःशब्दाच्च दर्शनात्पूर्वं वस्तुसत्ता प्राप्यते । एवं सति यद्य-
देशकालावच्छेदेन यस्य यथा प्रतीतिर्भगवतेच्छाविषयः कृताऽस्ति, तत्त-
द्देशकालावच्छेदेन तथा प्रतीतिर्भवतीति सिद्धम् । इदं तु यथा तथा
'परात्तु तच्छ्रुते'रित्यधिकरणे निरूपयिष्यामः । एतेन घटोपलम्भानुपल-
म्भयोः कादाचित्कत्वमनुपपन्नम्, तादृशतद्देतोर्वक्तुमशक्यत्वादिति
निरस्तम् । लौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वेऽपि वस्तुसत्तया योगिप्रत्यक्षविष-
यत्वं स्याद्भूतभाविनां *वस्तूनामित्यपि । यतस्तथा तदिच्छा न तत्र
सुवर्णसूत्रम् ।

नन्वस्तु विरोधस्यासार्वत्रिकत्वम्, तथापि नियमतदभावौ यदि स्वाभाविकौ, तदा
लोके तयोर्विरोधो नियत एवेत्यविरोधव्युत्पादनमसंगतमेवेत्यत आहुः—एवं सतीत्यादि ।
तथा च नियमहेतुबोधनायायमुपाख्यानोपन्यास इति विरोध ऐच्छिकत्वाद् न स्वाभा-
विक इत्यविरोधव्युत्पादनं सुसङ्गतमित्यर्थः । ननु तथा प्रतीताविच्छा हेतुरस्तु, क्रियायां
तु चेतनस्यैव हेतुता, तथा सति विहारे पुनर्वन्धः कुतो नेत्यत आहुः—इदमित्यादि ।
तथा च तत्र जीवनिष्ठस्य कर्तृत्वस्यापि ब्रह्माधीनत्वेन व्यासचरणैः प्रतिपादितत्वात्तत्क्रि-
यापि ब्रह्माधीनेति तत्रापि तादृशेच्छाया एव हेतुत्वान्न बन्धापत्तिरित्यर्थः । एवमत्र हेतु-
निरूपणेन यत्सिद्धं तदाहुः—एतेनेति । एतादृशनियमाकारव्यक्तीकरणेन । कथं निर-
स्तमित्याकाङ्क्षायामाहुः—यत इत्यादि । ननु तादृशभगवदिच्छायां किं मानमित्याकाङ्क्षा-
हरितोषिणी ।

पञ्चमीत्येको हेतुरिति सूचितम् । द्वितीयं हेतुमाहुः—पुनःशब्दादिति । ननु सर्वत्र
सर्वदा तादृशप्रतीतिः कुतो न जायत इत्यत आहुः—एवं सतीति । तथा च तादृशप्र-
तीतेरिच्छाधीनत्वान्न सर्वदास्तीति भावः । ननु तैः स्वस्वस्त्रीभिः साकं विहारे कृते तेषां
बन्धः कुतो नेत्यत आहुः—इदमिति । तत्र भगवदधीना जीवनिष्ठा विहारादिक्रियेति
तत्र भगवदिच्छया न बन्ध इत्यर्थः । एतेनेति । यद्यदेशकालावच्छेदेनेति नियमकरणे-
नेत्यर्थः । तादृशतद्देतोरिति । उपलम्भादिकादाचित्कत्वहेतोरित्यर्थः । तथा च सर्व-
वस्तूनां सनातनत्वं नास्तीति भावः । निरस्तमिति । पूर्वोक्तनियमकरणेन भगवदिच्छा-
यास्तत्रापि सत्वादित्यर्थः । तत्र भगवदिच्छासत्त्वे किं मानमत आहुः—लौकिकेति ।

टिप्पणी ।

* वस्तूनामित्यपीति । पूर्वेण निरस्तमित्यनेन सम्बन्धः । तथा च प्रतीत्यप्रतीत्योर्भ-
गवदिच्छायत्ततया ध्वंसोत्तरं सन्नपि घटो न योगिनोपलभ्यते । अतः पूर्वपक्षिणा 'ध्वस्तो
घटो योगिनोपलभ्येते'त्यादिनाऽऽपादितो दोषो 'यद्यदेशकालावच्छेदेने'त्यनुपदोक्तेन नियमेन
निरस्त इत्यर्थः ॥

चकास्ति । फलबलकल्प्या हि सा । अस्तु वा तद्विषयत्वम्, बाधका-
भावात् । उक्तप्रमाणैर्वस्तुसत्त्वे सिद्धे तस्य न्यायप्राप्तत्वाच्च । 'अनागत-
मतीतं च वर्तमानमतीन्द्रियम् ! विप्रकृष्टं व्यवहितं सम्यक् पश्यन्ति
योगिनः' इति वचनाच्च । एवं सत्यस्मिन् कालेऽस्मिन् देश इदं कार्यमेवं
सुवर्णसूत्रम् ।

यामाहुः—फलेत्यादि । तथा च कार्यलिङ्गकानुमानमेव मानमित्यर्थः । तत्प्रयोगस्तु—
भगवदिच्छा तत्तत्कार्यजननानुकूलतत्तत्प्रकारिका, तत्तत्कारणत्वात् । यद्यत्कारणं तत्तज्ज-
ननानुकूलतत्प्रकारकम्, घटकारणदण्डवत् । यद्वा, एतत्कार्यम् एतज्जननानुकूल-
प्रकारकभगवदिच्छाजन्यम्, भगवदिच्छाकार्यत्वात् । यद्यत्कार्यं तत्तज्जननानु-
कूल(प्रकारक)कारणजन्यम्, दण्डकार्यघटवदित्येवं बोध्यम् । ध्वस्तादीनां योगिप्रत्यक्षवि-
षयत्वस्यादूषणत्वायेष्टापत्त्या तत्परिहरन्ति—अस्त्वित्यादि । इष्टापत्तेरन्यथात्वपरिहा-
रायाहुः—उक्तेत्यादि । अप्रामाणिकत्वपरिहारायाहुः—अनागतेत्यादि । तथा चात्रा-
नागताद्युल्लेखादपि वस्तुसत्तैव प्राप्यत इति *पूर्वोक्तं वाक्यं सामान्यलोकपरं, न योगिप-
रमिति, न प्रमाणयोरपीतरेतरविरोध इत्यर्थः । एवमुक्तदूषणानि परिहृत्य दूषणाभावं
स्फुटीकर्तुं तेन सिद्धमाविर्भावविस्वरूपमाहुः—एवं सतीत्यादि । अत्र लक्षणे कालनि-
वेश उपलम्भादि सातत्यवारणाय । देशनिवेशस्तद्यौगपद्यवारणाय । कार्यनिवेशो नित्य-
वस्त्वाविर्भावस्यैतद्विलक्षणत्वज्ञापनाय । प्रकारनिवेशः कारणाव्यवस्थावारणायैति बोध्यम् ।
किंच, अस्मिन् कालेऽस्मिन् देश इत्यत्र अस्मिन् कालेऽयं देशो भवत्वस्मिन् देशेऽयं
हरितोषिणी ।

न तत्र चकास्तीति । योगिप्रत्यक्षविषयत्वस्य तत्रासत्त्वादिति चेद्देदीप्यमाना नास्ती-
त्यर्थः । अनुमानगम्यत्वं तस्या अस्तीत्याहुः—फलबलेति । ननु ध्वस्तादिषु योगिप्रत्यक्ष-
विषयत्वेन कथमेवमिति चेद्विष्टमेवेत्याहुः—अस्तु वेति । तद्विषयत्वम् । योगिप्रत्यक्ष-
विषयत्वम् । उक्तप्रमाणैरिति । 'तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराखिल'मित्यादिभिर्भा-
रतवचनैर्भावित्वभूतत्वादिव्यहाररूपप्रमाणैरित्यर्थः । तस्य योगिप्रत्यक्षस्य । तत्र प्रमाण-
माहुः—अनागतमिति । एतावता सिद्धमाविर्भावस्वरूपं दर्शयन्ति—एवं सतीति ।
यथा अस्मिन् काले इत्युक्तम्, तथा अस्मिन्देशे अयं कालो भवत्विति चेष्टाविषयत्वमपीति
विवक्षणीयम् । तेन भारतवर्षे चतुर्युगव्यवस्था, इतरत्र त्रेतायुगकाल इति पञ्चमस्कन्धोक्तं

टिप्पणी ।

* पूर्वोक्तं वाक्यमिति । 'प्रजाश्च तुल्यकालीया नाधुना सन्ति कालिताः' इति
वाक्यम् ॥

भवत्वितीच्छाविषयत्वमाविर्भावः, तदा तत्र तथा तन्मा भवत्विती-
च्छाविषयत्वं तिरोभाव इत्यपि सुवचम् । एतयोरेवोक्तयोग्यतारूपत्वात् ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

कालो भवत्वित्यपि विवक्षितं ज्ञेयम् । उदाहरणं तु यथा चतुर्युगव्यवस्था भारतवर्षे एषां
नेतरत्र । यथा च पञ्चमस्कन्धे भारतवर्षव्यतिरिक्तान्यष्टवर्षाणि प्रकृत्योक्तम्—‘तत्रत्यान,
त्रेतायुगसमः कालः सदा वर्तते’ इति । यथा चावान्तरप्रलयकाले त्रिलोकीनाश, उपरि-
तनचतुर्लोकस्थितिरित्यादि द्रष्टव्यम् । ननु पूर्वं विषयत्वयोग्यत्वस्वरूपलक्षणमुक्तमिदानीं
च विषयत्वरूपमुच्यत इति स्वोक्तविरोध इति शङ्कायामाहुः—एतयोरित्यादि । *यो-
ग्यता हि बाधाभावरूपा, बाधाऽभावस्तु भगवदिच्छयैवेति †तादृशतद्विषयत्वरूपैव सा
सिद्ध्यतीति न विरोध इत्यर्थः ॥

हरितोषिणी ।

संगच्छते । पूर्वं योग्यत्वरूपमुक्तमिदानीं विषयत्वरूपमुच्यत इति पूर्वापरविरोधं परिह-
रन्ति—एतयोरिति । तादृशेच्छाविषयत्वरूपैव योग्यतास्तीति भावः । एतेन पूर्वलक्षण-
योरनयोश्चैकवाक्यता सूचिता ॥

टिप्पणी ।

* योग्यता हि बाधाभावरूपेति । अनुभवविषयत्वयोग्यता आविर्भाव इति हि
पूर्वोक्तं लक्षणम् । तत्रानुभवपदस्य साक्षात्कारपरतया साक्षात्कारविषयत्वयोग्यता आवि-
र्भाव इति निष्कृष्टम् । अथ च योग्यता बाधाभावः । बाधश्च शून्यात्मा, अभाव इति
यावत् । स च समभिव्याहृतपदोपात्तस्य साक्षात्कारविषयत्वस्यैव । तदभावश्च पुनः सा-
क्षात्कारविषयत्वरूप एव, अभावाभावस्य प्रतियोगिस्वरूपत्वनियमात् । एवं च लक्षणे
योग्यतापदं मन्दप्रयोजनम् । इदमेवाभिप्रेत्य श्रीपुरुषोत्तमैस्तत्र योग्यतापदं तु तदुक्तार्थ-
निष्कर्षार्थमनुवादमात्रमित्याद्युक्त्वा साक्षात्कारविषयत्वमाविर्भाव इति योग्यतापदरहितं
निष्कृष्टलक्षणमुक्तम् तथापि स्पष्टप्रतिपत्तिकरतया लक्षणे तद्विवक्षित्वेहार्थकथनमिति न
पूर्वापरविरोधः ॥

† तादृशतद्विषयत्वरूपैव सेति । बाधाभावानुकूलभगवदिच्छाविषयत्वरूपैव योग्य-
तेत्यर्थः । यद्यपि ‘अनुभवविषयत्वे’ति लक्षणे स्वरूपघटकतया भगवदिच्छा नोपात्ता,
तथापि सिद्धान्ते कारणतया तस्याः सर्वत्राभ्युपगमात्तत्राप्यनुक्तसिद्धैवेत्याशयः । तथा च
साक्षात्कारविषयो भवत्वितीच्छाविषयत्वमाविर्भाव इति पूर्वोक्तलक्षणस्वरूपं फलितम् ॥

न च तत्तद्देशकालयोरपि नित्यत्वाद् युगपत्सकलोपलम्भप्रसङ्गोऽनु-
पलम्भप्रसङ्गो वा स्यादिति वाच्यम् । अस्मिन् सृष्टिकालात्मके स्थूले
सुवर्णसूत्रम् ।

ननूपलम्भादिकादाचित्कत्वे उक्तरूपनियमो हेतुत्वेनोक्तः, स चेश्वरेच्छया कृत इती-
च्छाया एव हेतुत्वं तेन सिद्धम् । तत्रेच्छाशरीरे प्रविष्टौ देशकालौ चेदनित्यौ, तदा सि-
द्धान्तभङ्गः । यदि नित्यौ, तदा यावती सामग्र्येकैकस्योपलम्भे अपेक्ष्यते तावती सर्वा-
प्यस्तीति भूतभाविवर्तमानकालीनानां सर्वेषां युगपदुपलम्भप्रसङ्गः । यदि च तिरोभावस्य
बाधकत्वं प्रदर्श्य स दोषो निवार्यस्तदा तथैवानुपलम्भप्रसङ्ग इत्येवं पूर्वोक्तसर्वदूषणतादव-
स्थ्याल्लक्षणमसङ्गतमित्यत आहुः—न चेत्यादि । तथा च लक्षणे, अस्मिन्नित्यनेन क्रमि-
कत्वपर्यन्तं कालविशेषणं संगृह्यते, एवमित्यनेन प्रकारमध्ये स स पुरुषः संगृह्यते, इद-
मित्यनेन घटादिवदुपलम्भादिरूपापि सा सा कार्यव्यक्तिः संगृह्यत इति देशकालयोर्नि-
त्यत्वेऽपि तदाविर्भावस्य क्रमवैशिष्ट्यादिपूर्वकमेव विषयत्वमिति सुखेन तत्परिहारान्नासङ्ग-
तिरित्यर्थः । न चेदृशेच्छैवाविर्भावोस्तु, किं विषयतापर्यन्तानुधावनेनेति वाच्यम् । ‘बहु-
स्यां’ ‘हंत तिरोसानी’ति श्रुतौ तयोर्विषयत्वेनैव सिद्धत्वात् । तयोर्भगवद्धर्मत्वेऽपि ‘*वि-
श्लिष्टशक्तिर्वहुधेव भाती’ति न्यायेन सृष्ट्युत्तरं जगद्धर्मत्वाविरोधात् । ‘तदेतदक्षयं
नित्यं जगन्मुनिवराखिलम् । आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पव’दिति विष्णु-
पुराणेऽपि तथाङ्गीकाराच्च । न चानित्यत्वप्रसङ्गः, बोधनार्थमेवैवं कथनात् । नापि विष-
हरितोषिणी ।

शङ्कते—न चेति । तत्तद्देशकालयोरिति । अस्मिन् काले अस्मिन् देशे इति लक्ष-
णघटकीभूतयोरित्यर्थः । नित्यत्वादिति । सिद्धान्ते नित्यत्वेन स्वीकृतत्वादित्यर्थः । सक-
लेति । भूतभाविवर्तमानकालीनानामित्यर्थः । एकैकस्य यस्योपलम्भे या या सामग्र्यपे-
क्षते, सा सर्वाप्यस्ति, देशकालयोर्नित्यत्वादिति भावः । ननु तिरोभावस्य तत्र प्रतिबन्ध-
कत्वं स्वीक्रियत इत्यत आह—अनुपलम्भप्रसङ्गो वेति । समाधानमाहुः—अस्मि-
न्निति । इदं च क्रमिकत्वपर्यन्तं कालस्य विशेषणं बोध्यम् । तत्त्वादिति । आविर्भाव-
लक्षणत्वादित्यर्थः । तथा चास्मिन्देशे अस्मिन् काले अस्य पुरुषस्यास्य घटादिकार्यस्यो-
पलम्भः क्रमेण भवत्वित्येवं निवेशे न कुत्रापि दोष इति भावः । नन्वाविर्भावलक्षणान्त-
र्गतक्रमिकत्वं तु तत्तत्कालोपाध्यवच्छिन्नाविर्भाव एव, तथा चाविर्भावज्ञाने आविर्भावज्ञा-

टिप्पणी ।

* विश्लिष्टशक्तिरिति ‘अयं हि जीवस्त्रिवृद्ब्रजयोनि’रिति प्रारम्भे । विश्लिष्टा शक्तिर्य-
स्येति समासः ॥

कालोपाधौ तदवयवात्मकतत्तत्कालोपाधौ क्रमिके तस्य तस्य पुरुषस्य तत्तदुपलम्भो भवत्वितिच्छाविषयत्वस्य तत्त्वात् । अत्रैतदिच्छाप्रकार-

सुवर्णसूत्रम् ।

यभेदे नानेच्छापत्तिगौरवम् । *सर्वविषयकज्ञानवदिच्छाया अप्यैक्यात्, प्रकर्षेणैव सर्वस्या निर्वोदुं शक्यत्वाच्चेति । ननु क्रमिकत्वं नाम तत्तत्कालोपाध्यवच्छिन्नाविर्भावशालित्वम्, आविर्भावस्वरूपं च तत्राप्येतदेवेति तज्ज्ञाने अन्योन्याश्रयात्माश्रयदोषापात इत्यत आहुः—अत्रेत्यादि । एतदेव । उक्तविशेषणविशिष्टमेव । तथा च तत्तदाविर्भावव्यक्तिभेदेन तज्ज्ञानभेदान्न तावित्यर्थः । यद्वा अयमर्थः—श्रुतौ हि ‘बहु स्यां प्रजायेये’तीच्छायाः प्रकारद्वयमुक्तम् । तत्र प्राथमिकप्रकारेण नानारूपाविर्भावे भगवतः सकाशात्कालदेशपुरुषादिविभागः । द्वितीये प्रकर्षकथनात्तत्प्रकारविवेकः । तथा सति प्रथमे विकारे अव-
हरितोषिणी ।

नापेक्षेयात्माश्रयदोष इत्यत आहुः—अत्रैतदिति । एतदिच्छेति । क्रमिकेच्छेत्यर्थः ।

गङ्गाधरभट्टी ।

तदवयवात्मकेति । वर्षदिनाद्यात्मकेत्यर्थः । तत्त्वादिति । आविर्भावस्वरूपत्वात् । तस्य चात्राभावान्न देशकालोपलम्भस्तत एव न सकलोपलम्भ इति भावः । तदेवाहुः—अत्रेति । एतदेवेति । अस्मिन्देदेश्यं कालः प्रकटोस्तु, अस्मिन् कालेऽयं देश इत्यर्थः । यथा चतुर्युगव्यवस्था भारते वर्षे, न त्वन्यत्र । यथा चावान्तरप्रलये त्रिलोकीनाशो, न सप्तलोक्याः ॥

टिप्पणी ।

* सर्वविषयकज्ञानवदिति । भगवतः सर्वविषयकं ज्ञानं नित्यमेकं च । ‘अनुच्छि-
त्तिधर्मे’ति श्रुतेः, नित्यानेकविरुद्धविषयकज्ञानानां सामानाधिकरण्यासंभवात् । नानावि-
षयत्वेऽप्येकत्वं तु समूहालम्बने दृष्टम् । तत्तत्प्रकारभेदस्यैकत्वविरोधित्वेऽपि भगवद्भर्मेण
विरोधस्याकिञ्चित्करत्वात्तावचाच्चैकत्वमेवाद्वियते । अत्र विष्णुसहस्रनामभाष्यस्था ‘सर्वं
पश्यति स्वाभाविकेन बोधेन’त्येकवचनेनैकत्वं वदन्ती शङ्कराचार्योक्तिरप्यनुकूला । भगव-
ज्ज्ञानस्य ज्ञानान्तरनिर्विशेषत्वं पर्यायेण सर्वज्ञत्वं चेति त्वयुक्तम् । ‘सर्व एव हि सर्वेषां
भवन्ति क्रमशो मिथः’ इति भागवतोक्तरीत्या तस्य सर्वत्र सुलभत्वात् । तत्तत्काले तत्त-
ज्जन्मज्ञानस्यार्जुनेऽपि सत्त्वेन तादृशतद्विवक्षणे ‘न त्वं वेत्थ परंतपे’ति निषेधानुपपत्तेः ।
अतो यथेदं ज्ञानं तथेच्छापि विषयभेदेऽप्यैकैवेत्याशयः । विशेषो मारुतशक्तौ ॥

त्वापन्नानां तत्तद्देशकालादीनामाविर्भावात्मकैतदिच्छाविषयत्वादेतदे-
वाविर्भावरूपं तेषामपीति बुद्ध्यस्व । भगवदाविर्भावस्य भगवच्छक्ति-
त्वमिति नानुपपत्तिः काचित् ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

च्छेदकविवेकाभावान्निरवच्छिन्न एवाविर्भाव इति तदात्मिका *आविः प्रकटं भावयतीत्या-
विर्भावस्तदात्मिका तत्स्वरूपिणी या एतदिच्छा तद्विषयत्वात्तेषामुक्तदेशकालादीनामप्ये-
तदेव †निरवच्छिन्नानुभवविषयत्वयोग्यत्वरूपमेवाविर्भावस्वरूपमिति हेतोर्बुद्ध्यस्व साव-
धानीभूय तद्दूषणाभावमनुसंधत्स्वेत्युपालम्भः । एवं दूषणपरिहारादाविर्भावादेर्नित्यत्वं
साधितम् । नन्वस्तु नित्यत्वम्, तथापि तद्विवेकोत्तरभावित्वादाविर्भावादेर्वस्तुशक्तित्वमेव,
न तु भगवच्छक्तित्वमित्याशङ्कयामाहुः—भगवदित्यादि । सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वेन तदा-
विर्भावोऽपि भगवदाविर्भाव एवेति तस्य तथात्वमिति नानुपपत्तिः काचित् । प्रतिव्यक्ति-
(भेदा)भेदकृताप्यनुपपत्तिः सर्वस्य भगवद्रूपत्वात्, शक्तेर्नानाप्रकारत्वाच्च नास्तीत्यर्थः ।
वस्तुतस्तु ‘विश्लिष्टशक्तिर्बहुधेव भाती’त्यादिप्रमाणेन एकस्या एव विश्लेषान्नानात्व-
मिति भावः ॥

हरितोषिणी ।

आविर्भावात्मकेति । पूर्वोक्ताविर्भावलक्षणा या एतदिच्छा तद्विषयत्वादित्यर्थः । एत-
देवेति । पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टमेवेत्यर्थः । तेषाम् तत्तद्देशकालादीनाम् । बुद्ध्यस्व । दू-
षणं नास्तीति जानीहि । तथा चाविर्भावलक्षणान्तर्गतत्वं देशकालादीनामतो नात्माश्रय
इति भावः । ननु घटस्याविर्भावः पटस्याविर्भाव इति व्यवहारादाविर्भावस्य वस्तुशक्तित्वं
प्रतिभाति, उक्तं तु भगवच्छक्तित्वम्, ‘आविर्भावतिरोभावौ शक्ती वै मुरवैरिण’
इति वचनादित्यत आहुः—भगवदिति । घटपटादीनामपि ब्रह्मरूपत्वात्तदाविर्भावो भग-

टिप्पणी ।

* आविः प्रकटं भावयतीति । अत्र व्युत्पत्तिद्वयम् । आविर्भवनमाविर्भावः । आ-
विर्भावयतीत्याविर्भावः । प्रथमव्युत्पत्तिलभ्योऽर्थस्तु घटादिकार्यनिष्ठः । द्वितीयव्युत्पत्तिल-
भ्यस्तु कारणनिष्ठः । स च भगवदिच्छारूप एवेति प्रोक्तम्—तदात्मिकेति ॥

† निरवच्छिन्नानुभवेति । अनुभवपदं साक्षात्कारपरम् । साक्षात्कारो देशांशे तु
निर्विवादः । कालांशे तु सिद्धान्ते ग्राह्यार्थविशेषणतया । यथेदानीं घट इत्यत्र संयुक्तवि-
शेषणतया, लोहितरूपमित्यादौ संयुक्तसमवेतविशेषणतयेत्येवम् ॥

एवं सति यत्कालावच्छेदेन सर्वेषां मिथोऽनुभवाविषयत्वं भगवद-
भिमतं, स प्रलयकाल इति निगद्यते । यदवच्छेदेन सर्वेषां मिथोऽनुभ-
वविषयत्वं तथा, स सृष्टिकाल इत्युच्यते । सर्वत्र विशिष्टेच्छैव निया-
मिकेति सर्वमनवद्यम् ॥

आविर्भूयारविन्दाक्षे भक्तिमाविष्करोति यः ।

सोऽव्यान्नः पितृपद्रेणुस्तिरोधानं च दुर्हृदाम् ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

ननु सर्वस्य नित्यत्वमुपगच्छतः प्रलयस्याशक्यवचनत्वात्तदभावे सृष्टेरप्यशक्यवचन-
त्वात्पूर्वोक्तविवक्षायां सिद्धान्तभङ्ग इत्याकाङ्क्षायामाहुः—एवं सतीत्यादि । एवं सतीति
सर्वस्य नित्यत्वेऽपि भगवदिच्छया तत्तन्नियमे सति, सर्वत्र स्थूलोपाधौ तदवान्तरोपाधौ,
विशिष्टेच्छैव 'प्रजायेये'त्युक्तेच्छैव नियामिकेति न सिद्धान्तभङ्ग इत्यर्थः ॥

सर्वमुपपाद्य वादसमाप्तिं बोधयितुं श्लोकमाहुः—आविर्भूयेति । तिरोधानमिति ।
कुर्यादिति शेषः ॥

हरितोषिणी ।

वदाविर्भाव एवेति भावः । न च घटपटादीनां नानात्वात्तद्गतशक्तीनां नानात्वापत्तिरिति
वाच्यम् । 'विश्लेषशक्तिर्वहुधेव भाती'त्यादिवचनादेकस्या एव बहुधा भावान्नानात्वा-
दिभानमिति ॥

ननु सर्वस्य नित्यत्वे प्रलयकालः, सृष्टिकाल इति व्यवहारो न स्यादित्यत आहुः—
एवं सतीति । सर्वस्य नित्यत्वेऽपि भगवदिच्छया तत्तन्नियमे सति । सर्वत्रेति । स्थला-
दिषु । विशिष्टेति । 'बहु स्यां प्रजायेये'तीच्छैवेत्यर्थः ॥

वादसमाप्तिं सूचयन्तो—'मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्त' इति व्याकरणभाष्या-
न्मङ्गलाय श्लोकमाहुः—आविर्भूयेति । यः पितृपद्रेणुः स्वयमाविर्भूयारविन्दाक्षे भक्ति-
माविष्करोति, स नः अव्यात्, दुर्हृदां तिरोधानं च कुर्यादिति शेषः ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

ननु जगतो नित्यत्वे सृष्टिप्रलयौ कथमत आहुः—एवं सतीति ॥

तिरोधानं चेति । करोतीत्यनुकृष्यते । अव्यादिति क्रियादित्यर्थकं वा । एतेन समा-
प्तपुनरात्तत्वमत्र काव्यदोष इत्यपास्तम् । तत्तिरोधानं विना भक्त्याविर्भावस्याशक्यत्वाच्च ।
निरर्थकविशेषणे एव हि स दोषः ॥

(१३) ननु तत्तद्देशकालयोरपि नित्यत्वाद्युगपत्सकलोपलम्भप्रसङ्गोऽनु-
क्रमिकदेशकालनि- पलम्भप्रसङ्गश्च स्यादिति चेत्, ननु तत्तद्देशकालावच्छि-
त्यत्वमूलकसर्वोपल- न्नतत्तत्पुरुषवत्तद्व्यवहारावपि स्त एवेति किमनुपपन्नम् ?
म्भापत्तितत्परिहारौ । तर्हि तावधुनाप्युपलभ्येतामिति चेत्, मैवम्; अनुपल-
सुवर्णसूत्रम् ।

(१३) एवं समापिते वादे शङ्काढ्यमानी क्रमिकयोरपि देशकालयोर्नित्यत्वमनुसन्धाय
पुनः शङ्कते—ननु तत्तदित्यादि । तत्तद्देशकालयोरिति । प्रागभावाद्यवस्थामिव्यञ्ज-
कस्य कारणात्मकस्य देशस्य क्रमिकत्वविशिष्टस्य कालोपाधेश्च नित्यत्वाद्युगपदेवैकवस्तुनिष्ठ-
भावित्वादित्रितयोपलम्भादिः स्यादित्यर्थः । अत्र बहुवारमुद्धृतत्वात्तदुक्तं दूषणमुपेक्ष्य,
तदुक्तमुपगम्यानुक्तनित्यत्वं च स्मारयित्वा समाधातुं पृच्छन्ति—नन्वित्यादि । त्वदुक्त-
देशकालमात्रनित्यत्वे किं वाच्यम्, त्वदनुक्ते प्रकारकार्ये अपि स्त एव वर्तते एवेति सर्व-
वर्तमानत्वाद्धेतोः किमनुपपन्नम् अस्मदुक्ते किमयुक्तम्, दूषकत्वाभिमानिनस्तवास्मदुपरि
किं दूषणमवशिष्टमिति तद्वदेत्यर्थः । तत्राह पूर्वपक्षी—तर्हीत्यादि । तौ देशकालप्रकार-
विशिष्टा(विर्भावतिरोभावकार्यात्मकौ तद्रूपौ भूतभाविना)वेकवस्तुनिष्ठभावित्वादित्रयविषय-
व्यवहाराव्यवहारौ अधुना वर्तमानकालेऽपि, उपलभ्येतां युगपदनुभवविषयौ क्रिये-
तामिति दूषणमवशिष्टमित्यर्थः । तत्र समादधते—मैवमित्यादि । वर्तमानावपि युगप-
त्रोपलप्स्येते । तत्र हेतुः—अनुपलम्भेति । अयमर्थः—व्यवहारोपलम्भानुपलम्भयोरेक-
सामग्रीकत्वं त्वदभिमतम् ? उत भिन्नसामग्रीकत्वम् ? यद्याद्यः, तदा अभावग्रहणार्थं योग्या-
हरितोषिणी ।

(१३) अस्य विचारस्यावश्यकत्वं सूचयितुं सिंहावलोकनन्यायेन पुनः शङ्कते—न-
न्विति । तत्तदिति । घटादिप्रागभावादिविशिष्टस्य देशस्य क्रमिकत्वबोधकस्य कालस्य
नित्यत्वादित्यर्थः । सकलेति । आविर्भावकाले भूतभाविवर्तमानकालिकसकलवस्तूपल-
म्भप्रसङ्ग इत्यर्थः । अनुपलम्भेति । तिरोभावकाल इति शेषः । समाधातुं पृच्छन्ति
—नन्विति । किमनुपपन्नमिति । तत्तत्कालिकपुरुषव्यवहारस्य जायमानत्वेनानुपप-
त्त्यभाव इत्यर्थः । पूर्वपक्षी दूषयति—तर्हीति । ताविति । भूतभाविपुरुषावित्यर्थः ।
अधुनापि वर्तमानकालेऽपि । समाधानमाहुः—मैवमिति । वर्तमानसन्निकृष्टपदार्थोपल-
म्भोऽस्माकं, कालत्रयवर्त्तिपदार्थोपलम्भो योगिनामित्याशयेनाहुः—अनुपलम्भेति । तेषां
गङ्गाधरभट्टी ।

(१३) अभ्युपेत्यापि समाधातुं पुनराशङ्का—नन्विति ।

म्भावच्छेदककालावच्छिन्नत्वात् पुंसां तदनुपलम्भात् तत्तत्कालस्य भिन्नत्वात्तत्तदवच्छिन्नपुरुषस्यापि भिन्नत्वाद्युगपत्सत्त्वाच्च तदुपलम्भानुपलम्भयोर्युगपत्सत्त्वं न विरुद्धम् । न च योऽहं पूर्वं घटमन्वभूवं स एवाह-
सुवर्णसूत्रम् ।

नुपलब्धि विशेषणतां च किमित्यधिकामङ्गीकरोषि । अथाङ्गीकरोषि, तदा सामग्रीभेदस्तु सिद्धः । एवं सति यथा सा, तथा कालभेदोऽपि सामग्रीति तद्भेदात्कालात्मकतद्विरुद्ध-सामग्र्यवच्छिन्नानां पुंसामस्माकं तदनुपलम्भात् युगपन्नितयानुपलम्भादित्यर्थः । ननु कालभेदस्य सामग्रीत्वे युगपन्नितयानुपलम्भ उपपद्यताम्, तथाप्यनुपलम्भकाले उपलम्भ-सत्तायां किं मानमित्यत आहुः—तत्तत्कालेत्यादि । तत्तद्व्यवहारोपलम्भानुपलम्भयोः सहावस्थानविरोधे हि तत्तत्सत्तायां मानापेक्षा, न तु घटतदभावयोरिव भावाभावविरोधेऽपि । एतयोश्च न सहावस्थानविरोधः । तत्तत्कालस्य भिन्नत्वात् उपलम्भानुपलम्भावच्छेदककालस्य भिन्नत्वात् । अनुपलम्भावच्छेदको ह्यस्माकं कालः, उपलम्भावच्छेदकस्तु योगिनां कालः, तयोः परस्परं भिन्नत्वादुपलम्भानुपलम्भयोर्युगपत्सत्त्वं न विरुद्धम् । यदि चैकस्यैव कालोपाधेः प्रतियोगिभेदेन जन्ममरणविवाहसीमन्तसुखदुःखघटोपलम्भजनक-त्ववत्प्रतियोगिभेदेन भूतवर्तमानादिव्यवहारोपपादनक्षमत्वात्कालभेदो नोपेयते, तदाऽपि तत्तदवच्छिन्नपुरुषस्यापि भिन्नत्वात् । पुरुषस्येति जात्यपेक्षयैकवचनम् । तथा च तत्तत्कालोपाध्यवच्छिन्नपुरुषाणामपि भिन्नत्वात् युगपत्सत्त्वाच्च यथैकस्मिन्काले कचिदु-देक्ष्यति कचिदुद्गच्छति कचिदुदित इति च सूर्ये तत्तद्व्यवहारस्य युगपत्सत्त्वं न विरुद्धमेवमत्रापीत्यर्थः । नन्वेवं पुरुषभेदेन तत्तद्व्यवहारोपलम्भानुपलम्भव्यक्त्यानन्त्यात्तयोर्युगप-त्सत्त्वाविरोधो, न तन्नित्यत्वसाधकः । एकस्य पुरुषस्य योऽहं पूर्वं घटमन्वभूवं, स एवा-हमधुना नानुभवामीति प्रत्यभिज्ञायां तयोर्भिन्नकालिकत्वेनानुभवात्तयोरेकपुरुषनिष्ठत्वैतै-
हरितोषिणी ।

पुंसामिति । अस्माकमिति शेषः । तदनुपलम्भात् भूतभाविपदार्थानुपलम्भात् । तथा चोपलम्भावच्छेदककालावच्छिन्नत्वाद्योगिनां कालत्रयवर्तिपदार्थोपलम्भो जायत इति भावः । तत्तत्कालस्य उपलम्भावच्छेदकस्यानुपलम्भावच्छेदकस्य च कालस्येत्यर्थः । तद-वच्छिन्नस्य तादृशकालावच्छिन्नस्य । योगिपुरुषस्याऽस्मदादिपुरुषस्य च भिन्नत्वादित्यर्थः । ननु पुरुषाणां भिन्नत्वेपि कालत्रयवृत्तिपदार्थानां युगपदसत्त्वान्नित्यत्वं नास्तीत्यत आहुः—युगपदिति । तादृशकालयोः तादृशकालावच्छिन्नयोगिपुरुषाऽस्मदादिपुरुषयोश्च युगप-त्सत्त्वादित्यर्थः । तदुपलम्भेति । घटाद्युपलम्भानुपलम्भयोरित्यर्थः । यदाऽस्मदादीनां भाविघटानुपलम्भस्तदा योगिनां भाविघटोपलम्भ इति घटतदभावयोरिव युगपत्सत्त्वं न विरुद्धमित्यर्थः । एवं सर्वेषां पदार्थानां युगपत्सत्त्वान्नित्यत्वमिति भावः । अत्र नैयायिकः

मधुना नाऽनुभवामीतिप्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः । सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वेन तस्य
चैकत्वेन तदुपपत्तेः । न चैवमितिप्रसङ्गः । उपलम्भानुपलम्भयोरपि ब्र-
ह्मात्मकत्वात् । खेच्छया यत्र यदुपलम्भरूपेणाविर्भवति तत्र तथा, यत्र
सुवर्णसूत्रम् ।

ककालीनत्वसाधने च तादृशप्रत्यभिज्ञानुपपत्तेरिति चेत्तत्राहुः—न चेत्यादि । तत्र हेतुः
—सर्वस्येत्यादि । एवं प्रत्यभिज्ञाया जायमानत्वेऽपि सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वेन, ब्रह्मणश्चैक-
त्वेनैतस्योपलम्भकालेऽन्यनिष्ठैतदनुपलम्भस्यानुपलम्भकाले चोपलम्भस्य चैतन्निष्ठत्वेनापि
सत्त्वात्सिद्ध एकनिष्ठयौगपद्ये तयोर्नित्यत्वोपपत्तेः । प्रमाणयोस्तुल्यबलत्वे हि विरोधतद-
भावचिन्ता । प्रकृते तु देहात्ममानिपुरुषनिष्ठत्वात् प्रत्यक्षं दुर्बलम् । श्रुतिस्तु तद्रहितपर-
माप्तपुरुषवाक्यत्वात्प्रबला । तथा च श्रुतिरूपधर्मिग्राहकमानसिद्धं नित्यत्वं यौगपद्यं च
मूलास्पृग्भिरापातरमणीयैरनुभवशतैर्युक्तिसहस्रैश्च न प्रतिक्षेपुं शक्यम् । यथा त्वन्मते पर-
माणूनां नित्यत्वं, घटादीनां द्व्यणुकादिक्रमजन्यत्वमित्यादि, तथेत्यर्थः । नन्वेवं ब्रह्मैक्यं
यथा त्वन्मते सर्वनित्यत्वोपपादकं, तथैकोपलम्भादिव्यक्तेः सर्वगतत्वंस्याद्युपपादकमित्ये-
कस्योपलम्भाद्यवसरे सर्वेषां तदापत्त्या सर्वेषां सर्वज्ञतापत्तिरूपातिप्रसङ्गापात इत्यत आहुः
—न चैवमित्यादि । आत्मसमवेतस्यापि ज्ञानस्य प्रदेशविशेषवृत्तित्वं तवाप्यभिमतम् ।
अस्माकं तु तद्भगवदिच्छया नियमितमिति न कथमप्यतिप्रसङ्गावकाश इत्यर्थः । एतादृश-

हरितोषिणी ।

शङ्कते—न चेति । तथा च 'पूर्वमिदानी'मितिपदद्वयेनोपलम्भानुपलम्भयोः समानका-
लीनत्वं नास्तीति सूचितम् । एवं च युगपत्सत्त्वाभावात् नित्यत्वमिति भावः । परिह-
रन्ति—सर्वस्येति । तस्य ब्रह्मणः । तदुपपत्तेरिति । नित्यत्वोपपत्तेरित्यर्थः । तथा च
ब्रह्मण एकत्वेनान्यनिष्ठोऽन्यकालिको वा, उपलम्भोऽनुपलम्भो वैकब्रह्माश्रितो भवतीत्यु-
पपन्नं यौगपद्यमिति भावः । शङ्कते—न चेति । अतिप्रसङ्ग इति । किञ्चिज्ज्ञस्य सर्व-
ज्ञत्वापत्तिरूपातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । तथा च किञ्चिज्ज्ञस्यैकपदार्थज्ञाने एकब्रह्मगतसर्वपदार्थ-
ज्ञानात्सर्वज्ञत्वं स्यादिति भावः । समाधानमाहुः—उपलम्भेति । तथेति । उपलम्भो
भवतीत्यर्थः । एवमग्रेपि । तथा च तव मते जीवात्मनो विभुत्वेऽपि तद्गतज्ञानस्य कि-
ञ्चिद्विषयकत्वं स्वीक्रियते यथा, तथा मयापि भगवदिच्छया नियामकत्वं स्वीक्रियत इति

गङ्गाधरभट्टी ।

अनुपपत्तिरिति । त्वया पुरुषभेदाभिधानादिति भावः । अतिप्रसङ्ग इति । चैत्री-
यानुभवस्य मैत्रे प्रत्यभिज्ञानापत्तिः ॥

च यदनुपलम्भरूपेणाविर्भवति तत्र तथेति नियमात् । यथा पृथिव्या-
मेव गन्धरूपेणाविर्भावो, न जलादिषु ॥

अत एवाचार्यैः श्रीभागवततत्त्वदीपे 'अथ वा सर्वरूपत्वान्नामलीला-
सुवर्णसूत्रम् ।

नियमे किं मानमिति शङ्कायां, यथा तव मते प्रागभावस्तथास्माकं भगवदिच्छा । फलव-
लकल्प्यत्वस्योभयत्रापि तौल्यात् । अस्माकं श्रुतिपुराणानुपपत्त्यभ्याधिक्यात्तदनुसार्यनुमा-
नमपीत्याशयेन दत्तोत्तरत्वं स्मारयन्ति—यथेत्यादि । एतेनैव नित्यकार्यविवेकाभावोऽपि
दत्तोत्तरः । इदं नित्यत्वेन व्यवह्रियतामिदं कार्यत्वेनेत्यैच्छिकनियमस्य तत्रापि समान-
त्वात् । एवमन्या अप्यनुपपत्तयो भगवदिच्छास्वरूपविचारेणैव ब्रह्मवादे परिहरणीयाः ।
'प्रजायेये'तीच्छाशरीरे प्रविष्टस्य प्रकर्षस्यातिपिचण्डिलत्वेन तस्य समाधानसमर्थत्वादिति
दिक् ॥

नन्वेवमिच्छाया नियमान्मास्तु रूपप्रपञ्चेऽतिप्रसङ्गस्तथापि नामप्रपञ्चे दुर्वारः । ब्र-
ह्मणः सर्वरूपत्वेन तत्तदभावोभयधर्मकत्वादज्ञे सर्वज्ञत्वस्य, सर्वज्ञे वाऽज्ञत्वस्य, नित्ये कार्य-
त्वस्य, कार्ये नित्यत्वस्य सद्भावाद्विपरीतप्रयोगेऽपि प्रामाण्यस्यानपायेन वाक्यप्रामाण्याप्रा-
माण्यव्यवस्थाभङ्गप्रसङ्गादित्याशङ्क्यामिष्टापत्त्या समादधते—अत एवाचार्यैरित्यादि ।
यतोयमतिप्रसङ्ग इष्टः, अत एवाचार्यैस्तथा निरूपितमित्यर्थः । तदाहुः—(सर्वत्राखण्डब्र-
ह्मभानेन विरोधांशस्फूर्त्या विरोधांशस्त्यक्त इति) । वाक्यार्थस्तु वेति पक्षान्तरे । पूर्वं
विविदिषादशायां यत्प्रमाणत्वेन विवक्षितं, तत्सर्वं 'वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानी'त्यादिनो-
क्तम् । अथ विद्वद्दशायां 'प्रमाणं सर्वमेव हि' वाङ्मात्रमेव प्रमाणमित्यर्थः । ननु कथं
परस्परविरुद्धानां बहिरनुष्णः, परं ब्रह्म विष्णुशिवब्रह्माकारं निराकारमित्यादीनां प्रामाण्य-
हरितोषिणी ।

भावः । यथा तव मते घटप्रागभावकाले घटोपलम्भो न जायत इति घटानुपलम्भे प्राग-
भावस्य हेतुत्वं, तथा मन्मते भगवदिच्छाया हेतुत्वं कल्प्यते, फलवलकल्प्यत्वस्योभयत्रा-
प्यविशिष्टत्वादिति बोध्यम् । अत्रोदाहरणमाहुः—यथेति । एवं च ब्रह्मवादेऽनुपपत्तिप-
रिहारो भगवदिच्छयैवेति हृदयम् । एवं रूपप्रपञ्चेऽनुपपत्तिः परिहृता ॥

नामप्रपञ्चे तु सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वेनाज्ञे सर्वज्ञत्वस्य, सर्वज्ञेऽज्ञत्वस्य, नित्ये कार्यत्वस्य,
कार्ये नित्यत्वस्य सत्त्वेन विपरीतप्रयोगेऽपि प्रामाण्यं स्यात् । तथा च प्रामाण्याप्रामाण्य-
व्यवस्था न स्यादित्यत्रेष्टापत्तिमाहुः—अत एवेति । यतोऽयं दोष इष्टः, अत एवाचार्यैस्त-
थैव निरूपितमित्यर्थः । तत्त्वदीपनिबन्धे निरूपितमित्यग्रेणान्वयः । कारिकार्थं विशदयन्ति

विभेदतः । विरोधांशपरित्यागात् प्रमाणं सर्वमेव हि' इति निरूपितम् ।
'ब्रह्मणः सर्वरूपत्वेनानुष्णत्वरूपत्वेनापि, वहिरनुष्ण' इत्यादिवाक्यान्वयपि
प्रमाणानि । कुतः ? यतः सर्वत्राखण्डब्रह्मभानेन विरोधांशास्फूर्त्या वि-
रोधांशस्यक्त एवेति वाक्यार्थः ॥

(१४) अत एव, पूर्वमेव 'वाचारम्भणं विकार' इति निरूपितम् ।

सुवर्णसूत्रम् ।

मित्याकाङ्क्षायामाहुः—सर्वरूपत्वाद् विरोधांशपरित्यागादिति । तथा च भगवतः
सर्वरूपत्वेन वहिरनुष्णत्वादानुष्णत्वाच्चानुष्णत्ववह्नित्वयोरैकाधिकरण्याच्छिवत्वादीनामप्यै-
काधिकरण्याद्वहिरनुष्णः, परं ब्रह्म ब्रह्मविष्णुशिवाकारमनाकारमित्यविरुद्धमित्यर्थः । तदे-
तदुक्तम्—ब्रह्मणः सर्वरूपत्वेनेत्यादिना । इदं चाग्रे व्युत्पाद्यम् । अत्र प्रकृतानुपयोगात्
व्याख्यातम् । परं तु निबन्धटीकासारेणोच्यते—नामलीलाविभेदत इति । रूपली-
लावन्नामलीलाविभेदतः । विरुद्धांशपरित्यागात् । यथा रूपलीलायां 'पूर्ववद्वे'त्यधिक-
रणे निराकारमेव ब्रह्म, प्रथमं पुरुषरूपेण, ततः शक्तिरूपेण, ततः कार्यरूपेण जायते
इत्युच्यते, तथा नामलीलायामपि क्रमेण तादृशतादृशवाक्यरूपेण जायत इति सर्वाणि
वाक्यानि ब्रह्मबोधकत्वादविरुद्धानीति वाङ्मात्रं प्रमाणमित्यर्थ इति ॥

(१४) एवं प्रासङ्गिकं परिहृत्य प्रस्तुतं महावाक्यमेव निर्णेतुं कार्यदशायामपि सर्वस्य
ब्रह्मत्वे श्रुतेः सम्मतिमाहुः—अत एवेत्यादि । यतः सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वेनैकरूपत्वमेव
श्रुत्यभिप्रेतम्, न तु कार्यरूपत्वेन नानात्वम्, अत एव हेतोः प्रपाठकारम्भ एव वाचा
हरितोषिणी ।

—ब्रह्मण इति । सर्वरूपत्वेनेति । वह्नित्वरूपत्वेनानुष्णत्वरूपत्वेनेत्यर्थः । अनुष्णत्व-
रूपत्वेनापीति । भानादिति शेषः । अत एव सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वेन नामलीलायां विरो-
धांशाभानेन अनुष्णत्ववह्नित्वयोर्ब्रह्मान्तर्भावेन सामानाधिकरण्याद् वह्नित्वदानुष्णपदयोरे-
कार्थवाचकत्वं संगच्छते ॥

(१४) अत्र श्रुतेः प्रामाण्यमाहुः—अत एवेति । पूर्वमेवेत्यस्य निरूपितमित्यनेना-
न्वयः । पूर्वमेव छान्दोग्ये प्रपाठकारम्भ एव । वाचारम्भणं घटः पट इति कथनम् ।

गङ्गाधरभट्टी ।

(१४) पूर्वमेवेति । प्रपाठकारम्भे एव । वाचारम्भणं घट इत्यादिकथनं विकारो नाम-
धेयं, न तु तेन रूपेण सत् । कारणरूपेण तु मृद्रूपेण सत्यमित्यर्थः । प्रकृतमनुसरन्ति
—अपरं चेति—

महावाक्या-
र्थरूपणम् ।

ततः पूर्वोत्तरयोर्जडजीवयोः सदात्मकत्वे मध्ये हेतुमाह—
'स आत्मे'ति । एवं जडस्य तदात्मकत्वमुक्त्वा जीवस्याप्याह
—'तत्त्वमसी'ति । अस्योपदेशत्वान्मुहुरुक्तवान् । 'आवृत्ति-
रसकृदुपदेशा'दिति ब्रह्मसूत्रात् । अतः सम्पूर्णं महावाक्यमुपदेशः ।
तत्र यथा—'ऐतदात्म्य'मित्यत्र न भागत्यागलक्षणा सदंशे, तथा—'त-
सुवर्णसूत्रम् ।

आरम्भणं घटः पट इत्यादिकथनम्, विकारो विकृतिः, नामधेयं नाममात्रं, न तु
तेन रूपेण वस्तु तत्, किन्तु मृत्तिकेत्येव कारणरूपेणैव सत्यमित्युक्तम् । तथा चाविद्वद्द-
शायामेव नानात्वं, न तु विद्वद्दशायामित्यर्थः । तत इति । सत्यत्वकथनोत्तरम् । 'स
आत्मे'ति । स एव सर्वस्य जडस्य जीवस्य चात्मा अनारोपितानागन्तुकस्वरूपम् । अ-
स्येति । ऐतदात्म्यमित्यादेः । उपदेश इत्युद्देश्योद्देशः । सिद्धमाहुः—तत्रेत्यादि । 'स
य एषोणिमे'त्येतेन जगन्मूलभूतमणुभावरूपं सत्पदार्थं परिचाय्य, ऐतदात्म्यपदार्थाद्धर्मरू-
पतामिदंपदार्थादाकारादिकं च त्यक्त्वा केवलसन्मात्रता न बोध्यते; तदुभयत्यागे ऐत-
दात्म्यसर्वपदयोर्वैयर्थ्यप्रसङ्गात्, किन्तु तत्पूर्वकमेव तथात्वं बोध्यत इति यथा सदंशे सा
नाङ्गीक्रियते, तथा चिदंशेऽपि प्रायपाठबलात्, तस्य भावस्तत्त्वमिति भावार्थप्रत्ययमप्रयुज्य-
हरितोषिणी ।

विकारो विकृतिः । नामधेयं नाममात्रं, न तु घटत्वेन रूपेण तद् वस्तु, किन्तु कार-
णरूपेण । 'मृत्तिकेत्येव सत्यम्' । कारणमेव घटाद्यात्मना जातमिति श्रुत्यर्थः । एवं च
नानात्वमविद्वद्दशायामेवेति भावः । तत इति । 'मृत्तिकेत्येव सत्य'मित्यनेन यत्सत्यत्वमुक्तं,
तदनन्तरमित्यर्थः । पूर्वोत्तरयोरिति । छान्दोग्यश्रुतौ पठितयोरित्यर्थः । हेतुमाहेति ।
सदात्मकत्वे हेतुं मध्य आहेत्यन्वयः । स आत्मेति । स भगवान् आत्मा जडजीवयो-
रात्मेत्यर्थः । अनारोपितानागन्तुकं रूपमिति यावत् । अस्येति । 'ऐतदात्म्यमिदं सर्व'
मित्यादेः । मुहुरिति । छान्दोग्येऽष्टमप्रपाठकेऽन्तिमखण्डेषु 'तत्त्वमसि श्वेतकेतो'इत्येवं
मुहुरित्यर्थः । उपदेशे आवृत्तौ प्रमाणमाहुः—आवृत्तिरिति । केवलं 'तत्त्वमसी'त्यस्यैवो-
पदेशत्वं निवारयन्ति—अत इति । तेन सिद्धमाहुः—तत्रेति । तत्र सम्पूर्णमहावाक्ये ।
ऐतदात्म्यमिति । 'ऐतदात्म्यमिदं सर्व'मित्यत्रेत्यर्थः । तथा च 'स य एषोणिमे'त्यनेन
वाक्येन जगत्कारणीभूतः अणिमरूपः सत्पदार्थ उक्तः, तत 'ऐतदात्म्यमिदं सर्व'मित्य-
नेन ऐतदात्मत्वरूपधर्मः, इदंपदार्थरूपाकारश्च बोध्यते, तत्रोभयोरबोधने केवलं 'स य
एष' इत्यनेन सन्मात्रबोधने भागत्यागलक्षणा स्यात् । सा चैतदात्म्यपदसर्वपदयोर्वैयर्थ्य-
मिया सदंशे त्वया न स्वीक्रियते, एवं चिदंशेऽपि न स्वीकार्येति भावः । एकत्र वक्तव्यैकत्र
न वक्तव्येत्यत्र दोषमाहुः—तथा चेति । ननु तत्र तदभावगमकं पदवैयर्थ्यम्, अत्र

त्त्वमसी'त्यत्र चिदंशेऽपि न सेत्यवगन्तव्यम् । तथा च सर्वस्यैव ब्रह्म-
वाक्यत्वात्तदेकदेश एव 'तत्त्वमसी'ति वाक्यं जीवब्रह्मणोरभेदं बोधय-
तीति न वक्तुं शक्यम् । वाक्यभेदप्रसङ्गाद्, उपक्रमविरोधाच्च ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

मानेऽपि युष्मच्छब्दे मध्यमपुरुषोपपत्तिं चानुसंधाय तदभावोऽवगन्तव्यः । एवं सिद्धे
सर्वस्य ब्रह्मवाक्यत्वे, लक्षणां विनैव तादात्म्येन सर्वस्य ब्रह्मत्वोपपत्त्या प्रतिज्ञादिसिद्धौ
सर्वस्यैव ब्रह्मवाक्यत्वम् युक्तम्, न तु तदेकदेशस्य लक्षणया जीवब्रह्माभेदबोधकत्वं युक्त-
मित्यर्थः । ननु यथा तत्र पदवैयर्थ्यं तदभावगमकं, तथा 'तत्त्वमसी'त्यत्र किं तदभावग-
मकमित्यत आहुः—वाक्यभेदप्रसङ्गादिति । रज्ज्वाद्यवयवेभ्यः सर्पादिसंस्थानवद्बुद्धिवि-
कल्पितेभ्यः सदवयवेभ्यो विकारसंस्थानोपपत्तिमङ्गीकृत्य 'ऐतदात्म्य'मित्यस्य विभेदव्या-
सेधकत्वं, 'तत्त्वमसी'त्यत्र भागलागलक्षणया जीवब्रह्माभेदबोधकत्वमित्येवमर्थभेदेन विभागे
*साकाङ्क्षत्वाभावेन च तत्प्रसङ्गादित्यर्थः । नन्वेवमर्थभेदेऽपि प्रकारभेदेन ब्रह्माभेद एव
बोध्यत इत्याकाङ्क्षासत्त्वादेकवाक्यतोपपत्तेर्न तत्प्रसङ्ग इत्यतो हेत्वन्तरमाहुः—उपक्रम-
विरोधादिति । उपक्रमे हि 'सदेव सौम्येदमग्र आसी'दित्यादिना ब्रह्मणः सच्चिदात्म-
कजडजीवोपादानता बोधिता । न हि सा विवर्तवादे अभेदे चोपपद्यते । विवर्तोपादान-
ताया अभ्युपगमैकशरणत्वात् । अभेदे त्वयापि तदनङ्गीकाराच्च । एवं तदुक्तमनुपगम्य
दूषणमुक्तम् । एवं तापनीयेऽपि बोध्यम् । तथा हि—तत्रारोपविभूतिव्यपदेशपक्षैः प्रजा-
पतिर्जीवस्य ब्रह्माभेदं खण्डाष्टकेन बोधितवान् । तदिदं रहस्यं श्रुत्वा प्रणवर्पदवाच्यं सिंहं
परमेश्वरं स्वात्मत्वेन जिज्ञासुभिर्देवैर्नवमखण्डे विज्ञापितः सोऽद्वयात्मस्वरूपं सिंहं 'उप-

हरितोषिणी ।

किमित्यत आहुः—वाक्यभेदप्रसङ्गादिति । रज्जौ सर्पावभासवत्सन्मात्रे विकाररूपभे-
दबुद्धेर्निरासकत्वं 'ऐतदात्म्य'मित्यस्य, 'तत्त्वमसी'त्यत्र लक्षणया भेदनिरासकत्वमित्यर्थ-
भेदप्रयुक्तवाक्यभेदप्रसङ्गादित्यर्थः । न 'नवर्थैक्यादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागः
स्या'दिति जैमिनिसूत्रेणैकवाक्यत्वोपपत्तिरुभयत्रापि प्रकारभेदेन ब्रह्माभेदबोधकत्वरूपार्थ-

टिप्पणी ।

* साकाङ्क्षत्वाभावेन चेत्यादि । 'समेषु वाक्यभेदः स्या'दिति जैमिनीयन्यायेन वा-
क्यभेदप्रसङ्ग इत्यर्थः । समेषु परस्परनिराकाङ्क्षेषु ॥

† विवर्तवादे अभेदे चेति । कार्यरूपस्य जडांशस्य सतो विवर्ततया तत्रांशे विवर्त-
वादः, जीवस्य ब्रह्माभिन्नतया तत्राभेद इत्याशयः ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

दृष्टाऽनुमन्ते'त्यादिना व्याकुर्वन्, भेदप्रतीतेर्भ्रमत्वाय तज्जनकाऽविद्यास्वरूपं 'तमोरूपे'-
त्युक्त्वा, 'तदेतज्जडं मोहात्मकमनन्तं तुच्छमिदं रूपमस्य, अस्य व्यञ्जिका नित्यनि-
वृत्तापि मूढैरात्मैव दृष्टा । अस्य सत्त्वमसत्त्वं च दर्शयति सिद्धत्वासिद्धत्वाभ्यां
स्वतन्त्रास्वतन्त्रत्वेन, सैषा वटबीजसामान्यवदनेकवटशक्तिरेकैव । तद्यथा
वटबीजसामान्यमेकमनेकान् स्वाव्यतिरिक्तान् वटान् स्वबीजानुत्पाद्य तत्र तत्र
च संपूर्णं संतिष्ठत्येवमेवैषा माया स्वाव्यतिरिक्तानि परिपूर्णानि क्षेत्राणि दर्श-
यित्वे'त्यन्तेन जडमोहात्मकप्रपञ्चदर्शकत्वं, वटबीजदृष्टान्तेन वैलक्षण्यं चोक्त्वा, 'जीवे-
शावाभासेन करोति, माया चाविद्या च स्वयमेव भवती'ति तत्कार्यमुक्त्वा 'सैषा
चित्रा सुदृढा बहुङ्कुरा स्वयं गुणभिन्ना अङ्कुरेष्वपि गुणभिन्ना सर्वत्र ब्रह्मवि-
ष्णुशिवरूपिणी चैतन्यदीप्ता, तस्मादात्मन एव त्रैविध्यं सर्वत्र योनित्वमपी'-
त्याद्याह । अत्र चैतन्यदीप्तत्वकथनाच्छ्रुत्यन्तरोक्तजलचन्द्रदृष्टान्तेनांशप्रवेशद्वारा कार्यजीवे-
श्वरकर्तृत्वम्, सप्तम्यर्थे *मत्वर्थीयेन, चैतन्यगुणसम्बन्धेन दीप्त्या आभासाभास्ययोः
समानाकारत्वनियमाभिप्रायेणात्मन एव त्रैविध्यम्, योनित्वकथनेन तस्या दर्शकत्वमात्रं,
न तु जनिकात्वमिति बोधितम् । अतोऽत्रापि जडजीवयोर्ब्रह्माभिन्नत्वं तादात्म्येन सिध्यति,
न तु ब्रह्मणो जीवाभेदः । जननानन्तरमेव दर्शकत्वात् । भिन्नत्वजडत्वास्वतन्त्रत्वादिना
दृश्यमानस्य 'स्वतन्त्रास्वतन्त्रत्वे'त्यनेन मीमांसक-सांख्य-वैशेषिकादिप्रतिपन्नस्यान्तरासृष्टि-
रूपत्वेन मिथ्यात्वं, न तु सर्वस्येत्यपि । तेन भेदस्य यदतात्विकत्वमज्ञानकृतत्वं चोक्तं,
तत्स्वाभाविकत्वेनाभिमन्यमान एव तस्मिन् पर्यवस्यति, न तु तादात्म्यशरीरप्रविष्टे भेदे ।
एवं च व्यावहारिकः स्मार्तः प्रपञ्चः स्वापेक्षयोत्कृष्टसत्ताकप्रपञ्चपूर्वकः, मायिकत्वात् ।
ऐन्द्रजालिकप्रपञ्चवदितिपूर्वोक्तश्रुतिमूलकेनापि ब्रह्मात्मकजगत्सिद्धेस्तदुक्तं प्रमाणमाभासी-
कृतं ज्ञेयम् ॥

हरितोषिणी ।

कस्य सत्त्वादित्यतो दूषणान्तरमाहुः—उपक्रमेति । उपनिषदि उपक्रमे 'सदेव सौम्ये-
दमग्र आसी'दित्यनेन, जडांशे अथ च 'सन्मूलाः सौम्येमाः प्रजा'इत्यनेन चिदंशे
ब्रह्मणः उपादानकारणत्वमुक्तम् । तच्च त्वन्मते न संभवति, शिवतोपादानताया अभेदेऽ-
नङ्गीकारादिति । अधिकं त्वाकारे बोध्यम् ॥

टिप्पणी ।

* मत्वर्थीयेनेति । ब्रह्मविष्णुशिवरूपाण्यस्यामिति विग्रहे 'अत इनिठना'विति विहि-
तेनेनिप्रत्ययेन । अविद्याया उक्तरूपाभासाधारतया सप्तम्यर्थ एव युज्यते, न तु षष्ठ्यर्थः ॥

अपरं च, त्वन्मते जीवस्याभासत्वेन अलीकत्वात् 'स आत्मे'त्यन्तेन तत्पदार्थं निरूप्य 'न त्वमसि' इत्येव वदेन्न तु 'तत्त्वमसी'ति । सत्तावासुवर्णसूत्रम् ।

अतः परं तदुक्तमुपगम्यापि मायात्वसाधकं दूषयन्ति—अपरं चेत्यादि । तथा च 'हेयत्वावचनाच्चे'त्यत्र त्वद्भाष्ये सांख्यं प्रति यदूषणमुक्तं, तेनापि त्वदभिमतप्रमाणस्याभासतेत्यर्थः । दूषणान्तरमाहुः—सत्तेत्यादि । आभासादेरसत्त्वाद्ब्रह्मकुर्निरवद्यत्वेन तद्दर्शनायोगाच्च तथेत्यर्थः ॥

अथात्र प्रसङ्गाद्रामानुजमतं लिख्यते—चिदचिदीश्वर इति वस्तुत्रयं भिन्नस्वभावम् । तत्राचिद्वस्तुनश्चिद्वस्तुनः, परब्रह्मणश्च भोग्यत्वेन, भोक्तृत्वेनेशितृत्वेन च स्वरूपविवेकं श्रुतय आहुः—'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्' 'तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्ध' इत्याद्याः । तेन त्रयाणां भेदः सिद्धः । 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्' 'यो रेतसि तिष्ठन्' 'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्यन्तर्यामिब्राह्मणे पृथिव्या रेत-आदीनां पृथिवीकार्याणां च पृथगुल्लेखात् सर्वावस्थावस्थितस्याचितः, आत्मन उल्लेखाद् बद्धमुक्तोभयावस्थस्याचिद्बोक्तृश्रितश्च परमपुरुषशरीरत्वं, तेन तन्नियम्यत्वं, तेनापृथक्स्थितिं च श्रुतिर्दर्शयति । ईदृश एव सौवालवाक्ये अन्तर्यामित्वश्रावणोत्तरं 'एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण' इति परमपुरुषस्यापहतपाप्मत्वादिविशिष्टनारायणरूपेणात्मत्वं च श्रावयति । तेनाचितश्च सर्वावस्थासु तच्छरीरत्वाच्छरीर्यविनाभावः, शरीरिणश्च कार्यकारणान्यतरशरीराविनाभावः सिद्ध्यति । तथा सति गोत्ववत् शरीरशरीरिणोश्च सर्वदाऽविनाभावः । परन्तु दृष्टान्ते विशेष्यस्यानित्यत्वं, दार्ष्टान्तिके तु विशेषणस्येति विशेषः । एवं सति 'सदेव सौम्येदमग्र आसी'दित्यादौ सत्पदेन परं ब्रह्मैवोच्यते, उत अचिच्छरीरविशिष्टं तदुच्यत इति सन्देहेऽपि तादृशे सौवालवाक्ये 'अन्तः प्रविष्टो यः सृजत' इति श्रावणात्, तेन छान्दोग्यवाक्योपसंहारे अचिच्छरीरविशिष्टस्यैव परस्योपादानत्वं कर्तृत्वं च सिद्ध्यतीति कार्यावस्थकारणावस्थस्थूलसूक्ष्माचिद्वस्तुशरीरो बद्धमुक्तावस्थचिद्वस्तुशरीरश्च परमपुरुष एवेति कारणात्कार्यस्यानन्यत्वेन कारणविज्ञानात्सर्वविज्ञानमभिसंहितमुपपन्नतरम् । अत एव च जगतो ब्रह्मोपादानकत्वम् । अत एव च सर्वेषां शब्दानां

हरितोषिणी ।

दूषणान्तरमाहुः—अपरं चेति । न तु तत्त्वमसीति । त्वन्मते जीवो नास्तीति शेषः । अन्यदपि दूषणमाहुः—सत्तेति । जीवस्याभावे 'युष्मद्युपपदे समानाधिक-

१ मु. पु. 'तत्तात्वं' इत्यधिकः । २ मु. पु. साधयन्तीति पाठान्तरम् । ३ त्वत्वाद् मु. पु. पाठः । ४ मु. पु. तदुल्लेखादिति पाठः ।
वि. १७

चक्रधातो*मध्यमपुरुषप्रयोगानुपपत्तिश्च ॥

(१५) किञ्च, अविद्यया कृत्वा ब्रह्मण्यारोपितं जगत्प्रतीयते रजतमिव
 जगदाविद्यकतानिराकृति- शुक्तिकायामिति हि तव मतम् । तदसंभवि ।
 मुखेन ब्रह्माकर्तृत्वनिरासः । आरोपे ह्यधिष्ठानज्ञानं कारणम् । अत्र च 'पराञ्चि
 सुवर्णसूत्रम् ।

ब्रह्मवाचिना शब्देन सामानाधिकरण्यं मुख्यवृत्तमित्यादि । अत्र यद्यपि प्रतिज्ञोपपद्यते,
 तथापि दृष्टान्तोपरोधो दुर्वारः । अत एव 'तदात्मानं स्वयमकुरुते'ति श्रुतिः । 'प्रकृ-
 तिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्' 'आत्मकृतेः परिणामात्' इति श्रुतिसूत्रविरोधो-
 ऽपि तथेति दिक् । एवं मध्वमतेऽपि बोध्यम् । प्रकृतमनुसरामः ॥

(१५) एवं जीवब्रह्माभेदबोधने प्रमाणस्याभासत्वं स्फुटीकृत्य तदभिमतविद्याबोधनेपि
 तस्याभासत्वं स्फुटीकर्तुमविद्यया जगत्प्रतीतिं दूषयन्ति—किञ्चेत्यादि । न चाप्रत्यक्षेऽऽ-
 प्याकाशे तलमलिनमारोपवद्ब्रह्मण्यपि जगदारोपः संभवतीति वाच्यम् । अवकाशरूपेण
 वस्तुसामर्थ्यादेव तस्य प्रत्यक्षत्वात् । अन्यथा अवकाशाद्यभिलापोच्छेदप्रसङ्गात् । अवि-
 दुषा केनापि प्रकारेण ब्रह्मणस्तदभावादिति वैषम्यात् । ननु 'ज्ञानेन भूयोऽपि च तत्प्र-
 लीयते, रज्ज्वामहेर्भोगभवाभवौ यथे'त्यादौ प्रपञ्चस्य ज्ञाननाशयत्वोक्त्या तथोच्यत
 हरितोषिणी ।

रण' इति पाणिनिसूत्रेण भूधातोर्मध्यमपुरुषाभावेन त्वं भवसीति प्रयोगानुपपत्तिरित्यर्थः ॥

(१५) यथा जीवाभेदबोधकश्रुतेः प्रमाणाभासत्वमेवमविद्याबोधकश्रुतेरप्याभासत्व-
 माहुः—किञ्चेति । अधिष्ठानज्ञानमिति । शुक्तिज्ञानमित्यर्थः । पराञ्चीति । 'पराञ्चि
 खानि व्यतृणत्स्वयम्भू'रित्यस्याः श्रुतेः । खानि इन्द्रियाणि स्वयम्भूः पराञ्चि पराङ्मु-
 खानि व्यतृणत् निर्मितवानित्यर्थः । तथा च शुक्त्यंशे चक्षुःसन्निकर्षात् तत्र रजतप्र-
 तीतिः, ब्रह्मणि तु चक्षुःसन्निकर्षाभावान्न जगत्प्रतीतिः, इन्द्रियाणां बहिर्मुखत्वादिति

टिप्पणी ।

* मध्यमपुरुषप्रयोगानुपपत्तिश्चेति । तिङ्वाच्यस्य धात्वर्थकर्तुः सत्ताश्रयस्य युष्म-
 च्छब्दवाच्यालीकेन सामानाधिकरण्यासंभवाद्युष्मच्छब्दस्य सामानाधिकरणत्वानुपपत्त्या
 मध्यमानुपपत्तिः, अलीके सत्ताश्रयाभेदस्य बाधितत्वादिति प्राभञ्जनः ॥

१ अत्रोपलब्धेषु लिखितपुस्तकेषु 'तथापि दृष्टान्तानुपरोधात् 'आत्मकृतेः परिणामात्' इति 'श्रुति-
 सूत्रविरोधोपि' इत्येव पाठः समुपलभ्यते । अयमुपरितनपाठस्तु केवलं वाराणसीमुद्रिते । परन्तु नेदं
 द्वयमपि हृदयङ्गमम् ।

खानी'ति श्रुतेस्तस्याविषयत्वात्कारोपः ? न च *ज्ञाननाशत्वोक्त्या, अस्य ज्ञानस्य चाज्ञानमात्रनिवर्तकत्वेनास्याप्यज्ञानकार्यत्वमुच्यत इति वक्तुं युक्तम् । विष्णुस्मरणादिना अतद्रूपाणां पापानां नाशात् ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

इत्यत आहुः—न चेत्यादि । अस्यापीति । जगतोऽपि । विष्णुस्मरणादिनेत्यादिपदेन 'न मां कर्माणि लिम्पन्ती'त्यादिज्ञानसंग्रहः । अतद्रूपाणामिति । अज्ञानकार्यव्यतिरिक्तरूपाणाम् । तथा चाज्ञानमात्रनिवर्तकत्वेन नियमे तदकार्याणां पापानां नाशाभावेन स्मृतिविरोधः । तेषामप्यज्ञानकार्यत्वाङ्गीकारे पापनाशवत्प्रपञ्चनाशापत्त्या स्मृति-प्रत्यक्ष-विरोध इत्यर्थः ॥

हरितोषिणी ।

भावः । ननु जगतो ज्ञानैकनाशयत्वादज्ञानकार्यत्वमित्याशयेन शङ्कते—न चेति । ज्ञाननाशत्वोक्त्येति । प्रपञ्चस्येति शेषः । अस्य ज्ञानस्येति । ब्रह्मज्ञानस्येत्यर्थः । अस्यापि प्रपञ्चस्यापि । खण्डयन्ति—विष्णुस्मरणादिनेति । आदिना 'न मां कर्माणि लिम्पन्ति, न मे कर्मफले स्पृहा । इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते' इति ज्ञानस्यापि संग्रहः । अतद्रूपाणामिति । अज्ञानकार्यव्यतिरिक्तानां पापानामित्यर्थः । तथा च ज्ञानस्याज्ञानमात्रनिवर्तकत्वं न, किन्त्वतद्रूपपापनाशकत्वमपीति भावः । अत्र पापस्याप्यज्ञानकार्यत्वोपगमे विष्णुस्मरणेन ज्ञानेन वा पापस्य नाशे अज्ञानकार्यप्रपञ्चस्यापि नाशस्वीकारे प्रपञ्चादर्शनेन बहुश्रुतिस्मृतिविरोधः स्यादिति हृदयम् ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

(१५) नाशत्वोक्त्येति । 'ज्ञानेन भूयोऽपि च तत्प्रलीयते रज्ज्वामहेर्भोगभ-

टिप्पणी ।

* ज्ञाननाशत्वोक्त्येति । अयमर्थः—संसारस्य ज्ञाननाशकत्वमुक्तम् । तच्च तस्याज्ञानकार्यत्व एव घटते, ज्ञानस्याज्ञानमात्रनिवर्तकत्वनियमादिति । एवं च तादृशनियमे व्यभिचारप्रदर्शनाय, स च तदा स्याद्यदि ज्ञानस्यान्यनिवर्तकत्वं प्रदर्शितं स्यात् । तथा च व्यवहारदशायां स्मरणरूपज्ञानेन पापानामज्ञानकार्यत्वेनोभयवाचनमभिमतानां निवृत्तिदर्शनेन ज्ञानस्याज्ञानमात्रनिवर्तकत्वं न संभवतीति तादृशनियमानुरोधेन प्रपञ्चस्याज्ञानकार्यत्वं न वक्तुं शक्यत इत्यभिप्राय इति प्राग्भञ्जनः ॥

अस्तु वा ब्रह्मज्ञानस्याज्ञानमात्रनिवर्तकत्वम् । तच्च संसाररूपमेव, न सुवर्णसूत्रम् ।

ननु ब्रह्मज्ञानत्वेनाज्ञानमात्रनिवर्तकत्वेन व्याप्तिर्वाक्यबलादङ्गीक्रियते, न तु ज्ञानत्वेन, अतो ज्ञानान्तरस्येतरनाशकत्वेपि न दोष इत्याकाङ्क्षायामन्तरासृष्टिस्तद्विषय इत्याशयेन तदुक्तमभ्युपगच्छन्ति—अस्तु वेत्यादि । वेत्यनादरे । तच्चेत्यादि । ज्ञाननिवर्त्यभावरूपाज्ञानं च । संसाररूपमेव अभिमानात्मकमेव । 'नैवात्मनो न देहस्य संसृतिः सुविविक्तयोः । *अविवेकस्तयोर्योऽसाविह तस्यैव संसृति'रिति भगवता देहात्मानौ पृथगुक्त्वा तदविवेकस्यैव संसारकथनात् । तेन 'य एष संसारतरुः पुराण' इत्यत्रापि 'द्वे अस्य बीजे शतमूलस्त्रिनाल' इति द्विवीजस्य सांख्यप्रतिपन्नस्यैव 'मायामयं वेद स वेद वेद'मित्यनेन मायामयत्वमुच्यते । (स्वाभाविक)वास्तवभेदाश्रयणात् । तस्य अन्तरासृष्टि-

हरितोषिणी ।

ननु विष्णुस्मरणेन, ज्ञानेन वा पापनाशः स्वीक्रियते; ब्रह्मज्ञानेन तु विलक्षणमज्ञानमात्रं निवर्तत इति स्वीक्रियते इति नाज्ञानकार्यप्रपञ्चनाश इत्यत आहुः—अस्तु वेति । तच्चेति । विलक्षणं भावरूपमज्ञानमित्यर्थः । संसाररूपमेवेति । अहंताममतारूपमेवे-

गङ्गाधरभट्टी ।

वाभवौ यथे'त्यादिना । अस्येति । जगतः । †विष्णुस्मरणादिनेति । आदिना 'न मां कर्माणि लिम्पन्ति, न मे कर्मफले स्पृहा । इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते' इति ज्ञानम् । तद्रूपाणां जगद्रूपाणाम् । अथवा 'यस्य स्मृत्या च नामोक्त्ये'त्युक्तं नामग्रहणमादिना गृह्यते । तथा च नामग्रहस्यापि अज्ञानकार्यत्वेन तेनाज्ञानकार्यपापनाशे त्वदुक्तनियमासिद्धिः ॥

टिप्पणी ।

* अविवेकस्तयोरिति । तयोर्योऽविवेकः असौ संसृतिरित्यन्वयः । संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात् । अध्याहारगौरवमपि तथाकरणे ॥

† यत्तु श्रीगङ्गाधरभट्टैः 'विष्णुस्मरणादिनाऽतद्रूपाणामित्यत्र तद्रूपाणामिति पदं छित्त्वा जगद्रूपाणामित्यर्थ उक्तः, 'विष्णुस्मरणादिने'त्यत्रादिपदेन नामग्रहणं गृह्यते । तथा च नामग्रहस्याप्यज्ञानकार्यत्वेन तेनाज्ञानकार्यपापनाशे त्वदुक्तनियमाऽसिद्धिरिति चोक्तम् । तदौचित्यानौचित्ये तु 'मुद्राभिघातस्य ज्ञानरूपत्वाभावात्तद्दोषदर्शनेऽपि न प्रकृतोपयोग' इति प्राभञ्जन एव वक्ष्यति ॥

तु प्रपञ्चः । भगवत्कार्यत्वात् । तथा च स्वरूपाज्ञानदेहेन्द्रियान्तःकरण-
प्राणाध्यासरूपपञ्चपर्यात्मकाऽविद्यानाशे * तत्कार्यरूपाहन्ताममतारूपसं-
सारनाश एव ज्ञानकार्यं, न तु प्रपञ्चनाशोऽपि । ब्रह्मविदः स्वपुत्रादि-
दर्शनाभावप्रसङ्गाद् । नचैवमित्येतत्सर्वं भागवततत्त्वदीपनिबन्धे प्रप-
ञ्चितं पितृचरणैरिति नात्र वितन्यते ॥

वस्तुतस्तु ब्रह्मज्ञानस्य नाज्ञाननिवर्तकत्वम् । 'क्षीयन्ते चास्य कर्मा-
सुवर्णसूत्रम् ।

रूपत्वात् । न तु ब्रह्मकार्यस्य तस्य तथात्वम् । एतेनैव ये एकादशस्कन्धादिषु देहं प्रकृत्य
'निरूपितेयं त्रिविधा निर्मूला भातिरात्मनी'ति, प्रपञ्चं प्रकृत्य 'त्वय्यद्वितीये भग-
वन्नयं भ्रम' इति, विकारं प्रकृत्य 'आद्यन्तयोर्यदसतोस्ति तदेव मध्ये' इत्यज्ञानभ्रमास-
च्छब्दाः प्रपञ्चे प्रयुक्तास्तेपि व्याख्याता बोध्याः । तद्विवृत्याहुः—तथा चेत्यादि । अह-
न्ताममतारूप इति । अहन्ताममते रूपयतीत्यहन्ताममतारूपः । अभिमत्यात्मक इत्यर्थः ।
न चैवमिति । न स्वपुत्रादिदर्शनाभावः ॥

एवं संसारप्रपञ्चयोर्भेदमङ्गीकृत्य तदुक्ता व्याप्तिरङ्गीकृता, अतः परं तस्या अप्रयोज-
कत्वं बोधयितुमाहुः—वस्तुत इत्यादि । नन्वेवं सति मिथ्याज्ञानसलिलावसिक्तायामेव
हृदयभूमौ कर्मबीजप्ररोहाद् ब्रह्मज्ञानत्वेनाज्ञानकार्यनिवर्तकत्वेन व्याप्तिर्नाप्रयोजिकेत्यत

हरितोषिणी ।

लर्थः । 'नैवात्मनो न देहस्य संसृतिः सुविविक्तयोः । अविवेकस्तयोर्योसाविह
तस्यैव संसृति'रिति भगवतैकादशस्कन्धे देहात्मभिन्नाविवेकस्यैव संसारत्वकथनात् । प्रप-
ञ्चस्याज्ञानकार्यत्वं नास्तीत्याहुः—भगवत्कार्यत्वादिति । संसारो भिन्नः, प्रपञ्चो भिन्न
इत्यत्र निबन्धसंमतिमाहुः—तथा चेति । प्रपञ्चितमिति । 'संसारस्य लयो मुक्तौ
न प्रपञ्चस्य कर्हिचित्' इत्यादिना प्रपञ्चितमित्यर्थः ॥

वस्तुत इति । तथा च पुण्यपापयोरपि निवृत्त्या न तथा नियम इति भावः । ननु

टिप्पणी ।

* तत्कार्यरूपेति । अविद्याकार्यरूपेत्यर्थः । ब्रह्मणः सर्वकर्तृत्वानुपपत्तिः, तत्कार्यत्वा-
भावात्संसारस्येति न शङ्कनीयम् । अस्याप्यविद्याद्वारा तत्कार्यत्वात् ॥

णी'ति श्रुतिस्मृतिवचनात्पुण्यपापयोरपि निवृत्तिः । एतयोरप्यज्ञानकार्यत्वं पुरस्तादेव निरस्तम् ॥

किञ्च, अविद्याया असत्त्वेनाङ्गीकारात्तन्नाशोऽप्यशक्यनिरूपणः । इतोऽपि ब्रह्मणि तत्सम्बन्धोऽप्यशक्यवचनः, सम्बन्धस्य द्विनिष्ठत्वात्, प्रकृते चासम्भवात् । तथा च कस्य केन कस्य प्रतीतिः स्यात् । विभाजिकाया एवाभावेनैव विभागस्याप्यभावात् । अतः * एवासन्नेव प्रतीयत इत्युच्यते इति चेद्, अहो मूढता !! यत्स्वप्नप्रतीततरणिकिरणतापतस्य तत उत्थितस्य जागरितदशादृष्टमरुमरीचिजलधिवीचिविभ्रमैस्तदुपशमाभिमानेन सुखिताभिमानो मिथ्यावादिनः । असतोऽपि प्रत्यायिका ह्यविद्या, सा चासतीति का प्रत्याययेदिति पूर्वोक्तं श्रुत्वाप्येवं वदन् मूर्खतां नातिवर्तसे । एतेनैव कार्यानुरूपेण कारणेन भाव्य-
सुवर्णसूत्रम् ।

आहुः—एतयोरित्यादि । एतयोः पुण्यपापयोः, अज्ञानकार्यत्वम् अज्ञानपरिणामत्वम्, पुरस्तादेव प्रपञ्चस्य भगवत्कार्यत्वबोधकश्रुतिविचार एव, निरस्तम् । तथा च व्याप्तिप्रयोजिकैवेत्यर्थः ॥

प्रकारान्तरेणापि तथात्वमाहुः—किञ्चेत्यादि । ननु कार्यस्वरूपवलात्तथाङ्गीक्रियते इति चेत्तत्राहुः—एतेनेत्यादि । तत्स्वरूपासत्त्वेन । नन्वेवं सति श्रुत्युक्तस्य तुच्छत्वस्य हरितोषिणी ।

ब्रह्मज्ञानमज्ञानकार्यपुण्यादिनिवर्तकमित्येव व्याप्तिः स्वीक्रियत इत्यत आहुः—एतयोरिति । पुरस्तादिति । प्रपञ्चस्य भगवत्कार्यत्वविचारे एवेत्यर्थः ॥

अज्ञाननाश इत्यपि वक्तुं न शक्यते इत्याहुः—किञ्चेति । असंभवादिति । अविद्याया असत्त्वेन द्विनिष्ठत्वासंभवात् । कस्येति । कस्य पुरुषस्य । केन केन रूपेण । कस्य कस्य पदार्थस्य । विभाजिकाया इति । मायाया इति शेषः । शङ्कते—अत एवेति । उत्तरमाहुः—अहो मूढतेति । स्पष्टम् । एतेनेति । निरस्तमित्यनेनान्वयः ।

गङ्गाधरभट्टी ।

एतयोरपीति । पुण्यपापयोः । पुरस्तात् । प्रपञ्चस्य भगवत्कार्यत्वात् ॥

टिप्पणी ।

* असन्नेव प्रतीयत इति । अविद्याब्रह्मणोः सम्बन्ध इति शेषः ॥

मिति कार्यस्य तुच्छत्वेन तत्कारणं तादृश्यविद्योच्यते इत्यपि निरस्तम् ।
कार्यस्य तु तुच्छत्वातुच्छत्वे पश्चाद्विचारयिष्यामः ॥

संप्रति त्वद्रीत्यैव विचार्यते । कल्पना हि लोकानुसारिणी । तथा च
यत्र मायाविनो नटा मणिमन्त्रादिना आम्रकदम्ब^१तरुकदम्बं दर्शयन्ति,
तत्र तद्दर्शिताम्रादिकमेवासद् दृष्टमिति ज्ञायते, *तत्क्षणमेव तद्दर्श-
नात्, न तु तन्मन्त्रादिसामर्थ्यमपि । तथा सति तद्दर्शनमपि न स्यात् ।
सर्वोऽपि च तथा प्रदर्शयेदविशेषात् । तस्मात्त्वदभिमतविद्यया जग-
त्प्रतीतिर्जीवविभागो वा न युक्तिसह इति न कर्तृत्वनिषेधो ब्रह्मणि
शक्यनिरूपणः ॥

(१६) नन्वास्तां शुद्धमेव ब्रह्म जगत्कारणम्, तेन सहाभेदो जीवस्य कथं
सुवर्णसूत्रम् ।

का गतिरित्यत आहुः—कार्यस्येत्यादि । पश्चादिति । ग्रन्थसमाप्तिदशायाम् ।

इदानीं कुतो न विचार्यत इत्याकाङ्क्षायां तुच्छत्वाङ्गीकारेऽपि त्वन्मतस्य दूषयितुं शक्य-
त्वाच्च विचार्यत इत्याशयेनाहुः—संप्रतीत्यादि । त्वद्रीत्येति । तुच्छत्वाङ्गीकारपूर्वकम् ।
सिद्धमाहुः—तस्मादित्यादि । तस्मादिति । अत्यन्तयुक्तिविरुद्धत्वात् ॥

(१६) एवं तुच्छत्वाङ्गीकारेऽपि जगत्प्रतीत्यादिरूपतत्कार्यासिद्धिं प्रदर्शयानुपाधित्वा-
दिति हेतुः साधितः । तत्र प्रमाणस्याभासतासंपादने महावाक्ये भागत्यागलक्षणामनादृत्य
हरितोषिणी ।

तादृशी तुच्छा । पश्चादिति । अन्ते ।

तद्विचारं विनैव त्वन्मतं खण्ड्यते—

संप्रतीति । लोकानुसारेण कल्पनामाहुः—तथा चेति । तस्मादिति । संसाररू-
पकार्यस्य तुच्छत्वात् । त्वदभिमतेति । तुच्छरूपाविद्येत्यर्थः ॥

(१६) इदानीं मायावादी जीवाभेदे शङ्कते—नन्विति । कथमिति । केन रूपेणे-
गङ्गाधरभट्टी ।

पश्चाद् ग्रन्थसमाप्तौ ॥

(१६) वचनात् एकादशीयात् । अग्रे स्पष्टम् ॥

टिप्पणी ।

* तत्क्षणमिति । दर्शनोत्तरक्षणे । एकस्मिन्नैव क्षणे दर्शनतदभावयोरसंभवात् । वस्तु-
तस्तु कोशोक्ते त्रिंशत्कलात्मके क्षणे द्वयमपि संभवतीति सहस्राक्षो नैकाक्षोऽपि ॥

जीवब्रह्मा-
भेदानुपपत्ति-
प्रदर्शनपुरःसर
उपहितकर्तृ-
त्वविचारः ।

श्रुत्या बोध्यते । परस्परं विरुद्धधर्मत्वादुभयोः, परमा-
र्थतो भिन्नयोरभेदासम्भवश्च । न चौपाधिकत्वेन भेदस्य,
तदपगमे तत्सम्भव इति वाच्यम् । पूर्वोक्तन्यायेनोपाधेरेव
निर्वक्तुमशक्यत्वात् । न च तात्त्विकभेदवतोरपि पाथसो-
र्मिलने सत्यभेदप्रतीतिवत् प्रकृतेऽपि 'नद्यः प्रविष्टा इव ना-
मरूपे' इति वचनाद् ब्रह्मसम्बन्धे सति जीवस्तस्माद् भिन्नतया न प्रती-
यत इत्याशयेनाभेदः श्रुत्या बोध्यत इति वाच्यम् । तयोरनन्त्यावय-
विसावयव्येकजातीयद्रव्यत्वेनोभाभ्यामेकं स्वसजातीयं कार्यमुत्पाद्यत
इति युक्तं तदभेददर्शनम् । प्रकृते तूभयोरपि महत्वे सति निरवयव-
सुवर्णसूत्रम् ।

जीवस्य ब्रह्माभेद उक्तो, जीवरूपं तु नोक्तमिति तमनुपपन्नं मन्वानस्तामादाय श्रुतार्थाप-
त्त्यभिमानेन खोक्तं समर्थयिष्यन् पुनः प्रत्यवतिष्ठते—नन्वास्तामित्यादि । कथमिति ।
किमैक्यरूपेण, किं वा भेदाभावरूपेण, उताविभागरूपेण, अथवा तस्मिन् सत्यभेदप्रती-
तिविषयत्वेन, अथवा तादात्म्यरूपेण, अपि वा अविनाभावरूपेण, उतोपचारेणेति । तत्राद्यं
दूषयन्ति—परस्परमित्यादि । द्वितीयं दूषयन्ति—परमार्थत इत्यादि । तृतीयचतुर्थौ
निराकरोति—न च तात्त्विकेत्यादि । नद्य इति । इदमेकादशस्कन्धे भगवद्वाक्यम् ।
'ता नाविदन्मप्यनुषङ्गबद्धधियः स्वमात्मानमदस्तथेदम् । यथा समाधौ मुन-
योऽब्धितोये नद्यः प्रविष्टा इव नामरूप' इति । अत्र विदन्तीति विभक्तिविपरिणा-
मेन योजना । तयोरिति । पाथसोः । इति युक्तमिति । अविभागादप्रतीतेर्वा हेतोर्यु-
हरितोषिणी ।

त्यर्थः । ननु आत्मत्वरूपैकधर्मेणेत्यत आह—परस्परमिति । ननु भेदाभावरूपेणेत्यत्राह
—परमार्थत इति । उपाधिना भेदस्तदभावे अभेद इत्याशयेन शङ्कते—न चेति ।
खण्डयन्ति—पूर्वोक्तन्यायेनेति । उपाधेरविद्यायास्तुच्छत्वादित्यनेन न्यायेनेत्यर्थः । जल-
दृष्टान्तेन पुनरभेदं शङ्कते—न चेति । इति वचनादिति । श्रीभागवतैकादशस्कन्धी-
यवचनादित्यर्थः । उत्तरयन्ति—तयोरिति । जलयोरित्यर्थः । इति युक्तम् । तदभेददर्श-
नमित्यनेनान्वयः । अनन्त्यावयवि परमाणुरूपं, सावयवि द्व्यणुकादि महद्द्रव्यम् ।
उभाभ्यामिति । मिलित्वेति शेषः । कार्यमिति । महत्परिमाणविशिष्टमेकं जलरूपं
गङ्गाधरभट्टी ।

आविद्यकत्वं प्रपञ्चस्यापीति । अविद्याया इदमाविद्यं तदेवाविद्यकमिति कुत्सिते
कः । आविद्यकमित्येव बहुत्र पाठः । आविद्यिकमिति पाठे 'अध्यात्मादेष्टव्यं' आकृति-

त्वेनारम्भकत्वासंभवाच्च न तथा वक्तुं शक्यम् । 'अविनाशी वाऽरे अय-
मात्मा अनुच्छित्तिधर्मे'ति *श्रुतेर्नाशासंभवाच्च ॥

किञ्च, जीवब्रह्मणोः कः सम्बन्धः ? । न तावत् संयोगः । तयोर्विभु-
त्वेन तदनङ्गीकारात् । न समवायः । अनाश्रितत्वादुभयोः । नापि स्वरू-
पसम्बन्धः । तस्य सार्वदिकत्वेन सर्वदा जीवानुपलब्धिप्रसङ्गात् ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

क्तम् । ननु महत्त्वनिरवयवत्वे नारम्भबाधके, प्रकृतौ परमाणुषु च तदङ्गीकारादित्यत आह
—अविनाशीत्यादि । अनुच्छित्तिधर्मेत्यत्र न विद्यते उच्छित्तिर्येषां ते अनुच्छित्तय-
स्तादृशा धर्मा यस्येत्यर्थो विवक्षितो, न तूच्छित्तिधर्मो यस्यासावुच्छित्तिधर्मा तद्विन्नोऽनु-
च्छित्तिधर्मेति । अविनाशिपदेनैवार्थसिद्ध्याऽस्य वैयर्थ्यापत्तेः । तथा च पाथोमेलेने एक-
तरस्य रूपरसोच्छित्त्या अभेदप्रतीतिसिद्धिः । प्रकृते तु तदभावात्तदभावेनाविभागोऽप्यश-
क्यवचन इत्यर्थः ॥

सम्बन्धस्याशक्यवचनत्वादपि तदनुपपत्तिमाह—किञ्चेत्यादि । विभुनिरवयवयोः
क्रियावयवराहित्याज्जन्यः संयोगो न वक्तुं शक्य इति स्वरूपेण वाच्यः । तथा सति सो-
प्यजः स्यात् । तादृशस्य कुत्राप्यङ्गीकाराभावादित्यर्थः ॥

हरितोषिणी ।

द्रव्यमित्यर्थः । प्रकृत इति । जीवब्रह्मविषय इत्यर्थः । न तथेति । न महत्त्वारम्भकत्व-
मित्यर्थः । ननु निरवयवत्वमारम्भबाधकमतः प्रकृते सावयवत्वमुच्यत इत्यत आह—
अविनाशीति । सावयवत्वे नाशः स्यादत्र तथा नास्तीति भावः । अनुच्छित्तिधर्मेति ।
न विद्यते उच्छित्तिर्येषां ते अनुच्छित्तयः, तादृशा धर्मा यस्य स इत्यर्थः ॥

उभयोः सम्बन्धे सत्यभेदः स्यात् स एव तु न संभवतीत्याह—किञ्चेति । अना-
श्रितत्वादिति । गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोरवयवावयविनोर्जातिव्यक्तयोः सम्बन्धः
समवाय इति यथा द्रव्यत्वस्याश्रितत्वाद्, द्रव्ये तस्य सम्बन्धो युक्तो, जीवब्रह्मणोस्तु
तथात्वं नास्तीति भावः । तस्य । स्वरूपसम्बन्धस्येत्यर्थः । तथा च ब्रह्मजीवस्वरूपस्य
सम्बन्धस्य सर्वदिगवच्छेदेन सत्त्वाद् ब्रह्मानुपलब्धिवज्जीवानुपलब्धिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

गणत्वाद् दैहिकं प्रापञ्चिकमित्यादिवत् । यद्वा 'तदर्हति' 'तदस्य प्रयोजन'मिति ठञ् ।

टिप्पणी ।

* नाशासंभवाच्चेति । नायमारम्भकत्वासंभवे हेतुः, किन्तु जीवस्वरूपनाशेनापि
नाभेदः प्रतिपादयितुं शक्य इत्यत्रेति प्राभञ्जनः ॥

किञ्च, अणुजीवपक्षेऽपि ब्रह्मणो व्यापकत्वात्सकलजीवसम्बन्धस्य सार्वदिकत्वात्कदापि न ते प्रतीताः स्युः । नापि ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरमेव जीवस्य ब्रह्मभावो 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'त्यादिश्रुत्या प्रतिपाद्यत इति ज्ञातृज्ञेयभाव एव सम्बन्धो वाच्यः । पारमार्थिकभेदस्यैतदनपनोद्यत्वात् । अन्यथा देवदत्तविष्णुमित्रयोरप्यभेदापत्तिः ॥

किञ्च, सम्बन्धस्य द्विनिष्ठत्वात्संसारिणमपि जीवं ब्रह्म जानातीति ज्ञातृत्वसम्बन्धस्य तादृशे जीवेऽपि सत्त्वात्तस्याप्यभेदापत्तिः । ब्रह्मनिरूपितमेव तत्तदभेदसाधकमिति चेत्, न, 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' 'अदृश्यं द्रष्टुं' इत्यादिश्रुतिभिस्तस्य ज्ञेयत्वनिषेधात् ॥

अभेदोऽपि जीवब्रह्मणोर्न तादात्म्यरूपः । स हि धर्मधर्मिभावे भवति, तस्यात्रासम्भवात् । पारमार्थिकभेदवतः पारमार्थिकाभेदोऽसं-
सुवर्णसूत्रम् ।

ननु जीवाणुत्वमास्थाय संयोगाङ्गीकारे न किञ्चिद्वाधकमित्यत आह—किञ्च अ-
ण्विति । सम्बन्धसत्वेऽपि तस्याप्रयोजकत्वात्तन्नेत्याह—नापीत्यादि ॥

किञ्चेत्यादि । पञ्चमं दूषयन्ति—अभेदोपीत्यादि । तस्यात्रासम्भवादिति । धर्मत्वं वृत्तिमत्त्वम्, धर्मित्वं च तदाधारत्वम् । तच्च कुण्डलसुवर्णवदत्र वक्तव्यम्, न तु घटपटवत् । प्रकृते त्वनागन्तुकतया भेदस्य पारमार्थिकत्वेन तदसम्भवात्, असङ्गश्रुति-
हरितोषिणी ।

ननु जीवस्याणुत्वं स्वीक्रियते, एवं चोभयोः संयोगसम्बन्ध एवास्तु, इत्यत आह—
किञ्चेति । ते जीवाः न प्रतीताः स्युरित्यन्वयः । ब्रह्माप्रतीतिवज्जीवाप्रतीतिः स्यादित्यर्थः । सम्बन्धान्तरं निषेधति—नापीति । प्रतिपाद्यत इति । ब्रह्मज्ञानजन्यो ब्रह्माभेदः श्रुत्या प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । वाच्य इति । नापीति पूर्वणान्वयः । एतदिति । ब्रह्मज्ञानेत्यर्थः ॥

किञ्चेति । सम्बन्धस्य ज्ञातृज्ञेयभावसम्बन्धस्य । तादृशे संसारिणि । तस्यापि संसारिजीवस्यापि । शङ्कते—ब्रह्मेति । तत् । ज्ञातृत्वम् । तदभेदेति । जीवब्रह्माभेदसाधकमित्यर्थः । ब्रह्मनिरूपितज्ञातृत्वं जीवेऽस्तीति भावः । खण्डयति—यत इति ॥

अभेदसम्बन्धं दूषयति—अभेदोऽपीति । स हीति । तादात्म्यरूपाभेद इत्यर्थः । धर्मधर्मिभाव इति । कनककुण्डलवद्धर्मधर्मिभाव इत्यर्थः । तस्य च । धर्मधर्मिभावस्य
गङ्गाधरभट्टी ।

यद्वा अविद्यैव अविद्यका 'अभाषितपुंस्काच्चे'ति पक्षे इत्वाभावे ततो विकारे 'कोप-
धाच्चे'त्यण् । तैन्तिडीकमिति वत् । शेषेऽपि 'प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण्' ।
चातुरर्थिकोऽपि कोपधादण् । एवमैन्द्रियकत्वादयः साध्याः ॥

म्भावित इत्युक्तम् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाऽनुपपत्तिश्च । एते-
नैव चेतनत्वादिधर्मसारूप्येणौपचारिक एवाभेद उच्यत इत्यपि निर-
स्तम् । न च तद्विकारित्वेन प्रतिज्ञोपपत्तिः । तस्याऽविकारित्वश्रुतेः ।
जीवोऽपि 'न जायते म्रियते वा कदाचि'दित्यादिवाक्यैर्न विकार्यः ।
नापि जीवो ब्रह्मणोऽंशः । तस्य निरवयवत्वात् । 'अंशो नानाव्यपदे-
शा'दिति तत्त्वसूत्रादिकं त्वौपचारिकमंशत्वमाह । मुख्ये बाधकमुक्त-
मेव । तस्माद् ब्रह्मोपाधिरेव जीव इति मन्तव्यम् । अभेदबोधकश्रुत्यनु-
सुवर्णसूत्रम् ।

विरोधेन चासम्भवादित्यर्थः । षष्ठं निराकरोति—एकेत्यादि । अविनाभावलक्षणाभेदा-
ङ्गीकारे ज्ञानस्योभयमहिम्ना भवनाद्येनाश्रुतमित्येकत्वव्याकोपात्प्रतिज्ञानुपपत्तिरित्यर्थः । च-
कारो दृष्टान्तोपरोधसमुच्चायकः । इदं दूषणमविभागपक्षेऽपि तुल्यम् । सप्तमं निराकरोति
—एतेनेत्यादि । प्रतिज्ञानुपपत्तिकथनेन । ननु दृष्टान्तानुरोधात्तद्विकारमङ्गीकृत्य प्रति-
ज्ञोपपादनीयेत्यत आह—न च तदित्यादि । तस्येत्यादि । तस्य ब्रह्मणः । 'निष्कलं
निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् । अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानल'-
मित्यादिश्रुतिषु तथात्वश्रवणादित्यर्थः । तर्ह्यंशं शिभावमाश्रित्य प्रतिज्ञोपपादनीयेत्यत आह
—नापीत्यादि । निरवयवत्वादिति । निष्कलश्रुतेस्तथात्वादित्यर्थः । नन्वेवं सति
व्याससूत्रविरोध इत्यत आह—अंश इत्यादि । तथा च निष्कलश्रुतिविरोधादुपभूतेषु
तेष्वन्यायकल्पना न दुष्टेत्यविरोध इत्यर्थः । एवं सर्वान्प्रकारान् निराकृत्य स्वाभिमतमाह-
तस्मादित्यादि । ब्रह्मोपाधिरिति । ब्रह्मविभाजकोपाधिः । एवं स्वाभिमतं जीवस्वरूपं
हरितोषिणी ।

च । पारमार्थिकेति । अनागन्तुकत्वादिति शेषः । अविनाभावरूपाभेदसम्बन्धं निरा-
करोति—एकेति । 'येनाश्रुतं श्रुतं भवती'ति प्रतिज्ञयोभयं स्वीकार्यं, तस्यानुपपत्ति-
रित्यर्थः । औपचारिकाभेदं निराकरोति—एतेनेति । प्रतिज्ञायाः अनुपपत्तिकथनेन ।
ननु मृत्पिण्डघटवदिति दृष्टान्तेन विकारित्वं स्वीकृत्य प्रतिज्ञोपपादनं क्रियत इत्यत आहुः
—न च तदिति । उत्तरमाह—तस्येति । तस्य । ब्रह्मणः । अविकारित्वश्रुतेः ।
'निष्कल'मित्यादिश्रुतेः । एवं च मृत्पिण्डदृष्टान्तेनाभेद एव बोध्यते, न विकारित्वम् ।
दृष्टान्तस्यैकदेशित्वादिति भावः । शङ्कते—नापीति । निषेधति—तस्येति । ननु अंश
इति व्याससूत्रेणांशत्वमुच्यत इत्यत आहुः—अंश इति । तत्त्वसूत्रादिकमिति । ब्रह्म-
प्रतिपादकव्याससूत्रादिकमित्यर्थः । औपचारिकमिति । गौणमित्यर्थः । एतावता प्रबन्धेन
सर्वकल्पनानादरः कथितः, इदानीं स्वाभिमतमाहुः—तस्मादिति । ब्रह्मोपाधिरेव

रोधात् । न चोक्तन्यायेनाविद्याया उपाधित्वासम्भवाच्चैवं वक्तुं शक्य-
मिति वाच्यम् । श्रौतानुपपत्तेर्बलिष्ठत्वात् । तथा चोपहितस्यैवाभेदा-
सम्भवादभेदसिद्ध्यर्थमुपाधेरपि प्रातीतिकमेव सत्त्वमुररीकार्यम् । पार-
मार्थिकसत्त्वे ज्ञाननाशयत्वासम्भवात् । तथा च, 'यत्र हि द्वैतमिव भ-
वति तदितर इतरं पश्यती'त्यादिना, अविद्यावस्थायामेव द्वैतदर्शनमु-
क्त्वा तदभावदशायां 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्ये'दि-
त्यादिना च तन्निवारयति श्रुतिरित्याविद्यकत्वं प्रपञ्चस्यापि सिद्ध्यतीति,
'यतो वा इमानि' इत्यादिना च ब्रह्मकर्तृकत्वं प्रपञ्चस्य वदतीत्युभय-
सामञ्जस्यनिमित्तमविद्योपहितमेव ब्रह्म जगत्कारणमुच्यताम् । अत
एव 'नान्योतोऽस्ति द्रष्टे'त्यादिश्रुतिरप्युपपद्यत इति ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

साधयित्वाऽर्थापत्त्यैवोपाधेरप्यसत्त्वं साधयति—तथा चोपेत्यादि । एवमेव प्रपञ्चस्याप्य-
सत्त्वं साधयन्नुपहितस्य जगज्जनकत्वमाह—तथा च यत्रेत्यादि ॥

हरितोषिणी ।

जीव इति । ब्रह्मविभाजकोपाधिरेव जीव इत्यर्थः । शङ्कते—न चेति । उत्तरमाह—
श्रौतेति । अन्यथाऽनुपपत्तेर्बलिष्ठत्वादित्यर्थः । अविद्याया अप्यस्वीकारमाह—तथा चेति ।
अनुपपत्तेर्बलिष्ठत्वादेव चेत्यर्थः । अभेदासंभवादिति । अविद्याविशिष्टस्याभेदाभावादि-
त्यर्थः । प्रातीतिकमिति । शुक्तौ रजतप्रतीतिर्यथा, तथोपाधेरपि प्रतीतिरित्यर्थः । एवं
च ज्ञाननाशयोपाधेरसत्त्वेनौपाधिकप्रपञ्चस्याप्यसत्त्वमाह—तथा चेति । ननु प्रपञ्चो
यदि नास्ति, तदा 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इति श्रुत्या प्रपञ्चोत्पादकत्वं
तस्य कथमित्यत आह—यतो वेति । उभयसामञ्जस्येति । कर्तृत्वाकर्तृत्वोभयेत्यर्थः ।
अत्रोपष्टम्भकमाह—अत एवेति । नान्य इति । दर्शनकर्तृत्वमपि तस्यैवेत्युपहितानुपहित-
ब्रह्मणोरेकत्वमिति भावः ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः—

जीवांशत्वो- (१७) श्रुतितस्तत्त्वसूत्रैश्च स्मृतिभ्यश्चांश एव सः ।
पपादनम् । स्वार्थे प्रामाण्यतस्तेषां तेभ्य एवाणुरेव च ॥

भवेदेतदेवम्, यद्याविद्यकं जीवत्वं स्यात् । न त्वेवम्, किन्तु पार-
मार्थिकम् । न चाभेदबोधकश्रुत्यनुपपत्तिः, अंशांशिभावेनैव तदुपपत्तेः ।
ननु निरवयवत्वं बाधकमुक्तमिति चेत्, सत्यमुक्तम् । तत्रैवेदं विचा-
र्यते,—ब्रह्मस्वरूपं च श्रुतिगम्यं लौकिकप्रमाणगम्यं वेति ? तत्र न द्वि-
तीयः । तथाहि—न तावच्चाक्षुषम्, *अरूपिद्रव्यत्वात् । नापि स्पर्श-
सुवर्णसूत्रम् ।

(१७) प्राप्त इति । उपहितस्य कर्तृत्वे प्राप्ते । तन्निराकर्तुं ब्रूम इति प्रतिज्ञाय जीवां-
शत्वे निरवयवत्वस्याबाधकत्वं प्रमाणपुरःसरं वदिष्यन्तस्तादात्म्येन ब्रह्माभेदं च तस्योप-
पादयिष्यन्तः पूर्वं जीवस्वरूपादिकं कारिकायाऽऽहुः—श्रुतित इत्यादि । व्याकुर्वन्ति—
भवेदेतदेवं यद्याविद्यकमिति । एतत् त्वदुक्तं भवेत् उपपद्येत एवं त्वदुक्तप्रकारेण
हरितोषिणी ।

प्राप्त इति । उपहितस्य कर्तृत्वे प्राप्ते इत्यर्थः । ब्रूम इति । तन्निराकर्तुमत्र तात्त्विकं
सिद्धान्तं ब्रूम इत्यर्थः ॥

(१७) तत्रादौ जीवे ब्रह्माभेदमणुत्वं चोपपादयितुं पद्येन जीवस्वरूपं वदन्ति—श्रु-
तित इति । सः जीवः । तेषां श्रुत्यादीनाम् । कारिकार्थमाहुः—भवेदिति । एतत्
त्वदुक्तम् । भवेत् उपपन्नं भवेत्, यद्येवं त्वदुक्त्या आविद्यकं जीवत्वं स्यात्, न त्वेवमि-
त्यन्वयः । तर्हि जीवत्वं कथमित्यत आहुः—किन्त्विति । शङ्कते—न चेति । उत्तर-
माहुः—अंशांशीति । पुनः शङ्कते—नन्विति । उत्तरमाहुः—सत्यमिति । तत्र
बाधके । इदं जीवब्रह्मोभयस्वरूपं विचार्यत इत्यर्थः । तत्र पक्षद्वयमाहुः—ब्रह्मस्वरूप-
मिति । चकाराज्जीवस्वरूपम् । प्रथमपक्षं समर्थयितुं द्वितीयं खण्डयन्ति—तत्रेति दूष-
गङ्गाधरभट्टी ।

(१७) श्रुतित इति । कारिका (विमर्श) (?)

टिप्पणी ।

* अरूपिद्रव्यत्वादिति । यद्यपि सिद्धान्ते अरूपिण आकाशस्य चाक्षुषं स्वीक्रिय ते
तथाऽपि वस्तुसामर्थ्यात्तदेव तथेति न तावता व्याप्तिः संभवति । किंच पञ्चीकरणप्रक्रिय-
याऽऽकाशे रूपवत्त्वमपि संभवतीति न दोषः ॥

नम्, *तद्रहितत्वात् । नापि गन्धादिवद् घ्राणांन्द्रयादिप्रत्यक्षम्, अगु-
णत्वात् । नाप्यनुमानगम्यम् । परिशेषेण ज्ञानप्रयत्नाधारत्वेनात्मसा-
धने आवश्यकत्वाद्वाच्यत्वाच्च तादृक्प्राणसिद्ध्यैवार्थान्तरत्वेन तदसिद्धेः ।

सुवर्णसूत्रम् ।

यद्यविद्योपाधिकमित्यर्थः । परिशेषेणेत्यादि । परिवर्जने, वर्जितस्य शेषः, प्रसक्ते निषेधे
तत्संसर्गरहितः परिशेषस्तेन । निरात्मवादिनां बाह्यानां मते चेतनाया मदशक्तिवत् पुञ्ज-
धर्मत्वम् । यथा केवलैः खदिरचूर्णताम्बूलपर्णपूगैर्न मदः, समुदितैश्च मदस्तथा केवलप-
रमाणूनामचेतनत्वं, विविधपरमाणुपुञ्जस्य चेतनत्वमिति । तत्रान्ये वदन्ति—किं बाह्यः
पुञ्जश्चेतनार्धमा उतान्तरः ? । तत्र बाह्यः पुञ्जः शरीररूप आत्मा; ज्ञानप्रयत्नाधारत्वात् ।
यन्नैवम्, तन्नैवम्, घटादिवदित्यनुमानेन शरीरत्वावच्छिन्नस्य बाह्यपुञ्जस्यात्मत्वसाधने,
अनात्मा; तदनाधारत्वात् । मृतशरीरवदितिप्रत्यनुमानेन हेतोः सत्प्रतिपक्षत्वाच्छरीरादिकं
जीवत्वेन विशेषणीयम् । तत्र जीवत्वं किमित्यपेक्षायामन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राणधारणप्रय-
त्नवत्त्वमेव जीवत्वेनावधारणीयम् । तत्तद्वस्तुधारकत्वं कस्येति जिज्ञासायां, शरीररूपो
बाह्यः पुञ्जो, न तद्धारकः; बाह्यत्वात्, मृतशरीरवत्, इत्यनुमानेन बाह्यस्य तथात्वे
निरस्ते आन्तरस्य पुञ्जस्य तथात्वमान्तरत्वाद्वक्तव्यम् । ततः, आन्तरः पुञ्जो, न तद्वा-

हरितोषिणी ।

णप्रकारमेवाहुः—चाक्षुषमिति । चक्षुर्जन्यं प्रमाणं नेत्यर्थः । तद्रहितत्वात् स्पर्शरहि-
तत्वात् । अनुमानं निराकुर्वन्ति—नापीति । परिशेषादिति । चक्षुरादिसर्वेन्द्रियनाशे-
ऽपि जीवकार्यस्य ज्ञानस्य, प्रयत्नस्य आसोच्छ्वासस्य, तत्कार्यरूपायाः क्षुधायास्तृषायाश्च
सत्त्वेनेन्द्रियादीनां जीवत्वाभावात् परिशेषाज्ज्ञानप्रयत्नादिना आत्मत्वसाधने पदार्थान्तर
आत्मसिद्ध्यपेक्षया लाघवात्प्राणस्यैव सिद्धिर्न त्वात्मनः । तादृशप्राणसिद्ध्यैवार्थान्तर-
त्वेन अर्थान्तरसाधकत्वरूपनिग्रहस्थानत्वेनेत्यर्थः । तदसिद्धेरिति । आत्मासिद्धेरित्यर्थः ।

गङ्गाधरभट्टी ।

अर्थान्तरत्वेनेति । यत्साध्यते ततोऽन्यस्य सिद्धिरर्थान्तरम् । यथात्मसाधने प्राण-
सिद्धिरिति ।

टिप्पणी ।

* तद्रहितत्वादिति । अत्र बुद्धिस्पर्शपरामर्शकत्वं तच्छब्दस्य, 'पटोलपत्रं पित्तत्र'-
मित्यत्रेव ॥

१ सु. पु. न० । २ क. पु. इदं नास्ति । ३ स्यात्मात्वं साधनीयम् । तत्र मृतशरीरादौ तदभा-
वेन हेतोः साध्यसमत्वादित्यधिकः पाठो ड. पुस्तके । ४ ड. पु. तादृशयत्नवत्त्वमिति ।

सुवर्णसूत्रम् ।

रकः; आन्तरत्वात् । मृतपञ्चन्तरपिण्डैवदित्यनेन हेतोः साधारणत्वेऽवगते देहात्मवादो दूषितो भवति । ततः चक्षुरात्मा, प्राणधारकत्वाद्, ज्ञानप्रयत्नाधारत्वाद्वा । यदेवम्, तदेवम् । श्रोत्रादिवत्, इत्येवं प्रत्येकमिन्द्रियेष्व्वात्मत्वसाधने विनिगमनाविरहादन्धादिष्वपि प्राणधारणप्रयत्नदर्शनेनैकैकस्मिन् व्यतिरेकव्यभिचाराच्च, हेतोः स्वरूपासिद्धत्वेनाभासत्वम् । ततस्तत्समुदायस्यात्मत्वसाधनेऽपि यत्र सकलगोलकहीनत्वं तादृशपिण्डेऽपि क्षुत्तृत्कार्यदर्शनात्तद्वारकत्वमन्तःकरणे पर्यवस्यति, न तु समुदाये । गोलकनाशेन तन्नाशात् । नापि त्वगिन्द्रियम्, अंशतस्तस्यापि नाशादिति । तत्र पुनस्तेनानुमानेन तथात्वसाधनेऽपि तत्किमणु, विभु वेति शङ्कायाम् 'ज्ञानादिकं नाणुगुणः, प्रत्यक्षत्वात्, घटरूपादिवत् । यन्नैवम्, तन्नैवम् । परमाणुरूपादिवत्' इत्यनुमानेन ज्ञानादेस्तथात्वे निश्चिते, ततो 'नाडीमनःसंयोगः कर्मजन्यः, यावत्प्रतियोगिसत्त्वेऽपि कादाचित्कत्वात्, स्थाणुपुरुषसंयोगवत् । यन्नैवम्, तन्नैवम् । स्थाण्वाकाशसंयोगवत् । मनो मूर्तं, क्रियावत्त्वात्, वायुवत्' इत्यादिना कारणत्वेन सिद्धस्य मनसो ज्ञानाद्यनाधारत्वे सिद्धे, तेनानात्मत्वसिद्धिः । ततः प्राणोऽवशिष्यते, तस्यात्मभिन्नत्वसाधनं दुर्घटम् । प्राणसत्त्वे जीवसत्त्वस्य, तदसत्त्वे तदभावस्य च दर्शनाज्ज्ञानप्रयत्नाधारत्वस्य तन्नैव पर्यवसानात् । न च सुषुप्तौ ज्ञानाभावेन तस्मिन् ज्ञानाद्यनाधारत्वे निश्चिते 'प्राण आत्मभिन्नः, ज्ञानाद्यनाधारत्वाद्, देहादिवत्' इत्यनुमानेनात्मभेदसिद्धिरिति शङ्क्यम् । आसोच्छ्वासक्रियादर्शनेन तदानीमपि तस्य प्रयत्नवृत्तानिश्चयात् । ज्ञानाभावस्य मनःसंयोगाभावजन्यत्वेन ज्ञानाधारत्वयोग्यताविघटनाभावात् । अतो ज्ञानाद्याधारत्वेनात्मसाधने तदभावस्यादर्शनात्प्राणस्यैवात्मत्वेन सिद्धिर्न तु ततोऽप्यतिरिक्तस्यात्मनः । देहप्राणवियोगस्यैव मृत्युत्वेन जीवदेहे तस्यावश्यकत्वात् । अतिरिक्तात्मानभ्युपगमेन पदार्थलाघवाच्च । तथा सत्यनुमानस्यार्थान्तरसाधकत्वेन हेत्वाभासत्वम् । यदि च योगिनां आसनिरोधेऽपि जीवनज्ञानादिदर्शनात्तदतिरिक्त एवात्मेति विभाव्यते, तदाऽपि निरुद्धवृत्तिकप्राण(स्थितदेह)स्य(तदेहे)सत्त्वान्न तदतिरिक्तात्मसिद्धिः । यदि च निरोधजनकस्य प्राणातिरिक्तत्वं विभाव्यते, तदाऽपि चेतनाधर्मकस्यैव तस्य सिद्धिर्न तूपनिषद्वि-

१ ड. पु. ज्ञानाद्यनाधारत्वादिति ।

२ पिण्डवदिति प्रत्यनुमानेन हेतौ दूषिते इन्द्रियेषु प्रत्येकं, तत्समुदाये वा तथात्वं पूर्वोक्ताऽनुमानेन साधनीयम् । तत्र प्रत्येकं चक्षुराद्यभावेऽप्यन्धादीनां जीवत्वदर्शनाद्धेतोः स्वरूपासिद्धत्वेनाभासत्वम् । एवं सकलगोलकनाशेन सकलबहिरिन्द्रियाभावे निश्चितेऽपि क्षुत्तृत्वासादिकार्यदर्शनाच्छरीरपिण्डस्य जीवत्वनिश्चयात् इन्द्रियसमुदायरूपेऽपि पक्षे हेत्वभावात्स्वरूपासिद्धत्वेनाभासत्वम् । एवं बहिरिन्द्रियेषु तदभावे निश्चिते अन्तःकरणमवशिष्यते. ग. पु. ईदृशः पाठः ।

यथा कथंचित् सिद्धावपि नोपनिषद्विचारितरूपस्य सिद्धिः । तथा च स्वतःसिद्धप्रामाण्यैतद्विरोधेन बाधितत्वादनुमानस्य न तत्साधकत्वम् । नापि शब्दगम्यम् । तस्याप्तोक्तिरूपत्वेन तस्य च यथादृष्टार्थवादित्वे-
नात्मनश्चादृश्यत्वेन तदनुपपत्तेः । अत एव नोपमानगम्यमपि, किन्तु श्रुत्येकसमधिगम्यम् । 'तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'ति श्रुतेः । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति, वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इति स्मृतेश्च । तदर्थश्च

सुवर्णसूत्रम् ।

चारितचिद्रूपस्य सिद्धिः । एतेनाहंविच्छेदप्रयोजकत्वमुक्तप्रायम् । तदेतदुक्तम्—नोपनि-
षद्विचारितरूपस्य सिद्धिरिति । सिद्धमाहुः—तथा चेति । अत एवेति । शब्दप्र-
त्यक्षोपजीवकत्वादेव । एवं जीवस्वरूपस्य लौकिकप्रमाणागम्यत्वेन श्रुत्येकसमधिगम्यत्वं
साधयित्वा ब्रह्मणस्तथात्वमाहुः—तन्त्वेत्यादि । इदं बृहदारण्यके शाकल्यब्राह्मणेऽस्ति ।
अत्र पूर्वं 'स एष नेति नेत्यात्मा अगृह्यो न हि गृह्यत' इत्युक्तम् । तत्र यदि केव-
लेन्द्रियाग्राह्यत्वं विवक्ष्येत, तदा औपनिषदपदमनतिप्रयोजनं स्यादत उपनिषदितरयावत्प्र-
माणावेद्यत्वमास्थेयम् । अतः श्रुत्येकसमधिगम्यमित्यर्थः । तर्हि पूर्वकाण्डवेद्यत्वमपि न

हरितोषिणी ।

यथा कथंचिदिति । योगिभिः प्राणनिरोधे कृते आसोच्छ्वासादिप्रयत्नो न जायते,
परन्तु जीवज्ञानमस्तीति प्राणातिरिक्तमात्मत्वं सिद्ध्यति, तथापि निरुद्धप्राणकस्य योगिदेहे
वर्तमानत्वेन नातिरिच्यते प्राणतः । अथ निरोधोत्पादकस्य प्राणाद्विन्नतोररीक्रियते तदाऽपि
चेतनात्मकस्य तस्य सिद्धिर्न तूपनिषत्प्रतिपाद्यात्मसिद्धिरित्यर्थः । तस्मात्तत्साधकमनुमानं
नास्तीत्याहुः—तथा चेति । स्वतःसिद्धेति । जीवनज्ञानादिरूपस्वतःसिद्धेत्यर्थः ।
शब्दगम्यत्वाभावे हेतुमाहुः—तस्येति । तस्य शब्दस्य । आप्तोक्तिरूपत्वेन आप्तवा-
क्यत्वेन । तत्त्वस्य आप्तत्वस्य । यथेति । आप्तेन तु यथा दृश्यते तथोच्यते, आत्मनस्तु
दर्शनं नास्तीति भावः । 'आप्तो नामानुभवेन वस्तुतत्त्वस्य कार्त्तर्येण निश्चयवान्
रागादिवशादपि नान्यथावादी यः स' इति चरके पतञ्जलिः । तदनुपपत्तेरिति ।
शब्दगम्यत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । अत एवेति । प्रत्यक्षशब्दगम्यत्वाभावादेव । श्रुतिगम्यत्वे
प्रमाणमाहुः—तमिति । औपनिषदम् । उपनिषत्प्रतिपाद्यम् । श्रुतेरिति । बृहदारण्यस्थ-

गङ्गाधरभट्टी ।

यथा कथञ्चिदिति । योगिभिः प्राणनिरोधेऽपि ज्ञानदर्शनाच्चेतनावदात्मसिद्धौ ।
नोपनिषदिति । 'तन्त्वौपनिषदं पुरुष'मिति श्रुतेः ।

न लौकिकरीत्या निर्णेतुं योग्यः, अलौकिकत्वात् । तस्य च लोकविलक्षणत्वात् । किन्तु स्वयमेव वेदव्यासं कृत्वा तन्मीमांसां च प्रतिज्ञापूर्वकं कुर्वतो वेदव्यासस्य सूत्रैः । तस्यैतदर्थभिज्ञत्वात् । तत्र च * जीवब्रह्मसम्बन्धविचारे ब्रह्मणोऽश एव जीव इति निर्णीतम् । 'अंशो नानाव्यपदेशा'दिति । अस्यार्थः—जीवो ब्रह्मणोऽश एव । कुतः ? नानाव्यपदेशाद्, नानाविधो यो व्यपदेशः । कचिद् ब्रह्मत्वेन, कचिदुत्पन्नत्वेन, कचिद्भूतत्वेन, कचिच्चेद्व्यपदेशेन अणुत्वेन च, सुवर्णसूत्रम् ।

स्यादत आहुः—सर्व इत्यादि । किं तेनेत्यत आहुः—तदर्थ इत्यादि । वेदव्यासमिति । वेदविभागम् । तावता जीवस्वरूपस्य कथं श्रौतत्वसिद्धिरित्यत आहुः—तत्र चेत्यादि । कचिद्ब्रह्मत्वेनेत्यादि । 'अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः' 'सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्ति' 'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ' 'विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः' 'क्षरात्मानावीशते देव एकः' 'एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः' 'तद्वज्जीवो नभोपमः' 'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमय' इत्यादिष्वित्यर्थः । भेदेन व्यपदेशः

हरितोषिणी ।

शाकल्यब्राह्मणवाक्यात् । पूर्वकाण्डवेदोऽपि यज्ञप्रतिपादकोऽपि ब्रह्मप्रतिपादक इत्याहुः—सर्व इति । तर्हि कथं ज्ञेय इत्यत आहुः—किन्त्विति । वेदव्यासमिति । वेदविभागमित्यर्थः । सूत्रैरिति । निर्णेतुं योग्य इति पूर्वेणान्वयः । एतावता जीवस्वरूपं तत्रैव सिद्धमित्याहुः—तत्र चेति । व्याससूत्रमाहुः—अंशो नानेति । व्यपदेशादिति । निरूपणात् । नानाव्यपदेशमेवाहुः—कचिदिति । 'अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः' 'सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्ति' 'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ' 'विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः' 'क्षरात्मानावीशते देव एकः' 'एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः' 'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमय' इत्यादिश्रुतिवाक्येषु कचिद्ब्रह्मत्वेनेत्यादिना

गङ्गाधरभट्टी ।

वेदव्यासम् वेदविभागम् ।

टिप्पणी ।

* जीवब्रह्मसम्बन्धविचार इति । 'ब्रह्मसम्बन्धि स्वरूपमुच्यते' इत्येतत्सूत्रभाष्यम् ॥

† यो व्यपदेश इति । तस्मादिति शेषः । कचिद् ब्रह्मत्वेनेत्यादेस्तु निरूपणादित्यभिप्रेतं सम्बन्धः ॥

व्यापकत्वेन च निरूपणादेकस्यैव विरुद्धधर्माश्रयत्वं *ब्रह्मातिरिक्तस्य न सम्भवतीति ब्रह्मांश एव जीव इत्यर्थः । †अथवा, नाना व्यपदेशा-
द्भेदेन व्यपदेशात्तथेत्यर्थः । श्रुतिश्च 'यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चर-
न्त्येवमेवाऽस्मादात्मनः सर्वे प्राणा' इत्युपक्रम्य 'सर्व एवात्मानो व्युच्च-
रन्ती'ति ‡कपूयचरणा रमणीयचरणा' इति च ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

कुत्रेत्याकाङ्क्षायामाहुः—श्रुतिश्चेत्यादि । तथा चात्मान इति बहुत्वस्य, व्युच्चरणस्य, चरण-
भेदस्य च बोधनेन जीवानां परस्परं, ब्रह्मणः सकाशाच्च भेदेन व्यपदेशादंशा इत्यर्थः ।
चरणभेदश्रुतिश्छान्दोग्यस्था ज्ञेया ॥

हरितोषिणी ।

यथासंख्यं निरूपणादित्यर्थः । ननु विरुद्धधर्मेः कथं निरूपणमित्यत आहुः—एकस्यैवेति ।
जीवस्य ब्रह्मणः सकाशात्सुवर्णांशवद्विन्नत्वकथनार्थं पक्षान्तरमाहुः—अथ वेति । भेदेन
व्यपदेशे प्रमाणमाहुः—श्रुतिश्चेति । छान्दोग्यस्थां श्रुतिमप्याहुः—कपूयेति । कपूय-
चरणाः असदाचरणाः पापिनः, रमणीयचरणाः सदाचरणाः पुण्यवन्त इत्यर्थः । एतेन
चरणभेदेन, व्युच्चरणेन, आत्मान इति बहुत्वकथनेन ब्रह्मणः सकाशात्परस्परं च भिन्ना
इति निरूपणेनांशा एवेति बोधितम् ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

कपूयचरणा इति छान्दोग्यम् । तत्र कपूयं पापम् ॥

टिप्पणी ।

* ब्रह्मातिरिक्तस्येति । ब्रह्मातिरिक्तस्य न संभवतीत्यतो ब्रह्मानतिरिक्तत्वमेव सिद्ध्यति
जीवस्य, नांशत्वं, तथापि प्रकारान्तरेणानतिरिक्तत्वमनुपपन्नमिति सिद्ध्यत्येव तदुपपादकमं-
शत्वम् ॥

† अथवेति । भाष्योक्तरीतिरियम् । नानाशब्दस्य भेदरूपोऽर्थः 'विनब्भ्यां नाऽनाब्भौ
न सहे'ति सूत्रानुगुणोऽपि, अनेन पृथग्भावे वर्तमानान्नवः अनाब् प्रत्ययविधानात् । पूर्वत्र
पक्षे नानाविधत्वार्थोऽप्यव्ययानामनेकार्थत्वादुपपन्नः । अत्र पक्षे प्रतिपत्तिसौकर्यमपि ॥

‡ कपूयचरणा इति । अत्र चरणमाचरणम् । टीकोक्ता चरणभेदश्रुतिरपीयमेव ॥

यत्तु जीवस्य ब्रह्मोपाधिकत्वमङ्गीकृत्य विस्फुलिङ्गस्यौष्ण्यमिव चेतनत्वं साधारणो धर्मो जीवेश्वरयोरित्यौपचारिकमंशत्वं व्याख्याय नानाव्यपदेशदर्शनं श्रुतौ 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गाः' 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयती'त्यादेः । तत्तूपेक्ष्यं विद्वद्भिः । पूर्वापरविरोधात् । तथाहि—न हि तन्मतीयजीवस्याभासत्वेन प्रतिबिम्बत्वेन वाऽलीकस्य नियमनमतस्तस्मिन् स्थितिर्वा ज्ञानैकघनस्य परमात्मनः सम्भवति । न वा विस्फुलिङ्गौष्ण्यदृष्टान्तेन चेतनत्वं साधारणं धर्ममादायौपचारिकमंशत्वमपि व्याख्यातुं शक्यम् । तत एवांशत्वावगमप्रकारस्तु श्रुत्यैव 'यथाग्नेः क्षुद्रा' इत्यादिनोक्तः ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

नन्वभेदश्रुतेर्बलिष्ठत्वान्निरवयवत्वस्य च बाधकत्वादुक्तसूत्रेऽप्यंशत्वमौपचारिकमेवाद्विद्यत इति, न भवदुक्तरीत्या निर्णय इत्याशङ्कायां तद्व्याख्यानदोषं वक्तुं तदाहुः—यत्त्वित्यादि । ब्रह्मोपाधिकत्वमिति । स्वार्थे कः । इत्यादेरिति पञ्चमी । वस्तुतस्तु प्रथमान्त एव पाठ इति प्रतिभाति । तस्मिन् स्थितिरिति । आत्मनि स्थितिः । तत एवेति । अलीकत्वादेव । नन्वेवं सति घटाकाशवदविद्यावच्छिन्नं चैतन्यमेव जीवोऽस्तु, तथा सत्यंशत्वमौपचारिकमेव भविष्यतीत्यत आहुः—अंशत्वेत्यादि ॥

हरितोषिणी ।

ननु सूत्रेऽशत्वमौपचारिकं वक्तव्यम्, अभेदश्रुतेर्बलिष्ठत्वादित्येतन्मतमाहुः—यत्त्विति । इत्यादेरिति । श्रुतौ 'यथाग्ने'रित्यादिवाक्यात् । नानाव्यपदेशदर्शनमिति पूर्वेणान्वयः । खण्डयन्ति—तत्तूपेक्ष्यमिति । विद्वद्भिरुपेक्ष्यमित्यन्वयः । विरोधमेवाहुः—तथा हीत्यादिना । तस्मिन् स्थितिरिति । तस्मिन् अलीके आत्मनि । ज्ञानैकघनस्येति । न हि संभवतीत्यन्वयः । दूषणान्तरमप्याहुः—न वेति । व्याख्यातुं शक्यमित्यप्रेणान्वयः । अत्र हेतुमाहुः—तत एवेति । अलीकत्वहेतोरवेत्यर्थः । ननु अंशत्वमौपचारिकमेव जीवस्याविद्यावच्छिन्नचैतन्यरूपत्वाद्घटाकाशवदित्यत आहुः—अंशत्वेति ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

तत्तु । मतखण्डने । तत एवेति । अलीकत्वादेव ॥

(१८) इदमत्र ज्ञेयम्,—ब्रह्मणो निरंशत्वं सांशत्वं वा न लोकसिद्धं, येन तदनुरोधेन किञ्चिद्वक्तुं शक्यम्, किन्तु वेदैकसमधिग-
 निरवयवत्व-
 स्यांशत्वावा-
 धकतां प्रदर्श्य
 तादात्म्येन
 जीवब्रह्माभे-
 दोपपादनम् ।
 म्यम् । एवं सति यथैव स निरूपयति, तथैव तदिति मन्त-
 व्यम् । अत एव 'नैषा तर्केण मतिरापनेया,' 'अलौकिकास्तु
 ये भावा न तांस्तर्केण योजये'दित्यादिका श्रुतिलौकिकयु-
 क्त्यैतद्वाधनं निषेधति । अन्यथा सर्वत्र लौकिकयुक्त्यनुसा-
 रिण्येवार्थे श्रुतेस्तात्पर्यवत्त्वेन 'नैषा तर्केणेत्यादिश्रुतिर्व्यर्था विरुद्धार्था
 च स्यात् । लोकेऽपि यत्र वस्तुस्वभाव एव कार्यहेतुर्न तत्र युक्तिसम्भा-
 वना । यथा अयः—कान्तसन्निधौ लोहपरिभ्रमणम् । न च तत्र मणि-
 निष्ठा देवताऽऽकर्षिकेति वाच्यम् । तस्या अपि लोहस्यैवाकर्षणे हेत्वपे-
 सुवर्णसूत्रम् ।

(१८) ननु 'घटसंवृतमाकाशं लीयमाने घटे यथा । घटो लीयेत, नाकाशं,
 तद्वज्जीवो नभोपम' इति विन्दुस्तोकोपनिषदि श्रवणादुपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मैव जीवः ।
 व्युच्चरणश्रुतिस्तु बृहदारण्यके सुप्तं पुरुषमुपक्रम्य प्रथ्यत इति स्वाप्नानां सुषुप्त्यनन्तरं व्युच्च-
 रणं वदिष्यति । यदि च 'य एष आकाशस्तस्मिञ्छेत' इति व्यवहितमाकाशशब्द-
 वाच्यं ब्रह्मैव पूर्वमुक्तमिति तत एवोर्णनाभिदृष्टान्तेन व्युच्चरणमङ्गीक्रियते, तदाऽपि काण्व-
 पाठे आत्मनामनुक्त्वादेतदपि मनःपरतया कथंचिन्नेयम् । ब्रह्मणो निरवयवत्वस्यांशत्व-
 वाधकस्योक्तत्वादित्याशङ्क्यामाहुः—इदमत्रेत्यादि । योजयेदिति । प्रसाधयेत् । एत-
 द्वाधनम् । श्रुत्युक्तार्थवाधनम् । तथा च वैदिकयुक्त्या यदेव संसिद्धं तदेव ग्राह्यमिति
 भावः । अन्यथेति । यदि लौकिकयुक्तिरप्यभिप्रेता श्रुतेः स्यात् । लौकिकयुक्तेः शिथि-
 लत्वाय तस्या लोकेऽपि कुण्ठतामाहुः—लोकेऽपीत्यादि । भूतानां जीवानामिति ।
 हरितोषिणी ।

(१८) ननु ब्रह्मोपनिषदि 'घटसंवृतमाकाशं लीयमाने घटे यथा । घटो लीयेत
 नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपम' इति श्रवणादुपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मैव जीवशब्दवाच्यम्;
 एवं च ब्रह्मणो निरवयवत्वादंशत्वं नैव संभवतीत्यत आहुः—इदमत्रेति । तदनुरोधेन
 लौकिकयुक्त्यनुरोधेन । तदिति । ब्रह्मेत्यर्थः । लौकिकयुक्त्यप्रसरे प्रमाणमाहुः—अत
 एवेति । एतद्वाधनम् श्रुत्युक्तार्थवाधनम् । अन्यथेति । निषेधानङ्गीकारे । किञ्च
 लौकिकी युक्तिलोकेऽपि कचिन्न प्रसरतीति मणिस्वभावे पर्यवसानं यथा तथा ब्रह्मण्यपी-

क्षयां देवतास्वभावस्यैव तथात्वेन वक्तव्यत्वादावश्यकत्वात्लाघवाच्च
मणिस्वभावस्यैव तत्त्वेन वक्तुमुचितत्वात् । तथात्रापि श्रुतिबलाद् व-
स्त्वेव तादृशमिति मन्तव्यम्, न युक्तिरपेक्षणीया । तथा च सैव 'नि-
ष्कलं निष्क्रिय'मित्यादिना सांशत्वं निराकृत्य 'यथाऽग्ने'रित्यादिना
जीवस्य ब्रह्मांशत्वमप्याह । व्यासोऽप्यत एवेममेवार्थं दृढीकर्तुं हेत्वन्त-
राप्याह—'मन्त्रवर्णा'दिति 'अपि च स्मर्यत' इति च । मन्त्रवर्णश्च,—
'पादोऽस्य विश्वा भूतानी'ति भूतानां जीवानां पादत्वेनांशत्वमेवाह ।
स्मृतिश्च—'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन' इति जीवस्य ब्रह्मां-
शत्वमेवाह । अत एवाभेदश्रुतिरुपपद्यते । न हि विस्फुलिङ्गो नाग्निः ।
एवं जीवोऽपि ब्रह्मांशत्वाद् ब्रह्मैव ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

'अहिंसन् सर्वभूतानि' 'न हिंस्यात्सर्वभूतानी'त्यादिप्रयोगात् । पादत्वेनेति । पादो
भागोऽंश इत्येषां पर्यायत्वदर्शनात् । तथा चैतद्विरोधादवच्छिन्नवादो नाङ्गीकर्तुं शक्यत
इति सा श्रुतिर्नान्यथा नेतुं शक्या । तेन नभोपम इति लयाभाव एव दृष्टान्तो, न त्वनं-
शत्वेऽपि, पूर्वमन्त्रे जलचन्द्रदृष्टान्ताच्चेत्यर्थः । न चैतावता प्रतिबिम्बवादे भ्रमितव्यमित्याश-
येनाहुः—अत एवेत्यादि । अंशत्वेन तादात्म्यादेव । अभेदश्रुतिः 'उपद्रष्टानुमन्तैष
आत्मा सिंहश्चिद्रूप' इत्याद्या, उपपद्यते 'भेदसहिष्णुरभेदस्तादात्म्य'मिति तादात्म्यलक्ष-
णादुपपद्यत इत्यर्थः । एवं पूर्वप्रश्नद्वयोत्तरत्वेन प्रकारः, सम्बन्धश्चोक्तः ॥

हरितोषिणी ।

त्याहुः—लोकेऽपीति । देवतास्वभावस्येति । लोहाकर्षकस्वभावस्य । तथात्वेन ।
लोहाकर्षकत्वेन । देवतैका स्वीकर्तव्या, तस्याः पुनरेकः स्वभावः स्वीकर्तव्यस्तदपेक्षया
लाघवादाहुः—आवश्यकत्वादिति । तत्त्वेन लोहाकर्षकत्वेन । श्रुतिबलमेवाहुः—तथा
चेति । सैव श्रुतिरेव । आहृत्यग्रेणान्वयः । व्यासोऽपीति । ब्रह्मांशत्वमेवाहृत्यग्रेतनेना-
न्वयः । मन्त्रवर्णादित्यस्य सूत्रस्यार्थमाहुः—मन्त्रवर्णश्चेति । पादोऽस्येति । अंशे भागे
पादप्रयोगात् पादः अंश इत्यर्थः । स्मृतिबलमाहुः—स्मृतिश्चेति । ननु बिम्बप्रतिबिम्ब-
वाद एवास्तु, नेत्याहुः—अत एवेति । मूले कचिदित एवेति पाठः । अंशत्वेन तादा-
त्म्यादेव न प्रतिबिम्बेनेत्यर्थः । उपपद्यत इति । 'उपद्रष्टानुमन्तैष आत्मा सिंहश्चि-
द्रूप' इत्याद्या 'भेदसहिष्णुरभेदस्तादात्म्य'मिति तादात्म्यलक्षणादुपपद्यत इत्यर्थः । भेदसहि-
ताभेदमेवोपपादयन्ति—न हीति । मध्वरामानुजशैवभास्कराचार्याणां मतं, माध्वैकदेशिव-
नमालिदासमतं सुवर्णसूत्रे स्पष्टमुक्तं, तत्रैवावगन्तव्यमिति विस्तरभयाद्विरम्यते ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

अत्र तादात्म्यमनङ्गीकुर्वतां तात्त्विकभेदवादिनां रामानुजमाध्वनैयायिकादीनां नाना मतानि । तत्र माध्वा हि—‘ज्ञोऽत एवे’ति सूत्रे ‘नित्यो नित्यानां’ ‘सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्ती’ति श्रुत्योर्विरोधे ज्ञः जीवः, अत एव परमेश्वरादेवोत्पद्यते, शब्दादेव । ‘ते वा एते चिदात्मानः अविनष्टाः परं ज्योतिर्निर्विशन्त्यविनष्टा एवोत्पद्यन्ते न विनश्यन्ति कदाचने’ति काषायणश्रुतिमुक्त्वा ‘उत्पद्यन्ते चिदात्मानो नित्या- नित्याः परात्मनः । उपाध्यपेक्षया तेषामुत्पत्तिरिति गीयत’ इति व्योमसंहितास्मृ- तिमाहुः । ततः ‘तद्गुणसारत्वा’दिति सूत्रे जीवस्य ब्रह्माभेदमाशङ्क्य ब्रह्मगुणसारत्वाद्व- ह्नव्यपदेशं वदन्तो यथा ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्मे’त्यत्र परमात्मनो जगद्व्यपदेशो गौण्या, तथा जीवे ब्रह्मव्यपदेशोऽपीत्युक्त्वा, अभेदवादिना गौण्या अमुख्यत्वे दर्शिते सार्वज्ञ्यादि- गुणवता ब्रह्मणा सहाभेदोऽज्ञानादिमतो न युक्त इत्यनुपपत्त्या गौणीमाद्रियन्ते । ‘यथो- दकं शुद्धे शुद्धमाक्षिप्तं तादृगेव भवति, एवं मुनेर्विज्ञानत आत्मा भवति गौत- मे’ति कठवल्लीश्रुतौ जीवस्य ब्रह्मणि प्रवेशे सत्यभेदप्रतीतिविषयत्वमात्रबोधनात् । नह्युदक- योस्तदानीं वास्तवाऽभेदः । गुरुत्वाधिक्याभावप्रसङ्गात् । अतो गौण एवाभेद इति । ‘तत्त्वमसी’त्यत्राप्यकारप्रश्लेष इति चाहुः । एवं च तन्मते अंशा द्विधा, अभिन्नाः, करचरणादि- वत् । मित्राः, पुत्रादिवत् । तत्राद्या मत्स्याद्यवताराः । द्वितीया जीवा इति । वनमालि- दासस्तु—तद्विन्नत्वे सति तत्सदृशत्वमंशत्वम् । यथा चन्द्रमण्डलाच्छतांशो गुरुमण्डल- मिति मित्रांशस्वरूपमाह । तेन राश्येकदेशबोधकं सादृश्याल्पत्वबोधनार्थत्वादौपचारिकं वांशपदमिति फलति । व्युच्चरन्तीति पदोक्तोत्पत्तिरप्युपचारादिति तूक्तमेवेति ॥

रामानुजाचार्यास्तु—‘नात्मा श्रुते’रित्यस्मिन् सूत्रे ‘यतः प्रसूता जगतः प्रसूती तोयेन जीवान् व्यससर्ज भूम्याम्’ ‘प्रजापतिः प्रजा असृजत’ ‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्त’ इत्यादिषु सचेतनस्य जगत उत्पत्तिश्रावणाच्च जीवोऽप्युत्पद्यत इति पूर्वपक्षे, आत्मा जीवो नोत्पद्यते ‘न जायते म्रियते वा विपश्चित्’ ‘ज्ञाज्ञौ द्वाव- जा’वित्यादिषु तन्निषेधश्रुतेर्नोत्पद्यते, ‘नित्यो नित्याना’मित्यादिभिर्नित्यत्वं च तस्येत्यतो- ऽपीति व्याख्याय, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्त्यर्थं भोग्यभोक्तृनियन्तृणां विविक्त- स्वभावत्वेऽपि भोग्यस्य स्वरूपान्यथाभावरूपो विकारो, भोक्तुस्तु धर्मात्मकज्ञानसङ्कोच- विकासरूपः । भोग्यभोक्तारौ च नियन्तुः शरीरतया विशेषणत्वेन सिद्धौ सौबलादिवा- क्येषु । अतः सर्वदा आत्माऽऽकारमेव ब्रह्म । तत्कदाचित्स्वस्माद्विभक्तव्यपदेशानर्हातिसू- द्धमद्रशापन्नचिद्विद्वस्तुशरीरं तिष्ठति, तदा कारणावस्थम् । यदि च विभक्तनामरूपस्थूल-

सुवर्णसूत्रम् ।

चिदचिद्वस्तुशरीरं तिष्ठति, तदा कार्यावस्थम् । तत्राचिदंशस्य कारणावस्थायां शब्दादिवि-
हीनत्वेऽपि यदा भोग्यत्वाय कार्यावस्था तदा शब्दादिमत्तया स्वरूपान्यथाभावः, चिदंशस्य
त्वहमा विशेषफलभोक्तृत्वाय तदनु रूपज्ञानविकासरूपो धर्मान्यथाभावः, उभयप्रकारवि-
शिष्टे नियंत्रंशे तु तत्तदवस्थान्तद्विशिष्टतारूपोऽन्यथाभावो भवतीत्यङ्गीकृत्यावस्थान्तराप्ति-
रूपविकारस्य प्रकारद्वये प्रकारिणि च, कारणावस्थायां विभक्तव्यपदेशानर्हत्वेनैकरूपत्वा-
देकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञां मृदादिदृष्टान्तञ्चोपपादयन्ति । जीवस्य ज्ञानविकास-
ङ्कोचहेतुभूतदेहसंयोगवियोगाभ्यामुत्पत्तिमरणबोधकश्रुतिमचिदंशवज्जीवस्य स्वरूपान्यथाभा-
वाभावेन जीवे तन्निषेधादिश्रुतिं, ब्रह्मण्युभयविधानिष्टविकाराभावात् 'स वा एष महा-
नज आत्मा अजरोऽमरोऽमृतो ब्रह्म' 'नित्यो नित्याना'मित्यादिपरविषयश्रुतिं, प्राक्
सृष्टेर्नामरूपविभागाभावादेकत्वावधारणश्रुतिं, सृष्ट्यनन्तरं तद्विभागान्नानात्वं चोपपाद्य,
अनाद्यविद्योपाधिकजीवत्ववादिमते ब्रह्मण एव स्वयं मोहः, पारमार्थिकोपाधिकजीवत्व-
वादिमते ब्रह्मस्वरूपस्यैव बन्धः, सन्मात्रं ब्रह्मैव सर्वाकारेण परणमतीति वादिमते नियंत्रं-
शस्य भोक्तृत्वाभावेऽपि तस्य सर्वज्ञत्वाङ्गोक्तारं स्वस्मादभिन्नमनुसंधातीति तेन रूपेण तस्यै-
वेष्टानिष्टफलभोग इति दोषानुक्त्वा, अस्माकं त्वपुरुषार्था अन्यथाभावाश्च शरीरगता एव,
न तु ब्रह्मणीति ब्रह्म सर्वदा निरस्तनिखिलदोषमपरिमितोदारमेवेति स्वमतगुणमाहुः ।
'प्रकाशादिवन्नैवं पर' इति सूत्रे वस्त्वेकदेशत्वमंशत्वमित्युक्त्वा विशेषणांशो विशेष्यांश
इति विवेचकानां व्यवहाराच्छरीरभूतजीवस्य शरीरिभूतब्रह्मांशत्वमङ्गीचक्रुः । व्युच्चरण-
श्रुतिं तु नोदाजहुः ॥

शैवस्तु—विशिष्टाद्वैतवादमेवाङ्गीकृत्य 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्व-
रम् । तस्यावयवभूतेन व्याप्तं सर्वमिदं जग'दिति श्वेताश्वतरश्रुतिं 'आत्मा तस्या-
ष्टमी मूर्ति'रिति स्मृतिं चोदाहृत्य ब्रह्मावयवत्वेन विशिष्टांशत्वं जीवस्याह । व्युच्चरणश्रुते-
र्नामरूपसमुन्मेषमर्थं चाह ॥

भास्कराचार्यास्तु—वियदादिसृष्टिप्रकरणे जीवस्योत्पत्तेरनुक्तत्वात् 'जीवापेतं चेदं धि-
यते, न जीवो म्रियते' 'अजो नित्यः शाश्वतोयं पुराणः' 'अविनाशी वा अरे-
ऽथमात्मे'त्यादीनां भूयसीनां श्रुतीनामन्यथाकर्तुमशक्यत्वाच्चोपाधिकृतभेदाभिप्रायेण
विस्फुलिङ्गश्रुतिर्विपरिणया, सुषुप्तिप्रकरणत्वेन सृष्ट्यभिप्रायाभावाच्चेत्यङ्गीकृत्य जीवस्याणुत्वं
संसारदशायां लिङ्गशरीराभिप्रायेण, मनसो लिङ्गस्याणुत्वात्, वस्तुतस्तु व्यापक इति
चाङ्गीकृत्य जीवस्यांशत्वमुपाध्यवच्छिन्नत्वेनाङ्गीकृतवन्तः । तथा च ब्रह्मणो निरवयवत्वेऽपि

(१९) तर्ह्यसार्वज्ञ्यानुपपत्तिः ? । न हि विस्फुलिङ्गो न दाहकः प्रका-
सुवर्णसूत्रम् ।

‘यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा’ इति श्रुतौ दृष्टान्तप्रणयनेन यथाऽवकाशस्य पार्थिवाधिष्ठा-
नावच्छिन्नं कर्णच्छिद्रं, यथा च वायोः पञ्चवृत्तिः प्राणः, यथा च मनसः कामादयो
वृत्तयस्तथायमपि पराद्विन्नाभिन्नस्वरूपः । तस्याभिन्नस्वरूपं स्वाभाविकं, भिन्नरूपमौपाधि-
कम् । भिन्नाभिन्नस्वरूपे च ‘सोन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य’ इति भेदव्यपदेशो
‘ब्रह्मे दाशा ब्रह्मे कितवा’ इत्यभेदव्यपदेशश्च मानमित्याहुः ॥

विज्ञानेन्द्रमिक्षुस्तु—जीवानां नित्यभिन्नत्वं, व्यापकत्वं चाङ्गीकृत्याविभागलक्षणाभेदं
चाङ्गीकृत्य, सजातीयत्वे सत्यविभागप्रतियोगित्वमंशत्वम्, तदनुयोगित्वं चांशित्वम् । येन
च रूपेण यत्रांशता विवक्ष्यते, तेनैव रूपेण तत्र साजात्यं ग्राह्यम् । यथाऽऽत्मांशलक्षणे आ-
त्मत्वेन, सदंशादिलक्षणे सत्त्वादिरूपेणेत्यतो नातिप्रसङ्गः । यद्वा द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्य-
जात्या साजात्यं ग्राह्यम् । विभागश्च लक्षणान्यत्वम् । (अभिव्यक्त) अभिव्यक्तिधर्मभेद
इति यावत् । अथवा संयोगविशेष एवाविभागः, स्वरूपसम्बन्धविशेषो वा । आधेयत्वा-
दिवत् । जलस्य दुग्धे लवणस्य समुद्रे अविभागव्यवहारस्यापलपितुमशक्यत्वात् । ‘न तु
द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्त’मिति ‘सति संपद्य न विदुः, सति संपद्यामह’ इत्यादि-
श्रुत्या ‘प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ लीयते परमात्मनी’त्यादिस्मृत्या च जीवस्यापि ब्रह्मण्य-
विभागकथनात् । लीड् श्लेषणे, पदगतावित्याद्यनुशासनेभ्यश्च लयसम्पत्त्यप्ययादिशब्दाना-
मविभागार्थकत्वात् । एवं सति यथा शरीरस्य केशादिरंशो, राशेश्चैकदेशः, पितुश्च पुत्र इति
दृष्टान्तत्रयमुक्त्वा सर्वे च जीवाः पितरि पुत्रचेतना इव चिन्मात्रे ब्रह्मणि नित्यसर्वावभा-
सके विषयभासनरूपं स्वरूपलक्षणं विहाय प्रलये लक्षणानन्यत्वं गच्छन्ति, सर्गकाले च
तदिच्छया तत एव लब्धचैतन्यफलोपधाना आविर्भवन्ति, पितुरिव पुत्राः । अतो जीवा
ब्रह्मांशा भवन्ति । ‘आत्मा वै जायते पुत्र’ इति श्रुत्या पुत्रे पितुरविभागलक्षणाभेदवज्जी-
वेऽपि ब्रह्मणोऽविभागलक्षणाभेदस्य ‘बहुस्यां प्रजायेये’त्यादिश्रुत्या सिद्धेरिति । अतो जीवा
ब्रह्मांशा मुख्या एव भवन्तीति समन्वयसूत्रे साधयित्वा वियदादिपादे व्युत्पादयामास ॥

(१९) तत्र वास्तवभेदवादिनः प्रत्यवतिष्ठन्ते—तर्हीत्यादिना । यदि सर्वज्ञेन ब्रह्मणा
हरितोषिणी ।

(१९) भेदवादिनामाशङ्कामाहुः—तर्हीति । जीवोऽयं ब्रह्माभिन्नः स्यात्तर्हि सर्वज्ञः
स्यात्तथा तु नास्तीत्यनुपपत्तिः । समाधानमाहुः—न हीति । भास्कराचार्यमते भेदाभेद-

गङ्गाधरभट्टी ।

(१९) अत्र माध्वानां शङ्का—तर्ह्यसार्वज्ञेत्यादि ॥

अमाद्यनु-
पपत्त्या जीव-
ब्रह्माभेदख-
ण्डनम्, श्रुति-
सूत्रादिवलेन
तन्मण्डनं च ।

शको वा । अल्पप्रकाशवदल्पज्ञत्वोपपत्तावपि भ्रमस्तु नोप-
पद्यते जातु । न च देहसम्बन्धकृतमनीशत्वादीति वाच्यम् ।
तस्यापि जीवभावोत्तरकालीनत्वात् । तस्मादीश्वराद्भिन्न
एवानीशत्वादिधर्मविशिष्टो नित्यबद्ध एवेश्वरप्रसादजज्ञा-
नतो मुक्तो भवतीति नांशो भवितुमर्हतीति । श्रुतिश्च प्रल-
यसमये भगवदुदरान्तःस्थानां जीवानां पुनः सर्गसमये ततो निर्ग-
मनप्रकारमेवमोह विस्फुलिङ्गदृष्टान्तेन । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टे'त्यादिश्रु-
तिरपि जीवादि सर्वपदार्थविषयकदर्शनादिमत्त्वं सर्वदाऽन्यस्मिन्निषेधति,
न तु परिच्छिन्नदर्शनादिकमपि । यथा, 'पार्थ एव धनुर्धर' इत्यत्र, न हि
पार्थादन्यो न धनुर्धरः, किन्तु यथा स तथा नान्य इति, तथेहापीति
चेद् ? ।

सुवर्णसूत्रम् ।

सह जीवस्याभेदः करादिवत्तदा असार्वज्ञ्यानुपपत्तिः । यदि भिन्नाभिन्नभास्करमतरीत्या
तदा दूषणान्तरमाहुः—अल्पेत्यादि । श्रुतिश्चेति । मुण्डकबृहदारण्यकस्था प्रभवव्युत्प-
रणश्रुतिः । श्रुत्यन्तरविरोधं परिहरति—नान्योऽत इत्यादि । इति चेदिति । इति हेतो-
र्भिन्नांशत्वं वा अंशत्वोपचार एवेति चेदित्यर्थः ॥

हरितोषिणी ।

स्तत्र जीवब्रह्मणोरभिन्नं स्वाभाविकं रूपं, भिन्नमौपाधिकमिति तत्र दूषणान्तरमाहुः—
अल्पेत्यादि । जीवस्य विस्फुलिङ्गप्रकाशवदल्पज्ञत्वोपपत्तौ सत्यां जातु कदाचिदपि भ्रमा-
त्मकोऽयं जीव इति नोपपद्यत इत्यर्थः । शङ्कते—न चेति । उत्तरमाहुः—तस्यापीति ।
शरीरस्यापीत्यर्थः । उपसंहरन्ति—तस्मादिति । मुक्तो भवतीति । इति अनन्तरं (मुक्त्यन-
न्तरं) अंशो भवितुं नार्हतीत्यर्थः । 'न स पुनरावर्तते' इति श्रुतेरिति भावः । अत्रार्थे प्रमाण-
माहुः—श्रुतिश्चेति । बृहदारण्यस्थेति शेषः । जीवे परिच्छिन्नदर्शनसत्त्वेन 'नान्योऽस्ती'ति
श्रुतिविरोधः । मन्मते भेदस्यौपचारिकत्वाददर्शनपदस्य ज्ञानमात्रवाचकत्वाज्जीवे यत्किञ्चि-
ज्ज्ञानसत्त्वेऽपि न विरोध इत्यत आहुः—नान्योऽतोऽस्तीति । जीवादि सर्वविषयक-
दर्शनं दर्शनपदार्थः स च जीवे नास्तीति भावः । तथेति । यथा ईश्वरस्तथा जीवः स-
र्वज्ञो नास्तीति भावः । इति चेदिति । इति हेतोर्विभिन्नांशत्वमौपचारिकांशत्वं वेति चे-
दित्यर्थः ॥

बाढमेवमङ्गीकुर्मो यदि वेदार्थतामरसतरणेर्भगवतो वादरायणस्य सूत्रैः सप्रमाणनिदर्शनैः 'अंशो नानाव्यपदेशाद्' इत्यादिभिस्त्वदुक्तं न विरुद्ध्येत । न चैवम् । किञ्च, विस्फुलिङ्गदृष्टान्तेन यद्यात्मनामेवोत्पत्तिं वदेत् तदा त्वदुक्तप्रकार उपपद्येतापि । न चैवम् ; किन्तु सर्वेषां प्राणानां, लोकानां, देवानां, भूतानामपि तथैव सृष्टिसुक्त्वा 'सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्ती'त्यवदत् । न च त्वं प्राणादीनां नित्यत्वं तथा सृष्टिं वा मनुषे, येन तत्प्रक्रमपठितानामात्मनां तथात्वमवादीः । न चात्मनां निर्गमनप्रकारमेवाह, प्राणादीनामेवोत्पत्तिमाहेत्यपि वक्तुं शक्यम् । वाक्यभेदप्रसङ्गाद्, विनिगमकाभावाच्च । यद्यपि 'यथाग्ने'रिति श्रुत्यैव जीवस्यांशत्वं तदभावो वा न निश्चेतुं शक्यः । चिन्तामणिकल्पतरुकामधेन्वादिभ्य इवापि ब्रह्मणः सकाशात् प्राणायुत्पत्तेः सम्भवात् । तथापि सू-
सुवर्णसूत्रम् ।

तत्रोत्तरं वदन्तस्तेषामपि व्यासाभिमतविरुद्धार्थवादित्वं बोधयन्ति—बाढमित्यादि । न चैवमित्यादि । तथा च यद्येवमभिप्रेयात् तदाऽऽशपदं मित्रपदेन विशिष्यादन्यथेत्यादि च न वदेत्, तत्सदृशत्वादिति वा वदेत् । सूत्रोपदर्शितायां श्रुतौ चावयवत्वबोधकः पादशब्दो न स्यात् । स्मृतौ च ममेति पदं राश्यभिमानबोधकतामानं भगवति जीवतुल्यतामापादयेत्, एवं नेत्यर्थः । उक्तश्रुतिविरोधं दर्शयन्ति—किञ्चेत्यादि । विनिगमकाभावादिति । त्यक्ते प्रायपाठे तथात्वाद्वैपरीत्यमपि सुवचमिति तथेत्यर्थः । पूर्वोक्तं दृढीकर्तुं श्रुतेः साधारणत्वमाशङ्क्य पूर्वोक्तोपगमे बीजमाहुः—यद्यपीत्यादि । आदिभ्य हरितोषिणी ।

उत्तरमाहुः—बाढमित्यादि । 'अंशो नाना व्यपदेशा'दित्यादिसूत्रविरोधो न स्याच्चेद्बाढमङ्गीकुर्म इत्यर्थः । समाधानान्तरमाहुः—किञ्चेति । वदेदिति । श्रुतिरिति शेषः । न चेति । न हीत्यर्थः । तथा सृष्टिमिति । निर्गमनरूपमित्यर्थः । तथात्वमिति । नित्यत्वमित्यर्थः । तथा च प्राणादीनां नोच्यते चेत्, केवलमात्मन एव कथं वक्तव्यमिति भावः । न चेति । वक्तुं शक्यमित्यनेनान्वयः । वाक्येऽपि निर्गमननित्यत्वरूपविधेयभेदाद्वाक्यभेद इत्यर्थः । विनिगमकेति । क्रमेणैकविधेयाभावे प्राणानां नित्यत्वमात्मनामुत्पत्तिमिति विपरीतमपि स्यादित्यर्थः । श्रुत्यांशत्वनिश्चयो न जायत इत्याशङ्कते—यद्यपीति । कामधेन्वादिभ्य इति । आदिपदाद् योगिनां संग्रहः । संभवादिति । तथा
गङ्गाधरभट्टी ।

कामधेन्वादिभ्य इति । अत्रादिना योगिनः ॥

त्रैस्तदुपदर्शितश्रुतिस्मृतिभ्यश्चांशत्वमेवावगम्यते । न चैवं सार्वज्ञ्यानु-
पपत्त्यादिदूषणग्रासः, सर्वज्ञत्वादिधर्माणां भगवदिच्छयैव तिरोभूत-
त्वात् । यतः सूत्रकारोऽपीमामेवाशङ्कामपाकर्तुमेवमेव जगाद—‘परा-
भिध्यानात् तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्यया’विति । अस्य जीवस्यै-
श्वर्यादि तिरोहितम्, तत्र हेतुः—पराभिध्यानात्, परस्य भगवतोऽ-
भितो ध्यानं स्वस्य जीवस्य (च) सर्वतो भोगेच्छा तस्माद्धेतोः । ऐश्वर्या-
दिसद्भावे वैचित्र्याभावाद् भोगो न भविष्यतीति जीवे तिरोभावं कृ-
तवान् स्वधर्माणाम् । तत एव तिरोभावाद् बन्धो भगवद्धर्मविपरीतध-
र्मवत्त्वं चेत्यर्थः । ऐश्वर्यतिरोभावाद्दीनत्वं पराधीनत्वं च । वीर्यतिरोभा-
वात् सर्वदुःखसहनम् । यशस्तिरोभावात् सर्वहीनत्वम् । श्रीतिरोभा-
वाज्ज्ञानादिसर्वापद्विषयत्वम् । ज्ञानतिरोभावाद्देहाद्यहम्बुद्धिः, सर्वविप-
रीतज्ञानमपस्मारसहितस्येव । वैराग्यतिरोभावाद् विषयासक्तिः । आ-
नन्दांशस्तु पूर्वमेव तिरोहितो येन जीवभावः । अत एव ‘नेतरोऽनुप-
पत्तेः’ ‘भेदव्यपदेशाच्च’ इत्यादिना जीवस्यानन्दमयत्वं न्यषेधत् सूत्र-
कारः ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

इत्यादिपदेन योगिनः संगृह्यन्ते । कथं तर्हि पूर्वोक्तदूषणोद्धार इत्यत आहुः—न चे-
त्यादि । एवमेव जगादेति । भगवदिच्छामेव हेतुत्वेन जगादेत्यर्थः । जीवस्य सर्वतो
भोगेच्छेति । जीवं सर्वप्रकारेण भोक्तुमिच्छा । दीनत्वमिति । अनौजस्वम् । एवमत्रा-
ज्ञत्वादीनामागन्तुकत्वप्रतिपादनेन परस्परविरुद्धधर्मत्वस्याभेदबाधकत्वं परिहृतम् । जीव-
भावस्यागन्तुकत्वकथनेन तात्त्विको भेदो वारितः ॥

हरितोषिणी ।

चिन्तामण्यादेः सकाशादुत्पन्नानां तदंशत्वं नास्ति यथा, तथा ब्रह्मणः प्रादुर्भूतानां ब्रह्मां-
शत्वं नास्तीति भावः । समाधानमाहुः—तथापीति । शङ्कते—न चेति । उत्तरमाहुः
—सर्वज्ञत्वेति । एवं जगादेति । भगवदिच्छयैव धर्माणां तिरोभावं जगादेत्यर्थः ।
सूत्रमाहुः—परेति । सूत्रार्थमाहुः—अस्येति । अग्रे स्पष्टम् । जीवस्य सर्वतो भोगे-
च्छेति । जीवं सर्वप्रकारेण भोक्तुमिच्छेत्यर्थः ॥

(२०) ननु कारणसाम्ये कथमेकेषां जडत्वमेकेषां चेतनत्वं, जीवे ज्ञानस्यापि तिरोहितत्वेन अल्पज्ञत्वमपि कथमिति चेद्, अत्राहुराचार्याः—सच्चिदानन्दरूपे ब्रह्मण्यस्त्यंशत्रयं स्वरूपभूतम् । ‘सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म’ इति श्रुतेः । ‘यः सर्वज्ञ’ इति श्रुतेर्धर्मरूपमपि ज्ञानमस्तीति मन्तव्यम् । भगवानिति नामव्युत्पत्त्या च । तत्र स्वरूपात्मकेन सदंशेन जडोद्गमः पूर्वमुक्तः । पश्चाच्चिदंशात्तादृशादेव जीवानां तद्रूपाणामेवोद्गम उक्तः । अतो जडेषु सन्मात्रकार्यत्वाच्चित्तिरोभावः । जीवे च चित्कार्यत्वेन चिद्रूपत्वात्सत्त्वेन चोपलभ्यमानत्वादानन्दांशतिरोभाव एव । एतयोः सच्चितोरपि तिरोभावे स्वरूपहानिरेव स्यात् । तिरोहितं तु धर्मरूपं भगवद्वद्व्यव्यं ज्ञानम् । अतः सर्वमनवद्यम् । अत्र नियामिका भगवदिच्छैवेति ज्ञेयम् । एतयोर्भेदाभेदविचारमग्रे वक्ष्यामः ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

(२०) जीवभावादेरागन्तुकत्वं व्युत्पादयितुं चोदयति—नन्वित्यादि । अत्र प्राचां मतं प्रदर्श्य समादधते—अत्राहुरित्यादि । आचार्या इति । प्राञ्च आचार्याः । पूर्वमुक्त इति । ‘यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा’ इत्यत्र प्राणादिव्युत्तरणकथनेनोक्त इत्यर्थः । इदं यथा तथा द्वितीयस्कन्धसुबोधिण्यां सृष्टिप्रक्रियाकथने व्युत्पादितम् । इदं च ‘अवस्थितेरिति काशकृत्स्न’ इति सूत्रात्सिद्ध्यति । एतयोरित्यादि । एतयोर्जीवजडयोर्भेदाभेदविचारं तौ ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नाविति विचारमग्रे वक्ष्यामः लीलानित्यतावादे समाप्तौ वक्ष्यामः ॥

हरितोषिणी ।

(२०) शङ्कते—नन्विति । समाधानमाहुः—अत्राहुरिति । आचार्याः । प्राञ्च इति शेषः । सर्वज्ञ इति । सर्वविषयकज्ञानवानित्यर्थः । व्युत्पत्त्या भगं ज्ञानं यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या । पूर्वमुक्त इति । यथाऽग्नेरित्यादिना प्राणादीनामुद्गमोक्त्या । इदं च द्वितीयस्कन्धसुबोधिण्यां सृष्टिनिरूपणे उक्तम् । वेदान्तसूत्रे ‘अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः’ इत्यत्र स्पष्टमुक्तम् । एतयोः स्वरूपात्मकधर्मात्मकज्ञानयोः । अग्रे लीलानित्यताविचारे समाप्तौ ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

(२०) आचार्या इति । प्राञ्च आचार्याः । पूर्वमुक्त इति । ‘यथाऽग्नेः क्षुद्रा’ इत्यनेन । एतयोरिति । जडजीवयोर्ब्रह्मणः सकाशाद्भेदाभेदविचारम् ॥

(२१) ननु ब्रह्मस्वरूपाणामेव जीवानां सहजगुणांस्तिरोहितान् विधाय मिथ्याज्ञानादिदोषयुक्तत्वकरणे तूपस्थितहानिरकृताभ्यागमश्च प्रसज्येतेति चेद्; न । एतयोर्जीवकृतावेव, जीव एव च दूषणत्वात् । तत्रापि लोकेऽप्यस्वतन्त्रजीवकृतावेव । दृश्यते हि लोकेऽपि राज्ञां स्वतन्त्राणां स्वविहारार्थं प्राचीनविचित्रभवनप्राकारगोपुरादिभङ्गकरणेन तत्रैवाजिरोद्यानादिकरणम् । निजसेवकेष्वपि कदाचित् स्थितस्याप्यैश्वर्यादेर्हरणम्, पुनर्दानं च सेवया संतोषे । किंपुनः सकललोकनियामकस्य सकलजगत्कारणकारणस्य भगवतः स्वदासजीवस्यान्यथाकरणे शङ्का नाम ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

(२१) एवमंशत्वेन तादात्म्यमङ्गीकृत्यैव पराभिधानसूत्रव्याख्याने सर्व एव प्रत्यवतिष्ठन्ते—नन्वित्यादि । उपस्थितहानिरत्र नित्यसिद्धस्य धर्मस्य निवृत्तिर्न तु कृतनाशः, अकृताभ्यागमोऽकृतकर्मसम्बन्धफलावाप्तिः, एतदुभयं भगवदिच्छया जीवे आपाद्यमानं तत्प्रयोजके ब्रह्मणि दूषणत्वेन प्रसज्येतेत्यर्थः । एवमाशङ्किते दूषणविषयं निर्द्धारयन्तः समादधते—नेत्यादि । अयमर्थः—किमेतयोः कृतिविषयदूषकत्वेन दूषणत्वम्, उत कृतिदूषकत्वेन, अथवा कर्तृदूषकत्वेनेति । तत्र नाद्यः, चौरादिलुण्ठितसज्जनादावपि दुष्टत्वापत्तेः । द्वितीयतृतीयौ चेत्, तदापि न तयोर्ब्रह्मणि दूषणत्वमित्याहुः—एतयोरित्यादि । तत्रापीति । जीवदूषकत्वेऽपि । लोकेऽपीति । अपिशब्दाद्वेदे । किमत्र मानमित्याकाङ्क्षायां पूर्वं लोकप्रसिद्धेस्तथात्वमाहुः—दृश्यत इत्यादि । हिर्हेतौ । एतयोर्भङ्गकरणयोर्जडविषयत्वेन दृष्टान्तवैषम्यादत्राकृताभ्यागमाभावाच्च द्वितीयमाहुः—निजेत्यादि । सेवयेति । कृतप्राप्त्यनपेक्षसेवया । दार्ष्टान्तिके योजयितुं कैमुतिकेनाहुः—किमित्यादि । सकलजगत्कारणकारणस्येति । सकलजगत्कारणं प्रकृतिपुरुषौ, ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा वा, अव्याकृतं वा, तयोस्तेषां तस्य च कारणस्य ॥

हरितोषिणी ।

(२१) शङ्कते—नन्विति । उपस्थितहानिरिति । सिद्धधर्मस्य निवृत्तिर्न तु कृतनाश इत्यर्थः । अकृतेति । अकृतस्य कर्मणः फलावाप्तिः । प्रसज्येतेति । तत्प्रयोजकत्वेन ब्रह्मणि दूषणं प्रसज्येतेत्यर्थः । समाधानमाहुः—एतयोरिति । दूषणयोरित्यर्थः । जीवकृतौ जीवसम्बन्धकृतौ । तत्रापीति । जीवे दूषकत्वेऽपीत्यर्थः । लोकेऽपीति । अपिना वेदस्यापि परिग्रहः । पूर्वं लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयन्ति—दृश्यते हीति । जडे उक्ता चेतनेष्वेताहुः—निजेति । सेवयेति । निरपेक्षसेवयेत्यर्थः । कैमुतिकन्यायेनाहुः—किंपुनरिति । सकलेति । सकलजगत्कारणं पितामहस्तस्यापि कारणमित्यर्थः ॥

१ ग. सु. 'ब्रह्मरूपाणा'मिति । २ क. पु. : 'जीव' इति नास्ति । ३ सु. पु. 'स एव' इति पाठः । ४ सु. पु. ते. पाठः ।

किञ्चैवं सर्गस्थितिसंहारेष्वपि भगवत एव कर्तृत्वात् स्थितं संहृत्य पुनस्तथाकरणेऽपीमौ दोषौ प्रसज्येताम् । तथा सति जगतो नित्यत्वप्रसङ्गः, असम्भव एव वा स्यात् । यतो भगवान् स्वयमेव 'ये चैव सात्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये । मत्त एवेति तान् विद्धि, न त्वहं तेषु ते मयि । त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् । मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्यय'मिति मायामोहेन स्वाज्ञानमुक्त्वा *स्वेच्छयैव च माया मोहयतीति निरूपणार्थं स्वाधीनत्वं मायायाः 'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माये'ति निरूपितवान् । अतोऽपि भगवदिच्छाधीनतैव बन्धस्यापि । एवं सति यस्मिंश्चैव यादृशीच्छा तदनुरूपा एवाविद्यादिशक्तयः सत्त्वादिभेदेन तं व्याप्नुवन्तीति महदैश्वर्यं भगवतः । अत एव 'महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः । भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्यय'मिति भगवतोक्तम् । 'भवन्ति भावा भूतानां सुवर्णसूत्रम् ।

वेदे तथात्वमाहुः—किञ्चेत्यादि । तथा सतीति । तद्विद्या कर्तृत्वेऽनादृते सति । तथा चाद्ये मीमांसकमतापत्तिर्द्वितीये प्रत्यक्षविरोध इति तथा । वक्तुमशक्यत्वात्तयोर्न भगवत्कृतौ भगवति च दूषणत्वमित्यर्थः । एवं विपर्ययस्य भगवदिच्छाऽधीनत्वं व्युत्पाद्य बन्धस्याप्याहुः—यत इत्यादि । अतोऽपीति । अपिना 'श्रिया पुष्टे' त्यादिनोक्तं समाधानं स्मारितम् । सिद्धमाहुः—एवं सतीत्यादि । भगवत इति । भगवत्सम्बन्धेव, न त्वविद्यासंसर्गकृतमित्यर्थः । उक्तार्थोपष्टम्भाय भगवद्वाक्यसम्प्रतिमाहुः—अत एवेत्यादि । अविद्यायास्तदधीनत्वादुपस्थितहान्यादेरत्रादूषणत्वाच्च यथायथं भगवता वाक्यान्युक्तानीहरितोषिणी ।

कृतहानिरकृताभ्यागमश्चेत्यनयोर्दोषत्वमेव नास्तीत्याहुः—किञ्चेति । तथा सतीति । दोषभीत्या जगतः सर्गस्थितिसंहाराकर्तृत्वे सति । एवं च संहाराभावे नित्यत्वे मीमांसकमतप्रवेशः, सर्गाभावेऽसंभव एव स्यात् । जन्यभावस्यैव प्रत्यक्षत्वनियमात् । अनेन मोक्षस्य भगवदिच्छाधीनत्वमुक्तं, बन्धस्यापि भगवदिच्छाधीनत्वमाहुः—यत इति । स्वयमेवेति । निरूपितवानित्यनेनान्वयः । भगवदिति । तथा चाविद्याकृतं किमपि नास्तीति

टिप्पणी ।

* स्वेच्छयैव चेति । स्वशब्दार्थो यतो भगवानिति पूर्वमुक्तो भगवान्न माया । चैत्राधलोकितां स्वपुत्रं मैत्रः पश्यतीत्यत्र मैत्रइव तात्पर्यस्य तत्रैव सत्त्वात् ॥

मत्त एव पृथग्विधाः' 'मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं चे'त्यपि । अपरं च, स्व-
यौक्तिकेऽर्थे त्विदं दूषणमुद्गाढ्यं स्याद्, येन तथैव कल्प्येत, न तु श्रुति-
सिद्धे । राजाऽऽज्ञायाः पर्यनुयोगानर्हत्वात् । 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति
तं, यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषति । एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं,
यमधो निनीषती'ति श्रुतिरपीममेवार्थमाह यमवोचाम । 'य आत्मनि
तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयती'ति च । अत एव 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टे'-
त्यादिरपि संगच्छते । अन्यस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वाभावात् । अत एव, सूत्र-
कारोऽपि जीवस्य कर्तृत्वं निरूप्य, तत्स्वत एवेश्वराद्वेत्याशङ्क्य 'परात्तु
तच्छ्रुते'रिति सिद्धान्तमुक्तवान् । अतोऽकृताभ्यागमो जीवे न दोषाय,
सर्वथा परतन्त्रत्वात् ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

त्यर्थः । नन्वभेदपक्षे दूषणस्यादूषणत्वं कल्पनीयम्, भेदपक्षे तु जीवकर्माधीनं तदिति
तत्संसर्ग इति स एव युक्त इत्यतः कल्पनाभावमाहुः—अपरं चेत्यादि । पर्यनुयोगान-
र्हत्वादिति । परिवर्जने । अनुयोगः प्रश्नः । वर्जनार्थकः प्रश्नः पर्यनुयोगः । आक्षेप इति
यावत् । तदयोग्यत्वादित्यर्थः । श्रुतिसिद्धत्वं दर्शयन्ति—एष हीत्यादि । यमिति । सर्वस्य
भगवदिच्छाधीनतया तयोरदूषणत्वरूपम् । इति चेति । इयमपि श्रुतिर्नियमनेन भगवत
एव जीवप्रेरकत्वं बोधयन्ती मदुक्तमुपोद्वलयतीत्यर्थः । अत एव । जीवस्यानीशत्वासर्व-
ज्ञत्वादीनामीश्वराधीनत्वादेव । उक्तदार्ढ्यायात्र सूत्रकारसम्मतिमाहुः—अत एव सूत्रे-
त्यादि । निरूप्येति । 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वा'दित्यधिकरणे निरूप्य । न दोषायेति । सन्नपि
श्रुतिसिद्धत्वात् सिद्धान्तिनो दोषाय नेत्यर्थः । तथा चैवमुपपत्तौ मतान्तरीयरीत्यांऽश-
त्वकल्पनं श्रुतिसूत्रादिषूपचारकल्पनमद्वैतश्रुतीनामभेदभावनापरत्वकल्पनं च न युक्त-
मित्यर्थः ॥

हरितोषिणी ।

भावः । अत्रार्थे सम्मतिमाहुः—अत एवेति । भगवता उक्तमित्यनेनान्वयः । इत्यपीति ।
भगवतोक्तमिति पूर्वणान्वयः । अत्र काचित्कल्पनापि न कर्तव्येत्याहुः—अपरञ्चेति ।
पर्यनुयोग इति । आक्षेपायोग्यत्वादित्यर्थः । ननु श्रुतिसिद्धत्वं कथमित्यत आहुः—
एष हीति । यमवोचामेति । यमर्थमहमुक्तवान् तमेवार्थमाहेत्यर्थः । एवं च सर्वकर्मका-
रयितृत्वं सर्वजीवसंयमनकर्तृत्वं च भगवत एवेति भावः । अत्र व्याससूत्रसम्मतिमाहुः
—अत एवेति । जीवे स्वातन्त्र्याभावादेवेत्यर्थः । निरूप्येति । 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वा'-
दित्यधिकरण इति शेषः । अत इति । अतः कारणात् । अकृताभ्यागमदोषः जीवे
सत्त्वेऽपि सिद्धान्ते न दोषाय, श्रुतिसिद्धत्वादित्यर्थः ॥

(२२) ये त्विमां शङ्कां परिहर्तुं पूर्वं जीवकृतधर्माधर्मसापेक्ष एवेश्वरः कारयति । अन्यथा 'स्वर्गकामो यजेत' 'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इत्यादिविधिप्रतिषेधानर्थक्यं स्यात् । ईश्वरस्यैव प्रवर्तकस्य निवर्तकस्य च सत्त्वात् । अतो विधिनिषेधाभ्यामेव प्रवर्तमानं निवर्तमानं चेश्वरः प्रवर्तयति निवर्तयति च । कस्य चिद्विहिते प्रवृत्तिः, कस्य चिन्न, कस्य चिन्निषिद्धान्निवृत्तिः, कस्य चिन्नेत्यत्रापि पूर्वपूर्वतादृक्कर्मैव निमित्तम् । प्रवाहस्यानादित्वात् । अतो नाकृताभ्यागमो जीव इति वदन्ति । तेषामनीश्वरवाद-सुवर्णसूत्रम् ।

(२२) अत्र *पूर्वमीमांसकमतं दूषणायोपक्षिपन्ति—ये त्वित्यादि । प्रवर्तयतीत्यादि । विध्यादिसहकारी भवतीत्यर्थः । तादृक्कर्मैति । स्वदृष्टदुरदृष्टजनकं कर्म । अतो नेति । तादृशप्रवृत्त्यप्रवृत्त्यादीनां कृतफलरूपत्वात् । तथा च दोषः स्वरूपत एव नास्तीत्यर्थः । तदूषयन्ति—तेषामित्यादि । विध्यादिसापेक्षमीश्वरमङ्गीकृत्याऽकृताभ्यागममनुपगच्छतां हरितोषिणी ।

(२२) अत्र पूर्वमीमांसकाः प्रत्यवतिष्ठन्ते—येत्विति । प्रवर्तयतीति । विधिनिषेधयोः सहकारीत्यर्थः । न तु मुख्यं कारणत्वमीश्वरस्येति भावः । ननु सर्वेषामेव विहिते निषिद्धे वा प्रवृत्तिः स्यादत आहुः—कस्य चिदिति । तादृगिति । स्वदृष्टदुरदृष्टजनकीभूतं कर्मैत्यर्थः । अत इति । एवं चोपस्थितहान्यादितः प्रवृत्तिः कर्मफलमेवेति न दोष इति भावः । तथा च स्वरूपत एवायं दोषो नास्तीति भावः । खण्डयन्ति—तेषामिति । अनीश्वरेति । तेषां मते केवलं कर्मण एव सुखदुःखादिजनकत्वं स्वीकर्तव्यम्, अतिरि-गङ्गाधरभट्टी ।

(२२) अत्र पूर्वमीमांसकास्तदनुयायिनो वेदान्तिनश्चोपन्यस्यन्ते—ये त्वित्यादिना ।

टिप्पणी ।

* पूर्वमीमांसकमतमिति । पूर्वमीमांसकानां पार्थसारथिमिश्रप्रभृतीनां मतमित्यर्थः । तदन्यैरीश्वरानङ्गीकारात्तेषां मतेन 'धर्माधर्मसापेक्ष ईश्वरः कारयती'ति वक्तुमशक्यत्वात् ॥ किंच जैमिनेरपि नेश्वरोऽनभिमत इति वक्तुं शक्यम् । 'अन्यार्थं तु जैमिनिः' 'संपत्तेरिति जैमिनिः' 'परं जैमिनिर्मुख्यत्वा'दित्यादिब्रह्मसूत्रैः परमास्तिकत्वावगमात् । भारते हयशिर—उपाख्यानादिषु जैमिनये व्यासेन परमात्मतत्त्वोपदेशाच्च । तदानींतनजनाधिका-रमनुसृत्य कर्मप्राधान्यबोधनायेश्वरस्य व्यक्तमनुक्तेः । केवलमपूर्वशब्देनैव तद्बोधनात् । अतो ये सूत्रविचारीतार ईश्वरं नाभ्युपायस्त इदमाशयापरिज्ञानादेव । अत्र विस्तरः सेश्वरमीमांसाश्रुतप्रकाशिकादितो वेद्यः ॥

एवापद्यते । न च कर्मणो जडत्वेन फलसमर्पकत्वासम्भवात् तत्समर्पकत्वेनेश्वरसिद्धिः । अन्यथाऽनुपपत्त्या कल्प्यमानस्य तादृशस्यैव कर्मणः कल्पयितुं शक्यत्वात् ॥

ननु 'कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः' इति तत्त्वसूत्रात् तथोच्यते इति चेद्, न । तदर्थानवबोधात् । तथा हि—पूर्वोक्तन्यायेन 'परात्तु तच्छ्रुते'रिति पूर्वसूत्रेणेश्वरादेव कर्तृत्वे निरूपिते प्रवर्तकत्वेन निवर्तकत्वेन चाभिमतविधिनिषेधे वैयर्थ्यमापतितम् । तत्र न हीश्वरः साक्षात् कश्चन प्रवर्तयति निवर्तयति वा, अतस्तद्वारैव तथा करोतीति तु समाधानं न संगच्छते । सर्वस्यैव सन्मार्गवर्तित्वापातात् ।

सुवर्णसूत्रम् ।

कर्मसापेक्षेश्वरकल्पनापेक्षया ईश्वरानपेक्षकर्मकल्पनस्य लघुत्वात्तथेत्यर्थः । नन्वजागलस्तनवदीश्वरो नास्माभिरिष्यते, किन्तु कर्मोपजीव्योङ्गीक्रियत इत्यदोष इत्यत आहुः—न चेत्यादि । तथा चैवमपि गौरवतादवस्थ्यात्कल्पनाऽप्रयोजिकेत्यर्थः ॥

अत्रैकदेशिन ईश्वरे जीवकृतिसापेक्षतामनुमन्यमानाः पूर्वोक्तस्य काल्पनिकत्वं निरस्यन्ति—नन्वित्यादि । तथा च मीमांसकोक्तः परिहारो नाप्रामाणिक इति न तत्र दोष इत्यर्थः । तन्निरसितुं प्रमाणस्य तं प्रत्याभासत्वबोधनाय तदर्थं वदिष्यन्तस्तदुक्तं निषेधन्ति—नेत्यादि । पूर्वोक्तन्यायेनेति । दृश्यते हीत्यादिना श्रुत्यादिप्रमाणोपन्यासपूर्वकमुपपादितेन भगवतः स्वतन्त्रकर्तृत्वरूपेण । एतस्य निरूपित इत्यनेन सम्बन्धः । कल्पनं हरितोषिणी ।

केश्वरकल्पनायां गौरवादनीश्वरवाद इत्यर्थः । नन्वजागलस्तनायमाने ईश्वरस्वीकारे प्रयोजनाभावेऽपि किञ्चित्कार्यार्थं स्वीक्रियत इति शङ्कते—न चेति । उत्तरमाहुः—अन्यथेति । पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्त इत्यत्र रात्रिभोजनवदीश्वरस्तु सुखदुःखादि न ददाति, जीवैस्त्वनुभूयत इति तादृशकर्मण एव कल्पनमित्यर्थः ॥

व्याससूत्रार्थमन्यथामन्यमानो मीमांसकैकदेशी शङ्कते—नन्विति । तथोच्यत इति । स्वस्वकर्मफलसमर्पक ईश्वर उच्यत इत्यर्थः । उत्तरमाहुः—नेति । तदर्थेति । कृतप्रयत्नेति व्याससूत्रार्थाज्ञानादित्यर्थः । स्वयं सूत्रार्थं वक्तुं प्रथमं सूत्रावतरणिकामाहुः—तथा हीत्यादिना इति चेत्तत्राहेत्यन्तेन । पूर्वोक्तन्यायेनेति । दृश्यते हीत्यादिना उपपादितेन भगवतः स्वतन्त्रकर्तृत्वरूपेण न्यायेनेत्यर्थः । एतस्य निरूपिते इत्यनेनान्वयः । तेन किं जातमित्यत आहुः—प्रवर्तकत्वेनेति । विधिनिषेधवैयर्थ्यरूपपूर्वपक्षे इदं समाधानं न भवतीत्याहुः—तत्रेति । न संगच्छत इत्यनेनान्वयः । तद्वारैवेति । विधिनिषेध-

गङ्गाधरभट्टी ।

तद्वारैव तथेति । श्रुतिद्वारैव प्रवर्तयति ॥

तथा च विधिनिषेधसत्वेऽप्यप्रवृत्त्यनिवृत्त्योः सत्वेन तदुपपत्त्यर्थं पूर्वकर्म-
कल्पनं त्वनुपपन्नम् । प्रवाहस्यानादित्वेन पूर्वपूर्वकर्मणैव प्रवृत्तिनिवृत्त्यु-
पपत्तौ विधिनिषेधवैयर्थ्यापातात् । एवं च सति प्रामाणिकत्वाभावेना-
न्धपरम्परापत्तिर्यागादिकरणस्य धर्मत्वहानिश्च । फलोद्देशाभावेन च त-
ज्जनकत्वनिर्वाहकापूर्वकल्पने प्रयोजनाभावेनैतस्य च कर्मणो नष्टत्वेना-
ग्रिमकर्मप्रवृत्तिनिमित्तमपि निरूपयितुमशक्यम् । एतत्समाधानाय
प्रवर्तकत्वं विध्यादेरेव, ततो जानतामप्यप्रवृत्तिनिवृत्ती तु विचित्रेश्वरे-
सुवर्णसूत्रम् ।

त्वित्यत्र तुः अप्यर्थः । कल्पनस्यानुपपन्नत्वे हेतुचतुष्टयमाहुः—प्रवाहस्येत्यादि, अशक्य-
मित्यन्तम् । वैयर्थ्यापातः फलानुपहितत्वाज्ज्ञेयः । एवं च सतीति । अनादित्वेन कर्मण
एव तदुपपादकत्वे सति । हानिश्चेति चकारेणाधर्मस्याधर्मत्वहानिः समुच्चीयते । फलोद्दे-
शाभावेनेति । कालान्तरे फलजननाय कर्मव्यापारत्वेनापूर्वकल्पने प्रयोजिका हि तृतीया
श्रुतिः, सा च तदा प्रयोजयेद्यदा विध्यादेः सर्वथा प्रवृत्तिजनकत्वेन सार्थकत्वं स्यात्,
तदभावात्साप्यप्रयोजिकेति तथेत्यर्थः । तथा यागादेः पिशाचभिक्षाकल्पत्वापत्तिरिति ।
एवं कर्मणोऽप्रवृत्त्यनिवृत्त्युपपादकत्वं दूषयित्वा विध्यादिसहकारित्वमीश्वरस्य दूषयन्ति—

हरितोषिणी ।

द्वारैवेत्यर्थः । कुतो न संगच्छत इत्यत आहुः—सर्वस्यैवेति । ईश्वरस्तु पापिनं दण्डय-
तीति तस्य सत्कर्मणि प्रवर्तकत्वेन सर्वेषां सन्मार्गवर्तित्वं स्यात्, तथा तु नास्तीति भावः ।
तदुपपत्त्यर्थं किञ्चित्कल्पनीयं, तदपि न सं भवतीत्याहुः—तथा चेति । अप्रवृत्त्यनि-
वृत्त्योरिति । सत्कर्मणि अप्रवृत्तेः, असत्कर्मणि चानिवृत्तेः सत्त्वेनेत्यर्थः । कल्पनं त्विति ।
कल्पनमपीत्यर्थः । कुतोऽनुपपन्नमित्यत आहुः—प्रवाहस्येति । अत्र पूर्वकर्मकल्पनस्यानु-
पपन्नत्वे हेतुचतुष्टयम् । तत्र वैयर्थ्यापातादित्यन्त एकः । नन्वस्तु विधिनिषेधवैयर्थ्य-
मित्यत आहुः—एवं च सतीति । अनादिकर्मण एव तदुपपादकत्वे सति । यागादि-
करणस्येति । द्वितीयो हेतुः । तृतीयमाहुः—धर्मत्वहानिश्चेति । विधिहीनत्वादिति
भावः । अन्यदपि दूषणं चतुर्थहेतुभूतमाहुः—फलोद्देशेति । फलमुद्दिश्य यत्र कर्मकरणं,
तत्रापूर्वकल्पनमत्र तु तथा नास्तीत्यर्थः । तथा च किं जातमत आहुः—एतस्येति ।
एतावता कर्मणोऽप्रवृत्त्यनिवृत्त्युपपादकत्वं नास्तीति निरूपितम् । इदानीं विधिनिषेधसह-
कारित्वमपीश्वरस्य नास्तीत्याहुः—एतदित्यादिना, प्रवृत्तिरित्यन्तेन । विध्यादेरेवेति ।

च्छेति वाच्यम् । एवमपि सत्यावश्यकत्वाद्वाच्येति चैव तथास्तु, कृतं ताभ्याम् । एवं चान्धपरम्परापि न सम्भवति । ईश्वरेच्छाजन्यत्वात् । दृश्यतेऽपि हि विधिमजानतोऽपि बालस्य नैसर्गिकी धर्मप्रवृत्तिः ॥

एवमपि सति न निस्तारः । तथा हि—न हीश्वरः स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वेन कर्म कारयिष्यति, किन्तु स्वर्गादि साधयितुम् । तथा सति स्वस्यैव तद्दाने समर्थत्वाद् विहितनिषिद्धफलोपपत्तौ विहितनिषिद्धयोर्यागब्राह्मणहननयोर्वैयर्थ्यापत्तिः । न चाकृताभ्यागमदोषपरिहाराय तथा करोतीति वाच्यम् । स्वतो जीवस्य कर्तृत्वे हि तत्फलनिरूपणे स दोषो न स्यात् । न तु तादृशं फलं दातुं तादृक्कर्मकारणे । स्वतः सर्वथैवासमर्थत्वाज्जीवस्य कृतमप्यकृतप्रायमिति न तत्परिहार इतीश्वराधीनं जीवक-

सुवर्णसूत्रम् ।

एतदित्यादि, प्रवृत्तिरित्यन्तम् । एवमपि सतीति । वैयर्थ्यपरिजिहीर्षया तयोस्तथात्वे-ऽङ्गीकृतेऽपि मध्य ईश्वरेच्छानिवेशे सति । नन्वन्धपरंपरानिवृत्तेरेव प्रयोजनत्वान्न वैयर्थ्यमित्यत आहुः—एवं चेत्यादि । तथा च जीवकृतधर्माधर्मसापेक्ष ईश्वरोऽनुमतिदानेन कारयन् बीजानां पर्जन्यवत् सहकारिसाधारणकारणमिति युक्त्याङ्गीकारे आवश्यकत्वादिरूपयुक्त्या विध्यादिवैयर्थ्यमपरिहार्यमित्यर्थः ॥

ननु परविद्याविचारे जीवकर्तृत्वस्येश्वराधीनत्वं सिद्धमित्यपरविद्यारूपविधिनिषेधवैयर्थ्यं न दोष इत्यत आहुः—एवमपि सतीत्यादि । तथा करोतीति जीवकृत प्रयत्नापेक्षां करोति । सर्वथैवासमर्थत्वादिति । ‘आमयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायये’ति हरितोषिणी ।

वक्तव्यमिति शेषः । तौ जानतामपीति । विधिनिषेधौ जानतामपीत्यर्थः । एवमपीति । त्रितयस्वीकारेऽपीत्यर्थः । धर्मप्रवृत्तिरिति । तथा च वेदान्तिनामस्माकं मते पूर्वमीमांसकाभिमतविध्यादिवैयर्थ्यं न दोषायेति भावः ॥

एवं स्वीकारेऽपि दोषमाहुः—एवमपीति । केवलेच्छास्वीकारेऽपि सतीत्यर्थः । निस्ताराभावमेव व्युत्पादयन्ति—तथा हीत्यादिना । पुरुषार्थत्वेन पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्तित्वेन । समर्थत्वादिति । स्वर्गादिप्रदत्वादित्यर्थः । फलोपपत्तावित्यनेनान्वयः । शङ्कते—न चेति । तथा करोति । जीवयत्नापेक्षां करोतीत्यर्थः । उत्तरमाहुः—स्वत इति । स दोषः अकृताभ्यागमदोषः । नत्विति । स दोषस्तादृशकर्मकारण ईश्वरे न स्यादिति न, अपि तु स्यादेवेत्यर्थः । कुत इत्यत आहुः—स्वत इति । ‘आमयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायये’ति गीतावाक्यादसमर्थत्वादित्यर्थः । न तत्परिहार इति । ईश्वरे

तृकत्वं नोपपद्यत इति चेत्तत्राह—‘कृतप्रयत्नापेक्षस्तु’ इत्यादि । एतदर्थस्तु—‘एकोऽहं बहु स्या’मिति प्रपञ्चे रमणेच्छया हि भगवान् क्रीडार्थं कृतप्रयत्नः । तदा हि क्रीडैव मुख्या, अन्यत्सर्वमुपसर्जनीभूतम् । तथा च तदपेक्षो भगवान् विचित्ररसानुभवार्थम्, एवं यः करिष्यति तमेवं करिष्यामीति स्वयमेव मर्यादां चकार । ‘स्वकृतसेतुपरीप्सयेति’ ‘धर्मसेतूनां वक्ता कर्ताऽभिरक्षिते’त्यादिवाक्यश्रवणादेवमवसीयते । ततश्च स्वकृततद्रक्षणाय ज्ञापनाय च वेदं चकार । तथा च जीवोत्पादनसमय एवैनं जीवमस्मिन् देशेऽस्मिन्काले एतत्प्रयुक्तप्रवृत्तिनिवृत्तिमन्तं विधायैतदेतत्फलं दास्यामीत्यामोक्षं प्रतिजीवं विचारितवानिति तदनुसारेणैव ते तथा भवन्तीत्येवंप्रकारेण कृतो यः क्रीडार्थं प्रयत्न उद्यमो, जीवादिवैचित्र्यादिकरणे तदपेक्षस्तदधीन एव कारयति भगवान् । कुत एतत् ? । यतो यागादेर्विहितस्य, प्रतिषिद्धस्य विप्रहननादेः स्वर्गनरकसाधकत्वेनावैयर्थ्यमेवमेव भवेत् । अन्यथेश्वरस्यैव कारयितृत्वे फलदातृत्वे चोक्तन्यायेन तद्वैयर्थ्यं स्यात् । आदिपदाद् विनापि कर्म तत्फलदानमपि नात एव । अत एव श्रुतिरपि कर्मकारणे फलदानेच्छामेव हेतुत्वेनानुवदति ‘यमुन्निनीषत्यधो निनीषती’ति ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

गीतावाक्येन तथात्वादित्यर्थः । ज्ञापनाय चेति । इदमेव निबन्धे भाष्ये चोक्तम्—हरितोषिणी ।

तादृशदोषपरिहारो नास्तीत्यर्थः । इति चेदिति । इत्यन्तं सूत्रावतरणिका । तत्राहेति । इति पूर्वपक्षे प्राप्ते सूत्रकारः समाधानमाहेत्यर्थः । सूत्रार्थं विशदयन्ति—एतदर्थस्त्विति । तदपेक्ष इति । कृतप्रयत्नापेक्ष इत्यर्थः । मर्यादां विना रसानुभवरूपा क्रीडा न भविष्यतीत्यत आहुः—मर्यादामिति । तत्र प्रमाणमाहुः—धर्मसेतूनामिति । अत्र ‘स कथ’मिति पूर्वं ज्ञेयम् । तद्रक्षणायैति । मर्यादारक्षणायेत्यर्थः । वेदमिति । एतदेव निबन्धे उक्तम्—‘साधनं च फलं चैव सर्वस्याह श्रुतिः स्फुटम् । न प्रवर्तयितुं शक्ता तथा चेन्नरको नही’ति । वैचित्र्यादिकरण इति । क्रीडार्थमुद्यमः कृत इति पूर्वेणान्वयः । तदधीन इति । प्रयत्नाधीन इत्यर्थः । कृतप्रयत्नापेक्ष इति सूत्रांशव्याख्यामुक्त्वा विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्य इति सूत्रांशं व्याकुर्वन्ति—कुत एतदिति । वैयर्थ्यादिभ्य इत्यत्रादिपदादित्यर्थः । अत्रोपष्टम्भकमाहुः—अत एवेति । यमुन्निनीषतीति । ‘एष ह्येव साधु कर्म कारयति, तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषति’ ‘एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं, यमधो निनीषती’ति श्रुतिः ॥

आचार्यास्तु,—यथा पुत्रं यतमानं बालं वा, पदार्थगुणदोषौ *वर्णय-
न्नपि यत्प्रयत्नाभिनिवेशं पश्यति, तथैव कारयति । फलदानार्थं श्रुतौ
कर्मापेक्षाकथनात् फलदाने कर्मापेक्षः, कर्मकारणे जीवकृतप्रयत्नापेक्षः,
प्रयत्ने तत्कामापेक्षः, स्वर्गादिकामे च लोकप्रवाहापेक्षः, कारयतीति न
ब्रह्मणो दोषगन्धोऽपि । न चैवमनीश्वरत्वम्, मर्यादामार्गस्य तथैव नि-
र्माणात् । यत्र त्वन्यथा, तत्र पुष्टिमार्गाङ्गीकार इत्याहुः । अयमपि पक्षः
स्वकृतमर्यादाया एव हेतुत्वेन कथनान्मर्यादाकरणे च क्रीडेच्छामृते हेत्व-
न्तरस्यासम्भवादस्सदुक्तान्नातिरिच्यते । तस्मादस्सदुक्त एव मार्गो, न
त्वदुक्तः । किञ्च, क्रियापूर्वकालीनात्मधर्मस्यैव प्रयत्नशब्दार्थत्वेन वक्तुमु-
चितत्वान्न धर्माधर्मौ तद्वाच्यौ । किञ्च, त्वदुक्तप्रकारे 'विधिनिषेधावैय-
र्थ्यादिभ्य' इत्येव स्यान्न तु विहितेत्यादीति दिक् ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

‘साधनं च स्वरूपं च सर्वस्याह श्रुतिः फलम् । न प्रवर्तयितुं शक्ता तथा चेन्नरको न
ही’त्यादि । अन्यत्तु निगदव्याख्यानम् । एवं सूत्रार्थव्याख्यानेन तेषां तात्पर्याज्ञानं स्फुटी-
कृत्य पदार्थाज्ञानमपि स्फुटीकुर्वन्ति—किञ्च क्रियेत्यादि । किञ्च त्वदुक्तेत्यादि च ॥

हरितोषिणी ।

आचार्या इति । कर्मापेक्ष इति । भगवानिति शेषः । कारयतीत्यग्रेणान्वयः ।
सापेक्षत्वे ईश्वरत्वहानिरिति शङ्कते—न चैवमिति । उत्तरमाहुः—तथैवेति । यत्र
त्विति । अन्यथा निरपेक्षत्वे । अयमपीति । नातिरिच्यत इत्यग्रेणान्वयः । न त्वदुक्त
इत्यत्र हेत्वन्तरमप्याहुः—किञ्च क्रियेति । अन्यदपि हेतुमाहुः—किञ्चेति ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

आचार्यास्त्विति । अणुभाष्ये इति ज्ञेयम् । त्वदुक्तप्रकारे इति । प्रयत्नपदस्य धर्मा-
धर्मपरत्वे विहितप्रतिषिद्धपदस्यापि तत्परत्वादर्थसामञ्जस्यादिति भावः ॥

टिप्पणी ।

* वर्णयन्नपीति । वर्णयतेर्ब्रूञ् समर्थकतामभ्युपेत्य ‘पुत्रं’ ‘बालं’मित्युभयत्र ‘अक-
थितं चे’ति द्वितीयेत्युक्तवान् प्राभञ्जनः । मम तु ‘हृकोरन्यतरस्या’मित्यनेन कारयतियोगे
द्वितीयेत्यपि सम्यक् प्रतिभाति ॥

(२३) ननु जीवानां नित्यभिन्नानामेव चेतनत्वादणुत्वेन चैकदेशस्या-
 औपचारिकांश- यित्वेन चांशत्वमौपचारिकमेवेति चेत्, न । मुख्ये
 त्व-तन्निरासौ । सम्भवति गौणस्यान्याय्यत्वात् । सूत्रकृतांशत्वप्रसक्त-

सुवर्णसूत्रम् ।

(२३) माध्वप्रभाकरादिमतेन शङ्कते—नन्वित्यादि । ‘नित्यो नित्यानां चेतनश्चे-
 तनानाम्’ ‘एषोणुरात्मा चेतसा वेदितव्य’ ‘स वा एष आत्मा हृदी’त्यादिश्रुति-
 भ्यस्तथात्वात्तथेत्यर्थः । तद्दूषयन्ति—नैयादि । ‘पादोऽस्य विश्वा भूतानी’ति श्रुत्युक्ते-
 शत्वे ‘बहु स्या’मितीच्छया सम्भवति औपचारिकत्वस्यान्याय्यत्वादित्यर्थः । भिन्नांशत्वे
 दूषणमाहुः—सूत्रेत्यादि । सूत्रेषु—‘प्रकाशादिवन्नैवं परः’ ‘अनुज्ञापरिहारौ देहसं-
 बन्धाज्ज्योतिरादिव’दित्यादिषु प्रकाशादिदृष्टान्तेन कृतो यो जीवस्य भगवदंशत्वे तदी-
 येन सांसारिकदुःखभोगेनेश्वरस्यापि दुःखभोगापत्तिः । यथा पुरुषस्य पादे दुःखित्वम्,
 तद्वत् । किञ्च ‘ऋतौ भार्यामुपेयात्’ ‘गुर्वङ्गनां नोपगच्छेत्’ इत्याद्यनुज्ञापरिहारा-
 वपीश्वरे प्रसज्येयातामित्यादिदूषणानां, परिहारः—अहं दुःखीति या बुद्धिः सा भेद

हरितोषिणी ।

(२३) माध्वप्रभाकरमतं हृदि निधाय शङ्कते—नन्विति । नित्यभिन्नानामिति ।
 ‘नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनाना’मिति श्रुतेरित्यर्थः । अणुत्वेन चेति । ‘एषोऽणु-
 रात्मा चेतसा वेदितव्य’ इति श्रुतेरित्यर्थः । एकदेशेति । ‘स वा एष आत्मा हृदी’ति
 श्रुतेरित्यर्थः । खण्डयन्ति—मुख्य इति । बहु स्यामितीच्छया । अथ च ‘पादोऽस्य
 विश्वाभूतानी’ति श्रुत्या चांशत्वं मुख्यमेव संभवतीत्यर्थः । गौणत्वे दूषणान्तरमाहुः—
 सूत्रकृतेति । सूत्रेषु कृतो योऽंशत्वे प्रसक्तानि यानि दूषणानि तेषां परिहारस्तस्यानुपप-
 त्तिरित्यर्थः । सूत्राणि च ‘प्रकाशादिवन्नैवं परः’ ‘अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धा-
 ज्ज्योतिरादिव’दित्यादीनि, तेषु, प्रकाशदृष्टान्तेन यथा पुरुषस्य पादे दुःखित्वे दुःखित्वं
 जायते, एवं जीवस्यांशत्वेऽपि तस्य सांसारिके दुःखे जातेऽपि ब्रह्मणो दुःखित्वं स्यादि-

गङ्गाधरभट्टी ।

(२३) प्राभाकरादय आहुः—नन्वित्यादि ।

दूषणपरिहारानुपपत्तिश्च स्यात् । जीवानां स्वतन्त्रभिन्नत्वे चैकविज्ञा-
सुवर्णसूत्रम् ।

एव, नत्वभेदे । परः परमात्मा नैवं न भेदबुद्धिः । तस्य हि सर्वत्रैवात्मबुद्धिरिति दुःखे-
ऽपि तथा । ततश्च 'नाग्नेर्हि तापो न हिमस्य तत्स्यादि'तिवत्तस्मान्न तस्य दुःखमिति ।
शवाग्निश्चाण्डालोदकं तद्वदादिश्च परिह्रियते, उत्कृष्टं च गृह्यते इत्यंशस्य तत्सम्बन्धेन
दोषो, न सर्वस्यांशिनोऽग्न्यादेः, तथा देहाध्यासवतो जीवस्यैव दुःखादयो, न परस्येत्या-
दिरूपः, तदनुपपत्तिरित्यर्थः ॥

यत्पुनः कालाग्निखद्योतयोस्तेजोऽशयोरमृतसमुद्रमूत्रयोर्जलांशयोर्मेरुपुरीषयोः पृथिव्यं-
शयोर्यथा नैकप्रकारता, किन्तु सदसत्तया विवेकः, तथा मत्स्यादीनां स्वरूपांशानां, जी-
वानां भिन्नांशानां च तेजआदीनां भूतानामंशभेदेन भिन्नत्वेऽप्यभिमानिदैवतैक्येन च
दृष्टान्तोपपत्तिरिति व्याख्यानम् । तस्मिन्पक्षे तु पृथिव्याः सर्वसहत्वेन दोषसम्बन्धस्य च
सिद्धत्वादृष्टान्तविरुद्धत्वम् । तेषां राश्यभिमानित्ववदीश्वरेऽपि जीवराश्यभिमानित्वा-
पत्तिः । अनभिमानित्वे त्वंशत्वस्यैवाभावः । राशिवदंशित्वे च साजात्यमात्रपर्यवसानाहू-
षणस्यैवाभावेन परिहारस्यैव वैयर्थ्यम् । एवं पितृपुत्रभावेऽपि । न च तद्वोधकश्रुतिस्मृत्या-
द्यनुपपत्तिः । अस्मदीत्यापि तदुपपत्तेः । किञ्चावान्तरसृष्टाविवादिसृष्टावपि पूर्वमीश्वरे
जीवानां पिण्डीभाव एव वाच्यो, न त्वीश्वरैक्यम् । तथा सति तेषां भिन्नत्वेन 'बहु स्यां'
'नामरूपे व्याकरवाणी'त्याद्युक्तं स्वस्य बहुभवनं, जीवरूपेण नामादिव्याकरणमुत्तमपु-
रुषप्रयोगश्चेत्युपरुध्येरन् । अभिमानित्वे जीवतौल्यं चापद्येतेत्येतत्समुच्चयार्थश्चकारः । ननु
मास्तु भिन्नांशत्वमुपचारश्च, किन्तु शरीररूपत्वाद् विशिष्टांशत्वमेवास्त्विति चेत् तत्राह
—जीवानामित्यादि । ननु कारणावस्थायां विभक्त्यपदेशानर्हत्वेनैक्यादेकविज्ञानेन
हरितोषिणी ।

त्याशङ्कयाम्,—परः ईश्वरो नैवं न भेदबुद्धिः । तस्य हि सर्वत्रैवात्मबुद्धिः । किञ्च
'ऋतौ भार्यामुपेयात्' 'गुर्वङ्गनां नोपगच्छे'दित्याद्यनुज्ञापरिहारौ प्रसज्येयाताम् । तत्र
यथा शवाग्निश्चाण्डालोदकं तद्वदादिस्यज्यते, उत्कृष्टं गृह्यते इत्यंशस्य तत्सम्बन्धेन दोषो,
न सर्वस्यांशिनोऽग्न्यादेः, तथा देहसम्बन्धादेहाध्यासवतो जीवस्यैव, न परस्येत्यादिरीत्या
दूषणपरिहारः कृतः, स च न संगच्छते, भवन्मते अंशत्वाभावेन दूषणानामप्रसक्तेरिति
भावः । अधिकं तु सुवर्णसूत्रे द्रष्टव्यम् । जीवानां स्वांशत्वाभावे दूषणमाहुः—जीवाना-
गङ्गाधरभट्टी ।

दूषणपरिहारेति । 'कृत्स्नप्रसक्तिर्निर्वयवत्वशब्दव्याकोपो वा' 'श्रुतेस्तु श-
ब्दमूलत्वा'दित्यादीत्यर्थः ॥

१ जीवानां नित्यत्वादंशत्वं नोपपद्यते । अंशत्वाभावे अद्वैतं न० इति ख. पु. अधिकः । २ मु. पु.
न इत्यधिकः ।

नेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानुपपत्तिः । न च योगजधर्मप्रत्यासत्तिवत्तत्त्वज्ञानजनितालौकिकधर्मेणैव सर्वज्ञत्वोपपत्तिरिति वाच्यम् । 'यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्या'दित्यादिश्रौतदृष्टान्तानुपपत्तेः । 'सदेव सौम्येदमग्र आसी'दिति श्रुतिविरोधश्च ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाः सुखेनोपपत्तिरिति चेत् तत्राहुः—न चेत्यादि । श्वेतकेतूपाख्याने प्रलयप्रसङ्गाभावात्तत्र कार्यावस्थायां तादृशज्ञानं विवक्षितम्, तदानीं च कारणावस्थाया अभावात्तादृशं ज्ञानं न लौकिकप्रत्यासत्त्येति तदर्थं तत्त्वज्ञानजनिताऽलौकिकी प्रत्यासत्तिः सौवालिवाक्यानुरोधेन कल्पनीया । अन्यथा सत एवोपक्रान्तत्वेन तस्य शरीरताया अनुक्तत्वाच्छिष्यस्य तावत्पर्यन्तं ज्ञानं न स्यात् । तथा सति स्फुटैव श्रौतदृष्टान्तानुपपत्तिः । दृष्टान्ते मृत्पिण्डादिपदैः पुरःस्फूर्तिकधर्मपुरःसरज्ञानस्यैव विवक्षितत्वावगमादिति । ननु ब्रह्मणः सर्वदा आत्माकारत्वेन सिद्धत्वात्कारणशरीरस्य च नित्यत्वेन तद्विनाभावाद्विवक्षितधर्मवत्त्वे सिद्धे विवक्षितप्रत्यासत्त्यैवैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्धेर्न दृष्टान्तानुपपत्तिरित्यत आहुः—सदेवेत्यादि ॥

हरितोषिणी ।

मिति । यथा मृत्पिण्डज्ञानेन सर्वं मृन्मयं ज्ञायते, शरावादेर्मृदंशत्वात्, तथा जीवादेर्ब्रह्मांशत्वात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपद्यते । स्वतन्त्रभिन्नत्वे मृज्ज्ञानेन पटज्ञानाभाववत्प्रतिज्ञानुपपत्तिरिति भावः । सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्तिः प्रकारान्तरेणास्तीति शङ्कते—न चेति । यथा ज्ञानलक्षणा, सामान्यलक्षणा, योगजधर्मश्चेति नैयायिकैरलौकिकप्रत्यासत्तित्रयं स्वीक्रियते, तथा सौवलिवाक्यानुरोधेन तत्त्वज्ञानजन्याऽलौकिकी प्रत्यासत्तिः स्वीक्रियते, तथैव सर्वज्ञत्वं जायत इति भावः । परिहरन्ति—यथेति । अनुपपत्तेरिति । श्रुतौ प्रत्यासत्तिर्नोक्ता, किन्तु आत्मज्ञाने जाते घटत्वसामान्यलक्षणया सर्वघटविषयकं ज्ञानं जायते, तथैकमृन्मयज्ञानेन सर्वमृन्मयज्ञानं जायते, एवमलौकिकप्रत्यासत्त्याऽऽत्मज्ञाने सर्वज्ञत्वं जायत इति, न श्रौतदृष्टान्तानुपपत्तिरित्यतो दूषणान्तरमाहुः—सदेवेति । सुवालोपनिषदि प्रलयप्रकरणे 'अव्यक्तमक्षरे लीयते अक्षरं तमसि लीयत' इत्यन्तं लयमुक्त्वा—'तमः परे देवे एकीभवती'त्येकीभाव उक्तः । लयश्च श्लेष एव, स च विभागाभाव एव, एकीभावः स्वरूपैक्य एव पर्यवस्यति, न तु नामरूपविभागानर्हत्वमात्रे । तथा सति सृष्टिप्राक्काले सदेवेत्येवकारेणान्ययोगव्यवच्छेदाद्ब्रह्मैक्य एव पर्यवस्यति, भवन्मते जीवानां नित्यभिन्नत्वेन तन्न संभवतीति श्रुतिविरोध इत्यर्थः ॥

अयमर्थः—सुबालोपनिषद्येव लयप्रकरणे ‘अव्यक्तमक्षरे लीयते अक्षरं तमसि लीयत’ इत्यन्तं लयमुक्त्वा अग्रे ‘तमःपरे देव एकीभवती’त्येकीभाव उक्तः । यतो लीङ् श्लेषण इति धात्वर्थविचारे लयः श्लेष एव । स च *विभागाभाव एव सिद्ध्यति । तथा सत्येकीभावः स्वरूपैक्यमेव, न तु विभागानर्हत्वमात्रम्, तस्य पूर्वत्रापि तुल्यत्वादिति । शब्दान्तरादेवकारेण शरीरस्य शरीरभावत्यागपूर्वकं ब्रह्माभेदः सिद्ध्यति । तथा सति सृष्टिप्राक्काले एवकारोऽन्ययोगं व्यवच्छिन्दन्पूर्वोक्तैक्य एव पर्यवस्यति, न नामरूपविभागानर्हत्वमात्र इत्यवधेयम् । न चैवं सति ब्रह्मणस्तदानीं निर्द्धर्मकत्वापत्तिः । स्वरूपोदरधर्माणां सत्तायास्तदानीमग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । न चैवं ब्रह्मणः परिणामे जीवस्वरूपत्वे च सिद्धे जडरूपेण स्वरूपान्यथापत्तिः, जीवस्वरूपेण तस्यैवेष्टानिष्टफलभोगावाप्तिश्चेति शङ्क्यम् । ‘प्रकाशादिवन्नैवं परः’ इति सूत्र एव निरस्तत्वादित्यनवद्यम् । न चैवं जीवस्यापि स्वरूपान्यथाभावापत्त्या नित्यत्वबाधः शङ्क्यः । दृष्टान्तभूतविस्फुलिङ्गरूपविचारेणैव तदपत्तेर्निरस्तत्वात् । परामिध्यानसूत्रे धर्मान्यथाभावस्यैव प्रतिपादनाच्च । तेनांशत्वाविशेषेपि सदंशानां जडानां स्वरूपान्यथाभावादित्यत्वव्यवहारः, चिदंशानां जीवानां तु धर्ममात्रान्यथाभावान्नित्यत्वमिति सिद्धम् ॥

टिप्पणी ।

* विभागाभाव एवेति । न तु संयोगः । मिलितयोर्यत्र संख्याप्रत्ययस्तत्र संयोगः, अन्यत्र श्लेष इति भेदः । अयं ‘संयुक्ता’ ‘अप्यङ्गुलयश्चतस्रो भवन्ती’त्यादिना प्रस्थानरत्नाकर उक्तः ॥

† शब्दान्तरादिति । विभागानर्हत्वमभिप्रेतं चेत्पूर्ववाक्यद्वय इव लीयत इत्येव वदेन्न तु ‘एकीभवती’ति शब्दान्तरमुपादद्यात् । अतः स्वरूपैक्यमेव ॥

‡ तदापत्तेरिति । नित्यत्वबाधापत्तेः । अत्रायमाशयः—प्रपञ्चस्य भगवद्रूपतया नित्यत्वं तु जडजीवयोरुभयोरपि, परन्तु ‘नित्यो नित्यानां’ ‘न जायते म्रियते वेत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्विशिष्य तदुक्तेः प्रकारभेदोऽवश्यमभ्युपेयः । स च प्रलये जीवानां भगवत्यविभागमात्रं, सृष्टिसमये नामरूपव्याकरणात्पूर्वमपि स्वस्वरूपेण सत्त्वं चेत्येवंरूपः । अविभागः, स्वस्वरूपेण सत्त्वं च यथा विस्फुलिङ्गानामग्नौ व्युच्चरणात्पूर्वं, तथा । अतो न ‘सदेवे’त्येवकारव्याकोपः, । अनेकविस्फुलिङ्गानामग्नौ सत्त्वेऽप्यग्निरेव, नान्यत्किंचिदस्तीति प्रतीतिर्भवत्येव । अस्य विस्तरः प्राभञ्जने ॥

(२४) ननु 'नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्य' इति तत्त्वसूत्रविरोधः ।
 एतदर्थस्तु,—आत्मा जीवो नोत्पद्यते । कुतः ? अश्रुतेः ।
 देवदत्तो जात इति देहोत्पत्तिरेव श्रूयते, नात्मनः । किञ्च,
 नित्यत्वादपि नोत्पत्तिर्जीवस्य सम्भवति । कुतोऽस्य नित्य-
 त्वमत्राह, ताभ्यः श्रुतिभ्य इतीति चेद्; अत्रेदं प्रतिभाति
 —'यथाऽग्नेः क्षुद्रा' इत्यादिश्रुतीर्विचारयन् स्वयमेव जीव-
 स्यांशत्वमुक्त्वा यत्पश्चादुत्पत्तिं निषेधति सूत्रकारस्तेन वि-
 स्फुलिङ्गन्यायेन जीवस्य व्युच्चरणं नोत्पत्तित्वेन सूत्रकारस्याभिमतम् ।
 तदा परिच्छिन्नस्य शरीरस्याभावेन तस्मिन् जीवागमनस्याप्यभावेनो-
 त्पत्तिस्वरूपाभावात् । तदुक्तम्—'अनित्ये जननं, नित्ये परिच्छिन्ने

सुवर्णसूत्रम् ।

(२४) एवं नित्यत्वेपि व्युच्चरणेनोत्पत्तेरङ्गीकारमिव बुद्ध्वा सूत्रविरोधमाशङ्कते—न-
 न्वित्यादि । श्रुतिभ्य इति । 'नित्यो नित्याना'मित्यादिभ्यः । एतत्समाधातुं व्युच्चरणप-
 दार्थं विचारयन्ति—अत्रेत्यादि । उक्तत्वेति । वक्तुमभिसन्धायेत्यर्थः । जीवव्युच्चरणस्यो-
 त्पत्तित्वाभावे प्राचां सम्मतिमाहुः—*तदुक्तमिति । जननं बहिर्भावहेतुको विषयसंसर्गः,
 हरितोषिणी ।

(२४) एतावता ब्रह्मणः सकाशाज्जीवानां व्युच्चरणमुत्पत्तिरूपं वक्तव्यम्, तेन चानि-
 त्यत्वं प्राप्तम्, तथा च सूत्रविरोध इत्याशङ्कते—नन्विति । विरोधं स्फुटीकर्तुं सूत्रार्थं
 विशदयन्ति—एतदर्थस्त्विति । सूत्रोत्तरार्द्धार्थमाहुः—किञ्चेति । श्रुतिभ्य इति ।
 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनाना'मित्यादिश्रुतिभ्य इत्यर्थः । उत्पत्तिरूपं व्युच्चरणं न
 भवति, किन्तु विभागरूपमित्याशयेन समाधानमाहुः—अत्रेदमिति । नोत्पत्तित्वेनेति ।
 उत्पत्तित्वेन जीवस्य व्युच्चरणं नेत्यन्वयः । तदेति । सृष्ट्यादावित्यर्थः । जीवव्युच्चरणमुत्प-
 त्तिरूपं न भवतीत्यत्र प्राचीनसम्मतिमाहुः—अनित्येति । पदार्थो द्विविधः—नित्योऽनि-
 गङ्गाधरभट्टी ।

(२४) ताभ्यः श्रुतिभ्य इति । 'नित्यो नित्यानां' 'न जायते म्रियते वा विप-
 श्चि'दित्यादिभ्यः ॥ नोत्पत्तित्वेनेति । किन्तु पृथग्भूतत्वेन विस्फुलिङ्गवदित्यर्थः ।

टिप्पणी ।

* तदुक्तमिति । विष्णुस्वामिनं प्रति भगवतोक्तमिति लेखकाराः । सेति । अभिव्य-
 क्तिरिति प्रकाशकृतः । प्रादुर्भाव एवोत्पत्तिरिति । 'यथा अग्नेः' इत्यत्र व्युच्चरन्तीत्यस्या-
 विर्भवन्तीत्यर्थः । स च प्रादुर्भावः प्राणादीनामनित्यत्वात्तदंश उत्पत्तिरूपः, जीवात्मनां
 नित्यत्वात्तदंशे विभागरूपः पर्यवस्यतीत्यर्थः । तेन 'सकृदुच्चरित' इति न्यायेनोत्पत्तिप्रा-
 दुर्भावरूपार्थद्वयबोधासंभवेन व्युच्चरन्तीत्यावर्तनीयमिति गौरवं निरस्तम् ॥

समागमः । नित्यापरिच्छिन्नतनौ प्राकट्यं चेति सा त्रिधा' इति । तथा चानित्यानां प्राणादीनां प्रादुर्भाव एवोत्पत्तिरिति तेषामेवोत्पत्तिरुक्ता । जीवानां ब्रह्मणः सकाशाद्विभागे तदंशत्वे च वाच्ये सति तदुर्बोधत्वं जानन्ती श्रुतिरंशत्वमंशिनः सकाशाद्विभागवत्त्वमणुत्वमंशिनोऽशान्महत्त्वं, पुनरंशस्यांशिनि प्रवेशयोग्यत्वं, प्रवेशे सत्यभेदप्रतीतिविषयत्वं, पुनर्निर्गमनयोग्यत्वं चाग्निविस्फुलिङ्गे प्रसिद्धमिति सर्वधर्मबोधसौकर्यार्थमग्निविस्फुलिङ्गदृष्टान्तेनोक्तवती । प्रकृतेऽप्येवं दृश्यते । जीवाद् ब्रह्मणो महत्त्वम् । तदुक्तम्—'अधिकं तु भेदनिर्देशा'दिति । पुनः प्रवे-
सुवर्णसूत्रम् ।

समागम आगमनक्रियाहेतुकः सः, प्राकट्यमिच्छाहेतुकः स इति न पूर्वोक्ताविर्भावलक्षणस्य विरोधः । तथा चात्र विभागाज्जाते बहिर्भावे तदानीं स्वरूपधर्मयोरन्यथाभावाभावात्तस्य नोत्पत्तिरूपता । श्रीभागवतेऽपि देहं प्रकृत्य 'तन्निरोधोऽस्य मरणमाविर्भावस्तु सम्भव' इति देहवियोगयोगाभिमानमात्रस्यैव जीवमरणोत्पत्तिरूपताकथनात्तस्य तदानीं देहाभावेन तदभावाद्भवन्मत इव नास्मन्मतेऽपि सूत्रविरोध इत्यर्थः । नन्वस्त्वेवमुत्पत्त्यभावस्तथापि ब्रह्मणः सकाशाद्विभागे सति जीवत्वात्ततः पूर्वं तदभावे जीवस्य नित्यत्वं तु कुप्येतैवेत्यत आहुः—तथा चेत्यादि । उक्तेति । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी' 'लोका-
नुत्सृजा' इति 'चतुर्दश पुरुषा अजायन्ते'त्यादिश्रुत्यन्तर उक्तत्वादत्र प्रजावत्सजीवो-
त्पत्तिर्न वक्तुं शक्या । आत्मपदवैयर्थ्यापाताच्च । अतः केवलानामेव तेषां सोक्तेत्यर्थः । जीवानामिति । तदानीमनन्यथाभूतधर्माणाम् । तदुर्बोधत्वमिति । नित्यत्वस्य दुर्बोध-
त्वम् । उक्तवतीति । अंशत्वेन स्वरूपान्यथाभावादेव नित्यत्वं बोधितवतीत्यर्थः । उक्तेषु
हरितोषिणी ।

त्यश्च । नित्यो द्विविधः—परिच्छिन्नोऽपरिच्छिन्नश्च । तत्रानित्ये जननमुत्पत्तिपदवाच्यम्, नित्ये परिच्छिन्ने जीवे सम्यगागमः आविर्भावः, नित्ये अपरिच्छिन्ने ब्रह्मणि इच्छया प्राकट्यम् । अनित्ये, नित्ये च जननाविर्भावविचारमाहुः—तथा चेति । तदुर्बोधत्वमिति । तस्य नित्यत्वस्य दुर्बोधत्वमित्यर्थः । श्रुतिरिति । उक्तवतीत्यनेनान्वयः । सर्वध-
र्मेति । अंशत्वमित्यारभ्य, पुनर्निर्गमनयोग्यत्वमित्येतदन्तसप्तधर्मसौकर्यार्थमित्यर्थः । सप्तधर्मेष्वंशत्वमंशिनः सकाशाद्विभागत्वमिति द्वयोः पूर्वमुपपादितत्वात्तृतीयस्याग्रे व्युत्पा-
द्यत्वाच्चतुर्थं व्युत्पादयन्ति प्रकृत इति । तदुक्तमिति । व्याससूत्र इति शेषः । सूत्रमे-

गङ्गाधरभट्टी ।

प्रादुर्भाव इति । जननमित्यर्थः । जनी प्रादुर्भाव इति वचनात् ।

शश्रोच्यते,—‘ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति’ ब्रह्मभावश्च भगवदुक्तसाधनकरणेन संतुष्टाद्भगवत आनन्दप्राकट्यात् स्वगुणस्वरूपैश्वर्यादिप्राकट्याच्चेति ज्ञेयम् । इदमेवोक्तम्—‘अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ती’ति सूत्रेण । अर्थस्तु—अस्मिन्नानन्दमये ब्रह्मण्यस्य जीवस्य तद्रूपस्य योगं ब्रह्मभावापन्नस्य प्राप्तिं वदति फलत्वेनेति । इदमेव ‘ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा, न शोचति, न काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेष्वित्याद्युक्त्वा भक्तिलाभानन्तरं ‘विशते तदनन्तर’मित्युक्तं विजयरथकुटुम्बेन श्रीदेवकीपुत्रेण ॥

प्रवेशानन्तरमभेदप्रतीतिं श्रुतिराह । तथाहि—सर्वेषां हि भगवसुवर्णसूत्रम् ।

सप्तसु धर्मेषु द्वयोः पूर्वमुपपादितत्वात् तृतीयस्याग्रे प्रयासेन व्युत्पादनीयत्वाच्च चतुर्थमारभ्य व्युत्पादयन्ति—प्रकृत इत्यादि । पञ्चमं व्युत्पादयन्ति—पुनरित्यादि । भगवदुक्तसाधनेति । गीतैकादशस्कन्धाद्युक्तभगवद्धर्मात्मकसाधनेत्यर्थः । स्वगुणेत्यादि । न तु मायावाद्युक्तीत्येत्यर्थः ॥

षष्ठं व्युत्पादयन्ति, वाक्यान्वयाधिकरणविषयवाक्यं मैत्रेयीब्राह्मणं प्रमाणत्वेनोपक्षिपन्ति—तथाहीत्यादि । अत्रायमर्थः—उक्तश्रुतौ ह्युपक्रमे ‘येनाहं नामृता स्यां, किमहं तेन कुर्या’मित्यमृतपदघटितं वाक्यं मध्ये च ‘न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवती’त्यादिजीवलिङ्गयुतमग्रे चात्मज्ञानेन सर्वज्ञानाय सर्वस्यात्मरूपत्वं तत् ऋग्वेदादीनां तन्निश्चितत्वं तस्य सर्वलयस्थानत्वं च प्रतिपादितम् । तत्र जीवलिङ्गबाहुल्याजीवप्रकरणत्वमेतस्येति पूर्वपक्षे नानर्पितोपन्यासपूर्वकं वाक्यान्वयरूपोपपत्त्या ब्रह्मप्रकरणत्वं तस्य निर्णीतम् । तथा सति मध्ये यज्जीवनिरूपणं तन्मुक्तिं प्राप्स्यतो जीवस्य ब्रह्मधर्मप्राकट्ये ब्रह्मभावबोधनार्थमित्यौडोलोमिमत्तं, कयाचिदवस्थया अवस्थितं ब्रह्मैव जीव इति बोधनायेति काशकृत्स्नमतं वदन् आचार्यस्तु स्वमतमत्र किमप्यवदन्नग्रे ‘अंशो नाना व्यपदेशादन्यथा चापी’त्यनेन भेदाभेदव्यपहरितोषिणी ।

बाहुः—अधिकमिति । पञ्चमं व्युत्पादयन्ति—पुनरिति । साधनकरणेनेति । गीतायामेकादशस्कन्धे च भगवता यदुक्तं साधनं, तस्य करणेनेत्यर्थः । स्वगुणेति । स्वस्य गुणाः तत्स्वरूपैश्वर्यादयः तेषां प्राकट्यादित्यर्थः । अत्र व्याससूत्रं प्रमाणयन्ति—इदमेवेति ॥

षष्ठं व्युत्पादयितुमाहुः—प्रवेशानन्तरमिति । श्रुतिरिति । वाक्यान्वयाधिकरणस्यागङ्गाधरभट्टी ।

भगवदुक्तेति । गीतैकादेशोक्तेत्यर्थः ॥

त्येव लयः साक्षात् परंपराभेदेनातो मोक्षस्थानं भगवानेवेति निरूप-
णार्थं 'यथा सर्वासामपां समुद्र एकायन'मित्युपक्रम्य 'वागेकायन'मि-
त्यन्तं दृष्टान्तार्थं निरूप्य 'स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवा-
नुविलीयत' इत्यादिना च लयदृष्टान्तं निरूप्य 'विज्ञानघन एतेभ्योभूतेभ्यः
समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति, न प्रेत्य संज्ञाऽस्ती'ति लयं निरूप्य,
सुवर्णसूत्रम् ।

देशाभ्यामंशत्वं वदन्नेकदेशिमतद्वयमपि संगृह्णानोऽंशत्वबोधनायात्र तन्निरूपणमिति सूचित-
वान् ; तदेतद्धृदि कृत्वा विवक्षितं स्फुटीकुर्वन्ति—सर्वेषामित्यादिना । उक्तरीत्या लयस्था-
नदृष्टान्तार्थं 'स यथा सर्वासामपा'मित्यादिकं निरूप्य 'स यथा सैन्धवखिल्य उदके
प्रास्त उदकमेवानुविलीयेते'त्यादिना 'नाहास्योद्ग्रहणायेव स्याद्यतो यतस्त्वाददीत
लवणमेवे'त्यन्तेन लयदृष्टान्तं निरूप्य स दृष्टान्तः 'यथा सैन्धवखिल्यः सिन्धुरुदकं
तत्र भवं सैन्धवं लवणं तस्य खिल्यः शकल उदके जले प्रास्तः प्रक्षिप्तः सन् उदकमे-
वानुक्षेपाधारभूतमुदकमेव लक्षीकृत्य विलीयेत उदकभावमापयेत, नाह न कश्चित् अस्य
सैन्धवखिल्यस्य उद्ग्रहणाय उद्धृत्य पूर्ववद् ग्रहणायेव स्यात् । इवशब्दोऽनर्थकः । शक्तः
स्यात्, यतो हेतोर्यतः यस्मादुदकदेशा—दाददीत आस्वादनाय गृहीयात्, लवणमेव
लवणरसमेवास्वादयेत् ; अतो लवणभावेऽप्युदकरूपेणैव तस्य सत्ता, न तु खिल्यभावेनेति
लयदृष्टान्तं व्याख्याय 'एवं वा अरे इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो
भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्ती'ति लयं निरूप्य, यथा
अयं लवणदृष्टान्त, एवमेवारे मैत्रेयि इदमात्मतत्त्वं महदादिलक्षणकं ब्रह्मैव महदनव-
च्छिन्नं भूतं सिद्धम् अनन्तमविनाशि अपारमनादि विज्ञानघनः ज्ञप्तिमात्रस्वरूप एव
सन् एतेभ्यः स्थूलसूक्ष्मशरीराकारेण परिणतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय भूसूर्यरश्म्यादिभ्यो
रसः सैन्धवभावमिव पराभिध्यानादहमा विशेषफलभोक्तृभावं प्राप्य तानि विनश्यन्ति
संत्यनुपश्चाद्विनश्यति भोक्तृभावं त्यजति; (न) प्रेत्य विमुक्त्यनन्तरं संज्ञा (भोगानु-
कूलज्ञानमस्ति) जीवादिसंज्ञा नास्ति, किन्तु ज्ञप्तिमात्रस्वरूप एव भवतीत्येवं लये संज्ञा-
हरितोषिणी ।

मैत्रेयीब्राह्मणरूपा श्रुतिरित्यर्थः । श्रुतिमेवाहुः—तथा हीत्यादिना । सर्वेषामिति । जीवा-
नामित्यर्थः । साक्षादिति । श्रुतिर्मोक्षस्य स्थानं भगवानेवेति वक्तुं दृष्टान्तार्थं निरूप्य,
लयं निरूप्य भिन्नत्वेन प्रतीतिराहित्यं न्यरूपयदित्यग्रेणान्वयः । सैन्धवखिल्य इति ।
सिन्धुरुदकं तत्र भवं सैन्धवं लवणं, खिल्यः शकलः उदके जले प्रास्तः प्रक्षिप्त
इत्यर्थः । विलीयेत उदकभावमापयेत । न प्रेत्य संज्ञेति । प्रेत्येति ल्यबन्तम् । प्रेत्य
मोक्षानन्तरं संज्ञा भोगानुकूलज्ञानं नास्तीत्यर्थः, किन्तु ज्ञप्तिमात्रस्वरूपो भवतीति भावः ।

तन्निरूपणार्थं 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यती'त्युपक्रम्य
—'विज्ञातारमरे केन विजानीया'दित्यन्तेन लयावस्थायां लीनस्य स्व-
स्मिन् भगवतो भिन्नत्वेन प्रतीतिराहित्यं न्यरूपयत् । इममेवार्थं सूत्रका-
रोऽप्याह—'गतिसामान्या'दिति । गतिर्मोक्षः, समानस्य भावः सा-
मान्यं तस्मात् । मोक्षे जीवब्रह्मणोरभिन्नत्वात् । अभिन्नत्वेनैव निरूप-
सुवर्णसूत्रम् ।

भावं व्याख्याय तन्निरूपणार्थं मिष्टोदके तत्प्रक्षेपे अविभागदशायामपि भेदज्ञानान्न सं-
ज्ञाया अभाव इति मैत्रेय्या मोहे सर्वात्मनाऽसंज्ञानिरूपणार्थं 'यत्र हि द्वैतमिव भवति
तदितरं पश्यती'त्युपक्रम्य, जिघ्रत्यभिवदति, शृणोति, मनुते, विजानातीत्येतैर्भेदकध-
र्मसत्तायां द्वैतदर्शनकथनपूर्वकं 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्, जि-
घ्रेत्, अभिवदेत्, शृणुयान्मन्वीत, विजानीयात्, येनेदं सर्वं विजानाति तं
केन विजानीयात्, विज्ञातारमरे केन विजानीया'दित्यन्तेन भेदकधर्मलये विज्ञा-
त्रभावादब्रह्मरूपतायां समुद्रे लवणस्येव ब्रह्मणि लीनस्य जीवस्य स्वस्मिन् भगवतो भिन्न-
त्वेन प्रतीतिराहित्यम्, अन्यस्य ब्रह्मविदोऽपि तस्मिन् जीवे तथा प्रतीतिराहित्यं न्यरूप-
यत् । तथा च यदि जीवानां नित्यभिन्नत्वमभिप्रेयात् तदा द्वैतदर्शनदशायामिवपदेन द्वैता-
भावं न सूचयेत्, आत्मभावदशायां च द्रष्टृदृश्यादिभावं न निषेधेत्, यतोऽत्रैतदुभयम् ।
अतो जीवा न नित्यभिन्नाः, नापि ब्रह्मैव, किन्तु भिन्नाभिन्ना ब्रह्मांशा इत्यर्थः । ननु
यद्येवं तदा सूत्रकारो 'गतिसामान्या'दित्यत्र तौल्यबोधकं सामान्यपदं न वदेत्; अतो
नैवम्, किन्तु 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती'त्यत्र तथा श्रावणादविभागमात्रमेव स्वी-
कार्यं, न त्वभेदोपीति चेत्तत्राहुः—इममेवेत्यादि । तथा च समानाधिकरणसमानोदर्य
इत्यादौ समानशब्दस्यैकार्थकत्वदर्शनादुक्तश्रुतौ च साम्यस्य परमत्वेन विशेषितत्वात्तादृ-
शसाम्यस्य चाभेद एव संभवादस्मिन् सूत्रेऽपि सामान्यपदेनाभेद एवाभिप्रेतो, न तु
हरितोषिणी ।

तन्निरूपणार्थं सर्वात्मना लयनिरूपणार्थम् । मिष्टोदके लवणप्रक्षेप इवाऽविभागदशायाम-
पि भेदज्ञानान्न संज्ञाया अभाव इति मैत्रेय्या मोहे सर्वात्मना लयबोधार्थं 'यत्र हि
द्वैतमिवे'त्यादि न्यरूपयदिति भावः । लीनस्येति । ब्रह्मणि लीनस्य जीवस्येत्यर्थः । तथा
च जीवा न नित्यभिन्ना, नापि ब्रह्मैव, किन्तु भिन्नाभिन्ना ब्रह्मांशा इति भावः । इममे-
गङ्गाधरभट्टी ।

लीनस्य स्वस्मिन्नित्यादि । स्वस्मिन् लीनस्य जगतो ब्रह्मणा भिन्नत्वेन प्रतीतिराहित्यं
भगवतः कर्तुः, तथा तस्मिन् ब्रह्मणि लीनस्य जगतः भगवतस्सकाशाद्भिन्नत्वेन प्रतीति-
राहित्यम् । अन्यस्य जीवस्येत्यर्थः ॥

णादित्यर्थः । तेनादिमध्यावसानेषु शुद्धब्रह्मण एवोपादानत्वात् सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वय इति तत्र फलितम् । स्वावतारसमये क्रीडार्थं साक्षाद् योग्यास्त एव भवन्तीति तानप्यवतारयतीति पुनर्निर्गमनयोग्यत्वम् । इदमेव, 'मुक्तोपसृप्यव्यपदेशा'दिति सूत्रेणोक्तम् । न च 'न स पुनरावर्तते, 'अनावृत्तिः शब्दाद्' इति श्रुतिन्यायविरोधः । एतस्य प्रमाणमार्गपरत्वात् । इदं च पुष्टिमार्गाङ्गीकारे भगवान् करोति, नोचेन्मर्यादायां प्रवेशपर्यन्तत्वमेव । तस्यातिशयितानुग्रहविशेषमात्रसाध्यत्वेनातिदुर्लभत्वात् । तदुक्तं,—'भगवान् भजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स, न भक्तियोग'मिति । किञ्च, संसारे पुनरनावृत्ति-सुवर्णसूत्रम् ।

नित्यभिन्नत्वमित्यर्थः । सिद्धान्ते गतिसामान्यसूत्रस्यापीदमेव विषयवाक्यम्, तद्व्याख्याने यो विशेषः सोऽपि मत्कृतात्तद्विभागादवगन्तव्यः । अधिकरणक्रमाध्यायार्थयोर्विचारेणाप्येवमेव सिद्ध्यतीत्याहुः—तेनेत्यादि । आदौ समन्वयसूत्रे जन्मादिसूत्रे वा ब्रह्मण उपादानत्वं प्रतिज्ञायानन्दमयाधिकरणपर्यन्तं तस्यैव समर्थनेन मैत्रेयीब्राह्मणादिषु वाक्यान्वयाद्यधिकरणविषयवाक्येषु तस्यैव समर्थितत्वेन च सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मण्येव समन्वय इति तत्राध्याये फलितम् । तथा चैवं तादात्म्य एव व्यासस्य तात्पर्यं न नित्यभेदे नाप्यभेदे इति नांशत्वमौपचारिकमित्यर्थः । सप्तमं व्युत्पादयन्ति—स्वावतारेत्यादि, दिगित्यन्तम् । इदम् मुक्तावतारणम् । तस्येति । अवतारणस्य । ननु श्रुतिन्याययोः सर्वसाधारणत्वादेवं निर्गमनयोग्यत्वसाधनं न प्रामाणिकमिति शङ्कायां तस्य निर्गमनस्यावृत्यबाधकत्वं साधयन्ति—किञ्चेत्यादि । 'एवं मानवमावर्तं नावर्तन्त' इति विशेषश्रावहरितोषिणी ।

वेति । भिन्नाभिन्नब्रह्मांशरूपमित्यर्थः । एवं च सर्वेषां वेदान्तानामस्मिन्नेवार्थे तात्पर्यमित्याहुः—तेनेति । सप्तमं व्युत्पादयन्ति—स्वावतारेति । इदमेव पुनर्निर्गमनयोग्यत्वम् । शङ्कते—न चेति । उत्तरमाहुः—एतस्येति । 'न स पुनरावर्तते' इत्यस्येत्यर्थः । इदं च पुनर्निर्गमनं च । तस्येति । पुनर्निर्गमनस्येत्यर्थः । पुनर्निर्गमनयोग्यानामनावृत्तिरेवेत्याहुः—किञ्चेति । श्रुतिरिति । 'इमं मानवमावर्तं नावर्तन्त' इति विशेषोपादानावतारणमावृत्तिः, किन्तु संसारे पुनरागमनम्; तद्वक्तानां नास्तीति न श्रुतिविरोध इत्यर्थः ।

गङ्गाधरभट्टी ।

मुक्तोपसृप्येति । मुक्तानां भक्तानां पुनरवतारेण भजनीयेत्यर्थः ।

माह श्रुतिः । न हि तेषां तत्संसारः 'मुक्ता अपि *लीलाविग्रहं कृत्वा भजन्त' इति वाक्याच्च ॥

स च, चिरकालोत्समुद्भूतप्राचीननिरतिशयकृपाफलसारनिरुपधि-
निजचरणकमलानुरागविलासाभिलाषबीजासु, ततो निजपरिजननि-
रोधतः प्रियावलोकननिमित्तं कृतप्रतिक्षणविविधव्याजजनितगतागत-
कर्षितासु, ततो दिवा प्रियवनगमनजनितविरहतरणितापतप्यमाना-
न्तःकरणकेदारासु ततो निशामुखे प्रियागमनसंपन्नेष्ठावलोकनसेचनज-
नितहसितवलितविवशतरलरुचिरविलोचनयुगलविहितविविधनिरव-
सुवर्णसूत्रम् ।

णान्नावतरणमावृत्तिः, किन्तु संसारे पुनरागमनम्, तत्तु तेषां नास्तीति न श्रुतिन्यायवि-
रोध इत्यर्थः । अत्र वाक्यकारसंमतिमप्याहुः—मुक्तेत्यादि ॥

अतिशयितानुग्रहमात्रसाध्यतामुदाहरणप्रदर्शनेन स्फुटीकुर्वन्ति—स चेत्यादि । अत्र
हरितोषिणी ।

मानवमावर्तम् । संसारमित्यर्थः । तदेवाहुः—न हीति । तेषाम् ब्रह्मभावापन्नानाम् ।
मुक्तानां शरीरधारणं स्वेच्छयेत्यत्र वाक्यकारसंमतिमाहुः—मुक्ता अपीति ॥

विशेषानुग्रहेण साध्यत्वमुदाहरणप्रदर्शनेन स्फुटीकुर्वन्ति—स चेति । विशेषानुग्रहश्चे-
त्यर्थः । चिरकालेति । चिरकालं यथा भवति तथा उत्तमम् । उत्तमशब्देन बीजवापनम् ।
समुद्भूतं च यत् प्राचीनं निरतिशयितं कृपाफलं तस्य सारभूतो यो निरुपधिः उपाधिर-
हितो यो निजचरणकमलानुरागस्तस्य यो विलासस्तत्राभिलाषरूपं बीजं यासु । पुनर्विशे-
षणान्तरमाहुः—तत इति । निजेति । निजा ये परिजनाः श्वशुरादयः, तेषां निरोधात्प्रि-
यस्य श्रीकृष्णस्य यदवलोकनं तन्निमित्तं यत् कृतं प्रतिक्षणं विविधं व्याजं तेन जनितं
यद् गतागतं तेन कर्षितासु । पुनर्विशेषणान्तरमाहुः—तत इति । दिवेति । दिवा
दिवसे प्रियस्य वने यद्रमनं तेन जनितो विरहतरणितापस्तेन तप्यमानमन्तःकरणकेदारं
यासु । पुनर्विशेषणान्तरमाहुः—तत इति । निशेति । प्रदोषसमये प्रियस्य श्रीकृष्णस्य
यदागमनं, तेन संपन्नं यदिष्टावलोकनं, तदेव सेचनं, तज्जनितं यद्धसितं, तेन वलितं
गङ्गाधरभट्टी ।

तदेवाहुः—मुक्ता अपीति । स चेति । नन्दकुमार इत्युत्तरेणान्वितम् ॥

टिप्पणी ।

* लीलाविग्रहमिति । लीलार्थं विग्रहम् । एतेन जीवन्मुक्तपरताऽस्य व्यावर्त्यते, तेषां
पूर्वविग्रहस्य सत्त्वात्, लीलाविग्रहकरणाभावात् ॥

धिरसभावाङ्कुरासु, ततोऽतिविपुलकलिन्दजापुलिननभोवलयगतनिज-
मुरलिकाकलनिनदगर्जितानन्दितास्वेव कासुचिद् भूमिषु श्रीमन्नन्दरा-
जकुमारो नवजलदो निजानन्दसुधां ववर्षेति तथैव सर्वत्र वर्षिष्यतीति
न ज्ञातुं शक्यते । अतो मर्यादया तद्भजनमेव सर्वेषां कर्तव्यत्वेन
स्थितम्, तेनैव सर्वमिति दिक् ॥

एतच्च दशमस्कन्धविवरणे मृत्स्नाभक्षणवरदानार्थागमनादिस्थलेषु
पितृचरणैरेव स्फुटं निरूपितमित्यलं विस्तरेण ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

रामेण सार्द्धमित्यादीनि वाक्यान्त्येवंविधानीतराण्यपि प्रमाणत्वेनानुसंधेयानि । स्थित-
मिति । सूत्रादौ निर्णीतम् । तर्ह्यनुग्रहविशेषोः का गतिरित्यत्र आहुः—तेनेत्यादि ।
बीजसत्तायामेतदेवाङ्कुरसाधनम् । अग्रिकुमारादिभिस्तथैव कृतत्वादित्यर्थः । तदेव स्फुटी-
कुर्वन्ति—

एतच्चेत्यादि । एतदिति । विशेषानुग्रहसाध्यं क्रीडार्थत्वम् ॥

नन्वेवं सप्तधर्मबोधनाय व्युत्तरणकथनमयुक्तम् । जीवस्य मुक्तौ ब्रह्मणि प्रवेशेनैक्यरूपे
अभेदे तादात्म्यस्य निवृत्तत्वेन जीवेऽपि निरङ्कुशैश्वर्यप्रकृतिनियामकत्वादीनामसाधारण-
ब्रह्मधर्माणामापत्त्या महानेवानय इत्याशङ्कायां तन्निरासाय पूर्वोक्तानुगुणमेव पक्षान्तरमाहुः

हरितोषिणी ।

वल्यायितं विवशं तरलेन चाञ्चल्येन रुचिरं यद्विलोचनयुगलं, तेन विहितः विविधनि-
रवधिरसभावाङ्कुरो यासु । पञ्चमं विशेषणमाहुः—तत इति । अतिविपुलेति । अति-
विस्तीर्णं यद् यमुनापुलिननभोवलयं, तत्र गतं यन्निजमुरलिकाकलनिनदगर्जितं, तेनान-
न्दितासु । कासुचिदित्यनेन बाहुल्याभावः सूचितः । अत एव ज्ञानमार्गेऽपि श्रीभगवता
गीतायामुक्तं 'कश्चिन्मां वेत्ति तावत्' इति । ननु सर्वत्र वर्षिष्यतीत्यनेन साधनं विनै-
वेदं भगवत्कृतकृपया भविष्यतीति ज्ञायते, अत एव 'निःसाधनफलात्माऽयं प्रादुर्भूतो-
ऽस्ति गोकुल' इति निबन्धोक्तं संगच्छते, एवं सति साधने यत्रो न कर्तव्य इत्यायात-
मित्यत आहुः—मर्यादयेति । स्थितमिति । सर्वत्र सूत्रे भाष्ये चोक्तमित्यर्थः । तेनै-
वेति । एवकारेण तदतिरिक्तं साधनं नास्तीति सूचितम् ॥

अत्रोपष्टम्भकमाहुः—एतच्चेति मुक्तानामपि क्रीडार्थमागमने विशेषानुग्रहसाध्यत्वं
चेत्यर्थः ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

एतच्चेति । साक्षात्क्रीडार्थत्वम् ॥

यद्वा जीवत्वादिवदंशत्वमप्येकः पृथग्धर्मो जीवे निरूप्यते श्रुत्या,
अतो नानुपपत्तिः काचित् ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

—*यद्वेत्यादि । अयमर्थः—स्मृतौ सूत्रे चांशशब्द(उक्तः)श्रुतौ पादशब्दः । उभावपि संदिग्धौ । अंशशब्दस्यावयवे, पुत्रे, पत्न्यां, खण्डे, विशिष्टवस्त्वेकदेशे, राज्येकदेशे च प्रयोगदर्शनात् । यद्यपि पत्न्यां तथा न प्रसिद्धस्तथापि ‘अर्द्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी’ति ‘स आत्मानमेव द्वेधापातयत्ततः पतिश्च पत्नीचाभवतां तस्मादेतदर्द्धवृगलमिवे’ति श्रुतिभ्यां तथा निश्चीयते, ‘पुंस्यर्द्धोर्द्धं समंशक’ इति कोशाच्च । पादशब्दोप्यवयव एकदेशे च । तत्रावयवे प्रसिद्ध एव, एकदेशे तु ‘वैश्वानरः प्रथमपाद’ इति । यद्यप्येतेषु यस्य कस्याप्यर्थस्य ग्रहणे लक्षणादोषसंसर्गो न भवति, तथापि श्रुता ‘वूर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेत्’ ‘यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ती’ति दृष्टान्तद्वयपूर्वकं व्युच्चरणस्यैवोक्तत्वात्, श्रीभागवते द्वितीयस्कन्धादौ सृष्टिप्रकरण ऊर्णनाभिदृष्टान्तस्यैवोक्तत्वाच्च व्युच्चरणार्ह एवांशपदार्थो ग्राह्यः । सोऽपि तन्नित्यत्वादिश्रुत्यनुरोधादविकृतस्वरूप एवांशो ग्राह्यः । तादृशश्च खण्डावयवादिरूप एव भवितुमर्हति, न तु नित्य-

हरितोषिणी ।

अन्यदपि पक्षान्तरमाहुः—यद्वेति । श्रुत्येति । ‘पादोऽस्य विश्वाभूतानी’ति श्रुत्येत्यर्थः । पादशब्द एकदेशे अवयवे च । श्रुता ‘वूर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेत्’ ‘यथाऽग्नेरि-

गङ्गाधरभट्टी ।

भेदवादिनां रीत्याऽऽहुः—यद्वेति । जीवभावानन्तरं पृथग्भूतानां समवेतत्वाभावाच्छिन्नकरचरणादीनामिव मुख्यमंशत्वं नास्ति, तथापि श्रुत्या निरूपणादौणमपि मुख्यवृत्तमिति भावः । जीवो यावन्महाप्रलयं भिन्न एव, महाप्रलये त्वभिन्न एव जायत इति विस्तरेण निरूपितमस्माभिर्गोविन्दविलासे रामानुजाचार्यमतविचारे ॥

टिप्पणी ।

* यद्वेति । पूर्वं दृष्टान्तमुखेनांशत्वं तत्साधारणमुक्तं, यद्वेत्यादिना दार्ष्टान्तिक एव ‘सूत्रस्मृतिभ्यामंशत्वमखण्डविषयताविशेषरूपमुच्यते’ इति लेखकृतः ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

भिन्नरूपः । *तत्त्वत्रयस्वभावविवेकस्य युष्माभिरप्यङ्गीकृतत्वेनाविभागदशायां विशेषफल-
भोगाभावेऽपि स्वस्मिन्नहमितरभिन्न इति तस्य प्रतीतेरर्थसिद्धत्वात् । एवं सति 'बहु-
स्या'मितीच्छया बहुत्ववत् 'प्रजायेये'तीच्छया पूर्वोक्तवैचित्र्याय जीवत्वाणुत्वादयो यथा
जीवे संपादितास्तथांशत्वमप्येकः पृथगेव धर्मः संपादित इति त इव सोपि श्रुत्या निरू-
प्यते । 'पादोऽस्य विश्वा भूतानी'ति । तेन प्रवेशेऽप्यंशत्वेन तत्रैव प्रवेशात् । 'चैत्यस्य
तत्त्वममलं मणिमस्य कण्ठ' इति कौस्तुभे वा कुन्तलेषु वा प्रवेशात् । 'अर्द्धो वा एष
आत्मनो यत्पत्नी'ति श्रुत्या लक्ष्म्यादीनामपि तदंशत्वेनास्य मुक्तावपि तत्रैव वा लयाद्दो-
षाभावेनांशपदस्य मुख्यवृत्तत्वेऽपि श्रुत्यादौ न काचिदनुपपत्तिरित्यर्थः । एतेनाभेदो वास्तवो
भेदस्त्वौपाधिक इति भास्कराचार्योक्तमपि दत्तोत्तरम् । समञ्जसे भेदस्य स्वाभाविकत्वे
औपाधिकत्वोपगमस्यान्याय्यत्वादिति । एवमत्रांशत्वस्य समर्थनेन तादात्म्यं दृढीकृतम् ॥

न च सिद्धान्तमुक्तावत्यामाचार्यै 'रात्मनि ब्रह्मरूपे तु छिद्रा व्योम्नीव चेतना'
इत्यनेनावच्छेदवादस्योक्तत्वात्तादात्म्यवादे तद्विरोधः शङ्क्यः । तत्र ह्यात्मविषये निर्णय
उच्यते इति प्रतिज्ञाय ब्रह्मरूपे अक्षरे चेतना जीवाः व्योम्नि छिद्रा इव । लिङ्गमशि-
ष्यम् । छिद्राणि इव । अणुत्वबोधनाय दृष्टान्त इति व्याख्यानात् । तेन व्युच्चरणोत्तरमु-
पाधिव्याख्या विपरीतधर्माणां प्रतीतिर्न ब्रह्मधर्माणाम् । उपाधिनेच्छाप्रयुक्तेन तत्तिरो-
धानादिति ॥

हरितोषिणी ।

त्यादिदृष्टान्तद्वयपूर्वकव्युच्चरणस्यैवोक्तत्वात् । श्रीभागवतद्वितीयस्कन्धादौ सृष्टिप्रकरण ऊर्ण-
नाभिदृष्टान्तस्योदितत्वाच्च व्युच्चरणार्ह एवांशपदार्थो ज्ञेयः ॥

टिप्पणी ।

* तत्त्वत्रयस्वभावेति । चिदचिद्ब्रह्मणां स्वरूपभेदः । विशेषफलभोगाभावेऽपीति ।
जीवस्येति शेषः । तस्येति । भगवतः । एवं सतीति । नित्यभेदेऽनुपपन्ने सति । अत्रा-
यमाशयः—नित्यभिन्नस्य जीवस्य भगवति लयेऽप्यविभागमात्रं वक्तव्यम् । एवं सति तद्भे-
दप्रतीतेर्भगवतः स्वस्मिन् सत्त्वेन सिसृक्षतस्तस्य 'एकोऽहं बहुस्या'मिति सङ्कल्पो नोपप-
द्यते । अतस्तादात्म्यमेवाभ्युपेयम् । अयमाशयो द्वितीयाध्यायतृतीयपादान्ते भाष्यप्रकाशे
व्यक्तः ॥

(२५) ननु पूर्णं पुरुषोत्तमे जीवस्य प्रवेशोऽशक्यनिरूपणः । स हि बहिःष्ठस्यान्तर्गमनरूपः । तयोश्च परिच्छिन्ने एव पदार्थे सं-
 जीवप्रवेश-
 विषये वि-
 चारः । भवः । तथा च ब्रह्मणोऽपरिच्छिन्नत्वान्न संभव इति चेद्,
 हन्त ! एवं विभागांशत्वादिकमप्यशक्यनिरूपणं जीवस्य ।
 तच्च श्रुतिन्यायाभ्यां निर्णीयत इति चेत्, तुल्यम् । वस्तुतस्तु यथा
 सर्वतः पाणयः पादा अन्ताश्चेति श्रुत्या ब्रह्मणि निरूप्यन्ते, तथा प्रवे-
 शनिर्गमोक्त्याऽन्तस्त्वबहिष्ठे अपि तत्र स्त इति मन्तव्यम् । एवं सति
 यथेमे, तथा प्रवेशनिर्गमावपीति नोक्तानुपपत्तिः । किञ्च, उपाधिपक्षे
 प्रवेशः सुतरामसङ्गतः । तदोपाधेर्नाशाङ्गीकारात् कस्य प्रवेशः स्यात् ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

(१५) पुनर्मायावादिभट्टभास्करयोर्मतेन चोद्यमाहुः—ननु पूर्ण इत्यादि । समादधते
 —हन्तेत्यादि । तुल्यमिति । ‘उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत नाहास्योद्ग्रह-
 णायेव स्या’दित्यादिश्रुत्याऽस्यापि निर्णयेन परिहारसाम्यान्नायं पर्यनुयोगो युक्तः । ‘यत्रो-
 भयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः । नैकः पर्यनुयोज्यः स्यात्तादृगर्थवि-
 चारणे’ इति न्यायादित्यर्थः । प्रतिबन्देरत्रोत्तरत्वेऽपि बहुप्रमाणसिद्धत्वाय श्रुतार्थापत्ति-
 मपि प्रमाणयन्ति—वस्तुत इत्यादि । उक्तदाढ्याय वादिबाधकं तर्कमाहुः—किञ्चेत्यादि ।
 तदेति । मुक्तदशायाम् । तथा च भवन्मते श्रुतिविरोधो लक्षणा वा, अस्माकं तु नैकोपि
 दोष इत्यर्थः ॥

हरितोषिणी ।

(२५) जीवस्यांशत्वे शङ्कते—नन्विति । तयोरिति । प्रवेशनिर्गमनयोरित्यर्थः । समा-
 धानमाहुः—हन्तैवमिति । विभागांशत्वादावियमाशङ्का न कृतेति खेदो हन्तेत्यनेन
 द्योत्यते । तयोस्तु श्रुतिसिद्धत्वान्न खेद इत्याहुः—तत्त्विति । प्रतिबन्धोत्तरमाहुः—तुल्य-
 मिति । ‘उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत नाहास्योद्ग्रहणायेव स्या’दिति बृहदा-
 रण्यश्रुतिरत्राप्यस्तीति तुल्यमित्यर्थः । प्रतिबन्दिः साम्यं सूचयतीत्यतः समाधानान्तरमाहुः
 —वस्तुतस्त्विति । श्रुत्येति । ‘सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोक्षिशिरोमुखम् । स-
 र्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठतीति गीतारूपश्रुत्येत्यर्थः । इमे अन्तस्त्वबहिष्ठे ।
 एतावता दृष्टान्तकथनेन प्रवेशनिर्गमौ ब्रह्मणि श्रुतिसिद्धाविति त्वयाऽपि स्वीकार्यौ, तथा
 च त्वन्मते महती विनष्टिरित्याहुः—किञ्चेति । उपाधीति । तव मते मोक्षात्पूर्वमुपाधिः
 स्वीक्रियत इति पक्षे इत्युक्तम् । तदेति । मुक्तावस्थायामुपाध्यपगमे जीवो यदि ब्रह्मरूपः
 स्यात्तर्हि प्रवेशः कस्य स्यात्, प्रवेशस्तूक्तो वर्तते, तस्माज्जीवो ब्रह्म न भवतीत्ययं बाधक-
 स्तर्कस्तव मते इति भावः ॥

ननु प्रवेशं निरूपयति श्रुतिरिति सत्यम्, परमेतद्वाक्यार्थबोध एव न संभवति, अयोग्यताज्ञानादिति चेद् । अत्रेदं विचार्यते—दोषो हि शब्दगतः श्रोतृगतो वा भवेत् । अत्र च शब्दस्यादुष्टत्वाच्छ्रोतृगत एव स वाच्यः । तथा चापगताविद्यानां ब्रह्मविदामेवानुभूतिविषयमुपदेशैकसमधिगम्यं ब्रह्म निरूपयन्ती श्रुतिरविद्यावलिसाल्पबुद्धीनां ग्रहणासामर्थ्येनायोग्यताज्ञानेन नान्यथयितुं शक्या । न ह्युपदेशैकगम्यं हीरकमन्त्रादेर्माहात्म्यं साधारणजनानुभवाविषय इत्युपासिततद्गुरुणामप्यविषयः । न वा पित्तदूनरसनेन्द्रियस्येदंप्रथमतया सितां भक्षयतः, सिता मिष्टेति वाक्ये अयोग्यताज्ञानं वाक्यार्थमन्यथयितुमीष्टे । न वा तस्यैव

सुवर्णसूत्रम् ।

स्वोक्तं समर्थयितुं नैयायिकादिरीत्या चोदयन्ति—ननु प्रवेशमित्यादि । उपगम्य समादधते—अत्रेत्यादि । इदमिति । बोधाभावकारणम् । दोष इति । अज्ञानकारण-

हरितोषिणी ।

‘आत्मनो वपामुदक्खिदत्तामग्नौ प्रागृह्णात्ततोऽजस्तूपरः समभव’दिति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके प्रथमप्रश्ने इदं वाक्यं पठितम् । तत्र स्वीयशरीरवपोत्खननमयोग्यमित्ययोग्यताज्ञानाच्छब्दबोधाभावेनेदं वाक्यं स्वार्थं प्रमाणं न भवतीति यथा वपाहोमे प्राशस्त्यबोधकमर्थवादरूपं, तथा प्रवेशवाक्यमपि स्वार्थं अयोग्यताज्ञानादुपाध्यपगमे जीवस्य ब्रह्मस्वरूपत्वबोधकमस्तु, तथा च न महती विनष्टिरित्याशयेन शङ्कते—नन्विति । वाक्यार्थबोध एवेति । शक्त्येति शेषः । अयोग्यताज्ञानादिति । तथा जीवो ब्रह्मस्वरूप इति लक्षणया प्रवेशवाक्याद्बोधो भविष्यतीति भावः । समाधानमाहुः—अत्रेति । प्रवेशं निरूपयति श्रुतिर्बोधस्तु न जायत इत्यत्र कारणं दोष इति बोधाभावकारणीभूतो दोष इत्यर्थः । सः दोषः । दोषस्य श्रोतृगतत्वं विशदयन्ति—तथा चेति । श्रुतिरिति । नान्यथयितुं शक्येत्यन्वयः । अत्र दृष्टान्तमाहुः—न हीति । हीरकेति । हीरकशब्देन वज्रं मणिर्वा । तथा च मणिमन्त्रादेर्माहात्म्यमित्यर्थः । अपरं दृष्टान्तमाहुः—न वेति । पिप्पेति । पिप्पेन दूनं दुष्टं, तेन रसनेन्द्रियेण सिता यदा भक्षिता, तदा सा तित्कालमा । अनन्तरं केनचित्पुरुषेण सिता मिष्टेति वाक्यं प्रयुक्तम् । तत्रायोग्यताज्ञानं तादृशपुरुषस्य जातम् । तेन कृत्वा तद्वाक्यमप्रमाणं न भवतीति भावः । पिप्पेन सिता तित्कालमिति, तत्र प्रमाणं नैषधे तृतीयसर्गे हंसं प्रति दमयन्तीवाक्यं—‘पिप्पेन दूने रसने सिताऽपि तित्कायते हंसकुलावतंसे’ति । न वेति । तत्र सिता मिष्टेति वाक्ये ।

दोषापगमे सति न योग्यताज्ञानसंभवस्तत्र । अत एव, “आ-
चार्यवान् पुरुषो वेदे”ति श्रुतिः । अतो यथाश्रुतमेव मन्तव्यम् । अत
एव सूत्रकारोऽपि जगति ब्रह्मण उपादानत्वे कृत्स्नप्रसक्त्यादिशङ्काप-
रिहाराय, ‘श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वा’दित्येवाह ॥

(२६) ननु प्रवेशकथने जीवस्य व्यापकत्वव्याहतिरिति चेद्, हन्तैवं
जीवो नाणुरिति पूर्वपक्षमतम् । शशस्यापि निजशृङ्गभङ्गभिः तनूदरकन्दराप्रवेशः !!

सुवर्णसूत्रम् ।

भूतो दोषः । सिद्धान्तयुक्तेः पोषणाय प्रमाणमाहुः—अत एवेत्यादि । एवमत्र कारि-
कोक्तं अंशत्वं व्युत्पादितम् ॥

(२६) अतः परमाणुत्वं व्युत्पादयितुं चोद्यमाहुः—नन्वित्यादि । इष्टापत्त्या समाधत्ते
—हन्तेत्यादि । एवं व्यापकत्वव्याहत्यापत्तौ शशस्यापि तथा तदप्रवेश आपद्येतेत्युपहासः ॥

हरितोषिणी ।

न योग्यताज्ञानसंभव इति । न वेति पूर्वोक्तान्वयः । तथा च दोषापगमे तस्य यथा यो-
ग्यताज्ञानं जायते, तथा आचार्योपदेशेन भगवत्कृपया वाऽविद्यापगमे ब्रह्मविदो योग्यता-
ज्ञानं जायत इति भावः । अत्र प्रमाणमाहुः—अत एवेति । यथाश्रुतमेवेति । शक्त्या
यथा शब्दबोधो जायते, तथैव स्वीकर्तव्यमित्यर्थः । अत्रोपष्टम्भकमाहुः—अत एवेति ।
एतावता प्रबन्धेन जीवस्यांशत्वं निरूपितम् ॥

(२६) इदानीं तस्याणुत्वं स्थापयितुं प्रथमतः शङ्कते—नन्विति । उपहासपूर्वकं समा-
धानमाहुः—हन्तेति । तनूदरेति । तनु स्वल्पमुदरं यस्याः एतादृशी गुहेत्यर्थः । शशस्य
शृङ्गमेव नास्ति, कुतस्तस्य भङ्ग इति तद्विद्या तस्य यथा तनूदरकन्दरायामप्रवेशस्तथा
जीवस्य व्यापकत्वमेव नास्तीति तद्भङ्गभिः जीवस्य ब्रह्मण्यप्रवेश इत्युपहास इति भावः ।

गङ्गाधरभट्टी ।

(२६) शशस्यापि निजशृङ्गेति । एतद्यथा मिथ्या, तथा जीवव्यापकत्वमपीति
भावः । ‘यस्मिन् प्राणः पञ्चधे’ति । एतेन लिङ्गेन आत्मा परमात्मा अणुर्दुर्ज्ञेय इत्य-
पास्तं व्याख्यानम् ॥

टिप्पणी ।

* आचार्यवानिति । अनया श्रुत्या न गुरूपसत्तिर्विधीयते, अपि त्वाचार्यवत्त्वस्य
वेदने हेतुत्वं बोध्यते । आचार्यवतां केषांचन ज्ञानादर्शनेऽपि न कारणत्वहानिः, कार-
णान्तराऽसमवधानेन तथात्वसंभवात् । यथा मृदाद्यन्यतमासमवधाने घटानुत्पत्तावपि न
कारणकलापान्तः पातिनामवशिष्टानां कारणत्वहानिः । आचार्यवत्त्वं चानुशासनसम्बन्धेन,
‘आचार्योऽन्तेवासीनमनुशास्ती’ति श्रुतेः ॥

यतोऽणुरेव जीवः । कुत एतत् ? । श्रुति एव । तथाहि,—‘आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः, ‘बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य तु । भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्याय कल्पते, ‘एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेशे’त्यादिभ्यः ॥

स्यादेतत्, नाणुर्जीवो वक्तुं युक्तः । श्रुतिस्मृतिविरोधात् । तथाहि—‘स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु’, ‘आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः’, ‘नित्यः सर्वगतः स्थाणु’रित्यादिषु व्यापकत्वश्रवणात् ‘तत्त्वमसी’त्यादिभिर्ब्रह्माभेदनिरूपणाच्च, न हि तत्त्वतोऽणोर्व्यापकाभेदः संभवति ॥

किञ्च, जीवस्याणुत्वे सर्वशरीरगतचैतन्यानुपलम्भप्रसङ्गः । न च यथैकदेशस्थचन्दनविन्दुशैत्योपलम्भः सकलशरीरव्यापकतया भवत्येवमे-
सुवर्णसूत्रम् ।

श्रुत्या व्यापकत्वे निरस्ते तस्या अनिर्णायकत्वं बोधयितुं श्रुत्यन्तरेण पुनः प्रत्यवतिष्ठते—स्यादेतदित्यादि । वक्ष्यमाणरीत्या व्यापकत्वं स्यादित्यर्थः ॥

नैयायिकादिमतेनापि जीवाणुत्वं दूषयति—किञ्चेत्यादि । ‘अविरोधश्चन्दनव’दिति सूत्रोक्तमाक्षिपति—न चेत्यादि । ‘अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्बुद्धिर्ही’ति सूत्रोक्तयुक्त्या एकदेशस्थायित्वनिश्चयेनोक्तयुक्तिं दूषयित्वाऽनुमानेनाणुत्वं सिसाध-
हरितोषिणी ।

जीवे व्यापकत्वाभावं समर्थयन्ति—यत इति । अथ वा ननूपहासः कृतः, परन्तु वास्तविकं नोक्तमित्यत आहुः—यत इति । श्रुतीरेवाहुः—तथा हीत्यादिना । श्रुत्यर्थः स्पष्ट एव ॥

जीवस्य व्यापकत्वबोधकश्रुतिप्रामाण्यमादाय शङ्कते—स्यादेतदिति । विरोधमेवाहुः—तथा हीत्यादिना । स्मृतिमाहुः—नित्यः सर्वगत इति ॥

यदवच्छेदेन यस्य यत्र सत्त्वं तदवच्छेदेन तत्र तदुणोपलम्भ इति नैयायिकरीत्याऽपि जीवस्याणुत्वं वारयन्ति—किञ्चेति । शङ्कते—न चेति । एतेन ‘अविरोधश्चन्दनव’दितिसूत्राशयो वर्णितः । तथा च चन्दनदृष्टान्तस्य सत्त्वान्नैयायिकरीतिरप्रयोजिकेति गङ्गाधरभट्टी ।

स्यादेतत् । वक्ष्यमाणदूषणं न स्याच्चेदेतत्स्यादित्यर्थकमिदं प्रसिद्धम् ॥
किञ्चेत्यादि । नैयायिकरीत्या विभुत्वखण्डने ॥

कदेशस्थजीवचैतन्योपलम्भोऽपीति वाच्यम् । दृष्टान्ते एकदेशस्थायित्वस्य प्रत्यक्षतो निश्चितत्वेन दार्ष्टान्तिके च संदिग्धत्वेनोभयोर्वैषम्यात् । न च, *सर्वशरीरव्यापि चैतन्यं स्वधर्म्यधिकदेशवृत्तिः; विसर्पिगुणत्वात्, शरीरैकदेशस्थचन्दनजन्यसर्वशरीरव्यापिशैत्यवदित्यनुमानेनाणुत्वं साधयितुं शक्यम् । हेत्वसिद्धेः । साध्याविशिष्टत्वाच्च । एकदेशवृत्तित्वे सुवर्णसूत्रम् ।

यिषोरनुमानं दूषयति—न च सर्वेत्यादि । हेत्वसिद्धेरिति । हेत्वप्रसिद्धेः । साध्याहरितोषिणी ।

भावः । समाधानमाहुः—दृष्टान्त इति । एकदेशस्थेति । शरीरैकदेशस्थेत्यर्थः । दार्ष्टान्तिक इति । जीवात्मनीत्यर्थः । संदिग्धत्वेनेति । भवन्मते अणुत्वं, मन्मते व्यापकत्वमिति विवादास्पदत्वेन संदेहविषयत्वेनेत्यर्थः । एतेन 'अवस्थितिवैषम्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्बुद्धि ही'ति सूत्रोक्तं दूषितम् । अनुमानेन अणुत्वं साधयितुं पुनः शङ्कते—न चेति । सर्वशरीरव्यापिचैतन्यं पक्षः, स्वधर्म्यधिकदेशवृत्तित्वं साध्यं, विसर्पिगुणत्वं हेतुः । स्वधर्म्येति । स्वं जीवः तस्य धर्मि हृदयं तदधिकदेशः सर्वशरीरं तद्वृत्तित्वं चैतन्ये वर्तत इति पक्षे साध्यसत्त्वम् । विसर्पीति । विसर्पिं प्रसरणशीलं, तत्त्वे सति गुणत्वं हेतुः; सोऽपि पक्षे चैतन्ये वर्तत इति साध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिसत्त्वम् । चैतन्यस्य ज्ञानरूपत्वेन गुणत्वात्तन्निष्ठं प्रसरणशीलगुणत्वं बोध्यम् । अत एव चैतन्यं ज्ञानादिकमेवेति मुक्तावल्यामुक्तम् । दृष्टान्ते साध्यहेत्वोः सत्त्वं प्रतिपादयितुमाहुः—शरीरैकेति । सर्वशरीरव्यापिशैत्ये दृष्टान्ते साध्यहेत्वोः सत्त्वमस्ति । कथं? स्वं चन्दनं, तस्याश्रयो धर्मि शरीरैकदेशस्तदधीकदेशः सर्वशरीरं, तद्वृत्तित्वं शैत्ये वर्तते, अथ च विसर्पिगुणत्वमपि वर्तत इति कृत्वा दृष्टान्तेऽपि साध्यव्याप्तिर्हेतौ गृह्यत इत्यर्थः । समाधानमाहुः—हेत्वसिद्धेरिति । चैतन्ये विसर्पिगुणत्वं वर्तत इति केन ज्ञायत इति हेत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः ।

टिप्पणी ।

* सर्वशरीरव्यापीत्यादि । न चैवं पक्षतावच्छेदकज्ञानादेव साध्यसिद्धेः सिद्धसाधनम् । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात् । संयोगसम्बन्धेनात्मशून्ये तत्तच्छरीरावयवे समवायेन स्वरूपेण वा वृत्तित्वं साध्यम् । परिच्छिन्नवृत्तिभिन्नगुणत्वं हेतुः । य एवंविधो गुणः स स्वाश्रयाधिकदेशवृत्तिरिति सामान्यतोमुखी व्याप्तिरिति लेखकाराः ॥ हेत्वसिद्धेरिति । गुणस्य विसर्पित्वं स्वसमवायिभिन्नवृत्तिकत्वमेव स्वरूपेण, तच्चान्न चैतन्यस्यासिद्धम्, आत्मनोऽणुत्वसिद्धौ तत्सिद्धेः । एवं च हेतुतावच्छेदकस्य विसर्पित्वस्यासिद्ध्या तदवच्छिन्नहेतोरप्यसिद्धिः । स्वरूपेण स्वसमवायिभिन्नवृत्तिकत्वं स्वधर्म्यधिकदेशवृत्तित्वं चैकमेवेति साध्यसमत्वम् । लेखकारास्तु साध्यावैशिष्ट्यपदेन सिद्धसाधनमित्याहुः ॥

सिद्धे जीवस्य चैतन्यस्य विसर्पिगुणत्वसिद्धिरेतत्सिद्ध्या च तत्सिद्धि-
रित्यन्योन्याश्रयत्वाच्च । चन्दनसूक्ष्मावयवानां सर्वदेहप्रसर्पणेनापि शै-
त्योपलम्भस्य संभवे दृष्टान्तासिद्धेश्च । एतेनैव चम्पकगन्धोऽपि प्रत्युक्तः ।
न हि गुणिनं विना गुणे क्रियासंभवः । अतिप्रसङ्गात् । चम्पकदेशा-
धिकदेशे गन्धग्रहस्तु तदवयवानामपि वायूपनीतानां तत्र सत्त्वेन । न
चैवं तन्नाशापत्तिः । भोग्यादृष्टेनैव तदवयवपूरणसंभवात् । अन्यथानु-
पपत्तेर्बलिष्ठत्वात् । दृष्टासंभवे सत्यदृष्टकल्पनाया न्याय्यत्वात् । न च
मणिप्रभावत्तदुपपत्तिः । तस्यास्तज्जनितविरलसजातीयद्रव्यान्तरत्वात् ।
एतेनैव प्रदीपसूर्यादयः प्रत्युक्ताः । श्रुतावणुत्वनिरूपणं तु दुर्ज्ञेयत्वाभि-
प्रायम् । तस्मान्नाणुर्जीवः ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

विशिष्टत्वादिति । हेतोः साध्यसमत्वात् । ‘व्यतिरेको गन्धव’दिति सूत्रोक्तं दूषयति
—एतेनेत्यादि । ‘गुणाद्वा लोकव’दिति सूत्रोक्तं दूषयति—न च मणीत्यादि ॥

हरितोषिणी ।

अत एव दूषणान्तरमाहुः—साध्येति । दृष्टान्ते हेतौ साध्यसामानाधिकरण्याभावादि-
त्यर्थः । दूषणान्तरमाहुः—एकदेशेति । जीवस्य एकदेशवृत्तित्वे सिद्ध इत्यन्वयः । एत-
त्सिद्धयेति । चैतन्यस्य विसर्पिगुणत्वसिद्धयेत्यर्थः । चन्दनेति । तथा चैकदेशस्थचन्दन-
सूक्ष्मावयवानामेव सर्वशरीरप्रसर्पणं, न तु शैत्यस्येति भावः । प्रत्युक्त इति । चम्पकसू-
क्ष्मावयवानामेव दूरदेशगमनं, न तु केवलं गन्धस्येति । ननु कुतो नास्तीत्यत आहुः—
न हीति । चम्पकावयवरूपद्रव्यं विना तन्निष्ठगन्धे गमनक्रिया न संभवति, कर्मणो
द्रव्यवृत्तित्वेन गुणवृत्तित्वाभावादिति भावः । कचित्पुस्तके ‘न हि गुणिनं विना गुण-
संभव’ इत्यपि पाठः । स समीचीनतया प्रतिभाति । अग्रे चम्पकदेशाधिकदेशे गन्धग्र-
हस्त्वित्यादिना गुणस्यैवोपादानात् । सिद्धान्ते ‘न च गुणिनं विना गुणासंभवा’दित्यु-
क्तत्वाच्च । अतिप्रसङ्गादिति । ‘गन्धवती पृथिवी’ति लक्षणस्यातिव्याप्तेः । दृष्टासं-
भवेति । दृष्टस्यासंभवे सतीत्यर्थः । न्याय्यत्वादिति । उचितत्वादित्यर्थः । अत्र ‘व्यति-
रेको गन्धव’दिति सूत्रोक्तं दूषितम् । ‘गुणाद्वा लोकव’दिति सूत्राशयेन शङ्कते—न
चेति । तदुपपत्तिरिति । मणेः प्रभा मणिं विहायान्यत्र गच्छतीत्याशयः । समाधान-
माहुः—तस्या इति । मणिस्त्वविरलः, प्रभा तु विरलेत्येतावान् विशेष इति सजातीयं
द्रव्यान्तरमिति भावः । एतावता प्रबन्धेनाणुत्वं जीवस्य परमतरीत्या निराकृतम् ॥

(२७) अत्र वदन्ति

पूर्वपक्षप्र-
तिक्षेपपुरःसरं
जीवाणुत्वव्यु-
त्पादनम् ।

तत्त्वसूत्रानुसारेण वेदार्थस्य निरूपणे ।

जीवोऽणुरेव संसिद्ध्यत्यन्यथा त्वन्यथैव हि ॥

भवेदेतदेवं, यदि 'स वा एष महा'नित्यादिभिर्जीवो
निरूप्येत । तदेव तु न संभवति, ब्रह्मप्रकरणे पठितत्वात् ।
यतो वादरायणोऽप्याह, 'नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारादि'ति । न
चैवं सकलशरीरगतचैतन्योपलम्भानुपपत्तिः । चम्पकगन्धवदेवोपपत्तेः ।
न च गुणिनं विना गुणासंभवान्नैवमिति वाच्यम् । सम्बन्धिनं विनापि
सम्बन्धस्य समवायस्याङ्गीकारो यथाऽक्षपादीयानां तथात्रापि तदुप-
पत्तेः । ननु रूपरसादीनामन्यत्रोपलम्भः स्यादिति चेत्, स्यादेवोप-
लम्भो, यदि स्वाश्रयमपहायान्यत्र तिष्ठेयुः । अथ द्रव्यं विहाय
गन्धस्यान्यत्र सत्त्वे गुणसत्त्वे द्रव्यसत्त्वस्य नियामकत्वाभावाद्रसा-
दीनामप्यन्यत्र गमनं स्याद्, अतोऽस्यावश्यं नियामकत्वेनाङ्गीकाराद्
गन्धोपलब्धिस्थले चम्पकावयवानामपि सत्त्वमङ्गीकर्तव्यमिति चेत्;

सुवर्णसूत्रम् ।

(२७) एवं दूषितेऽणुत्वे प्राचां संमतिपूर्वकं तद्व्युत्पादयन्ति—अत्र वदन्तीत्यादि ।
एवमाक्षेपे प्राञ्च एवमुत्तरं वदन्तीत्यर्थः । तदुक्तदूषणमनूय 'व्यतिरेको गन्धवदिति'
सूत्रोक्तं प्रसाधयन्ति—न चैवमित्यादि । गन्धस्थलेऽवयवसत्त्वाङ्गीकारे अनिष्टमापाद-
हरितोषिणी ।

(२७) इदानीं तदेव स्वमतरीत्या व्यवस्थापयन्ति—अत्र वदन्तीति । वदन्तीत्य-
नेन जीवस्याणुत्वं प्राचीनैरेव व्यवस्थापितमिति भावः । तत्त्वसूत्रानुसारेण ब्रह्मसूत्रानु-
सारेण । शङ्कते—न चैवमिति । समाधानमाहुः—चम्पकेति । पुनः शङ्कते—न चेति ।
समाधानमाहुः—सम्बन्धिनमिति । अक्षपादीयानाम् नैयायिकानाम् । अत्रापि
गन्धस्थले । शङ्कते—नन्विति । समाधानमाहुः—तिष्ठेयुरिति । तथा च केवलं गन्ध-
स्यैव स्वाश्रयं विना दूरदेशे प्रतीतिर्जायत इति तत्रैवैवं स्वीक्रियत इति भावः । अत्र
शङ्कते—अथेति । अङ्गीकर्तव्यमिति । रसादीनामन्यत्र गमनं न दृश्यत इति कृत्वा
गङ्गाधरभट्टी ।

(२७) 'नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात्' ब्रह्मणोऽधिकारात् । न च 'यो-
ऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वि'ति लिङ्गाजीवपरत्वं शङ्क्यम् । तस्यान्तःस्थत्ववर्णनेऽपि तस्मिन्
प्राणप्रवेशावर्णनात् ।

ननु समवायस्यापि तथात्वाङ्गीकारे सम्बन्धसत्त्वे सम्बन्धिसत्त्वस्य नियामकत्वाभावात्संयोगादीनामप्यतिरेकापत्तौ तत्समाधानाय तस्य नियामकत्वेनाङ्गीकारात्तन्निर्वाहाय घटे नष्टेऽपि सूक्ष्मघटसत्त्वमङ्गीकुरु । ननु जन्यसम्बन्धसत्त्व एव संबन्धिसत्त्वस्य नियामकत्वमिति चेद्; अत्रापि गन्धातिरिक्त एव गुणे द्रव्यसत्त्वस्य नियामकत्वमिति तुल्यम् ॥

ननु सम्बन्धिनामनित्यत्वात् सम्बन्धस्य च नित्यत्वात् तदन्यथानुपपत्त्या जन्यपदोपादानम्, अन्यत्रोपलम्भानुपपत्तौ सत्यामपि तदवयवसत्त्वेनैवोपपत्तौ गन्धातिरिक्त इति व्यर्थं विशेषणं गौरवादिति चेत्; न । प्रामाणिकत्वात् । दृश्यते हि विविधचर्मपुटवेष्टितस्यापि मृगमदस्य गन्धोपलम्भो वणिकसार्थेषु । न हि तत्र तदवयवनिर्गमापूर्वतत्प्रवेशौ संभवतः । किञ्चैवं गन्धोपलम्भसमये प्रसारितमुखस्य तद्रसोपलब्धिप्रसुवर्णसूत्रम् ।

यन्ति—ननु समवायेत्यादि । गन्धातिरिक्त इति । इदं प्रतिबन्दितायोक्तं, न तु सिद्धान्तत्वेनेति ज्ञेयम् । स्यादेवेत्यादिना द्रव्याधिकदेशे गुणान्तरोपलम्भस्यापि पूर्वमभ्युपगतत्वात् । न वाऽप्रामाणिकत्वम् । शब्दस्य पृथिव्यादिपञ्चकगुणत्वेन भेर्यादिभ्योऽधिकदेशवृत्तित्वस्य दूरस्थवह्नयौष्ण्यस्य सूर्यादिप्रभायाः निम्बविशेषच्छायास्थितिमात्रेण कटुकत्वस्यानुभवसाक्षिकत्वात् । इदं यथा तथा प्रस्थानरत्नाकरे व्युत्पादितमस्माभिः ॥

विशेषणवैयर्थ्यमनुभवबलेन परिहरन्तो गौरवस्य प्रामाणिकत्वं व्युत्पादयन्ति—दृश्यत इत्यादि । ननु मास्त्वपूर्वतत्प्रवेशः, परं निर्गमस्तु न वारयितुं शक्यः; ततो भारापगमहरितोषिणी ।

गुणसत्त्व इति नियमः स्वीकर्तव्यः । तेन चम्पकसूक्ष्मावयवानामन्यत्र गमनं स्वीकर्तव्यमिति भावः । इति चेन्नेत्यन्तं पूर्वपक्षः । समाधानमाहुः—समवायस्येति । कचित्पुस्तके ननु समवायस्यापीति पाठोऽस्ति । तत्र पूर्वपक्षोपरि प्रतिबन्ध्या अयं पूर्वपक्ष इति ज्ञेयम् । तथात्वाङ्गीकारे सम्बन्धिनं विनाऽपि सम्बन्धसत्त्वाङ्गीकारे अतिरेकापत्तौ समवायवदतिरिक्तपदार्थापत्तौ तस्य सम्बन्धसत्त्वे सम्बन्धिसत्त्वस्य तन्निर्वाहाय सम्बन्धसत्त्व इति नियमनिर्वाहाय । समवायस्य नित्यत्वामिप्रायेण शङ्कते—नन्विति । समाधानमाहुः—अत्रापि ॥

शङ्कते—नन्विति । जन्यपदोपादानमिति । नियमे इति शेषः । समाधानमाहुः प्रामाणिकत्वादिति । अनुभवमाहुः—दृश्यत इति । दूषणान्तरमाहुः—किञ्चैवमिति ।

सङ्गः । तेषामवयवानां योग्यत्वात् । अन्यथा गन्धोऽपि नोपलभ्येत, गन्धस्योपलम्भे नियामकाभावाच्च । नन्वदृष्टमेव तथेति चेद्, अहो!! गौरवभीतिर्वावदूकस्य । यदवयवनिर्गमनं, पुनस्तदवयवपूरणं, तद्वेतो-
 रदृष्टस्य च कल्पनं, रसाद्यनुभवप्रतिबन्धकादृष्टान्तरस्य च कल्पनं वद-
 तोऽप्यसंकोचस्तुण्डस्य, गन्धातिरिक्तेतिमात्रकथने संकोचः । किञ्च,
 उग्रगन्धस्य कस्यचित्कुसुमस्य लशुनादेर्वा स्पर्शमात्रेऽपि ततो मुहुर्मु-
 त्तया क्षालनेऽपि करस्य न तद्गन्धापगमोऽनुभूयते । स्पर्शमात्रलग्नतद-
 वयवानां सकृत्प्रोञ्छनेऽप्यसहिष्णूनां सकृत्क्षालनेऽपि न स्थितिसंभवः,
 कुतस्तरां मुहुस्तथा करणे । अतो द्रव्याधिकदेशवत्त्वं गन्धस्य मन्त-
 व्यम् । विनश्यदवस्थगुणानामनाश्रितत्वेनाङ्गीकारो यथा तव, तथा
 द्रव्याधिकदेशवृत्तित्वेनानुभवेऽपि कुरुष्व । अत एव सूत्रकारोऽपि सिद्धं
 दृष्टान्तमाहेमामेवाशङ्कां परिहर्तुमणुत्वसाधने, 'व्यतिरेको गन्धव'दिति ।
 श्रुतिरपि, 'यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य दूराद् गन्धो वात्येवं पुण्यस्य क-
 सुवर्णसूत्रम् ।

स्यानुभवसाक्षित्वादित्यत आहुः—किञ्चैवमित्यादि । योग्यत्वादिति । उद्भूतगुणव-
 त्वात् । ननु मास्त्वदृष्टकल्पनं, तथापि त्रुटौ रूपवदेतेषु गन्धस्यैवोद्भूतत्वकल्पने कोपि न
 दोष इत्यत आहुः—किञ्चेत्यादि । ननु गुणानां द्रव्याविनाभावान्नत्रापि द्रव्यावयवस-
 त्वमङ्गीकार्यमित्याशङ्क्य प्रतिबन्दिदकथनमुखेनानाश्रितत्वाङ्गीकारे युक्तिं सूचयन्ति—विन-
 श्यदित्यादि । तथा चाविनाभावस्य त्वन्मतेष्यभावाद्विद्यमानावस्थागुणानामुत्कटत्वं विशे-
 षणं दत्वा तादृशानुभवेऽपि कुरुष्वेत्यर्थः । सूत्रोक्तं पुण्यन्ति—अत एवेत्यादि । ननु
 गौतमस्यापि महर्षित्वान्न व्यासोक्तमेकान्ततः साधीय इत्यत आहुः—श्रुतिरित्यादि । तथा
 हरितोषिणी ।

तेषामिति । गन्धाश्रयीभूतानाम् । योग्यत्वात् तत्तदिन्द्रियग्राह्यगुणवत्त्वात् । यत्र कि-
 ञ्चिन्नोपलभ्यते तत्रादृष्टं कल्पनीयमित्याशयेनाहुः—नन्विति । आश्रयं पुरस्कृत्य समा-
 धानमाहुः—अहो इति । द्रव्यावयवं विनापि गन्धस्य स्थितावनुभवं प्रमाणयन्ति—
 किञ्च उग्रगन्धस्येति । ननु सर्वमिदं तदैव संभवति, गुणस्य द्रव्यं विना सत्त्वं चेत्,
 तदैव तु नास्तीत्यतस्तत्रापि द्रव्यावयवानां सत्त्वमङ्गीकर्तव्यमित्याशङ्कायां त्वयाऽपि विनश्य-
 दवस्थगुणस्थले यथा स्वीक्रियते, तथा मयाऽपि द्रव्यं विना गन्धसत्त्वं स्वीक्रियत इत्याश-
 येनाहुः—विनश्यदवस्थेति । इदं मयैवोच्यत इति न, किन्तु बादरायणैरप्युक्तमित्याहुः
 —अत एवेति । गन्धवदिति । सिद्धं दृष्टान्तमाहेति पूर्वोक्तान्वयः । तैरपि श्रुतिसम्मत-
 मेवोक्तमित्याहुः—श्रुतिरपीति ॥

र्मणो दूराद् गन्धो वाती'ति । अत्र तदवयवासत्त्वनिरूपणार्थमेव दूरप-
दम् । दार्ष्टान्तिके तु कीर्तरेव गन्धत्वं * तदसाधारणधर्मत्वादिसाधर्म्येण ॥

किञ्च 'हृदि ह्येष आत्मा' 'स वा एष आत्मा हृदि योऽयं विज्ञान-
मयः प्राणेषु हृद्यन्तज्योतिः पुरुषः' 'गुहा' प्रविष्टा'वित्यादिश्रुतिभिर्हृद-
यदेशे जीवसंस्थितिरुक्ता । सा त्वणुत्व एवोपपद्यते । तदनन्तरं च
स्वचैतन्येन गुणेन सकलशरीरव्यापित्वं दर्शयति । 'आलोमभ्य आन-
खाग्रेभ्य' इति । एतेन सर्वमनवद्यम् ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

च श्रुतिसिद्धत्वाद्वासाक्तमेव साधीय इत्यर्थः । धर्मत्वादीति । आदिपदेन तज्जन्यत्वम् ॥

एतेन सर्वमनवद्यमिति । गन्धस्य द्रव्याधिकदेशवृत्तित्वस्थापनेन सर्वमालोकादेरपि
तथात्वं निर्दुष्टम् । तथाह जयतीर्थः—आलोको रूपमेव । द्रव्यत्वे तु व्योम्नि वर्तमानस्य
तस्य तदतिरेकेण तद्रूपग्रहणापत्तेः । किञ्चालोकः किं कार्यं द्रव्यं नित्यं वा ? । नान्यः ।
तथा सति परमाणुत्वेनाप्रत्ययप्रसङ्गात् । आद्येऽपि किं दीपादेरन्यस्य वा ? नाद्यः, कारणं
विहायान्यत्र वृत्तेरनभ्युपेतत्वात् । तथाऽभ्युपगमे दीपाद्यनुविधानाभावप्रसङ्गाच्च । नेतरः,
दीपप्रकाश इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिप्रसङ्गात् । करणान्तरादर्शनाच्चेति । वस्तुतस्त्वाल्लोकोऽत्र
मणेरेव ग्राह्यः । दीपादेर्ग्रहणे प्रकाशाश्रयसूत्रविरोधापत्तेरिति ॥

हरितोषिणी ।

गुणानामधिकदेशवृत्तित्वं प्रसङ्गेनोक्त्वा प्रकृतमाहुः—किञ्चेति । ननु सत्यमुपपद्यते,
परन्तु सर्वशरीरव्यापित्वं कथमित्यत आहुः—तदनन्तरमिति । एतेनेति । एतेन
गन्धस्य द्रव्याधिकदेशवृत्तित्वस्थापनेन, आलोकरूपस्य च द्रव्याधिकदेशवृत्तित्वमित्यादि-
स्थापनेनेत्यर्थः । आलोकस्य रूपस्वरूपत्वमेव । द्रव्यस्वरूपत्वे तु आकाशे वर्तमानो य
आलोकस्तस्य पार्थक्येन रूपस्य ग्रहणं स्यादिति मन्तव्यम् ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

असाधारणधर्मत्वादीति । अत्रादिपदेन तज्जन्यत्वम् ॥

टिप्पणी ।

* तदसाधारणधर्मेति । असाधारणधर्मो 'दूराद् वाती'त्युक्तः । टीकाया 'मादिप-
देन' तज्जन्यत्वमिति । तत्पदेन गन्धः । गन्धेन कीर्तिर्जन्यते । सुगन्धोऽयं वृक्ष इति ।
साधर्म्येणेति । सादृश्यमूलकगौण्या । इदं परमताभिप्रायेणेति लेखकृतः । वस्तुतस्तु
ब्रह्मणो विरुद्धधर्माधारतया तत्प्रतिपादकेषु तात्पर्यानुपपत्त्यभावाद्गौण्यादरणमनुचितं, न
सर्वत्र । अस्या लीलापरतया व्याख्यानं तु परमरमणीयमेव । परन्तु तथा व्याख्यानं यदा
तदैव गौण्या अयुक्तम् ॥

(२८) यत्तु चैतन्यस्य सर्वशरीरव्यापित्वे जीवो नाणुः स्यात् । चैतन्यमात्रस्वरूपत्वादेव तस्य । औष्ण्यप्रकाशात्मकस्याग्नेरिवेत्यग्निदृष्टान्तेन चैतन्यात्मकत्वं जीवस्य साधयन्तोऽणुत्वं बाधयन्तो व्यापकत्वं वदन्ति केचित् । न तद्विद्वदादरणीयम् । 'प्रज्ञया शरीरं समारुह्ये'ति करणत्वेन प्रज्ञायाः श्रुतौ निरूपणात्, तस्य च *भेद एव युक्तत्वात् । 'तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाये'ति च श्रुतौ विज्ञानस्य कर्मत्वेन निरूपणाच्च विज्ञानं गुण एव । अत एव सूत्रकारेणाप्युक्तं—'पृथगुपदेशा'दिति । अपि च औष्ण्यमात्रस्यैव वह्निस्वरूपत्वं न वक्तुं शक्यम् । मणिमन्त्रादिनौष्ण्यानुपलम्भेऽपि बह्व्युपलम्भात् । औष्ण्यशैल्यादेः स्प-
सुवर्णसूत्रम् ।

(२८) सांख्यादिमतेन चोद्यमाहुः—यत्त्वित्यादि । तदूषयन्ति—न तदित्यादि प्रज्ञयेत्यारभ्योपपद्येत इत्यन्तानि दूषणानि सौत्राण्येव ज्ञातव्यानि ॥

हरितोषिणी ।

(२८) सांख्यमतं दूषयितुमाहुः—यत्त्विति । एतेषां मते यथाऽग्नेरौष्ण्यप्रकाशात्मकत्वं तथा जीवस्य चैतन्यस्वरूपत्वम्, तदूषयन्ति—नैतदिति । प्रज्ञयेति । प्रज्ञया सहेत्यर्थः । प्रज्ञायाश्चैतन्यात्मकत्वात्तत्साहित्यस्योक्तत्वाद्भेद एव साहित्यं घटत इति न चैतन्यात्मकत्वं जीवस्येति भावः । अन्यदपि जीवस्य चैतन्यमिन्नत्वं उपष्टम्भकमाहुः—तदेषामिति । दृष्टान्त औष्ण्यस्वरूपत्वं बह्वेदूषयन्ति—अपि चेति । बह्वेः प्रकाशात्मकत्वं दूषयन्ति—

गङ्गाधरभट्टी ।

(२८) यत्त्वित्यादि । साङ्ख्यादिरीत्या ।

टिप्पणी ।

* भेद एवेति । 'आत्मानमात्मना हन्ती'त्यादेरण्युपपत्तिरहङ्काराद्युपाधिभेदमादायैव क्रियते पाणिनीयैरिति करणत्वस्य सर्वथा भेद एव संभवः । प्रज्ञया सहेत्यर्थ इति तोषिणी तु तात्पर्यार्थकथनपरतया नेया । 'सहयुक्तेऽप्रधान' इति तृतीया तु नाभ्युपेतुं शक्या । करणत्वेनेतिमूलविरोधात् । स्पर्शधर्मवत्त्वेनेति । स्पर्शगतो धर्मः स्पर्शत्वं, तदस्ति यस्मिन् स स्पर्शधर्मवान् स्पर्शस्तत्त्वेनेति योज्यम् । औष्ण्यशैल्यादेः स्पर्शत्वेन तत्र तद्वत्ताऽनुपपत्तेः । स्पर्शः स्पृश्यः (स्पर्शनप्रत्यक्षविषय इति यावत्) यो धर्मः स्पर्शत्वरूपस्तद्वत्त्वेनेति वा ॥

शर्धर्मवत्त्वेन बहेर्द्रव्यत्वहानिश्च । नापि प्रकाशात्मकत्वम् । तसवारि-
स्थतदनुपलम्भप्रसङ्गात् । किञ्च, 'स यदास्माच्छरीरादुत्क्रामति, सहैवैतैः
सर्वैरुत्क्रामति, ये के चास्माल्लोकात् प्रयान्ति, चन्द्रमसमेव ते सर्वे
गच्छन्तीति तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मण' इति श्रुत्युक्त्या
जीवस्य देहादुत्क्रान्तिः परलोकगतिश्च पुनरागतिश्चाणुत्व एव घटते, न
तु व्यापकत्वे । 'स यथा महाराजो जानपदान् गृहीत्वा खे जनपदे यथा-
कामं परिवर्तते, एवमेवैष एतत्प्राणान् गृहीत्वा खे शरीरे यथाकामं
परिवर्तते' इति 'स्वयं विद्वत्ये'त्यादिश्रुत्युक्तपरिवर्तनविहारावप्यणुत्वमृते
नोपपद्येते ॥

ननु तत्त्वमसीत्याद्यभेदबोधकश्रुत्या जीवो ब्रह्मत्वेन निरूप्यते, अणु-
त्वे तु तदनुपपत्तिरिति चेत्; न । औपचारिकत्वात् । अमात्ये राजपद-
प्रयोगवत् । न हि जीवे कश्चन स्वाभाविको गुणोऽस्ति । प्रज्ञाद्रष्टृत्वाद-
यश्च भगवद्गुणा एव । तथा च तद्गुणैरेवास्योत्तमत्वाद् अंशत्वाच्च तद्व्य-
सुवर्णसूत्रम् ।

अत्र श्रुतार्थापत्त्या मायावादी पुनरणुत्वे प्रत्यवतिष्ठते—ननु तत्त्वेत्यादि । परिहरन्ति
—नेत्यादि । औपचारिकत्वादिति । ब्रह्मत्वस्य तथात्वात् । गौण्याः प्रयोजकं व्युत्पा-
हरितोषिणी ।

नापीति । जीवस्य व्यापकत्वं खण्डयन्ति—किञ्चेति । जीवस्याणुत्वे ॥

मायावादी प्रत्यवतिष्ठते—ननु तत्त्वमसीति । अणुत्वेनेति । जीवस्येति शेषः । तद-
नुपपत्तिः श्रुतौ जीवस्य ब्रह्मत्वेन निरूपणानुपपत्तिः । निराकुर्वन्ति—औपचारिकत्वा-
दिति । जीवे ब्रह्मत्वस्यौपचारिकत्वादित्यर्थः । ननु जीवे ब्रह्मपदप्रयोगो गौण इति कथं
ज्ञायत इत्यत आहुः—न हीति । ननु जीवे बुद्धिरस्ति द्रष्टृत्वं चेत्यत आहुः—प्रज्ञेति ।
भगवद्गुणा एवेति । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोते'त्युपनिषद्वाक्यं
संगच्छते । अंशत्वादिति । यद्यपि ब्रह्मणो निर्विकारत्वात्तदंशत्वं जीवस्य न संभवति,
तथापि 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन' इति गीतावाक्याद्विकारं विनाप्यं-

गङ्गाधरभट्टी ।

नापि प्रकाशात्मकत्वमिति । न चौष्ण्यप्रकाशान्यतरगुणवत्त्वं तेजस्त्वं सुवचम्,
गौरवात्, तमसि सुवर्णतेजसोऽप्रकाशत्वात्, अनौष्ण्याच्च । आलोकसापेक्षत्वस्य तेजो-
व्यतिरिक्त एवाङ्गीकारात् । औपचारिकत्वादिति । राज्ञो ज्येष्ठे पुत्रे भाविराजत्वव्यपदे-
शवदिति भावः । वर्तमानकालेऽपि दृष्टान्तः—अमात्ये इति ॥

पदेशः । जडवैलक्षण्यं च तत एव । ननु कथमेवावगम्यते, औपचारिकमेव तदिति चेद्, यत एव सूत्रकारोऽपि न्यरूपयत्—‘तद्गुणसारत्वात् तद्व्यपदेश’ इति । तथा चाणुपरिमाणस्यैव जीवस्य पूर्वोक्तन्यायेन ब्रह्मणः सकाशान्निर्गतस्य ब्रह्मणा स्वसेवार्थमेव निजैश्वर्यस्य निर्विषयत्वपरिहाराय च तथा प्रकटीकृतस्यात एव सहजहरिदासस्य तदंशत्वेन ब्रह्मरूपस्य च निजनिसर्गप्रभुश्रीगोकुलनाथचरणकमलदास्यमेव स्वधर्मः । तेन चातिसंतुष्टः स्वयं प्रकटीभूय निजगुणांस्तस्मै दत्त्वा *स्वस्मिन् प्रवेशसुवर्णसूत्रम् ।

दयन्ति—न हीत्यादि । अंशत्वादिति । अविकृतांशत्वात् । तत एवेति । उक्तहेतुभ्यामेव । पूर्वं जीवस्वरूपं किंप्रकारकमित्याकाङ्क्षाया ‘मग्रे वक्ष्याम’ इति प्रतिज्ञातं प्रकारवैशिष्ट्यमेव निरूपितम्, तेन सिद्धमाहुः—तथा चाण्वित्यादि । ‘अनुच्छित्तिधर्मे’ति श्रुत्या सहजाणुपरिमाणस्य जीवस्य प्राणधारणप्रयत्नवतः पूर्वोक्तन्यायेन विस्फुलिङ्गन्यायेन ब्रह्मणः सकाशान्निर्गतस्य ब्रह्मणा स्वसेवेत्याद्युक्तप्रयोजनद्वयार्थं तथा दीनत्वादिधर्मवत्तया प्रकटीकृतस्य । अत एव ‘अपरिमिता ध्रुवास्तनुभृतो यदि सर्वगतास्तर्हि न शास्यतेति नियम’ इति वेदस्तुत्यादिवाक्यान्यथानुपपत्तेरेव । ततोऽधिकरसदास्येति । ‘सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेहरितोषिणी ।

शत्वं संभवतीति बोध्यम् । तत इति । उत्तमत्वांशत्वादिहेतोरित्यर्थः । शङ्कते—नन्विति । कथमेवमिति । उक्तहेतुभ्यामेवमवगम्यत इति कथमित्यर्थः । एवं किमत आहुः—औपचारिकमिति । उत्तरमाहुः—यत एवेति । सूत्रादेवावगम्यत इति भावः । एतावता प्रबन्धेन पूर्वं प्रतिज्ञातं जीवस्वरूपमग्रे वक्ष्यत इति तन्निरूपितम् । इदानीमेतादृशजीवस्य भगवता स्वसेवार्थमेव निस्तारितस्य भगवच्चरणसेवनमेव धर्म इति सिद्धमित्याहुः—तथा चेत्यादिना, इति निगर्व इत्यन्तेन । पूर्वोक्तेति । विस्फुलिङ्गन्यायेनेत्यर्थः । ब्रह्मणेति । प्रथमं जीवो विभक्तो जातस्तदनन्तरं स्वसेवार्थमित्यादिहेतुद्वयार्थमित्यर्थः । तथेति । दीनत्वादिधर्मवत्त्वेनेत्यर्थः । इदानीं दास्यमेव धर्म इत्याहुः—अत एवेति । यतः स्वसेवार्थप्रकटीकृतः, अत एवेत्यर्थः । अतः स्वधर्मेण । अत एवाहुः—सहजेति । तेनेति ।

टिप्पणी ।

* स्वस्मिन्नित्यादि । चरणारविन्दप्रदक्षिणायमानवनमालायां नियोजयतीति लेखकृतः ॥

यति स्वरूपानन्दानुभवार्थम् । अथवाऽत्यनुग्रहे निकटे स्थापयति ततो-
ऽधिकरसदास्यकरणार्थमिति निगर्वः ॥

(२९) केचित्तु जीवाणुत्वाप्तभगवत्प्रवेशतत्साधनभगवद्भजनाद्यसहि-
ष्णवोऽणुत्वसाधकोत्क्रान्त्यादिसूत्रदशकं पूर्वपक्षत्वेनोक्त्वा
उत्क्रान्त्या-
दिसूत्रीयशा-
ङ्करमतनिरा-
सः । 'तद्गुणसारत्वा'दिति सूत्रं सिद्धान्तीयत्वेन वदन्तस्तदर्थं
चोपाधिगुणरूपाणुत्वादिप्रयुक्तो जीवेऽणुत्वादिव्यपदेश इति
निरूपयन्तो जीवस्य व्यापकत्वं साधयन्ति । तत्रेदमुच्यते-
भवेदेतदेवं, यद्यौपाधिकजीवत्वं स्यात् । तदेव तु न संभवति, श्रुतिस्मृ-
तिन्याययुक्तिविरोधादिति पूर्वमेव निरस्तत्वात् । किञ्च, बुद्ध्युत्क्रान्त्या-
दिभिरेव जीवस्योत्क्रान्त्यादिव्यपदेशोऽनुपपन्नः । न ह्युपाधेः पूर्वमेवोप-
हितस्योत्क्रान्त्यादिः संभवति । श्रुतिश्च 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्राम-
ती'त्यादिना जीवोत्क्रान्त्या सर्वोत्क्रान्तिं वदति । तथा च विरोधः । न
चोपाधिगुणानां सारत्वं युज्यते । अनर्थरूपत्वात् । किन्तु भगवद्गुणा-

सुवर्णसूत्रम् ।

वनं जना' इत्यादिवाक्यादैक्यापेक्षयाप्यधिकरसदास्येत्यर्थः । निगर्वः निश्चयः । शेषं
स्फुटम् । एवं च जीवपरिमाणं नैसर्गिकं, शेषगुणाः क्रियाश्चागन्तुका इति बोधितम् ॥

(२९) शाङ्करादिमतमत्राहुः—केचिदित्यादि । परिहरन्ति—तत्रेत्यादि । उत्क्रा-
न्त्यादिसूत्राणां पूर्वपक्षरूपत्वं दूषयन्ति—किञ्चेत्यादि । तद्व्याख्यातम् । तद्गुणसारसूत्रार्थं

हरितोषिणी ।

एतादृशस्वधर्मणेत्यर्थः । प्रवेशप्रयोजनमाहुः—स्वरूपेति निकटस्थापनप्रयोजनमाहुः—
तत इति । ततः स्वरूपानन्दादधिको रसो यस्मिन्नेतादृशं यद्वास्यं तत्करणार्थमित्यर्थः ।
निगर्व इति । अयमेव व्याससूत्राद्याशयनिश्चय इत्यर्थः ॥

(२९) अत्र शङ्कराचार्याणां मतमाहुः—केचित्त्विति । असहिष्णव इति । जीवेत्या-
दित्रितयासहिष्णवः शङ्कराचार्या इत्यर्थः । उत्तरमाहुः—तत्रेदमिति । उत्क्रान्त्यादिसूत्र-
दशकं पूर्वपक्षत्वेनोक्तं, तदेव दूषयन्ति—किञ्चेति । उपाधेः बुद्ध्यादेः । उपहितस्य
जीवस्य । तैर्वर्णितो यस्तद्गुणसारसूत्रार्थस्तं दूषयन्ति—न चेति । नन्वंशत्वं जीवस्य

गङ्गाधरभट्टी ।

(२९) किन्तु भगवद्गुणानामिति । प्रज्ञाद्रष्टृत्वादीनामेव सारत्वम् ।

नामेव । किं बहुना, प्रस्वापादिषु विहारादिचेतनधर्मबोधक 'स्वयंविहृत्ये'-
त्यादिश्रुतिन्यायसहस्रबाधितत्वात् केवलं भगवदाज्ञसोमापरिवृद्धप्रव-
र्तितमार्गानुसारित्वात् तत्पक्षस्य लिखनेनालम् । 'आभास एव चे'ति
सूत्रं तु यथाऽनाचारिब्राह्मणे ब्राह्मणाभासप्रयोगोऽखिलब्राह्मणधर्माणा-
मभावात्, तथाऽऽनन्दांशस्य तिरोधानाद् ब्रह्मधर्माणां सर्वेषामभावा-
दंशत्वेन तद्रूपत्वाच्च तदाभासो जीव इतिपरं, न त्वलीक इति पूर्वमेवा-
वोचाम ॥

(३०) स्यादेतत् । शुद्धस्यैव कर्तृत्वेऽपि निमित्तत्वमात्रमस्तु कुलाल-
सुवर्णसूत्रम् ।

दूषयन्ति—न चेत्यादि । विशेषादूषणे हेतुं बोधयन्ति—किं बहुनेत्यादि । यद्यंशत्वं
व्यासोऽभिप्रेयात्तदा 'आभास एव चे'ति न सूत्रयेदिति शङ्कायां तदुक्तं पाठमुपगम्य
सूत्रार्थमाहुः—आभास इत्यादि । ब्रह्मधर्माणामिति । असाधारणानां तेषाम् । अलीक
इति । आभास इति शेषः । रामानुजाचार्यास्तु—आभासा इति पाठमङ्गीकृत्य जीवस्य ब्रह्मा-
भेदसाधिका युक्तय आभासा इति व्याचक्रुः । एवं भैक्षवेऽपि । एवमत्र सविशेषनिर्विशे-
षयोस्तात्त्विकातात्त्विकभेदनिरासायानुपाधित्वं दृढीकर्तुं, नन्वास्तां शुद्धमित्यारभ्यावोचामे-
त्यन्तेन ग्रन्थेन, श्रुतार्थापत्तिपरिहारपूर्वकं जीवस्य ब्रह्मांशत्वं निरूपितम् । तेन जीवस्य
ब्रह्मतादात्म्यविभागयोः समर्थनाद्ब्रह्मणो जीवकर्तृत्वमपि समर्थितम् ॥

(३०) अतः परं सर्वाधारत्वं समर्थयितुं जडोपादानत्वे विप्रतिपत्तिं दर्शयन्ति—स्या-
देतदित्यादि । सर्वाधारत्वाङ्गीकारे वक्ष्यमाणो दोषः । स्यादिति । समवायित्वमयुक्तमि-
हरितोषिणी ।

व्यासाभिप्रेतं न भवति, कुतः ? 'आभास एव चे'ति सूत्रप्रणयनादित्यत आहुः—
आभासेति । तदाभासः ब्रह्माभासः । नत्वलीक इति । अलीको मिथ्या आभासो
जीवो नास्तीत्यर्थः । एतावता प्रबन्धेन जीवस्य ब्रह्मांशत्वं, ब्रह्मणो जीवकर्तृत्वं च
प्रतिपादितम् ॥

(३०) इदानीं ब्रह्मणः सर्वाधारत्वसिद्ध्यर्थं जगदुपादानत्वांशे शङ्कते—स्यादेतदिति ।
शुद्धस्यैवेति । एतेनास्मन्मते कर्तृत्वेऽपि सगुणत्वं नास्तीति सूचितम् । अत एवोक्तं
निबन्धे 'कर्ता स्वतन्त्र एव स्यात्तथापि सगुणो न ही'ति । कर्तृत्वेऽपि । जगत्क-
गङ्गाधरभट्टी ।

लिखनेनेति । लिखतीति लिखः । कर्मकर्तरि इगुपधात्कः । तत 'स्तत्करोती'ति
प्यन्ताह्युद् ॥ लेखनेनालमिति वा पाठः ।

विरुद्धसर्व-
धर्माश्रयत्वे
शङ्कापरिहारौ

न्यायेन, न तु समवायित्वमपि । तथा सति ब्रह्मणो विकृतत्वापातो मृत्पिण्डवत् । सावयवत्वापातश्च । कार्यस्यानर्थरूपत्वेन तद्रूपत्वस्य वक्तुमयुक्तत्वं चेति चेत्; मैवम् । यदि खबुद्धिकल्पितं ब्रह्मणः कर्तृत्वं स्याद्, न स्यात् समवायित्वम् । किन्तु श्रुतिसिद्धम् । सा च स्वतःसिद्धप्रमाणभावा । प्रमाणस्य ह्ययं स्वभावो यद् यथास्थितं वस्तु प्रमापयति, न तु स्वनिरूपकप्रकारं निर्मिमीते । तथा च श्रुतिरपि यथास्थितं ब्रह्म प्रतिपादयतीति, न पर्यनुयोगार्हा । विकृतत्वादिधर्माश्च लोके समवायिषु दृश्यन्ते । तथा चोभयरक्षायै ब्रह्माविकृतमेव समवायि । लोके तादृशमेव समवायित्वमिति व्यवस्था मन्तव्या । अत एव सूत्रकारो ब्रह्मणः समवायित्वं न युक्तिगम्यम्, किन्तु श्रुत्येकगम्यमित्याह 'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वा'दिति । ब्रह्म समवा-

सुवर्णसूत्रम् ।

त्यर्थः । समादधते—मैवमित्यादि । एवं ब्रह्मणः सर्वाधारत्वं समर्थितम् । अतः परं हरितोषिणी ।

तृत्वेऽपि । एतेन प्रकृतिः कर्त्रीति निरस्तम् । तथा च ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे स्वीकृते निमित्तकारणत्वाङ्गीकारपूर्वकमुपादानकारणत्वं खण्डयन्ति—निमित्तत्वमात्रमिति । न तु समवायित्वमिति । समवायसम्बन्धेनाश्रयत्वं न त्वित्यर्थः । एतेन जगदाधारत्वं नास्तीति सूचितम् । समवायित्वे दूषणमाह—तथा सतीति । मृत्पिण्डवदिति । यथा मृत्पिण्डविकारो घटस्तथा ब्रह्मविकारं जगदिति ब्रह्मणो विकृतत्वं स्यादित्यर्थः । सावयवत्वेति । अवयवावयविनोः समवायादिति भावः । जगतो ब्रह्मरूपत्वमपि वक्तुं न शक्यत इत्याह—कार्यस्येति । अनर्थरूपत्वेन मिथ्यात्वेन । समाधानमाहुः—मैवमिति । श्रुतिसिद्धमिति । कर्तृत्वमिति पूर्वेणान्वयः । सा च श्रुतिश्च । न तु स्वनिरूपितेति । स्वेन निरूपितः प्रकारो विशेषो यस्य एतादृशं वस्तु । समवायिषु मृत्पिण्डादिषु । उभयरक्षायै ब्रह्मणि लौकिकत्वालौकिकत्वसंरक्षणार्थम् । तादृशमेव । विकृतमेव । एवं समवायित्वोक्त्या सर्वाश्रयत्वं व्यवस्थापितम् । इतः परं विरुद्धधर्माश्रयत्वं समर्थयन्ति—ब्रह्मेति

गङ्गाधरभट्टी ।

(३०) लोके तादृशमेवेति । विकृतत्वसमानाधिकरणम् ।

१ निरूपितेति जपुस्तकम् ।

व्यविकृतं चेत्यपि गुडजिह्विका । वस्तुतस्तु विरुद्धसर्वधर्माश्रयमपि ।
तथाहि,—‘आत्मा वारे श्रोतव्यो मन्तव्यः’ ‘यतो वाचो निवर्तन्ते’
‘तदेजति तन्नैजति’ ‘अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स
शृणोत्यकर्णः’ ‘सर्वतः पाणिपादान्तम्’ ‘अणोरणीयान् महतो मही-
यान्’ ‘अस्थूलमनणिव’त्यादिश्रुतिर्हि परस्परविरुद्धानेकधर्मवत्त्वं ब्रह्मणि
प्रतिपादयति । श्रौतत्वान्नैकतरबाधो वक्तुं शक्यः । तस्मात्तादृशमेव
तदिति मन्तव्यम् ॥

(३१) स्यादेतत् । अत्र नैवं निर्णयः संभवति । नह्येकं वस्तु स्वत एव
सुवर्णसूत्रम् ।

तावच्छक्तित्वं समर्थयितुमाहुः—ब्रह्मेत्यादि, मन्तव्यमित्यन्तम् । गुडजिह्विकेति ।
जिह्वेव जिह्विका । प्रतिकृतौ कन् । गुडयुता जिह्विका गुडजिह्विका । सा यथा बालस्यौ-
षधपानार्थमुपयोज्यमानाऽपि न तन्मात्रतथात्वपर्यवसन्ना, तथेदं समवायित्वस्य शब्दमूल-
त्वाङ्गीकरणं ब्रह्मणो विरुद्धनानाशक्त्याधारतायाः श्रौतत्वबोधकं, न तु समवायित्वमात्रं
तथात्वपर्यवसन्नमित्यर्थः ॥

(३१) अत्र विरुद्धधर्माश्रयत्वस्यायुक्तत्वं मन्वानो निर्विशेषवादी पुनः प्रत्यवतिष्ठते—
स्यादेतदित्यादि । नैवमिति । न श्रुतिमात्रेण । तथा च श्रुतावपि युक्तिपूर्वकं निरूपण-
हरितोषिणी ।

गुडजिह्विकेति । जिह्वेव जिह्विका । ‘इवे प्रतिकृता’ वित्यनेन कन् । गुडार्था जिह्विका
सर्वगुडस्य माधुर्यज्ञानार्थं जिह्वायां यत्किञ्चिद्गुडस्थापनक्रिया । तथा चाविकृतसमवायित्वं
केवलं न बोधयति श्रुतिः, किन्तु विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वमपीति भावः । तदेव विशदयन्ति
—तथा हीत्यादिना । ‘श्रोतव्यः’ ‘यतो वाच’ इति परस्परं विरुद्धधर्मबोधकं वाक्य-
द्वयम् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । तादृशमेवेति । विरुद्धधर्माश्रयत्वमेवेत्यर्थः ॥

(३१) अत्र विरुद्धधर्माश्रयत्वस्वीकारं विनैव विरुद्धश्रुतीनां समर्थनं भवतीति निर्वि-
शेषवादिमतं, तद् ‘वयं वदाम’ इत्यादिना निराकर्तुमुत्थापयन्ति—स्यादेतदिति । एत-
द्विरुद्धधर्माश्रयत्वं स्याद्यदि वक्ष्यमाणदूषणं न स्यात् । अत्र परस्परविरोधबोधकश्रुतौ ।
गङ्गाधरभट्टी ।

गुडजिह्विकेति । गुडे जिह्वा, गुडजिह्वेव गुडजिह्विका । ‘इवे प्रतिकृतौ’ कः ।
प्रतिकृतित्वारोपेण साध्यम् । शिष्टप्रयोगात् । सर्वाधारत्वं समर्थ्य तावच्छक्तित्वं समर्थ-
यन्ते—विरुद्धेत्यादि । नन्वित्यादित इत्येवैव शङ्का ॥

विरुद्धसर्व-
धर्माश्रयता
निरासमभिप्रे-
त्य निर्विशेष-
ताप्रदर्शनं ब्र-
ह्मणः ।

सविशेषं निर्विशेषं चेत्यवधारयितुं शक्यम्, विरोधात् । ननु सर्वगतत्वेन पृथिव्याद्युपाधिसम्बन्धोऽस्तीति तन्निबन्ध-
नमस्थूलत्वादिकम् । तथाहि—अस्थूलेऽस्थूलोऽनणावनणुरू-
च्चावचकर्तयुच्चावचकर्तोच्चावचकामे चोच्चावचकामः पृथिव्यां
सर्वगन्धो जलादावगन्ध इत्युभयरूपत्वमुपपत्स्यत इति न
विरोध इति चेत्; मैवम् । न ह्यौपाधिकत्वे वस्तुस्वभावता
संभवति । न हि जपाकुसुमारुणिमानं गृह्णन् स्फटिकोऽरुणो भवति ।
न वा पटोऽरुणश्चित्रो वा भवन् द्विरूपो भवति । तत्रावयवावच्छेदक-
सुवर्णसूत्रम् ।

दर्शनाद्युक्त्यादिविरोधे श्रुतिरप्रयोजिकेत्यतस्तथेत्यर्थः । तात्त्विकोपाधिवादिकृतं समाधिमा-
शङ्कते—नन्वित्यादि । इतीति । उपाधिकृतत्वात् । तं दूषयन्ति—मैवमित्यादि । उपा-
धिसम्बन्धेनोपगम्यमानमणुत्वादिकं स्वाभाविकत्वेनोपगम्यते ? उत आरोपितत्वेनाथवागन्तु-
कत्वेन ? । क्रमेण त्रयं दूषयन्ति—नहीत्यादि, द्विरूपो भवतीत्यन्तेन । अरुणो
भवतीति । उपाधायकोपाधिरूपं गृह्णन् स्वाभाविकं स्वच्छत्वं न त्यजतीत्यर्थः । द्विरूपो
भवतीति । उपरजकोपाधिरूपस्वकीयरूपाभ्यां तथा भवतीत्यर्थः । रूपस्याव्याप्यवृत्तित्व-
वादिमते औपाधिकरूपेणापि द्वैरूप्यं संभवतीति तद्वैधर्म्यं ब्रह्मण्याह—तत्रेत्यादि । सिद्ध-
हरितोषिणी ।

नैवमिति । एवं विरुद्धधर्माश्रयत्वस्वीकारेण । विरोधादिति । तथा चात्र युक्त्यभावादिदं
समीचीनं न भवतीति भावः । अत्र ब्रह्मणि तात्त्विकोपाधिं ये स्वीकुर्वन्ति तेषां मतेन
समाधानं शङ्कते—नन्विति । उपाधिसम्बन्धकृतं विरुद्धधर्माश्रयत्वं विशदयन्ति—तथा
हीत्यादिना । उपपद्यत इति । ब्रह्मणः सर्वगतत्वेनोपपद्यत इत्यर्थः । तथा चोपाधिकृत-
विरोध एव नास्तीति भावः । तन्मते दूषणमाह—मैवमिति । संभवतीति । तथा च
श्रुतिस्तु वास्तविकमणुत्वादिकं वदति, त्वया तूपाधिसम्बन्धेनेति स्वाभाविकं तत्र न संभ-
वतीति भावः । ननु मास्तु स्वाभाविकमारोपितमेव तदस्त्वित आह—न हीति । अरुणो
भवतीति । तथा च तस्य वास्तवं श्वेतरूपमेवेति यथा स्फटिकोऽरुणो न भवति, तथा
ब्रह्माप्यारोपितमणुत्वादिकमादाय तथा न भवतीत्यर्थः । नन्वागन्तुकत्वेन स्वीक्रियमाण-
मणुत्वादिकमुपाधिसम्बन्धात्तत्र भासत इत्यत आह—न वेति । यथा पटोऽन्यरूपस्वकी-
यरूपाभ्यां द्विरूपो न भवति, तथा ब्रह्माप्युपाधिगतस्वगतकर्तृत्वाकर्तृत्वाभ्यां विरुद्धोभय-
रूपं न भवतीत्यर्थः । ननु यथा अग्रावच्छेदेन कपिसंयोगो, मूलावच्छेदेन तदभावो वृक्षे
स्वीक्रियत इति यथा संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वं, तथा रूपस्यापीति केषांचिन्मतं, तदादाय